Todor Kruševac

Bosansko hercegovački listovi XIX veka

BIBLIOTEKA KULTURNO NASLJEĐE

Redakcioni odbor

Dr Alojz Benac, Risto Besarović, Mitar Papić, Milosav Popadić i dr Midhat Šamić

Odgovorni urednik

Milosav Popadić

TODOR KRUŠEVAC

BOSANSKO-HERCEGOVAČKI LISTOVI U XIX VEKU

»VESELIN MASLEŠA« – SARAJEVO, 1978.

PREDGOVOR

Listovi, svojevremeno zajednički naziv za novine i časopise, spadaju neosporno među najvažnije periodične publikacije, čiji tragovi sežu u drevnu prošlost. Utvrđeno je, prema sačuvanim dokumentima, da su prve novine nastale još na 2000 godina pre nove ere, pisane na papirusu, u Egiptu u doba faraona. Dok antička Grčka nije poznavala novine, njih je u pojedinim gradovima-državama zamenjivalo usmeno prenošenje važnijih vesti, u starom Rimu novine su izdavane na pergamentu i lepljene po stubovima većih građevina. Kinezi su svoje novine imali već u VII veku naše ere. U Evropi, međutim, prve novine nastale su po otkriću štamparstva, tek početkom XVII veka, 1605. godine u Anversu, 1631. godine u Parizu.

Pojava periodične štampe u Evropi označava umnogom prekretnicu u razvoju književnosti i pisane reči uopšte. U ranije vreme, po izumu štamparstva, književnost je još u iznalaženju puteva svoga razvitka, knjiga je uopšte malo tražena, pa prema tome i slabo rasprostranjena. Na Zapadu su izrađivane pretežno knjige teološko-filozofskog sadržaja na latinskom jeziku, vrlo opsežne i suvoparne, koje su uz to, zbog ograničenja na određene krugove, bile i dosta skupe. Takve knjige, jasno je, nisu mogle imati nikakvog uticaja na narodne mase. S pojavom novina i časopisa kao periodičnih publikacija dolazi do bitnih promena u oblasti knjige i književnosti. Knjiga pre svega izlazi iz zatvorenog kruga s malim brojem čitalaca na koji se dotad oslanjala i počinje prodirati i u šire narodne delove. Suvoparna teološka književnost je prevaziđena, potisnuta u manastire i crkvene dvorove, knjige se umesto na latinskom sve više pišu na narodnim jezicima. Sa širenjem kruga zainteresovanih književnost gubi svoje kastinsko obeležje i prestaje biti sama sebi svrhom, a kako raste njena uloga, ona već u XVIII veku, veku prosvetiteljstva, daje krupne rezultate i sve više ulazi u narod. Širi se postepeno krug onih koji su za knjigu zainteresovani, i ona je sad rasprostranjenija.

Naši krajevi, podvrgnuti vekovima stranim dominacijama, došli su s velikim zakašnjenjem i ne u podjednakoj meri pod uticaj novih ideja sa Zapada, što se na sektoru periodične štampe moglo tek u drugoj polovini XVIII veka pokazati i kao početak označiti. Pod snažnim uticajem prosvetiteljstva koje se razmahalo na Zapadu, Zaharija Orfelin je, prvi među Jugoslovenima, izdao 1768. godine u Veneciji jednu svesku

svoga »Slaveno-serbskog magazina«, s jasno iskazanim nastojanjem da kod nas unese i popularišе napredne evropske ideje. Za takav poduhvat, međutim, nisu bile kod nas sazrele prilike, ni stvoreni neophodni uslovi, i Orfelin nije uspeo da izda još pet svezaka »Magazina«, kako je u planu imao. Prve novine javljaju se kod nas krajem XVIII veka, ali nisu bile dužeg daha, kao ni one s početka XIX veka. Stanje se popravlja u tridesetim godinama prošlog veka, kad naši ljudi najzad uspevaju da otvore štamparije u Novom Sadu, Beogradu, Zagrebu i još nekim mestima. Od toga vremena novine, časopisi i druge periodične publikacije javljaju se u sve većem broju i daju znatan doprinos razvitku novije književnosti kod nas.

Kao u ostalim jugoslovenskim zemljama, i u Bosni i Hercegovini se u pogledu postanka periodične štampe javljaju slične tendencije, ali je do prvih ostvarenja došlo nešto kasnije, u šezdesetim godinama prošlog veka, kad je turska uprava omogućila otvaranje prve štamparije u Sarajevu. Od tada periodika se i ovde razvijala brže ili sporije, zavisno od društveno-političkih prilika u kojima je nastajala i delovala. U ovom pogledu do stvaranja Kraljevine SHS 1918. godine su dva perioda koji se među sobom znatno razlikuju: najpre onaj od prvih početaka do kraja XIX veka, kad se štampa nalazila u punoj zavisnosti od vlastodržaca, i drugi, u deceniju pred prvi svetski rat, kad se štampa slobodnije prema zakonskim propisima razvijala. Kroz to vreme i sama periodična štampa je postajala raznovrsnija i širila se od novina i časopisa do kalendara i mnogih šematizama, odnosno izveštaja – upravnih, verskih, privrednih i drugih.

Ovim radom pokušava se na osnovu pristupačne periodične štampe, arhivske i druge građe dati istorijski prikaz bosanskohercegovačkih novina i časopisa u XIX veku, pri čemu su raspoloživi materijali kod pojedinačne obrade nužno nametali različno postupanje: nepotpuno kazivanje usled oskudnih podataka kod jednih i selektivno ograničenje na najbitnije iz raznih razloga kod drugih. Ipak, njim se u celini sagledaju pravci kretanja i razvitka bosanskohercegovačkih listova u XIX veku i istovremeno ispravljaju neke bibliografske i druge greške koje su često ponavljane. Ograničen vremenski na prvi razvojni period, ovaj rad ostavlja po strani neke srodne teme, naročito onu o postanku i razvitku ostalih periodičnih publikacija toga vremena, koja zbog važnosti zaslužuje svakako posebnu obradu.

I

POSLEDNJIH DECENIJA TURSKE VLADAVINE

UVOD

Počeci periodične štampe na bosanskohercegovačkom tlu padaju sredinom šezdesetih godina prošlog veka, uporedo s osnivanjem prve štamparije u Sarajevu (1866). Ovaj nešto kasniji početak u odnosu na naprednije jugoslovenske zemlje posledica je nepovoljnih društvenih i političkih prilika u kojima se Bosna i Hercegovina duže vremena nalazila i stoga stagnirala pa i nazadovala u svakom pogledu. Koliko se to nepovoljno odražavalo u prosvetno-kulturnoj oblasti pokazuje najbolje podatak da posle gašenja štamparije pri hramu Sv. velikomučenika Georgija kraj Goražda na Drini (1531) nije na bosanskom tlu više od tri stotine godina nikakva štamparija postojala ni radila. Turska invazija je delovala nepovoljno na sve životne tokove i umrtvila društvo u toj meri da se u njemu dugo nije ni osećala potreba za sličnim poduhvatima. Retki pojedinci su svoje knjige, na našem ili stranim jezicima, štampali u nekim mestima izvan Bosne i zatim ih donosili ovamo savlađujući tegobe putovanja i ostale prepreke. Iz ove prakse je već četrdesetih godina prošlog veka ponikla misao o izdavanju jednog bosanskog lista na strani, što će uza sve teškoće biti uskoro delimično ostvareno.

Taj svojevrstan pokušaj pokretanja lista dok u zemlji nema još ni štamparije, podstican i delom ostvaren snagama s bosanske strane, predstavlja nesumnjivo izvanredan poduhvat. A to treba tim više istaći što je turska provincija Bosna, iako duboko isturena prema evropskom Zapadu, bila stvarno odsečena od svoga jugoslovenskog susedstva, stolećima živela izolovano i ostala nerazvijena u privrednom i uopšte društvenom pogledu. Narodne mase, neprosvećene i praznoverne, živele su primitivno pod feudalno-esnafskom stegom, izložene eksploataciji, pritisku i samovolji s raznih strana. Kakva je zaostalost vladala vidi se i po tome što u celoj zemlji, osim ponekog vakufa i nazovi škole, nema nijedne ustanove koja bi služila prosvetno-kulturnim ciljevima. Političke prilike bile su vrlo nesređene i narodu nepodnošljive. Braneći svoja prava i prevlast, domaća feudalna oligarhija opirala se reformama centralne vlade i za namesnikovanja valije Tahir-paše uspela da potvrdi zatečene agrarne odnose, uz to i da silom nametne kmetovima trećinu (1848). Priznajući i sve zloupotrebe izvršene u prošlosti, ovo normiranje je u stvari završni akt u procesu agrarnog porobljavanja seljaštva, dok će se položaj masa i dalje pogoršavati i stvarati opštu nesigurnost, koja će zemlju zatim, kroz bune i nemire, sve više zahvatati.

Nastojanje oko izdavanja prvog bosanskog lista i pre osnivanja štamparije u zemlji, u prilikama nepovoljnim za kulturni rad uopšte, ukazuje na rano postojanje domaćih snaga sa smislom i voljom za književno-publicistički rad. Takve težnje, pronošene najpre od nevelikog broja mladih franjevaca, podstakle su na rad i delove građanstva od sredine prošlog veka, kada među potlačenom hrišćanskom rajom, pod uticajem prosvetiteljskih ideja i obećanih reformi, dolazi do življeg kretanja. Osobito su velike nade polagane u tzv. korisne uredbe (tanzimati hajrije), obećane sultanovim hatišerifom od godine 1839. i svečano potvrđene hatihumajumom od 1856. godine.

Period reformi trajao je u Bosni više od četvrt veka (1851-1878), i mada je unekoliko izmenio položaj hrišćana, nije im ni izdaleka doneo poboljšice koje su očekivali, dok je na drugoj strani izazvao u zemlji duboke socijalno-političke poremećaje i postojeći razdor među muslimanima i hrišćanima osetno produbio. Po slamanju otpora protiv reformi zaveden je upravni centralizam, na sva važnija mesta postavljeni su službenici Osmanlije, i to stanje nije se bitnije izmenilo ni po obrazovanju Bosanskog vilajeta (1865). Privreda, međutim, nije bila osposobljena za veće finansijske terete kakve zahteva moderna organizacija države, pa se u novim prilikama njeno stanje čak i pogoršalo: administracija je uvećavala poreze, ne oslobađajući narod starih metoda nasilja i korupcije, dok je ubiranje nameta putem zakupnika pružalo idealnu mogućnost za mnogobrojne zloupotrebe. Moglo se to pretpostaviti, jer je zakupnik uračunavao u zakupnu cenu ne samo veliku ličnu dobit nego i znatne troškove dobijanja zakupa, a onda je, pomoću uprave, zakupljene namete bezobzirno uterivao. Na samovolju i korumpiranost stambolske birokratije čule su se uskoro pritužbe s raznih strana, u kojima se tvrdilo da je ta birokratija, umesto da smiri zemlju i modernizuje upravu, nadmašila svoje prethodnike u samovolji i pritisku nad narodom.

Mada je reformisana uprava ukinula spahijsko-timarski sistem i u gradskoj privredi proklamovala načelo slobode rada, većeg uticaja ni jedno ni drugo nije imalo za turskog vremena na muslimansko gradsko stanovništvo: ono je i dalje živelo u starim feudalno-esnafskim shvatanjima i samo neznatno bilo zahvaćeno novim kapitalističkim oblicima. A to je bilo moguće zbog toga što se sa starim feudalnim sistemom dogodila u vreme reformi izvesna transformacija, on je u stvari samo delimično ukinut i nastavljao se u ponešto izmenjenim oblicima i s nastojanjem da se prilagodi novom vremenu. Ostali su i dalje na snazi kmetsko-beglučki odnosi, sad već i sa uvećanim dažbinama, koji su Saferskom naredbom (1859) bili konačno ozakonjeni. Većih promena nije bilo ni u gradskoj privredi koja je živela u senci stare esnafske organizacije, a ova se, i pored osipanja i gubljenja normativnog karaktera, održala sve dok je zub vremena pod Austrijom nije razorio.

Pouzdavajući se u obećane reforme, hrišćansko stanovništvo po gradovima je od pedesetih godina počelo slobodnije disati i u svoje zanatsko-trgovačke poslove unositi nove metode poslovanja, pokazujući želju da se prilagodi odnosima stvaranim pod uticajem nadirućeg kapitalizma. Uporedo s ekonomskim snaženjem, hrišćani nastoje izići iz po-

dređenosti i zaostalosti u kojoj se nalaze, počinju otvarati škole i sa oslobodilačkim težnjama održavati veze sa svojim sunarodnicima iz okolnih zemalja. Očekujući od reformi poboljšanje svog društvenog i političkog položaja, oni su sa simpatijama pratili pa i pomagali akciju protiv feudalaca i takvim svojim držanjem izazvali protiv sebe gnev i još veću netrpeljivost muslimana, koji su u traženom izjednačenju hrišćana videli krnjenje svojih vlastitih prava. Tako su odnosi između muslimana i hrišćana postali u doba reformi krajnje netrpeljivi i nisu se popravili sve do okupacije.

Podržavajući sprovođenje reformi koliko odgovara jačanju turske državne ideje, centralna vlast je ponekad samo formalno stajala iza reformnih zakona, naročito kada se radilo o poboljšanju položaja hrišćana, njihovim zahtevima i sl. Nije teško razumeti takvo držanje kad se zna da se ta vlast i docnije teško oslobađala teokratskog duha na kome je od početka zasnovana. Jasno je da se sa idejom turske države nisu nikako mogle uskladiti oslobodilačke težnje potlačenih naroda, pa prema tome niti od režima tolerisati. U ovom pogledu karakteristično je držanje valije Osman-paše Topala (1861-1869), velikog turskog patriote, poznatog inače po nizu reformi i korisnih inicijativa koje je na raznim područjima sprovodio, smatrajući da samo ozbiljne reforme mogu izvući Tursku iz letargije u koju je zapala. Ustajao je on na razne načine protiv srpske propagande koja se u Bosni bila u njegovo vreme razmahala, osećajući da ta propaganda predstavlja pravu opasnost za državu. S druge strane, centralna vlast se oglušivala katkad o zahteve hrišćana i iz oportunističkih razloga, da bi zadovoljila ozlojeđene muslimane i ponovo ih za se zadobila. Iako su u pogledu pridobijanja muslimana za režimske ciljeve činjeni razni pokušaji, naročito za vezirovanja Osman-paše, postignuti rezultati su svakako zaostajali za očekivanjima.

I dok period reformi u Bosni karakterišu previranja pod izukrštanim uticajima, otvaranje štamparije u Sarajevu i pokretanje prvih periodičnih listova izdvaja se, svakako, iz niza tadašnjih poduhvata preduzimanih na raznim područjima društvenog života. Ostvarenje takvih inicijativa nije, naravno, bilo moguće u vreme kada to turskim upravljačima nije konveniralo, pa su stoga bezuspešni bili pokušaji koje su za otvaranje štamparije u Bosni činili Ivan Franjo Jukić (1847. i 1850), zatim Starešinstvo franjevačkog reda (1853) i najposle Jukićev rođak tipograf Anto Kajić (1857). Kako za ova odbijanja nisu postojali stvarni razlozi, očigledno je da uprava u doba reformi, i pored svečanih obećanja, nije u Bosni obezbedila pravnu jednakost građana, niti je na tome naročito nastojala. Do otvaranja jedne moderne štamparije u Sarajevu došlo je tek po proglašenju fermana o Ustavnom zakonu za Vilajet bosanski (1865), prema kome je Bosna podeljena na okružne oblasti i umesto ajaleta postala vilajet, s vilajetskim upravnim ustanovama. U članu 9. pomenutog Ustavnog zakona predviđeno je postojanje štamparije u vilajetskom centralnom mestu, pa je valija Osman-paša odmah po objavljivanju prispelog fermana iz Carigrada o Vilajetu bosanskom pozvao zemunskog štampara Ignjata Soprona da u Sarajevu, uz izvesnu

državnu subvenciju, osnuje i uredi štampariju. Ovom pozivu Sopron se odazvao.

Otvorena s proleća 1866, sarajevska štamparija radila je najpre pod imenom Sopronova pečatnja kao povlašćeno privatno preduzeće, a onda je u oktobru 1866. prešla u ruke Pokrajinske uprave i produžila rad kao Vilajetska pečatnja, odnosno, kasnije, Vilajetska štamparija. Takve štamparije otvarane su u doba reformi i po drugim pokrajinskim centrima, a sve su imale zadatak da štampaju vilajetske zvanične novine radi obznanjivanja zakonskih tekstova i odbrane reformisane uprave od napada spoljnih listova, neprijateljski raspoloženih, a uz to i da štampaju školske udžbenike, kako bi konfesionalne škole prestale dobavljati udžbenike sa strane.

Sličan zadatak na bosanskohercegovačkom tlu imala je, pored sarajevske, i jedna mala štamparija koja je uređena u Mostaru početkom 1876. godine, uporedo s izdvajanjem i formiranjem novog Hercegovačkog vilajeta. Najnužnija štamparska oprema (slova i mašine) preuzeta je iz sarajevske Vilajetske štamparije i po dopremi u Mostar smeštena i osposobljena za rad u prizemlju saraja Ali-paše Rizvanbegovića na Suhodolini. Iako kratkog veka, mostarska štamparija je na sličan način služila afirmaciji novog vilajeta, pre svega izdavanjem vilajetskih zvaničnih novina.

Treba još pomenuti i jednu privatnu štampariju, otvorenu zauzimanjem don Franje Milićevića 1872. godine u Mostaru, koja je za turskog vremena objavila nekoliko knjiga, kalendara i drugih periodičnih publikacija a po okupaciji izdavala duže vremena i jedan list.

Centralna turska uprava u vreme reformi, iako vrlo preduzimljiva u donošenju zakona iz raznih društvenih oblasti, nije pitanje štampe i štampane reči, koliko znam, zakonski regulisala. Postojeća generalna linija obvezivala je štampu da uvažava i u svemu podržava režimske političke težnje, a sâm nadzor nad štampom ostavljen je pokrajinskim upravama s valijom na čelu. Jasno je da u takvim uslovima nije moglo biti ni govora o nekoj slobodi štampe. Cenzura novina i uopšte štampe nije formalno postojala, ali je stvarno vršena na manje ili više upadljiv način, o čemu je sjajna svedočanstva u svojim uspomenama ostavio Nemac Ignjat Sopron, urednik i izdavač prvog bosanskog lista na srpskohrvatskom jeziku.

Počinjući s izvesnim zakašnjenjem, štampa u Bosni i Hercegovini se po osnivanju štamparije u Sarajevu dizala i razvijala, pa su već u preostalom turskom periodu, osim časopisa »Bosanski prijatelj«, koji je još 1850. godine osnovao i u Zagrebu štampao franjevac Ivan Franjo Jukić, pokrenuta i izdavana još četiri sedmična lista, tri u Sarajevu (»Bosanski vjestnik«, »Bosna« i »Sarajevski cvjetnik«) i jedan u Mostaru (»Neretva«). Prema tome, za turskog vremena pokrenuto je ovde svega pet listova (jedan časopis i četvore novine), od kojih su dva bila zvanična i tri plod inicijative pojedinaca. Pri klasifikovanju ovih listova moglo bi se reći da je jedan bio književno-poučni (»Bosanski prijatelj«), dva političko-informativna i zabavna (»Bosanski vjestnik« i »Sarajevski cvjetnik«) i dva zvanična (»Bosna« i »Neretva«). Po raznovrsnosti gra-

diva klasifikacija je svakako nepotpuna i, kako se čini, hronološki prikaz ovih listova predstavlja verniji odraz vremena i prilika u kojima su oni izlazili.

Navodim još da se u ovom predokupacionom periodu pominju i dva rukopisna lista ograničenog dometa (»Bismilah« i »Sršljen«, odnosno »Obad«), oba s pretežno humorističkim sadržajem.

»BOSANSKI PRIJATELJ«

Misao o pokretanju prvog bosanskog lista javila se i poprimila konkretan oblik još 1840. godine, kad je mladi Ivan Frano Jukić predložio svojim drugovima franjevcima da osnuju književno društvo koje bi izdavalo jedan časopis i radilo na širenju prosvete u narodu. Razne neprilike su omele osnivanje književnog društva, i pored skoro desetogodišnjeg rada na tome, ali je ideja o listu i bez društvene organizacije ostvarena 1850. godine pojavom časopisa »Bosanski prijatelj«, koji će u svetu pobuditi izvesno interesovanje za Bosnu i njen narod.

Iako nije štampan u Bosni, »Bosanski prijatelj« se smatra s pravom prvim bosanskim listom ne samo po tome što su mu urednik i saradnici iz reda bosanskih franjevaca, pristalica ilirskog pokreta, već i zbog toga što je obrađivao tematiku koja se gotovo isključivo odnosi na Bosnu, njene ljude i događaje.

* * *

Kako stanje u zemlji nije bilo ohrabrujuće ni za najskromniju kulturnu delatnost, misao o književnom društvu i časopisu u ovo vreme mogla se javiti samo kod preduzimljivih mladih ljudi, pobornika ideje narodnog preporođaja koja je prodirala iz susednih naših zemalja i na njih vršila snažan uticaj. Bio je to mali, među sobom povezani krug bosanskih franjevaca, školovanih na strani, koji su poneseni idejama francuskih enciklopedista isticali potrebu prosvećivanja masa kao uslov njihova osvešćivanja i pokušali da na tome rade. Ove težnje, ograničene na mali broj zanesenih mladih ljudi, značile su pre podsticaj na književni rad nego što bi odražavale stvarnu književnu potrebu toga vremena.

Protagonista ovog rada fra Ivan Frano Jukić rođen je 1818. godine u Banjoj Luci u zanatlijskoj porodici.[1] Iz fojničkog samostana poslan je u više gimnazijske razrede u Zagreb 1835, iste one godine kada je Ljudevit Gaj proklamovao osnovna načela preporodnog ilirskog pokreta. Učeći zatim teologiju u Vesprimu u Ugarskoj, on je u proleće 1840. godine sa tri druga pošao u Bosnu da diže narod na ustanak protiv Turaka. Uklanjajući svu četvoricu iz Bosne po saznanju njihove namere, fra

[1] Opširnije T. Kruševac, *Ivan Frano Jukić*, Godišnjak Istorijskog društva B. i H., Sarajevo, VII/1955, str. 171-184. Videti: T. Kruševac, *Periodika bosanska za turskog vremena 1850-1878*, Glasnik arhiva, Sarajevo, VII/1967, str. 103-119.

Marijan Šunjić je Jukića poslao u Dubrovnik, tobože radi produženja školovanja, ali se ovaj već krajem iste godine vratio u Fojnicu. Bavio se skupljanjem narodnih umotvorina i naučno-publicističkim radom sarađujući u više jugoslovenskih listova. Godine 1847. zauzimao se za osnivanje jedne štamparije u Bosni i taj zahtev ponovio i u svojim poznatim »Željama i molbama bosanskih hrišćana« (1850). Preduzimljiv kulturni radnik, Jukić je kao kapelan i učitelj u Varcaru (Mrkonjić-Gradu) došao u dodir s Omer-pašom i u njega polagao velike nade u vezi s proklamovanim reformama. Ali već početkom 1852. godine uhapšen je i po saslušanju prognan u Carigrad. Oslobođen progonstva ali bez prava povratka u Bosnu, boravio je jedno vreme u Rimu, Dubrovniku, Zadru i Zagrebu, a poslednje dve godine kod biskupa Štrosmajera u Đakovu. Umro je u Beču 20. maja 1857. posle jedne operacije.

U stvari, akcija oko osnivanja bosanskog književnog društva s časopisom predstavljala je pokušaj da se važna zbivanja na prosvetno-kulturnom polju iz naprednijih jugoslovenskih krajeva prenesu i na bosansko tle. Ona je pre svega odražavala težnje dvaju zasebnih pokreta: preporodnih ideja ilirskog pokreta i Vukove borbe za narodni jezik i novi pravopis. Oba ova pokreta ispreplitala su se i dopunjavala u Bosni i Hercegovini, našavši u Jukiću i njegovim drugovima oduševljene pobornike.

Jukićev krug živeo je i delovao pod neposrednim uticajem ilirskog pokreta. Prihvatajući s oduševljenjem njegove preporodne ideje, ovi mladi ljudi su se kao vatreni »Iliri iz Bosne« javljali u zagrebačkim i drugim listovima. U nacionalnom pogledu oni su još »pravi Bošnjaci, slavni narod ilirski«, dakle Bošnjaci »ne samo u zemljopisnom smislu nego i u rodoslovnom«, kako je Jukić jednom prilikom rekao.[2] U duhu tog vremena, koje u Bosni i Hercegovini prethodi formiranju nacija, stanovnici Bosne i Hercegovine su priznavani kao poseban narod, uglavnom pod uticajem tradicije o samostalnoj bosanskoj državi u srednjem veku, ali je ideja modernog srpskog i hrvatskog nacionalizma sve snažnije prodirala u zemlju i uspela najposle da istisne bosansko nacionalno ime, kojim se Jukić i njegovo društvo još diči i ponosi.

Pored ilirskog pokreta, za Jukića i njegove drugove bila je od velikog značaja i Vukova borba za narodni jezik i književnost. Još od mladih dana Jukić je pod Vukovim uticajem skupljao narodne umotvorine, a kako je sledio načelo tačnog beleženja prema narodnom kazivanju, doprineo je značajno prodiranju narodnog jezika u književnost. On odaje hvalu Vuku što je znatan deo narodnih umotvorina skupio i na svet izdao, ali podvlači da u Bosni ima još mnogo narodnog blaga koje bi trebalo skupiti i objaviti. Nastavio je i s voljom radio taj posao uvidevši rano da su za to potrebni pomagači koje bi moglo okupljati predviđeno književno društvo.

* * *

[2] Tugomir Alaupović, *Ivan Frano Jukić* (separat), Sarajevo 1907, str. 8.

Na drugom mestu prikazano je kako je Jukić skoro celu deceniju uzalud nastojao da osnuje književno društvo[3] i nema potrebe ovde ponavljati te bezuspešne pokušaje. Kad se najposle uverio da od društva ne može biti ništa, on je našao načina da već sredinom 1850. godine pokrene časopis »Bosanski prijatelj«.

O Jukićevoj rešenosti da sâm, bez književnog društva, pokrene časopis »Bosanski prijatelj« nalazi se spomen u njegovom pismu od 27. januara 1850, kojim prijatelju fra Boni Perišiću svoju nameru obznanjuje. »Ja sam svakako namislio sad u pramalietje« – kaže on u pismu – »poslati na štampu knjigu ‚Prijatelj Bosanski'. Do 20 danah mislim ga sgotoviti i Provincialu na pregledanje poslati. Ovo će dielo, ako imadne Prenumerantah, izlaziti svake godine.« Navodeći zatim sadržaj prve sveske, Jukić kaže na kraju pisma: »Vi o ovome nikome ništa ne kazujte, i svoje mi mnjenje priobćite...«[4]

I doista, pojavio se uskoro »Bosanski prijatelj«, »časopis saderžavajući potriebite koristne i zabavne stvari«, na 140 stranica obične osmine, pod uredništvom I. F. Jukića, Banjalučanina. Ova prva sveska štampana je u Zagrebu »troškom dra Ljudevita Gaja« i »brzotiskom narodne tiskarnice dra Ljudevita Gaja, 1850«, kako je na njoj naznačeno. Više godina Jukić je prikupljao materijal za svoja izdanja, ali je časopis pokrenuo ne obezbedivši unapred trošak za štampanje. Sâm nije imao sredstava niti ih je mogao pribaviti pomoću književnog društva kako je ranije smerao, pa se pouzdao u Gaja da će za prvu svesku podneti troškove. Iz pisma koje je Jukić uputio Gaju 21. juna 1850. iz Beča, gde je radi svojih »Želja i molba hrišćana« bio u deputaciji koju je kod bana Jelačića predvodio Štrosmajer, proizlazi veliki optimizam u pogledu rasturanja prve sveske. »Ovdje sa Slavjanima« – kaže on u pomenutom pismu Gaju – »dobro sam se upoznao; kad se sastanemo kazat ću Vam. Moje djelo ‚Bosanskog Prijatelja' teško čekaju i željno ispituju kad će biti gotovo. Dakle, gospodine, ako niste metnuli pod tisak, to Vas molim, da ga što prije mećete, da se ne hvatamo u laži, jerbo sad, kad je objavljeno i kad svatko željno iščika, ako kasno izajde, gubi pola cijene. Nek Vam je dakle svesrdno preporučeno, da ga mećete pod tisak; istisaka od 1000 ništa manje«.[5]

»Urednik« Jukić ne posvećuje ipak prvu svesku »Bosanskog prijatelja« svome meceni Gaju, čijim je troškom štampana, već u znak zahvalnosti »presvietlomu i prepoštovanomu gospodinu Josipu Jurju Strossmayeru, biskupu bosanskomu iliti đakovačkomu i sriemskomu, slobodnih umietnostih i mudroljubija kao također i bogoslovja naučitelju, cerkve i narodnosti slavjanske verlome zastupniku...« Zasebno data najpre krupnim slovima, posveta je zatim na novoj stranici, u naročitom

[3] T. Kruševac, *Pokušaj osnivanja prvog književnog društva u Bosni,* »Brazda«, Sarajevo, IV/1951, br. 1-2, str. 87-93.

[4] Dr Josip Matasović, *Fojnička regesta.* Spomenik SKA LXVII, Beograd 1930, str. 374.

[5] Ferdo Šišić, *J. J. Strossmayer.* Dokumenti i korespondencija, Zagreb 1933, str. 97.

uvodu, obrazložena velikim delima koje biskup čini pod parolom »za vieru i domovinu«.

U predgovoru prve sveske »Bosanskog prijatelja«, datiranom u Varcaru 12. svibnja 1850, pozdravljaju se pre svega reforme sultana Abdul-Medžida, po kojima hrišćani počeše slobodnije disati i uživati »carske milosti koje je car podielio bez razlike vierozakona svima svojim podložnicima«. Ističe Bugare, koji su se znali koristiti reformama, pa utemeljiše već preko 50 pučkih učionica, rasprostiru knjige u narod, izdaju u Carigradu već dve godine politički list »Bugarski viestnik« i još grade u Carigradu bugarsku crkvu. »Vlada turska ne samo da ova narodna poduzetja ne prieči, već svakom prigodom podpomaže i brani od nasilja niekih pokrajinskih bašah, koji su još predsudama zaslieplјeni.« I dok su se gotovo sve države prostranog Turskog carstva prenule iz dubokog sna neznanja i nemarnosti, dotle je samo naša Bosna ostala da i dalje »još sladko spava!« »Oko nas srodni narodi naslađuju se ugodnim mirisom cvietja narodnog književstva, a mi ni pomirišit ne htiedosmo, već jednako pievamo: Dolce far niente. O nama se može reći, da lienost za mudrost deržimo: quod segnites est sapientia vocatur (Titus Livius).«

Priznaje Jukić da su u Bosni prilike izuzetno teške, i opravdanje za sadašnji nemar nalazi u neprijateljskim okolnostima i nepriličnim političkim događajima, ali se uzda »najpred u Boga, pak onda u čestitog našeg cara, da će jednoć već skeršiti silu i nepravdu bosanskih jenjičarah«. Posebnu nadu on polaže u seraskera Omer-pašu.

Jukić se u predgovoru oborio i na Starešinstvo franjevačkog reda zbog uskraćivanja dozvole za osnivanje književnog društva »Kolo bosansko« i pri tom dao ukratko istorijat činjenih pokušaja. »Nas nekoliko rodoljubah od deset godinah nastojalo je zavesti jedno čitateljno družtvo, koje bi oko književnog i umnog napredovanja bosanskog puka brinulo se, i koje bi jedno povriemeno dielo za naš puk izdavalo, al domaći neslog za mnogo godinah priečio je.« A kad su i te razmirice prestale i sve bilo učinjeno da se društvo sklopi i osnuje, »to nam se ne dopusti«. Naveo je Jukić ovde i razloge zbog kojih im nije odobreno osnivanje društva. »Jedni su u tomu družtvu već zapadnu propagandu – talianske karbonare opazili u svomu dubokomu mozgu, drugi su vidieli, kako je Rus s Kozacima Zec i Vranicu obsio, a ostali su Engleza doveli, ovi je, prokopavši kanal kroz Vlašić, blokirao Travnik – i to radi našeg ubogog družtva! – Diete se plaši bauka, kriv se boi svoje osiene, a razborit čoviek ne da se uplašiti šušnjatom granom, ni s puta kriepostnoga svernuti.« Zabrana je, prema tome, došla od obe vlasti, crkvene – koja je u celom poduhvatu nazrevala karbonarsku propagandu, i građanske turske vlasti – koja je u tom pre svega videla prste panslavističke propagande.

Ove nepovoljnosti nisu ipak pokolebale Jukića u nameri da izdaje časopis, o čemu u predgovoru kaže: »Što dakle pria deset godinah ne mogoh učiniti, evo sad slobodno stupam pred učeni i mili moj rod, pozivajući u kolo bratimsko domorodce Bosanske, da mi u ovom poslu narodnomu budu na pomoći! Ostalu pak svu bratju slavjansku uljudno pozivam, da ovo moje narodno poduzetje podpomognu, ‚kud će suza te

na svoje oko?"; dakle o ljubavi i podpori bratje Slavjanah njegov obstanak zavisit će; ja bo koristi druge za me ne tražim, osim narodne; želja: Bošnjake od sna nemarnosti probuditi, da se osvieste, potaknuti, ako se izpuni, ja sam cilj i sverhu dostigo.«

Uz isticanje da je turska vlada naumila »Bosnu u tanzimat dotierati i kerstjane dionicim učiniti svih carskih milosti«, Jukić obećava da će u časopisu donositi sve nove carske uredbe koje se tiču naše otadžbine (u prevodu, naravno). Izvinjava se još na kraju što neki članci u prvoj svesci nisu bolje izrađeni. »Ako bi tkogod želio vidieti niekoje članke u ovoj knjizi bolje izrađene, nek mi oprosti, pervo što svaki početak i meni je težak, a drugo vriemena nisam imao više putah prepisivati i popravljati; drago će mi biti, ako tkogod, što sam ukrivio, popravi i što nisam znao, nauči...«

Posle posvete i predgovora, prva sveska »Bosanskog prijatelja« donosi pesmu u desetercu pod naslovom *Prihodnica* od Ljubomira Hercegovca (fra Grga Martića). To je budnica, u kojoj dolaze i ovi stihovi:

»Svom rodu oči otvoriti
Iz sna ga smertna probuditi«,

a zamišljena je »kao poziv u kolo bratimsko«, kako je u natpisu istaknuto.

»Bosanskog prijatelja« izišle su još tri sveske, od kojih je Jukić izdao samo jednu, drugu (U Zagrebu. Brzotiskom dra Ljudevita Gaja, 1851). Ta poveća sveska od 202 stranice osmine pojavila se negde krajem 1851. godine, neposredno pred Jukićevo stradanje. Vidi se to i iz Jukićeva pisma od 8. novembra 1851. fra Boni Perišiću, kojim mu uz ostalo javlja da je skoro bio u Zagrebu i Sarajevu i da će za koji dan stići druga sveska »Bosanskog prijatelja«.[6] Duži vremenski razmak između prve i druge sveske nagovešćuje izvesne teškoće na koje je izdavač naišao. Interesovanje javnosti nije bilo veliko, ni u Bosni ni u Hrvatskoj, izdavanje druge sveske odbili su i Gaj i Matica ilirska, i izdanje je sâm Jukić o svom trošku preuzeo, iako mu kao redovniku nije bilo lako nabaviti potrebna sredstva. Na postojanje izvesnih teškoća upućuje i okolnost da je Jukić još krajem 1850. godine nameravao izdati drugu svesku, kako u pismu od 12. listopada 1850. kaže prijatelju fra Boni Perišiću: »Bosanski prijatelj II svezak na štampu do jedan miesec slat ću...«

Drugu svesku »Bosanskog prijatelja« Jukić je posvetio »svietlom gospodaru Omer-paši, carsko-turskom muširu, seraskeru od ciele rumelinsko-bosanske vojske, vitezu raznih turskih redova i carsko-ruskog sv. Ane perve klase – u znak dubokoga štovanja ovo dielo ponizno prikazuje pisaoc«. A zatim on na zasebnom listu pod svojim potpisom objašnjava posvetu ističući da je još u prvoj svesci, pre nego je serasker i došao u Bosnu, polagao u njega veliku nadu da će svladati bosansku bunu i uvođenjem reformi popraviti položaj hrišćanske raje. »Namiera i odluka moja nije drugo, nego da se vitežka vaša diela, prirođena hrabrost i

[6] C. *Fojnička regesta*, str. 377.

kriepost obielodane i poznate budu izobraženom svietu.« Govori o Omer-pašinim zaslugama za Tursko carstvo koje je stekao u toku dvanaestogodišnjeg ratovanja, a zatim izričito naglašava njegove zasluge u gušenju bosanske bune, »to je jedno osobito dielo, koje će u poviestnici uviek znatno biti i ostati«. Ali su još veća dela koja očekuje da će učiniti, ne sabljom koliko dobrim i mudrim zastupanjem naroda kod visokog devleta, kome će najlakše biti prikazati bedno stanje naroda. »To se mi od Vas nadamo da ćete Vaše slavodobitne pobiede nakititi s novim dielima reformacie Turskog carstvá, da ćete Vi institucie od cara svojim podložnicim date u život dovesti, i da će Vašim mudrim nastojanjem Tursko carstvo u predašnje cvatuće stanje opet doći; – samo Vas Bog svemogući na mnogo godina poživio!«

Nadahnut optimističkim iščekivanjem obećanih reforma, Jukić na uvodnom mestu druge sveske donosi i »Slavodobitnicu svietlom gospodaru Omer-paši, carsko-turskom muširu, seraskeru...« itd. koja je »prikazana miesto sviuh kristjanah u Bosni prigodom srietno nadvladane bune bosanske od I. F. Jukića i Ljub. Martića, franciskanah bosanskih«. Tu je u 701 stihu na epski način opisano vojevanje Omer-pašino i poraz bosanskih feudalaca g. 1850 – 1851[7] (I/1851, str. 1 – 17). I kao da nije dovoljno pohvala, doneta je u istoj svesci i *Čestitka Naprietku* od Ljubomira (fra Grga Martića), a odnosi se na izglede za napredak u raznim pravcima koje carske reforme pružaju (II/1851, str. 25 – 32).

Uskoro posle štampanja druge sveske Jukić je uhapšen, saslušavan u Sarajevu i zatim u maju 1852. poslan u Aziju u progonstvo, čime je prekinut dalji rad na časopisu. Provodeći po oslobođenju iz progonstva poslednje dve godine života u Đakovu, gde je našao utočište kod biskupa Štrosmajera, Jukić je spremio treću svesku »Bosanskog prijatelja« i rukopis pred svoju smrt predao fra Filipu Kuniću da ga izda kako bude mogao. Matica ilirska je po Kunićevom predlogu odobrila izdavanje rukopisa posle recenzije koju su izvršili Matija Mesić i Adolfo Veber-Tkalčević. Tako je treću knjigu Jukićevog »Bosanskog prijatelja« izdala o svom trošku Matica ilirska, u Zagrebu 1861. (štampa »brzotiskom Antuna Jakića«), dakle posle desetogodišnjeg prekida i četiri godine po smrti Jukićevoj. U predgovoru za treću svesku, koji je napisao Matičin tajnik Janko Jurković i datirao 30. novembra 1861, podvučeno je nastojanje Jukićevo da uz pomoć jugoslovenskih pisaca izdaje ovaj časopis u više svezaka godišnje »za svestranu pouku tamošnjeg ubogog naroda«. Jurković je redigovao ove rukopise koji su bili prilično neujednačeni u pismu, pravopisu i interpunkciji.

Još jednu svesku »Bosanskog prijatelja«, četvrtu po redu, izdao je 1870. godine u Sisku, u štampariji Ivana Vončine, Jukićev sledbenik fra Antun Knežević, Bošnjak iz Varcara (1834-1889), koji je do kraja života ostao veran svom bošnjaštvu. Ali taj pokušaj produženja Jukićeva dela nije mogao uspeti već ni zbog toga što za takav poduhvat u izmenjenim

[7] C. *Fojnička regesta*, str. 375.

prilikama posle dve decenije nisu postojali realni uslovi. Više prilagodljivosti »duhu vremena« pokazaće za austrijskog vremena jedan drugi fratar, Josip Dobroslav Božić, koji će sa četiri knjige svog »Novog prijatelja Bosne« delovati u tradiciji Ivana Frane Jukića ali na izrazito hrvatskoj osnovici.

* * *

Na pokretanje »Bosanskog prijatelja« podstakao je Jukića i primer »Srpsko-dalmatinskog magazina«, lista dalmatinskih Srba »od oba zakona«, koji je on upoznao još 1840. godine dolazeći prvi put u Dubrovnik i postao mu već naredne godine i saradnik[8]. Kao kod »Srpsko-dalmatinskog magazina«, i kod »Bosanskog prijatelja« su sveske podeljene na više rubrika s odgovarajućim prilozima, pri čemu je ispred svake rubrike urednik dao zanimljiva objašnjenja sadržaja i svrhe priloga. Iako je silom prilika gotovo sâm ispunio sve tri sveske, Jukić je stalno pozivao prijatelje i domoroce na saradnju, kako u pomenutim uvodnim objašnjenjima tako i u svojim pismima. Tako je, na primer, naveo izričito u uvodnim napomenama da su mu u skupljanju narodnih pesama pomogli Marijan Šunjić i Grgo Martić, od kojih je i preuzeo sve skupljene narodne pesme. A kad obznanjuje da će dati u štampu drugu svesku »Bosanskog prijatelja« on pita svog prijatelja Bonu Perišića u jednom pismu »ne bi li i Vi štogod za njega napisali«.[9]

Poklanjajući najviše prostora narodnoj književnosti, Jukić je u svakoj svesci donosio po nekoliko narodnih pesama, pripovedaka, poslovica i zagonetaka, pozivajući stalno čitaoce da skupljaju narodne umotvorine i njemu ih šalju. U uvodnom objašnjenju rubrike »Narodne piesme« u prvoj svesci on kaže, pored ostalog: »Blago najveće kod našega naroda jesu njegove piesme, koje su najstarii spomenik slavjanskog veselog značaja, visokog naobraženja i tankoumja! – Svi narodi slavjanski imadu narodne piesme, al ove ni iz daleka neimaju onih izverstitostih s kojim se diče ilirske piesme; zato su ove bile premetjane u jezike: niemački, franceski, englezki, talianski, latinski i mađarski, a sverhu načina pohvaljene« (I/1850, str. 33). Govori o skupljačima i izdavačima narodnih pesama (Vuk četiri knjige, Sima Milutinović dve i drugi). Ali u Bosni ima još dosta nesabranih pesama, on je sa svojim prijateljima od 1840. godine skupljao narodne pesme, iako dosad nije uspeo da ih u zbirci izda. Misli da će to uskoro biti, »zato molim sve znance, prijatelje i domorodce u Bosni da me u ovom podpomognu, te počmu sabirati i prepisivati iz ustah naroda njegove piesme ženske i junačke, meni ih poslati, da ih ol ovdie ol u sbirci s ostalim štampam, dok nisu propale, da služe našem narodu na diku« (I/1850, str. 34). Objavio je u listu više narodnih pesama.

O narodnim pripovetkama Jukić kaže u objašnjenjima na odgovarajućem mestu prve sveske: »Kako piesme tako i pripoviedke, koje naš

[8] Ilija Kecmanović, *Ivan Frano Jukić*, Nolit, Beograd 1963, str. 178-179.

[9] C. *Fojnička regesta*, str. 375.

narod kazuje, od velike su koristi za štioce. Osim što se iz njih jezik narodni, kano u ogledalu vidi, najviše poznaje se puka našeg način mišljenja, kako lasno zna se domisliti i izmisliti, da često najučenija glava znoji se, dok se podobnoga smisli« (I/1850, str. 111). Na istom mestu govori o izdanim zbirkama narodnih pripovedaka, Vukovoj i Atanasija Nikolića. Po dve narodne pripovetke objavio je u svakoj svesci lista. Na sličan način govori o narodnim poslovicama i zagonetkama, koje donosi u većem broju, a kod zagonetaka daje i odgonetke.

Zasebna je rubrika »Narodni liekar«, u kojoj Jukić ističe da bi u Bosni, »gdie neima liečnika i liekara«, bila vrlo korisna »kakva pučka knjiga, po kojoj bi oni, koji znaju štiti, mogli pomoći i sebe i drugoga« (I/1850, str. 128). Kaže da ima više starih rukopisa lekaruša i moli domoroce da i oni iznalaze i šalju mu podatke o narodnim lekarijama koje su prokušali pa ih kao dobre mogu preporučiti. Daje on zatim savete o raznim lekovima: kad zmija ujede, frenjak (scorbutum), crni prišt (carbunculus), svrab, zubobolja, bes, bradavice, lišaj, micina i dr. Ali, svestan da narod neće imati mnogo koristi od ovih pouka ako do potrebnih trava ne može doći, on stavlja u dužnost sveštenicima da svaki u svom vrtu obavezno gaji lekovite trave. Obećavajući da će u ovom ukazati pomoć svima kojima je potrebna, Jukić je stalno isticao želju da se u narodu suzbiju predrasude o zapisima, hamajlijama i drugim čarolijama.

Govoreći o bosanskim starinama, Jukić kaže u svom listu da je neke starine ranije prikazao javnosti, a obraća i sada potrebnu pažnju ovom pitanju i u prvoj svesci donosi dve povelje, jednu koju je kralj Tomašević pisao svome stricu Radivoju, i drugu, jedno latinsko pismo iz godine 1481. koje je kralj Matija Korvin pisao na grad Skradin u Dalmaciji (I/1850, str. 21-24). U drugoj svesci doneo je *Rodoslovije popa Stanislava Rubčića,* o kome u uvodnoj belešci kaže sledeće: »U samostanu sv. Duha u Fojnici, kod redovnika sv. o. Franje, čuva se jedna knjiga in folio, u kojoj su slikovani gerbovi plemića bosanskih i serbskih (ilirskih); ja sam o ovoj knjizi pervi pisao godine 1842. u serbskom narodnom Listu čislo 18, koji izađe i u Danici ilirskoj iste godine br. 24. Naslov knjige je: ‚Rodoslovje Bosanskoga, aliti Iliričkoga i Serpskoga vladania; zajedno postavljeno po Stanislavu Rubčiću popu. Na slavu Stipana Nemanjića, cara Serbljana i Bošnjaka 1340' (II/1851, str. 78). Jukić nije ulazio u kritičko objašnjenje opisanih starina.

U rubrici »Književnost bosanska« ukazuje Jukić, pored ostalog, da su se »Bošnjaci od najstarijih vriemenah pak gotovo sve do godine 1813« služili »pismom i slovima od sv. Cirila iznašastim«. Znamenito je da on ovo pismo po nečem naziva »bosansko-katolička azbuka – ćirilica« i, ne objašnjavajući takav naziv, tvrdi da se to pismo ponešto razlikuje od pisma kojim su Srbi pisali crkvene knjige. Prikazuje zatim četvoricu »pisaoca koji su azbukom pisali«: Matiju Divkovića, Stiepana Matijevića, Pava Posilovića (Glamočanina) i Stiepana Markovića aliti Margitića (I/1850, str. 25-32). Brojniji su svakako »pisaoci koji su abecedom pisali«, i o njima govori Jukić u drugoj svesci lista: Ivan Bandulović, Ivan Ančić, Lovro Sitović, Marian Lekušić, Jeronim Filipović, Marko Dobretić, Filip Lastrić, Vico Vicić, Georgo Ilić, Augustin Miletić,

Stiepan Marjanović, Rafo. Barišić, Mihovil Čuić, Franjo Sitnić (II/1851, str. 83-90). U ovom prikazu bosanskih pisaca iz redova franjevaca Jukić nije vršio razvrstavanje po nekim vrednosnim merilima.

Pod naslovom *Ljetopis katoličke crkve* Jukić je u prvoj svesci »Bosanskog prijatelja« izneo sve što se tiče zapadne crkve u Bosni od početka do njegova vremena, a uz to i dao popis župa u vikarijatu bosanskom (manastiri Fojnica, Kreševo i Sutiska), zatim u vikarijatu hercegovačkom (manastir Široki brijeg) i vikarijatu trebinjskom. Apeluje on ovde na sve domoljubne sveštenike da mu ispišu i pošalju letopis svojih župa, njihov istorijat i sadašnje stanje, a naročito koliko gde ima »kuća i duša kršćanskih, rišćanskih i turskih«, koliko popova, crkava i džamija, najposle imena sela u kojima nema katolika (I/1850, str. 135-136). Odgovori na postavljena pitanja štampani su delimično u trećoj svesci časopisa, gde su prikazane nove crkve i samostani (katolički), među njima i crkva u Sarajevu (III/1861, str. 199-200). Pored ovog, Jukić je u »Bosanskom prijatelju« objavio i životopise nekih istaknutih redovnika iz Bosne, kao Banjalučanina fra Mate Benlića (1609-1674), biskupa beogradskog, velikog besednika (njegova slika u velikom kvadru od nepoznatog autora nalazi se u samostanu fojničkom) (I/1850, str. 18-20), zatim fra Nikole Ogramića, biskupa bosanskog (rođen 1639. u Olovu) i fra Jurja Dobretića, takođe biskupa bosanskog (II/1851, str. 74-77).

Osim tekstova prevoda nekih državnih zakona, odnosno uredaba i raznih interesantnih beležaka, Jukić je na stranicama »Bosanskog prijatelja« od većih radova objavio članak *Zemljo-dèržavopisni pregled turskog carstva u Europi,* u kome je pojedinačno prikazao odnosne zemlje, njihove međe, planine, reke, stanovništvo, privredu, prosvetu itd. (I/1850, str. 10-17). Tu je i zanimljivi članak *Narodne učionice u Bosni,* u kome je naglašena misao da naš prosvetni napredak ne ometaju Turci i njihova uprava, nego naša nemarnost i siromaštvo. Zastupa Jukić u ovom napisu potrebu skupljanja dobrovoljnih priloga za škole, zajedničke za hrišćane oba zakona – ako je moguće, a ako nije, onda neka kupi svaki za se. Spominje hrišćanske škole i hvali naročito učitelje Petra Šarkića iz Srema (u Travniku) i Đorđa Margetića iz Vrljike (u Lijevnu, sada u Sarajevu); za Margetića kaže da je »verstni mladić«. Uz ovo, Jukić istočnim hrišćanima preporučuje da u Sarajevu zavedu jednu školu za sveštenike. »To je moja i sviuh pravih hristjanah obćena želja.« Govori o »kerstjanskim školama«, posebno o svojoj varcarskoj. Značajno je da Jukić u ovom članku određuje prostorno ime Bošnjaka i, ističući njihovu zlu sudbinu, kaže: »Ja pod ovim imenom – Bošnjak – razumijem sve Bošnjake u svoj Bosni, Hercegovini, Krajini, Posavini, Podrinju i Prekodrinju; mi smo svi Bošnjaci, ova ciepanja nas i jesu do ništa dotjerala« (I/1850, str. 131-134).

Interesantan je Jukićev oveći članak *Omer-paša i bosanski Turci,* pisan, s različitim raspoloženjem, u dva vremenska perioda i objavljen u drugoj i trećoj svesci »Bosanskog prijatelja«. Osim opisa bosanskih muslimana i njihova stava protiv reformi, u prvom delu data je opširnije Omer-pašina biografija, ne bez simpatija. »Budući da sam više putah imao sreću i milost s ovim junakom obćiti to mislim, neće biti suvišno

njegov kratki životopis ovdie objaviti«, pri čemu hrabri delija u službi stranog zavojevača zamalo ne ispade naš jugoslovenski rodoljub (II/1851, str. 35). Ali Jukić je uskoro promenio mišljenje, i u nastavku članka prikazao kako je prevejani Omer-paša razbio oružani otpor bosanskih muslimana, pohvatane vođe izveo na suđenje i većinu poslao u Aziju u progonstvo. »Tako dakle svrši krajišnička i cielo-bosanska buna 27. travnja 1851, s velikom mukom, neizmiernim troškom, velikim kristjanskim pritisnutjem, prolivanjem krvi, sveobćom štetom, a navlastito Turaka bosanskih, i ponajviše nevoljnih Krajišnikah. Mnogi poginuše, mnogi silom u vojnike uzeti biše; premnogi u progonstvo odoše, mnogi ostadoše popaljeni i porobljeni. Proći će i stotinu godinah, a rane im neće zarasti, niti će ono što su pogubili, ikad više steći! – Od više stotinah godinah što su im praotci stekli, to sad sve Arnautom i nizamom u torbu dođe!« (III/1861, str. 67).

Iz Jukićeve zaostavine objavljen je u trećoj svesci »Bosanskog prijatelja« zanimljiv članak *Progonstvo krstjanah i redovnikah godine 1852.* Ukazavši da su bosanski hrišćani pod turskom vlašću bili izloženi stradanju sve do reformi sultana Abdul-Medžida, Jukić je prikazao zatim Omer-pašino vojevanje u Bosni i njegov uspeh u slamanju otpora protiv reformi. A kako je to on postigao? »Omer, vješt u naucih makijavelističkih, došavši u Bosnu, slanu ruku pruži biednoj raji, za moći njezinom pomoćju lašnje bosanske Turke buntovnike svladati.« Obratio se on stoga popovima i od njih zatražio da uvere narod »o carskoj milosti koja će ih obasjati, dok buntovnici budu svladani...« Poverovala je hrišćanska raja i davala hranu, konje, volove i vršila svaku službu kod vojske. Ali kad se rat svrši, »Omer-paša, ne zasitivši se zadosta turske krvi, žeđaše još i za krstjanskom«. Nije on održao data obećanja hrišćanima, a da bi kod muslimana zadobio poverenje, »počme nedužne krstjane tlačiti i progoniti nemilice«. Viđenije hrišćane optuži u Carigradu da su hteli dići bunu, pa iako za to ne imađaše nikakva dokaza, stane početkom 1852. godine hvatati popove i knezove »te kao marhu goniti vezane u Sarajevo«. U isto vreme naredio je da se od naroda pokupi oružje. »Tavnice i magaze, osobito u Sarajevu, prepune su bile; gdješto od gladi, što od zime, premnogi umrli su, koje bi kao mrcine izbacivali na sokake, odklen bi ih kristjani odnašali i pokopavali.« Nešto kasnije Omer-paša je odazvan u Carigrad, preostali sužnji su pušteni, »a bogatiii morali su ovu slobodu obilatim zlatom odkupiti«, dakle svi su pušteni kućama bez ikakva suda i presude, samo Jukića »na pola mrtva« odvedu u Carigrad u progonstvo (III/1861, str. 194-197).

Svoj put u progonstvo, do koga je došlo zbog njegova naivnog prijateljovanja s prepredenim Omer-pašom, Jukić je opisao u jednom od najlepših svojih putopisa, koji je pod naslovom *Putovanje iz Sarajeva u Carigrad god. 1852, mjeseca svibnja* objavljen, takođe iz njegove zaostavine, u trećoj svesci »Bosanskog prijatelja«. Ovaj tužni putopis, sa više snažnih opisa, sećanja i razmišljanja, svedoči ne samo o čvrstom karakteru i osećanju jednog rodoljubivog stradalnika nego i o njegovom jasnom nacionalno-političkom opredeljenju. Vidi se iz putopisa najpre kako je Jukić iz Sarajeva dignut noću, bolestan, kako je posađen na

neku uzapćenu kuradu sa golim samarom i sa zaptijama u Carigrad upućen. Opisuje on s velikim interesovanjem mesta kroz koja prolazi i za njih veže svoje istorijske uspomene. Kad je došao u Mokro pod Romanijom, padao mu je na um »Grujica Novak, kako je Turke dočikao, i da je više Grujica bilo u Bosni, ne bih ja sad od Osmanlija praćen bio, ne bi ovakvih pustoši, ovakove sirotinje bilo«. Kad je prolazio kroz Novu Varoš, sećao se Karađorđa: »Ah, Karađorđe, moja rano! Velika je bila misao tvoja, golema namjera! Sudbina kleta smela te je: a drukčije ne bi ni mene sad ovuda barbari ovako nemilo gonili, da se na konju uzdržati ne mogu!« Na Kosovu sećao se Miloša, Lazara i ostalih kosovskih junaka: »Ja sam se bio zadubio u melankoličke misli o posljednjoj večeri Lazarevoj, nenavisti Brankovićevoj, izdaji, našoj nesreći, i kako za grijehe njihove sinovi na sebi kaznu nose! Ej, Miloše, jesi li se još koji junak taki rodio? Samo ti Bog dao više razboritosti nego što je imao naš Obilić.« I u Prilepu, stolnom mestu Kraljevića Marka, naviru mu istorijska sećanja: »Nuto, dokle se je gospodstvo srpsko prostiralo, kud je Dušan carstvo širio! Hoće li se još koji Marko roditi? Imamo mi uvijek i više Marka, ali svi tuđinu služe na korist, i rodu svom na propast.« Završivši prikaz svog tegobnog puta, on na kraju kaže da će u drugom članku opisati svoje sužanjstvo u Carigradu (III/1861, str. 71-91).

Pomenuću još i dve molbe koje Jukić na kraju prve sveske upućuje čitaocima. Dok se u drugoj izvinjava što nije »ilirski istomačio« neke turske reči koje se po Bosni čuju, obećavajući da će to učiniti u narednoj svesci, prva molba je utoliko značajnija što njom poziva svoje bosanske čitaoce na skupljanje starina radi stvaranja jednog bosanskog muzeja. Posle isticanja da se svuda u Bosni nalazi raznih starinskih stvari – novaca, kamenja, pečata, i dr., Jukić je naveo primer koji najbolje ilustruje kako do tih vrednih stvari dolaze pohlepni stranci i na njima zarađuju velike pare. »Na Kupresu« – kaže – »bivši župnikom pokojni fra Andria Sunarić kupi za dva groša jedan perstnski kamenčić, kog pokloni bivšemu konsulu francuskomu Davidu, a on ga za po miliona prodade! Ovaki se je događaj i lani dogodio: i naši Bošnjaci štogod najdu inostrancem rado poklanjaju, a Slavjanskim Muzejima u Pragu, Biogradu i Zagrebu nikad ni mangure.« Pominje još da je pok. biskup August Miletić skupio više stotina zlatnih, srebrnih i tučenih novaca (grčkih, rimskih, slovenskih) i raznog dragog kamenja, što je više od miliona vredelo, pa sve u dvaput poslao mađarskom konsiliju; otud je dobio golu zahvalnost, a sada te dragocenosti Košut u Kutahiji troši!

Na kraju svoje molbe kaže Jukić: »Ja sam od nekoliko godinah počeo ovake stvari sabirati i odkupljivati, zato molim sve Bošnjake, koji takog šta imade, te misli inostrancem prodavati, nek se javi meni, ja ću mu toliko platiti gotovinom koliko svaki drugi inostranac, ako ne još bolje; a sve domorodce molim, da za ovakim stvarima budu, te gdie štogod opaze, da odkupe na moje ime. Ako Bogda! s mojom sbirkom želim metnuti početak ‚Bosanskom Muzeu', ako li to ne mogne biti, to ću nastojati, da moje ovo starinsko blago dođe u slavjanske ruke, koje neće snjime tergovati, već ga dobru obćenomu odrediti« (I/1850. str. 140). Za-

kon o čuvanju starina nije još postojao u Turskoj, on će biti objavljen dve decenije kasnije; početkom sedamdesetih godina.

* * *

U akciji oko osnivanja i izdavanja »Bosanskog prijatelja« Ivan Frano Jukić je ostao gotovo potpuno usamljen. Ne uspevši da obezbedi ni potrebna materijalna sredstva ni znatniju saradnju svojih drugova franjevaca, on je prvi bosanski časopis pokrenuo, i izdavao, pod izuzetno nepovoljnim prilikama, u vreme kad je kod nas opšta nepismenost gospodarila i slične inicijative u korenu ubijala, kad u zemlji nije postojala ni najmanja štamparija, dok su na prosvetiteljske i slične težnje podozrivim okom gledali i predstavnici turske vlasti i Starešinstvo franjevačkog reda. Pa iako je »Bosanski prijatelj« po svom odjeku bio nužno ograničen na uzak krug ljudi, samo osnivanje ovog časopisa zasvedočava da su i u Bosni i Hercegovini rano postojale snage koje su nesebično i s velikom agilnošću u ovu zaostalu zemlju unosile savremena kulturno-prosvetna shvatanja i težnje. Zasluga za to pripada umnogom Ivanu Frani Jukiću, čoveku širokih pogleda i slobodna duha, koji je sa »Bosanskim prijateljem« dostigao najveći uspeh u svom pionirskom kulturno-prosvetnom radu.

»BOSANSKI VJESTNIK«

Na bosanskom tlu prvi listovi pojavili su se potkraj turskog perioda kad je reformisana vilajetska uprava, udovoljavajući novim zakonskim propisima, omogućila otvaranje moderne štamparije u Sarajevu (1866). Tim značajnim događajem udareni su i u ovim krajevima temelji štamparsko-izdavačkom poslu, koji će se otad postupno i sve više razvijati. Vredi istaći da je početak ovog rada u Bosni obeležen upravo pokretanjem jednog političko-informativnog lista. U ugovoru s turskim vlastima o osnivanju sarajevske štamparije zemunski štampar Ignjat Sopron je, kako sâm ističe u svojim uspomenama, uneo kao jednu od glavnih tačaka ovlašćenje za se da može, nezavisno od zvanične »Bosne«, izdavati u Sarajevu jedne političko-informativne novine, zbog čega se njegov list »Bosanski vjestnik« pojavio istog dana kada je štamparija službeno počela raditi.[1] Jasno je, prema tome, da »Bosanski vjestnik« kao prvi list štampan u Bosni i Hercegovini nije sa zvanične strane ni zamišljen ni izdavan, zasluga za njegovo izlaženje je isključivo Ignjata Soprona, osnivača prve sarajevske štamparije.

»Bosanski vjestnik« pokrenut je početkom aprila 1866, na više od mesec dana pre pojave zvanične »Bosne«. I ne samo da mu po prvenstvu pripada naročiti značaj i uvaženje, već je ovaj list privlačan i po tome što brojnim materijalima pruža svedočanstvo o jednom burnom vremenu koje ne obiluje pisanim domaćim izvorima. Šteta je velika što nam nisu pristupačni svi izdani brojevi nego samo polovina (26 od ukupno 51), i ne zna se da li je ovaj list negde kompletno sačuvan.

* * *

»Bosanski vjestnik« izdavao je i uređivao Ignjat Sopron, što se vidi po oznaci na kraju svakog od prva 24 broja (u 25. broju je poslednji list defektan): »Izdaje i uređuje Sopronova pečatnja u Sarajevu«. Nije to bila samo formalna oznaka koja bi trajno vredela, s promenom vlasništva štamparije (pri prelazu u državne ruke, u oktobru 1866) došla je na kraju teksta i nova oznaka o izdavaču: »Izdaje I. K. Sopron – Vilajetska štamparija«. Na drugom mestu[2] naveo sam više i drugih dokaza

[1] »Semliner Wochenblatt«, Zemun, XII/1891, br. 30.

[2] T. Kruševac, *Sopron u Bosni*, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, Muzej grada Sarajeva, II/1967, str. 157-184.

1866. ГОДИНЕ. У САРАЈЕВУ, 7. АПРИЛА. ГОДИНА I.

БОСАНСКИ ВЈЕСТНИК.

Босански Вјестник излази сваког Четвртка. Цијена му је за цијелу годину 60 гроша турских ван поштарине. Поштанска такса у овом погледу износи за цијелу годину 8 гроша. Предбројницима у Аустрији или Србији стане овај лист 4 фор. у банкнотама заједно с поштарином, но без штампља.

Број 1.

Предплату прима Државна Печатња у Сарајеву за сву Босну, Херцеговину и Стару Србију. За Бугарску, Влашку и Аустријску царевину: Османовна Печатња у Бечуну. За Србију: књижара гг. Василија Валожића и А. Добриновића. Огласи примају се по 1 грош од стубног реда.

У Сарајеву, 4. Априла.

Са овим бројем почињемо издавање нашега листа, који ће од сад излазити по једанпут у недељи дана. Објављујући то, налазимо се побуђени, да учинимо неке примједбе о правцу, који смо узели, и како мислимо да ћемо му одговорити.

Издавање периодичног листа свагда је предузеће од приличног значаја, а у овом нашем положају мора се то сматрати као нека особита догађај, кад се узме у обзир вријеме и мјесто изласка овог листа.

Преса је овлашћени фактор у на[illegible] јер је она снажан подизач нравственог и умног образовања, као што је и средство споразумљења, побуђења и допуњења у многим одношајима на народ и државу. Постојеће околности изискују да наш лист има нарочито поучителан задатак, да са црквом и школом скупа дјеловање, продужавајући вишрено дјелање ове. Преса сеје и чини да успјевају и сазрјевају племените мисли сваке врсте, а особито њој надлежи подизање народног изображења, распростањење полезних знања код свију сталежа народа, трудећи се да круг оних све већи постаје, да све више напредује у врлини, којима човечност и изображење важе као велевриједна добра. Ученица и учитељка уједно, овдје ће се појављивати поучавајући, док се тамо поучава о ономе, што је народу нужно, што му користи или што му уди, скупљајући народне потребе и жеље, објашњавајући и бистрећи их, у противположајима посредујући, и помажући да се ови изравнају.

Овом свом истинитом задатку може преса само онда одговорити, ако буде задахнута начелом правде и истине, ако буде заступала највећа добра човечанства: ијероисповијед, нравственост и људско достојанство. Она мора слободу духа исто тако високо уважавати, као и законитост у државним стварима; и ако се буде иста још заузимала за политичну и религиозну толеранцију, сијала сјеме свега племенитог и лепог, и у опште ако уз то још узумије са уљењем разносити здраве мисли и идеје, људству полезне: тад онда све спада међу лепе дужности пресе. Да она уједно мора подпомагати постизавање државних задатака, чини нам се да је логични[illegible] [illegible] [illegible] [

koji nesumnjivo potvrđuju da je jedino Ignjat Sopron bio vlasnik, izdavač i urednik »Bosanskog vjestnika«. U tom napisu data je potpunija Sopronova biografija. Stoga se ovde zadovoljavam da samo ukratko ukažem na neke momente iz njegova života.

Novosađanin Ignjat Sopron, po narodnosti Nemac – Ignaz K. Soppron (1821-1894), izučio je štamparstvo u Novom Sadu, Pešti i Beču, uz to se uporedo interesovao i za književno-publicistički rad. Godine 1851. dobio je koncesiju i u Zemunu osnovao štampariju, koja se održala i u prvo vreme vrlo dobro radila. Kao iskusan štampar, prihvatio je ponudu bosanske pokrajinske vlade i u Sarajevu početkom aprila 1866, uz izvesnu državnu subvenciju, otvorio prvu modernu štampariju, zadržavši i dalje svoj zemunski pogon. Ostao je u Sarajevu nešto više od godinu dana i za to vreme pokrenuo i uređivao »Bosanski vjestnik«, a onda se, pre ugovorenog roka, vratio u Zemun (štampariju je posle nekoliko meseci prodao Vilajetskoj upravi). Od kraja 1867. godine u Zemunu je tokom dve godine izdavao »Zemunski glasnik«, sedmični srpski političko-informativni list, uređujući ga na sličan način kao »Bosanski vjestnik«. Kasnije je pokretao i uređivao sedmične listove na nemačkom jeziku, najpre »Grenzbote«, a od 1880. godine do smrti »Semliner Wochenblatt«. Pored štamparsko-izdavačkog i redaktorskog rada, Sopron je celog života delovao i književno-publicistički, objavljujući radove većim delom na nemačkom a manjim na srpskom jeziku. Bio je prijatelj Srba i imao zasluga za srpsku knjigu i književnost, pa to unekoliko objašnjava neobičnu pojavu da je upravo Nemac bio pokretač i urednik prvog lista u Sarajevu.

Sećao se Sopron prilika pod kojima je izdavao »Bosanski vjestnik« i o njima pred kraj života u svojim uspomenama pisao. On se naročito pri tome osvrtao na svoj odnos prema Osman-paši i turskim vlastima uopšte, kao i na način na koji je, pomoću svoga prijatelja kontumackog lekara u Slavonskom Brodu dr Đorđa Mušickog (1811-1887), prikupljao aktuelne novinske vesti. Iako o tome izričito ne govori, on je imao svakako i jedan broj saradnika, bez kojih ne bi mogao izdavati list. Pored dopisnika iz više mesta (Sarajevo, Beograd, Zemun, Tešanj, Bihać, Mostar, Nova Varoš, Dubrovnik i dr.), jedan od saradnika lista bio je Miloš Mandić (1843-1900), kako je to odavno zasvedočio njegov poznanik Nikola Kašiković, urednik »Bosanske vile«.[3] Sopronu je bio potreban čovek koji zna turski jezik (na to je po ugovoru s Osman-pašom imao pravo) pa je po preporuci sarajevskog učitelja Sime Čajkanovića za to mesto pozvao u Sarajevo Miloša Mandića, učitelja Srpske škole u Prijepolju. A da je Mandić u vreme otvaranja štamparije došao u Sarajevo može se zaključiti i po ranom objavljivanju prevoda Ustavnog zakona za Vilajet bosanski,[4] koji je, svakako, jedan od prvih njegovih prevoda s turskog jezika.

Saradnik »Bosanskog vjestnika« bio je i Teofil (Bogoljub) Petranović (1830-1887), upravitelj Srpske realke i vođ srpskog omladinskog

[3] »Bosanska vila«, XV/1900, br. 21, str. 289-291.

[4] »Bosanski vjestnik«, I/1866, br 4-10.

pokreta u Sarajevu. U većini pristupačnih brojeva ovog lista objavio je više narodnih pesama, uz to verovatno su njegove nekolike originalne pesme objavljene pod šifrom JTP (Jeromonah Teofil Petranović). Pored toga, obznanjeno je već u 3. broju, i ponovljeno zatim više puta, da će Sopronova pečatnja o svom trošku izdati Petranovićevu zbirku ženskih narodnih pesama iz Sarajeva (u stvari, tek krajem 1867. izdala Vilajetska štamparija).

Da spomenem još da je saradnik »Bosanskog vjestnika« bio i Salih Sidki ef. Hadžihuseinović (1825-1888), pisar i muvekit Begove džamije u Sarajevu, po službi poznatiji pod imenom Muvekit. Zna se posigurno da je on u drugoj godini ovog lista, u br. 11-12, objavio nedovršeni članak o turskim carskim namesnicima u Bosni (list nije dalje izlazio), dok bi za iznetu pretpostavku da je Muvekit skupljao i objavio nekoliko narodnih pesama bosanskih Muslimana[5] trebalo pružiti jačih, neposrednijih dokaza. Sâm Sopron kaže da je veći deo pesama bosanskih Muslimana zabeležio iz narodnih usta, a neke da je dobio s prijateljske strane.[6]

* * *

»Bosanski vjestnik«[7] izlazio je na srpskohrvatskom jeziku, ćirilicom i novim Vukovim pravopisom, jedanput nedeljno (četvrtkom, a od petog broja subotom izjutra zbog pošte koja je iz Sarajeva nedeljom polazila), na osam stranica (poznatih prvih 25 brojeva), s kontinuiranom paginacijom, veličine 36 × 26. U pretplati list je stajao 60 turskih groša godišnje, uz to još i 8 groša poštarine. »Predbrojnicima u Austriji ili Srbiji stane ovaj list 8 for. u banknotama zajedno s poštarinom, no bez štempla.« Navedeno je kako se šalje pretplata iz pojedinih zemalja i objavljeno da se oglasi primaju i na turskom jeziku »po 1 groš od stubnog reda«.

Prvi broj »Bosanskog vjestnika« izišao je 7. aprila 1866. (po st. kal.). Na uvodnom mestu iznesen je program lista, obazrivo, uz uvaženje vremena i prilika u kojima se list pokreće. »Izdavanje periodičnog lista« – kaže se – »svagda je preduzeće od priličnog značaja, a u ovom našem položaju, mora se to smatrati kao neki osobiti događaj, kad se uzme u obzir vrijeme i mjesto izlaska ovog lista.« Na ovu tačnu konstataciju nije se moglo ništa konkretno nadovezati o ranijim prilikama u zemlji, mesto toga date su samo opšte napomene o štampi i njenoj ulozi.

Sav u idejama prosvetiteljstva, program ističe značaj obrazovanja i potrebu širenja korisnih znanja. »Postojeće okolnosti iziskuju da naš list ima naročito poučiteljan zadatak«, da unapređuje narodno izobraženje, rasprostire korisna znanja kod svih staleža. Dvostruka je uloga

[5] »Bibliotekarstvo«, Sarajevo, IX/1963, br. 4.

[6] »Semliner Wochenblatt«, XIII/1892, br. 33.

[7] Korišćen uz ispravke delom moj članak *Počeci štamparsko-izdavačkog rada u Bosni*, »Pregled«, II/1947, br. 11-12, str. 754-761, kao i članak *Periodika bosanska za turskog vremena*«, Glasnik arhiva, VII/1967, str. 120-138.

štampe, jer ona širi korisna znanja ali se i sama poučava u svemu što je narodu nužno i o tom raspravlja. »Učenica i učiteljka ujedno, ovdje će se pojavljivati poučavajući, dok se tamo poučava o onome, što je narodu nužno, što mu polzuje ili što mu udi, skupljajući narodne potrebe i želje, objašnjavajući i bistreći ih, u protivpoložajima posredujući, i pomažući da se ovi izravnaju.«

Ali ovom poučavajućem i vaspitnom zadatku može štampa odgovoriti samo ako »bude zadahnuta načelom pravde i istine«, ako bude »zastupala najveća dobra čovečanstva: vjeroispovjed, nravstvenost i ljudsko dostojanstvo«. I ne samo to. »Ona mora slobodu duha isto tako visoko uvažavati, kao i zakonitost u državnim stvarima«, uz to, zauzimanjem za političku i religioznu toleranciju, sejati seme svega plemenitog i lepog. Naglašeno je posebno da štampa »mora podpomagati postizavanje državnih zadataka«, pošto je država kao razumno biće »uslov nužnosti blagostanja naroda«.

Shvatanje države, opširnije izloženo i obrazloženo pravnim razlozima, interesantno je po tome što je u tadašnjim bosanskohercegovačkim prilikama predstavljalo svakako novinu koja je bila daleko od stvarnosti. »U njoj (državi) treba da se sve sile osredotoče, od nje uprava nad istim da izlazi, u njoj i črez nju da se interesi sviju njeguju, traže i nalaze. Razvijanje dakle i njegovanje sviju građanskih sila i otud proizlazećeg blaženstva naroda, jest zadatak države.« U tom je snaga i moć države, pa i pravo njenog opstanka. Kao zastupnik skupnih interesa ona ima neoborivo pravo od pojedinaca zahtevati da je u svemu pomažu.

Nadovezujući na misli o državi kao živom organizmu, u programu se zatim naglašava autonomistički stav koji će list zastupati. »Kao avtonomisti u politici radujemo se, što se ovo naše shvaćanje slaže sa sistemom, koja je u najnovije vrjeme u turskom carstvu uvaženje dobila, jer organizacija vilajeta odgovara u teoriji političnoj autonomiji, i sadrži dosta stihija koje dopuštaju i dalji razvitak u tom obziru.« To je nova organizacija vilajeta, sa ustanovama Administrativnog saveta (Idare-medžlisa) i Vilajetske skupštine (Opšteg zemaljskog veća) koju je Osman-paša sprovodio na osnovu Ustavnog zakona za Vilajet bosanski (1865). Cenjena samo teorijski, nova upravna organizacija dobila je u programu preteranu pohvalu i pozitivnu ocenu. »Nama je milo što imamo priliku opažati dobre posljedice te sisteme u Bosni i što ih možemo ne jedino na materijalnom polju zabeležiti. Ove posljedice mogu i borcima za avtonomiju u drugim državama kao praktični dokazi služiti.« Imala je Bosna svagda neku autonomiju »koja upravo izražavaše istorično pravo ove zemlje«, ali ne »po propisu razumnopravne teorije«, nego zasnovane na feudalizmu, na pojmovima srednjeg veka, što je gušilo prirodni razvitak zemlje. »Danas je vidimo ustrojenu na temelju, koji zahtjeva zdravi razum i državna uspješnost. Avtonomija je dakle dragocjenost i naroda i države, cvjet, koji valja njegovati, i koji će još ljepše plodove prinositi. Ovo polje obdjelavati biće zaista blagodaran predmet za ‚Bosanski vjestnik'.«

U verskim pitanjima neće se više razmišljati »nego koliko je to mirjaninu dozvoljeno«, rečeno je dalje u članku. »Ali ćemo školi cjelu našu pozornost pokloniti; podizanju narodnjeg nastavljenja biće naš list s odanošću posvećen, na tome će polju neumorno djejstvovati...«. Očekuje da će list na tom putu svi pravi prijatelji narodni pomagati, makar u drugim stvarima »različite položaje zauzimali«, pa im se u tom smislu upućuje poziv, naročito stručnim ljudima.

U nacionalnom pogledu program zastupa misao o posebnom bosanskom narodu, i to obrazlaže istorijsko-geografskim osobitostima koje su se kroz vekove u Bosni, kao i drugim zemljama otomanske države, nesmetano od vlasti formirale. »I Bosna je svoju istoričnu individualnost pri svim promjenama vremena zadržala, i njena prastara narodnost ovdje proživela bure prošlosti. Bosanski narod izražava narodnost u podpunom smislu, koja nije samo genetična, nego i istorično spojena sa ovom zemljom, i nju ograničavajući takođe njom ograničavana, ostala je nepovređena različnošću vjeroispovjedi.« To je sad i zvanični stav, koji u novoj organizaciji Bosanskog vilajeta treba da nađe oslonac i potvrđenje. Bosanstvo je isticao valija Osman-paša i njim, u ime turske državne ideje, pobijao proširenu nacionalnu propagandu, bez obzira što je ono bilo besadržajno, pa prema tome i neprikladno kao platforma za nacionalno-političku koncepciju. Na ovom području su bile već formirane tri narodne grupe s različitim nacionalno-političkim težnjama, i nepostojanje zajedničke političke ideje, jednog zajedničkog cilja, imalo je za posledicu da se bosanstvo nije moglo afirmisati ni izgraditi u nacionalni pojam.

Da Sopron u nacionalnom pitanju nije kazivao svoje mišljenje nego se priklanjao, prilagođavao zvaničnim shvatanjima, vidi se iz njegovih uspomena u kojima o tom izrično kaže: »Kad sam izneo program o izdavanju ‚Bosanskog vjestnika' i kad je tu bilo navedeno, da će list izlaziti na srpskom jeziku i srpskim pismom, brisali su mi reč ‚srpski' i zamenili je ‚bosanskim'.«[8] I pored prilagođenja intencijama turskih upravljača, Sopron nije skrivao srpsku orijentaciju lista, niti je odricao postojeće nacionalne oznake, srpsku i hrvatsku. Čini se da mu ovo prilagođenje nije teško padalo ni zbog toga što je on bosanstvo u stvari identifikovao sa srpstvom, ostavljajući o tome i nekih vidnih tragova. Tako se, na primer, u listu ponekad upotrebljava izraz »srbsko-bosanski jezik«, dok se u jednom oglasu pri nabrajanju jezika kojima se u Sarajevu pišu tužbe, ugovori i pisma (»bosanski, njemački i hrvatski«) ispušta jezik srpski,[9] svakako zbog toga što je sadržan u pojmu bosanski.

Na kraju, iskazana je u članku jedna interesantna misao. Odbacujući sanjarije idealista o bratimstvu naroda samo na osnovu moralnih

[8] »Semliner Wochenblatt«, III/1882, br. 9. Navedeno prema: Vladimir Ćorović, *Iz sarajevske prošlosti*. Prilozi za književnost, jezik... XVI/1936, str. 10.

[9] U oglasu pod natpisom »Na znanje« kaže se: »Ko bi imao potrebu da mu se tužbe, ugovori, pisma i ov. podob. na bosanskom, njemačkom i hrvatskom jeziku uredno napišu, neka se izvoli prijaviti odpravništvu ovih novina, koje će ga uputiti licu koje to piše po umjerenoj cjeni« (I/1866, br. 1, april 7).

sredstava, list ukazuje na zajednicu materijalnih interesa kao važnog pokretača ljudskog progresa. »Materijalni interesi jesu, koji, podupirani rezultatima prirodnih nauka, u životu naroda već proizvode promjene u mislima, stvarajući potrebe izazivlje želje, koje potrebuju povišenu djelatnost ljudsku, da bi se dostigle i zadovoljile, i time privlače cjele narode u mrežu saobraćaja, koji bi inače po svom samozadovoljstvu ostali van dodira sa svjetom.« Kako ovi napreci utiru put civilizaciji, negovanje materijalnih interesa je korisno i s gledišta čovečnosti. U Otomanskom Carstvu, više nego drugde, može biti materijalnog napretka (zbog mnoštva neotkrivenog prirodnog blaga, prostranih bogatih zemalja u tri dela sveta koje nastanjuju valjani narodi), pa se mora priznati da je ovde otvoreno polje ljudskoj radinosti kakvo stari svet više ne poznaje. »Zanimati se pitanjima na tom polju, ukazuje se za javni list kao vrlo ljepi predmet, o kome i naš list neće izostati da govori.«

Izlažući u opštim crtama program, izdavač kaže da je svestan prepona koje će smetati da se dostigne postavljeni cilj. »One leže od časti u samoj prirodi preduzeća našeg, od časti u različnijem mnjenjima, koja se sad o stanju stvari ove zemlje podranjuju, i koje će možda gdjekoje polezno sudjelovanje od našeg preduzeća udaljavati.« Izdavač sažaljeva unapred sve moguće nesuglasice, jer toplo želi »da bi se ondje sve sile u zajedničkom sudjelovanju sastajale, gdje se teži, da se izobraženju i civilizaciji put prokrči i uravna«.

Pored opšteg programa, Sopron je na kraju prvog broja »Bosanskog vjestnika«, u »Pozivu na pretplatu«, objavio i praktičan program koga će se u radu držati: »List će ovaj biti političnog i poučno-zabavnog sadržaja; donosiće u obštim pregledima i posebnim dopisima domaće i strane događaje i vjesti, obnarodovaće i osvetljavaće zakone i zvanične uredbe, članke o trgovini i radinosti, kao i telegrafične kurseve i druge za trgovinu i politiku važne vjesti. Isto tako saobštavaće trgovačka izvjestija o stanju mestnih pijaca. – Počem je ovaj list poglavito rasprostranjenju poleznih znanja, oblagorođenju duha i srca posvjećen, to će donositi tom zadatku odgovarajuće pripovetke, pjesmice, istoričnih i prirodoslovnih članaka, kao i takovih, koji se na školsko učenje odnose.« Da bi se o tome i šire znalo, izdavač moli uredništva naših listova da ovaj poziv obnaroduju.

Izneti prosvetiteljski program, sav u idejama vremena, odobravala je načelno i reformisna uprava, iako se za njegovo praktično izvođenje očigledno ne bi mogla do kraja založiti. Čini se da je Ignjat Sopron, pokrećući prvi bosanski list, našao modus vivendi s Osman-pašom kao predstavnikom turske vlade upravo u toj deklarativnoj podudarnosti osnovnih programskih gledišta, obezbeđujući za se u isto vreme daleko više samostalnosti prilikom uređivanja lista nego što se obično misli.

* * *

Da je »Bosanski vjestnik« bio sadržajno zanimljiv vidi se i iz pregleda njegovih zasad pristupačnih brojeva. Iako bez strogog grupisanja materijala, on je gotovo redovno imao neke stalne rubrike, kao: domaće

vesti, strane vesti, dopisi, nova pošta, poučna zabava, smešice, berzanski kursevi novca, a uz to i članke s područja politike, prosvete i kulture, ekonomije itd. U pogledu novinskog izveštavanja, list se pojavio u najpogodnije vreme, predstojao je rat između Austrije i Italije, takođe Austrije i Pruske, a osim toga je u samoj zemlji zbog nedavnog oduzimanja post-debija spoljnim jugoslovenskim listovima imao tako reći monopol u novinskom izveštavanju.[10] Nabijen svakovrsnim zanimljivim sadržajem, list je i kod domaćeg življa pobuđivao izvesno interesovanje, bez obzira što u tadašnjim prilikama nije mogao imati veliku čitalačku publiku.

Pri redigovanju »Bosanskog vjestnika« Sopron je, naravno, morao voditi računa o postojećim prilikama i raspoloženjima i u krupnim političkim pitanjima prilagođavati se stavovima turskih upravljača, pa prema tome udešavati svoje pisanje. Nije on ipak u tome preterivao, jer se prema režimu kao stranac donekle nezavisnim osećao, a uz to je nastojao da princip objektivnosti u novinskim izveštajima održi u najvećoj meri. Posledica ove težnje bila je da se Sopron ponekad našao u procepu između onog što se stvarno zbilo i onog što su vlastodršci želeli da prikažu. Tako, na primer, on je insistirao na celokupnosti Turske i ustajao protiv glasova po kojima bi Austrija za poraze u Italiji i Nemačkoj imala dobiti teritorijalne kompenzacije u Bosni i Hercegovini, ali je isto tako izveštavao i o pobunama koje su u pojedinim zemljama (u Grčkoj, Vlaškoj i Moldaviji) ugrožavale integritet Turske. Ovim poslednjim nije, razumljivo, ugađao turskim upravljačima niti branio njihove interese.

Veliku pažnju list je posvećivao političkim prilikama u svetu, ukazujući pre svega na zategnute odnose među nekim državama u srednjoj Evropi, što će u leto 1866. godine dovesti i do rata. U listu se piše o austrijsko-pruskim sporovima i svađama i ističe da se iz toga proizašle ratne pripreme nepovoljno odražavaju i na privredna kretanja u nas u Bosni: mi stojimo u živoj trgovačkoj vezi s Austrijom i kurs njenog novca jako deluje na našu trgovinu. U više brojeva raspravlja se o mogućnostima izbijanja rata, ističe se da je iz toga proizašla kriza u trgovini i novčarstvu, došlo do pada papira na bečkoj berzi, a sve se to nepovoljno odražava i na naš trgovački svet. Zaoštravaju se odnosi među državama i rat približava, pa se u listu govori o odnosu Mađara prema Austriji, a uvodnici u daljim brojevima odnose se na pripreme za rat, na pitanje preustrojstva Nemačkog saveza, stav Francuske, političku situaciju u Evropi i sl. Najposle, Sopron vanrednim brojem od 6. junija 1866. saopštava da je austrijski car objavio rat kraljevima pruskom i italijanskom. Uz objavu dat je kratak komentar i objašnjenje u kome se na kraju kaže: »Za ljubav naših predbrojnika ne žalimo male žrtve, te ovu vijest vanrednim listom saopštavamo.«

I dok traje rat, u novim brojevima »Bosanskog vjestnika« izlaže se na uvodnom mestu pregled političkog stanja u Evropi u vezi s ratom, daju ratne vesti, prikazuje bitka kod Kustoce, poraz Austrijanaca kod

[10] »Semliner Wochenblatt«, XII/1891, br. 30.

Kenigsberga,[11] pominju vesti o primirju i sl. Pored vesti o ratnim događajima, na uvodnom mestu 15. broja (16. julija) razmatra se već zaključeno petodnevno primirje, a u narednom broju donosi telegram o produženju primirja između Austrije i Italije uz prikaz mirovnih uslova. Vesti o već završenom ratu manje su interesantne, i Sopron sada počinje izlaganje političkog stanja konstatacijom: »Vreme naše žurnalične berbe već proteče, ljepi dani novinarskog piskaranja proujaše, u kojima beše svakad dovoljno građe za novine...« (br. 18). Još jedan uvodnik posvećen je miru između Austrije i Pruske, a u daljim brojevima daju se obično sedmični pregledi važnijih političkih događaja u svetu.

Pored političkih članaka i vesti, »Bosanski vjestnik« je polagao glavno težište na širenje prosvete putem škola, pouka o boljem i naprednijem životu i sl. U listu se nalaze mnogi napisi o radu škola, o ispitima i drugim školskim događajima. Tako već u prvom broju lista dopisnik »O.« iz Sarajeva dao je izveštaj o velikoj svečanosti koju je »rimokatolička obština« priredila povodom prvog polugodišnjeg ispita u ovom učilištu, o čemu se svesrdno starao otac F. Grgo Martić, župnik i ravnatelj škole. Navedeno je poimenično da su na proslavi bili svi predstavnici Vilajetske uprave s valijom Osman-pašom na čelu, zatim svi konzuli, predstavnici opština hristjanske i jevrejske, kao i mnogo sveta s decom. Pošto je jedan učenik kratkim govorom pozdravio valiju, počelo je ispitivanje. »Mala dečica razna ispovidanja, koja stoprv četiri mjeseca što učilište polaze, odlikovaše se ne samo krasnim čitanjem, već i mnogim govorenjem na izust, koje hrvatski (bosanski? U.), koje njemački, koje turski.« Videlo se da su svi zadovoljni s uspehom, pa je valija darivao učenike, a fra Grgo održao »krasan govor«, zahvaljujući se sultanu, trima katoličkim vladarima, valiji i ostalim dobročiniteljima škole. Zanimljivo je da dopisnik naziva jezik hrvatskim, našto urednik u zagradi ispravlja pod upitnikom u »bosanski«.

Interesantan je uvodni članak o školama i školskim knjigama koje su im potrebne, objavljen u 5. broju (maj 7). Za škole su svakako potrebne knjige, udžbenici. »No srećom te nužde nejma; potrebne knjige postoje, pa ih samo preštampati treba. Kao znak osobite otomanske brige u tom obziru navodimo, da će visoka vilajetska vlada iste štampati o svom trošku, na koju je cjela naša ovdašnja pečatnja poglavito i ustanovljena i podporu vladinu uživa.« Vlada će snositi znatne materijalne žrtve, kako bi knjige i najubogiji učenik mogao nabaviti. Ali knjige moraju biti ne samo jevtine nego i savršeno dobro napisane. »Pripoznate najbolje školske knjige na srbskom jeziku jesu one, koje se u javnim školama Kneževine Srbije predaju; one se mogu zaista usporediti s najboljim knjigama u Nemačkoj, gdje je narodnje nastavljenje, kao što je priznato, na najvišem stepenu. Srbske školske knjige plod su tridesetogodišnjeg truda i žrtve, pa s tog moramo tim više blagodarni biti, što će se upravo te knjige ovdje neizmenjeno pečatati, našta je srbska vlada

[11] Objavljeno u vanrednom izdanju »Bosanskog vjestnika« od 28. junija i uvodniku br. 13 od 2. julija 1866.

dala svoje odobrenje, jer su te knjige njena umna sobstvenost.« Navedeno je zatim petnaestak knjiga koje će se u Sarajevu preštampati, iako je to samo delimično odgovaralo željama vlastodržaca.

Među vestima o školama »Bosanski vjestnik« beleži osnivanje banjalučke Bogoslovije (br. 9); ta vest je u narednom broju dopunjena »s poštovane strane« iz Sarajeva da mitropolit Ignjatije ima najviše zasluga za njeno osnivanje, dok je zatim podizanje škole pozdravljeno i u posebnom uvodnom članku (br. 12). List je kasnije doneo duži članak o programu banjalučke Bogoslovije koji je podnet mitropolitu Ignjatiju na odobrenje i pri tome postavljeno pitanje zašto se ne održavaju sednice sarajevske Konzistorije ustanovljene 1863. g. (br. 23). U jednom uvodnom članku list izveštava i o Bogoslovskom zavodu u manastiru Žitomisliću koji je, osnovan još 1857. godine, sada obnovljen pošto je arhimandrit Serafim Perović pribavio u Rusiji potrebna sredstva za školu. U istom broju dat je i pregled srpskih škola u Hercegovini, kojih ima 12 s 15 učitelja i 590 učenika (br. 13). List donosi izveštaje o ispitima u srpskim školama (u Banjoj Luci, u ženskoj školi gospođe Stake, u Novom Pazaru, u Sarajevu), zatim vest o prilozima koje sarajevski Jevreji daju za svoju školu itd.

Dopisnici su s raznih strana javljali »Bosanskom vjestniku« i druge, često zanimljive vesti. U prvom broju, na primer, ima četiri dopisa, od kojih u jednom iz Beograda dopisnik »V.« pozdravlja osnivanje štamparije i pokretanje lista u Sarajevu. »Glas, da će se tamo u Sarajevu pečatnja ustanoviti, učinio je ovamo kod nas veliku senzaciju. Kad se pak ču da će i novine izlaziti i to na srbsko-bosanskom jeziku, onda se svaki jako začudi, i sad sa ljubopitstvom i željno očekujemo prvi broj tih novina i zaista ćemo ga pozdraviti kao neko osobito pojavlenje, kao nov komet na zvjezdokrugu jugoslavenske književnosti.« Dopisnik se nada da će te novine svaki rodoljubivi Srbin držati i čitati, »a o Bošnjacima, osobito Sarajlijama neću ni sumnjati poznavajući njin patriotizam a i trgovački duh, jer znam da će vaše novine i trgovačke interese zastupati«. Obećava saradnju, ali želi da prethodno vidi novine i njihov program. U drugom dopisu iz Beograda govori se o rušenju Stambol-kapije i daje istorijat njenog postanka.

Ilustracije radi navešću da se u dopisima govori o najrazličnijim pojavama i događajima, kao na primer: o svečanosti krštenja sina pruskog konzula Blaua, gradnji medrese u Bihaću, odlasku Luke Vukalovića u Rusiju (dopis iz Zemuna), o beogradskim trgovcima i osnivanju Narodne banke, obnavljanju manastira Rmnja, tržnim cenama u Beogradu, nevremenu u Sarajevu i Mostaru, o napadu na »Bosanski vjestnik« u novosadskom listu »Napredak«, o trkama u Beogradu, o zidanju novih kuća u Beogradu itd. Posle desetak brojeva dopisi se obično ne donose zasebno nego svrstavaju u odgovarajuće rubrike.

U odeljku »Domaće i strane vjesti« list donosi ukratko, jedno iza drugog i bez naslova, sve što mu se čini zanimljivim, najpre iz Sarajeva a onda iz ostalog sveta, poslednje uglavnom iz raznih spoljnih listova. Nastavljaju se ove vesti i pod naslovom »Najnovija pošta«, gde se daju većinom najnovije političke vesti. Bez obzira na nepreglednost i trpanje

ponekad raznovrsnih stvari, ove vesti su manje-više zanimljive, informativne. Već na početku, u prvom broju, dati su u ovoj rubrici podaci o novootvorenoj pečatnji, privatnom preduzeću koje uživa potporu od Vilajetske vlade, tako da mu je početak materijalno obezbeđen. »Pečatnja je ova ustrojena« – kaže se u produžetku – »da će moći kako sa kirilicom i latinicom, tako i turski, grčki i evrejski pečatati.« Vlasnik, želeći da mu rad bude što uspešniji, obećava da će o svom trošku u sarajevskoj ili zemunskoj štampariji izdavati razna dela i po mogućnosti ih nagrađivati, dok će vlada veće žrtve podneti za štampanje školskih knjiga. Prenosi zatim u list prvi izrađeni rad u novoj štampariji, jednu pesmu posvećenu njegovoj preuzvišenosti veziru bosanskom Osman-Šerif-paši »koja je pečatana na osobenom listu s kirilicom i latinicom i na turskom jeziku«. Uz pohvalu sultanu i veziru, u pesmi se slavi štamparstvo i kaže, pored ostalog:

»I ti o Bosno! ugleda sada,
Polezni ovaj za ljudstvo rad;
Ploda će biti ovoga rada,
Samo dok nikne umni taj sad.«

Domaće i strane vesti su, kako je rečeno, raznovrsne a unošene su bez nekog reda i sistema, kasnije zajedno s kraćim dopisima, iz raznih mesta i smesicama. Pored političkih zanimljivosti sa svih strana sveta kojima je nabijen svaki broj bez izuzetka, interesantnije su, svakako, mnoge vesti iz naših krajeva, kao: o raznim gradnjama (gradnja Vakufske bolnice u Kučukćatib-mahali u Sarajevu, gradnja crkve u Starom Majdanu, polaganje temelja novoj bolnici za vojnike u Sarajevu), o kretanju zvaničnih predstavnika (odlazak valije Osman-paše u Hercegovinu radi kontrole vojnih i građanskih poslova, dolazak u Sarajevo glavnog vojnog komandanta Abdi-paše, o imenovanju novog šeih-ul-islama koji je rodom iz Rogatice), o raznim proslavama (proslava rođendana kraljice Viktorije u Engleskom konzulatu u Sarajevu, proslava u Sarajevu sultanova dana stupanja na presto, proslava Mevluda u Sarajevu, o praznovanju Sv. Ilije u Bosni, o narodnim običajima o Ivanj-danu, o manastiru Sv. Trojice u Pljevljima, o bogosluženju u sarajevskoj Pravoslavnoj crkvi povodom rođendana ruskog cara,[12] o crkvi čajničkoj koja slavi Veliku Gospojinu), o kulturnim pojavama i događajima (o prispeću turskih slova iz Carigrada i pokretanju »Bosne«, o arheološkim istraživanjima konzula Blaua i sekretara Francuskog konzulata Senmarija u Pljevljima), o sarajevskim prilikama (o kišovitom vremenu, o upisu rezervista u Sarajevu povodom rata u susedstvu, o požaru šume više Ilidže, o sarajevskim ulicama, o davljenju trojice Jevreja, o koleri – višę vesti, o sarajevskoj kavani u kojoj ima biljar, o izvršenju

[12] Zanimljiv je navod o licima koja posle bogosluženja prisustvuju obedu u Ruskom konzulatu a koja se nisu odazvala pozivu: »Na objedu, koji je bio u taj dan u ruskom konzulatu, bili su članovi pravoslavne obštine gospoda Manojlo Jeftanović, Jovo Besara i Gavro Vučković, kao i učitelji g.g. Teofil Petranović i Sava Kosanović. G. mitropolit i proto, koji su bili takođe pozvati, nijesu mogli prisustvovati« (I/1866, br. 23). Svakako iz oportunističkih razloga (da se ne zamere turskim vlastima), pozivu se nisu odazvali mitropolit Ignjatije i proto Stevan Baković.

dve smrtne kazne, o krivotvorenju novca itd.), razne zanimljivosti (o nekim crnogorskim prebezima, o izvršenju smrtne kazne nad hajdukom Petrom Kovačevićem u Mostaru, o prodaji turskih dobara u Srbiji, o hajdučiji u Krajini) itd.

Pored vesti iz pokrajine i dopisa, list donosi u ovoj rubrici i razne privredne vesti i beleške, dok se članci iz privrednog života odvojeno objavljuju. Tako je u dužem članku u nastavcima dat istorijski prikaz trgovine (br. 1-3). O tek osnovanom Podvoznom akcionarskom društvu (Kolska kompanija) ima više napisa (istorijat osnivanja, zadaci, društvena tarifa, sastanak akcionara itd.). U nekoliko brojeva davana su čitaocima uputstva pod naslovom »Savjeti za narod u poljskoj i baštenoj radnji« (br 14-16). List je donosio vesti o novim drumovima i podizanju telegrafskih linija u zemlji, o pokušajima gajenja pamuka, pirinča i suzama u Bosanskom vilajetu, o nabavci duvanskog semena itd. Vredno je pomenuti i neke privatne oglase, iz kojih se naslućuje da u Sarajevu počinje prodirati moderan privredni rad.[13]

Pod »Smjesicama« list je objavljivao razne zanimljivosti, pa i one koje bi po rasporedu trebalo da dođu na drugo mesto (na primer, književne vesti). Tu se daju razna uputstva, kao za one koji piju kafu, o otrovu u oblandama, uputstvo protiv miševa i pacova u kući, ili razna obaveštenja (neobični vekovi ljudi, rat pčela i dr.). Drugom prilikom iznose se imena predloženih članova novoosnovane Jugoslovenske akademije znanosti i umetnosti. Pominjem još da je list, pre pokretanja »Bosne«, donosio poneku obavest o izdanim naredbama (zabrana držanja i prodaje rakije mastike iz Austrije).

Osobitu pažnju »Bosanski vjestnik« je obraćao pouci, zabavi i književnosti. Pod natpisom *»Poučne zabave«* list je doneo više članaka, među njima u nastavcima *Posljedice zlog vaspitanja* (br. 2-7) i *O kupanju u hladnoj i vrućoj vodi* (br. 5-8). Pominjem još neke članke objavljene u ovoj rubrici, kao: *O pijanstvu* (br. 4), *O glagoličkoj azbuci* (br. 8), *Kako je Austriji oteta Šlezija* (br. 12-15), *Bitka kod Kraljevgradca* (br. 15-16), *O starim Slavenima* (po Šafariku) (br. 17-18), *Putopis od Sarajeva do Čajniča* (br. 21-22), *Strah od kolere i njena priljepčivost* (br. 24), *Grad Jerusalim* (br. 24), *Nikola Šubić-Zrinski* (br. 25).

Od trećeg broja list je u istoj rubrici donosio više puta po nekoliko pesama iz zbirke Teofila Petranovića, skupljenih u Sarajevu i okolini. Još je iz narodne književnosti objavljeno (u brojevima koji su nam pristupačni) i pet pesama bosanskih Muslimana (br. 20-21, 23-24) i nekoliko pripovedaka, kao *Kriumčareva šćerca* (br. 8-11), *Božiji sud* (br. 19-23). Dato je i nekoliko originalnih pesama pod šifrom JTP, kao *Sarajevo* (br. 19), *Ilidža* (br. 20). Slične pesme s bosanskom tematikom i istom šifrom objavljene su za ovog vremena i u novosadskoj »Danici«. Verovatno je da su T. Petranovića.

[13] Tako Anton Šmucer oglašava da je nabavio »amerikansku mašinu koja sama šije«, pa poziva interesente da se njom uz malu cenu posluže (I/1866, br. 1), a J. Feldbauer oglašava da je otvorio prvu u Bosni fabriku sirćeta i daje cene uz koje svoje proizvode prodaje (I/1866, br. 11).

U književnim beleškama »Vjestnik« je oglasio, pored *Opšte istorije* St. Boškovića, i Poziv na predupisivanje na prvu knjigu *Bosanskih narodnih pjesama* koje je skupio Teofil Petranović, glavni učitelj Srpske škole u Sarajevu, a koje će Sopronova pečatnja o svom trošku izdati. U oglasu, ponovljenom nekoliko puta, kaže se da će knjiga izneti 13 pečatanih tabaka, »a sadržavaće krasne narodnje mitologične, pobožne, božićne, žetelačke, igračke, ljubavne, šaljive i druge razne pjesme« (br. 3). Doneta je u istom broju i posebna književna beleška, u kojoj se ističe da je knjiga data u štampu i da će uskoro izaći, a zatim se kaže: »Iz narodnih pjesama sjaji se dragocjenost narodnog blaga, koje svaki rodoljub treba da srcu prigrli, tim više, što je ovo prvo djelo, koje će se štampati u mjestu, gdje je skupljeno, i to bez ikakve popravke. Da bi se mogli čitaoci unaprijed upoznati s ljepotom tih pjesama, to smo ih nekoliko u ovom listu štampali« (br. 3). Od ostalih književnih beležaka vredno je pomenuti da je u avgustu 1866. list doneo prikaz knjige *Naravoučenije o čoveku i njegovim dužnostima* prve knjige štampane u Sarajevu u Sopronovoj pečatnji (br. 19).

Nema sumnje, Sopron se ozbiljno trudio da svoj list učini što privlačnijim i zanimljivijim. I kao da se zbog oskudnosti materijala želi izviniti, on jednom prilikom objavljuje: »Današnja pošta, koja je dosta rano prispjela, ne donese nam nikakve novine ili pisma. Čujem da nisu ni drugi ljudi primili svoje listove. Uzrok tome biće, što nije došla bečka pošta u Brod« (br. 16). Izvinjenje se mora primiti, jer je urednik, ostavši bez pošte, bio zaista odsečen od sveta.

* * *

Soprona su savremenici iz raznih razloga napadali, Hrvati zbog ćirilice i srpske orijentacije lista a Srbi zbog zamenjivanja srpskog imena bosanskim,[14] a jedni i drugi saglasno su osuđivali njegovo stavljanje štamparije i lista u službu turskih političkih ciljeva. Ali i među savremenicima bilo je uticajnih pojedinaca koji su to delovanje kao kulturnu akciju odobravali pa i podsticali (na primer, Jovan Gavrilović, predsednik Srpskog učenog društva) ili na nju gledali tolerantno i sa uvaženjem (Stojan Novaković, Vuk Vrčević). Sâm Sopron je o tom zapisao u svojoj Autobiografiji: »Zbog ovoga bosansko-turskog preduzeća bio sam vrlo žestoko napadan od nacionalnih šovinista i kao turkofil ozloglašen, ja se pak ponosim zadatkom koji sam sebi postavio: pojavio sam se kao krčilac napretka, jer sam u Bosni osnovao p r v u štampariju i p r v e novine, što je u svakom slučaju kulturni momenat. Po tu cenu nije nečasno biti nazvan i turkofilom.«[15]

Prigovori savremenika su s vremenom gubili političku oštricu a Sopron i njegovo kulturno delo dobijali sve više u značaju. Njegov odnos prema Osman-paši, iako se ne može do kraja razjasniti na osnovu pristupačne građe, bio je ipak daleko nezavisniji, samostalniji nego što

[14] Videti nav. članak T. Kruševca *Sopron u Bosni.*

[15] Vasa Stajić, *Novosadske biografije*, sveska peta, Novi Sad 1940, str. 56.

se obično misli. Potvrda za to može se naći i u nekim konkretnim primerima koje navodi u svojim uspomenama. Kulturan čovek, korektan i pedantan, Sopron je držao do sebe i priklanjao se stavovima turske vlade samo do izvesne granice, bez uštrba po svoje dostojanstvo, ne narušavajući bitno stav jednog slobodnog, nezavisnog evropskog čoveka. I čini se da upravo zbog te nezavisnosti, objektivnog pisanja i neučestvovanja u polemikama s jugoslovenskim listovima koji su žestoko napadali turski režim u Bosni, Sopron nije mogao ugoditi Osman-paši i ostalim režimskim predstavnicima, pa je pre ugovorenog trogodišnjeg roka, posle svega jedne godine, napustio Sarajevo i vratio se u Zemun.

Danas se može reći da se »Bosanski vjestnik«, zahvaljujući upravo Sopronovom staranju i pionirskom novinarsko-redakcijskom radu, svojim interesantnim sadržajem izdvaja od ostalih ranih političkih listova u Bosni i Hercegovini, ne samo onih iz turskog vremena nego i onih iz prvog perioda austrijske uprave.

»BOSNA«

Ubrzo posle »Bosanskog vjestnika« u Sarajevu je u Sopronovoj pečatnji počeo izlaziti zvanični list Bosanskog vilajeta »Bosna«, s uporednim dvojezičnim tekstom na turskom i srpskohrvatskom jeziku. Izdavanje ovog lista bio je ne samo povod za otvaranje sarajevske štamparije nego i njen glavni posao za preostali period turske uprave u Bosni.

Izlazeći bez prekida gotovo trinaest godina, »Bosna« je donosila pre svega tekstove važnijih zakona i naredaba, objašnjavala ih i tumačila, a uz to i objavljivala kraće informacije iz političkog, privrednog, kulturnog i uopšte društvenog života. Kako se dugo pojavljivala samo na po dve stranice uporednog teksta u novinskom formatu, »Bosna« je kao zvanični list svakako zaostajala, i obimom i kvalitetom, za »Bosanskim vjestnikom«, prvim bosanskim listom, ali i pored toga ima ona i danas tim veće značenje što je u toku izlaženja bila često jedini list na bosanskom tlu.

* * *

Sopronova pečatnja u Sarajevu, iako uređena za rad na raznim jezicima pa i na turskom, nije ipak s početka bila osposobljena da štampa deo »Bosne« arabicom na turskom jeziku, kako se najpre predviđalo. Pri otvaranju ove štamparije Sopron, verovatno, nije imao dovoljno turskih slova, pa se stoga pokretanje dvojezične »Bosne« moralo odložiti dok iz Carigrada nisu stigla poručena nova slova. Prispeće slova i slagača zabeležio je Sopron u svom listu: »Davno očekivana turska slova iz Carigrada prispjela su u Brčko zajedno sa slagarom Kadri-efendijom i skoro će ovamo prispjeti dok još neke stvari ne stignu iz Oršave, pa će odma početi izlaziti zvanične novine na turskom i bosanskom jeziku, koje se po svom vilajetu željno očekuju, i na koje se već sad prijavilo više od hiljadu predbrojnika.«[1]

Prvi broj »Bosne« pojavio se 16. (28) maja 1866 (13. muharema 1283. po hidžretu). List je štampan na četiri stranice folio-formata i to dve unutrašnje stranice arabicom na turskom jeziku a dve spoljne ćirilicom na srpskohrvatskom jeziku. Naš tekst je veran prevod s turskog. Poslednjih dvadesetak brojeva (u 1878) »Bosna« je izlazila kao vilajet-

[1] »Bosanski vjestnik«, I/1866, br. 4, april 28.

ski poluzvanični list na osam stranica, četiri unutrašnje (dva lista) na turskom i četiri spoljne (dva lista) na srpskohrvatskom jeziku. Veličina novinskog formata je u toku izlaženja u nekoliko mahova menjana. Izašlo je u svemu 636 brojeva, poslednji 18. jula 1878. Prema kazivanju Muhameda Kadića, u vremenu između 8. i 17. avgusta 1878. izišao je još jedan broj »Bosne«, u kome je Narodna vlada objavila da je taslidžanski muftija poterao neprijatelja iz doline Spreče.[2]

U zaglavlju prvog broja na našem jeziku navedeno je da »Bosna« izlazi jednom sedmično i da staje bez poštarine godišnje 40 groša, na šest meseci 30, na tri meseca 20 i pojedini broj 1 groš (visina pretplate je kasnije nekoliko puta menjana). Uz ovo, u zaglavlju se još kaže: »Naučne i druge obšte polezne članke za pečatanje u ovom listu primaju se radosno.« Za razliku od »Bosanskog vjestnika«, na kome je datum samo po starom kalendaru, »Bosna« je kroz celo vreme imala trostruko datiranje: po starom i novom kalendaru i po hidžretu.

Dok u prvo vreme nije u podnaslovu ćirilskog izdanja navođeno da je »Bosna« zvanični list, u poslednje dve godine izlaženja stavljana je ispod glavnog natpisa redovno oznaka: »List za vilajetske poslove, vjesti i javne koristi«. Na kraju toga teksta isticana je obično štamparija u kojoj se list štampao (ne ipak na svim brojevima). Tako na kraju prvih brojeva »Bosne« stoji »Sopronova pečatnja u Sarajevu«, od 24. broja (24. oktobra i 5. novembra 1866) »Vilajetska pečatnja u Sarajevu«, a od 46. broja (27. marta i 8. aprila 1867) pa do kraja »Vilajetska štamparija u Sarajevu«.

U toku trinaestogodišnjeg izlaženja u »Bosni« se promenilo nekoliko urednika. Njihova imena ustanovljena su prema Selname-kalendarima,[3] pošto ni na jednom broju nije niko od urednika naznačen. Prvi urednik ovog lista bio je Sarajlija Mustafa Refet-Imamović (1842-1912), visoki turski činovnik do okupacije a od 1883. godine do smrti tajnik Ulema-medžlisa. Od početka 1868. godine Imamovića je u poslu uređivanja »Bosne« zamenio Mehmed-Šakir Kurtćehajić, koji će zatim pokrenuti i list »Sarajevski cvjetnik« i obavljajući još neke javne funkcije ostati na tom mestu do kraja života. Od 1872. do 1878. godine bili su urednici »Bosne«: Salih Biogradlija, Javer Baruh i njegov pomoćnik Nuruddin Kurtćehajić i najposle negdašnji slagač turskog teksta Kadri Carigradlija.

I pored menjanja urednika »Bosne«, prevodilac turskog teksta na naš jezik bio je za sve vreme Miloš Mandić, poznat pod imenom Miloš Novinar. Rođen 1843. u Bihaću, on je kao dete došao s roditeljima u slavonsko selo Mirkovce, gde je svršio osnovnu školu; produžio je školovanje u Vinkovcima, Sremskim Karlovcima i Beogradu i potom jedno vreme na Velikoj školi slušao pravo. Pokazao je osobiti dar za strane jezike, marljivo ih učio i, s vremenom, vladao nemačkim, francuskim, itali-

[2] Hamdija Kreševljaković, *Štamparije u Bosni za turskog vremena (1529-1878)*, Građa za povijest književnosti hrvatske, knjiga 9, Zagreb 1920, str. 19.

[3] Isto.

Šakir Kurtćehajić

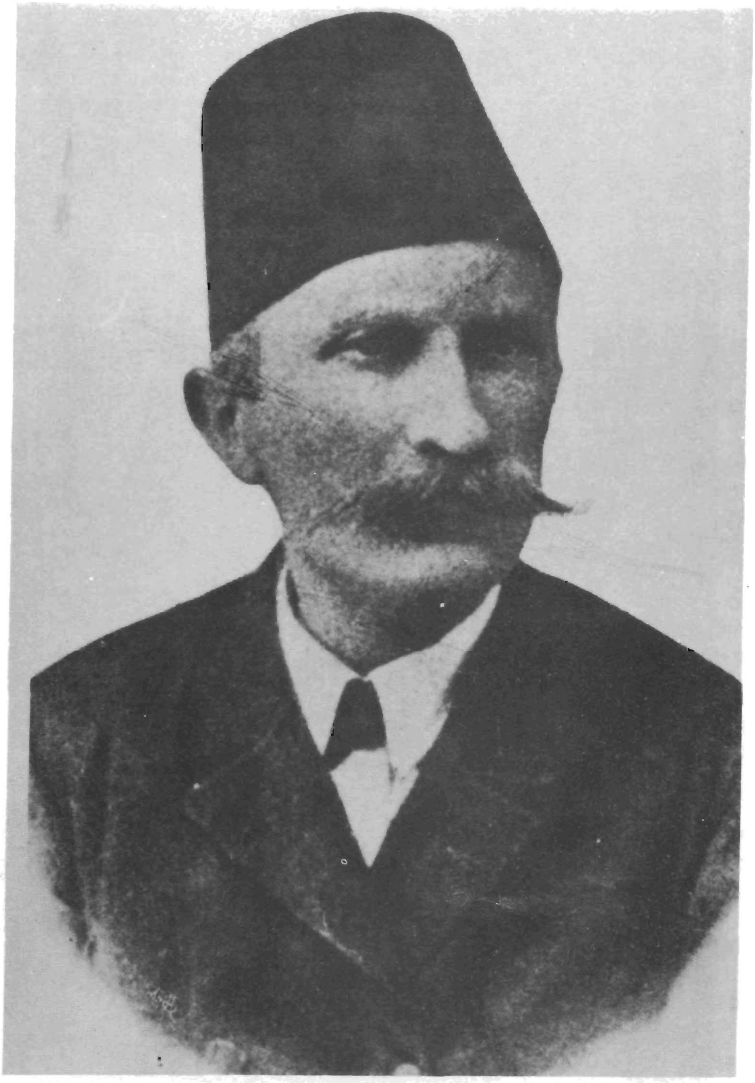

Miloš Mandić

janskim i turskim jezikom. Proveo je nekoliko godina kao srpski učitelj u Novoj Varoši i Prijepolju, a onda se odazvao Sopronovom pozivu, došao u Sarajevo i postao saradnik »Bosanskog vjestnika«. S pokretanjem zvanične »Bosne«, primljen je maja 1866. g. u tursku državnu službu i u redakciji novog lista postavljen za prevodioca turskog teksta. Ostajući na ovom mestu do okupacije, Mandić je uz redovan prevodilački rad re-

digovao prve udžbenike za srpske škole u Bosni i Hercegovini – *Bukvar, Kratku sveštenu istoriju* i *Prva znanja*, izrađujući ih po ugledu na iste knjige u Kneževini Srbiji. Bio je i saradnik »Sarajevskog cvjetnika«, ali se ta saradnja ne može više pobliže odrediti. Po austrijskoj okupaciji radio je u prevodnom odeljenju Zemaljske vlade, u redakciji zvaničnog lista, a jedno vreme bio i upravni činovnik. Pored saradnje u »Sarajevskom listu«, izradio je delo *Turcizmi u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo 1881), koje je kasnije dopunio i ponovo izdao pod naslovom *Tumač* (Sarajevo 1895). Umro je u Mrakovu kod Visokog 1900. godine.[4]

Pri prevođenju turskog teksta za »Bosnu« Mandiću su, makar samo kratko vreme, pomagali Niko S Kraljević (1840-1893), prevodilac s turskog, i Jovan Džinić (1844-1884), urednik prvog Bosansko-srpskog kalendara za 1869. godinu.

* * *

Program »Bosne« izložen je na uvodnom mestu prvog broja pod naslovom »Vilajetske vjesti« (natpis koji će na tom mestu ostati za sve vreme izlaženja lista). Pre izlaganja programa, izrečena je kitnjastim rečima slavopojka sultanu Abdul-Azisu-hanu, na način kako se to u toku vekova uobičajilo i održavalo: zahvaljuje se Bogu što nas je obdario premudrim carem, čije će ime da svetli u istoriji roda čovečjeg, jer je svoje carstvo ukrasio institucijama koje su izvor sreće i blagostanja sviju nas. Moleći Boga za dugi život »svetljejšeg imperatora«, člankopisac nástavlja: »stupanje Tvoje na vladu, o care! početak je novome vrjemenu, vrjemenu sreće i obrazovanosti. Od tog dana otečesko Tvoje staranje neprestano je na to išlo, da se stanje Tvojih država pobolša, da ih dovedeš do stepena najvećeg cvjetanja. Kao što se brižljivi roditelj starao o sreći svojih, tako se i Ti staraš o napredovanju naroda Tvojih, ukraseći Tvoje carstvo s korisnim zavedenijama, od kojih se već može hiljadama nabrajati, i koja će nositi lijepe plodove tek u budućnosti.«

Karakteristično je da se »između tih blagotvornih zakona« ističe upravo onaj »koji opredeljuje, da su svi Tvoji podanici jednaki pred zakonom, i što mogu jednako pravo uživati«. Da bi se taj zakon sproveo u život, »ustanovljeni su carevom milošću vilajeti, a vilajetske skupštine ustrojene su zato, da paze i neguju interese naroda, vršeći brzo sve na unutrašnju upravu odnosne poslove i starajući se, da spoljašnji odnošaji u svome redu budu odpravljeni«. Konstatuje se da će dobre posledice takvog ustrojstva uvideti i »najprostiji čovjek« kad pomisli koliko je šta za kratko vreme urađeno »i kad pogleda na građene puteve, na napredovanje trgovine, sigurnost ličnosti i imanja itd.«. Za takva dela, kaže se zatim, treba zahvaliti mudrosti imperatorovoj.

U produžetku članka govori se konkretnije o reformisanoj upravi i njenom odnosu prema narodu. »Vilajetska uprava je već počela svoj rad trudeći se, da učastvuje u tom radu i da podpomogne da se dostignu cjeli premilostivoga cara našeg, koji hoće, da se narod poučava u čitanju

[4] »Bosanska vila«, XV/1900, br. 21. str. 289-291.

i u pisanju i u ostalim za napredak nužnim naukama. Mi se nadamo, da će isti to i da čine, bez da mora na to nateran biti, jer u životu čovečeskom i nauke su potrebne, bez njih nejma berićeta ni od koje strane.«

Pošto je naglašeno da su »za rasprostranjenje obrazovanosti u narodu« najbolje sredstvo »novine na narodnom jeziku«, kaže se zatim da takve novine »eto sad ugleda i Bosne vilajet«, a nose ime samog predela u kome izlaze. »Po zapovjesti carevoj iste bi trebale još prije da izlaze, ali su tome smjetali tehnički uzroci, koji su sada hvala Bogu odklonjeni«. Ove novine, koje će nositi ime »Bosna« i izlaziti na turskom i »bosanskom« jeziku jednom nedeljno, »biće organ vlade vilajeta bosanskog, te će im biti zadatak, da poučavaju narod, da ga upute k napredovanju, i da ga posavjetuju u podaničkim dužnostima njihovim itd.«. Izrečena je nada da će uskoro biti koristi ako se pođe širokim putem civilizacije, »i da će bosanski narod u napredovanju mnoge druge zemlje prevazići, upućen i predvođen u tome od tih novina, kojih će djelovanje zadobiti, kao što se nadamo – obšte priznavanje i blagodarnost svjeta«. Ono što novine budu sejale možda se u početku neće kao dobro uviđati, ali će se od toga plodovi docnije sigurno osetiti.

Na kraju, zahvaljuje se ponovo presvetlom vladaru, koji će zbog ovih velevažnih poklona ostati »bezsmrtan u istoriji naroda i država svojih, ravan u tome Aleksandru Maćedonskom i bezsmrtnome Eflatonu«. Uvodnik se završava lepo sročenom molitvom za carevo zdravlje.

Posle programskog uvodnika, objavljena su u istom broju tri pozdrava kojima vilajetski kajmakam Munib-efendija, načelnik pravosuđa mifetiši-hućam Ćamil-efendija i hodža Mehmed-Emin-efendija biranim rečima pozdravljaju pokretanje »Bosne«.

Karakterističan osvrt na program »Bosne« dao je u svom listu Ignjat Sopron. Konstatujući da je izišao prvi broj dvojezičnih zvaničnih novina, on iznosi podatke o vremenu izlaženja i pretplati na ove novine, a zatim kaže: »Po carskoj naredbi treba u svakom vilajetu, koji je god organizovan po ustavnom zakonu vilajetskom, da izlaze zvanične novine na turskom i odnosnom zemaljskom jeziku.« Spominje tursko-bugarske novine u Ruščuku, a onda bez uvijanja daje svoje tumačenje zvaničnih novina: »O sadržaju tih novina nejma se šta reći. Zvanične novine, kao praviteljstveni organi, imaju manje-više svuda jednaki zadatak i bivaju tome shodno uređivane. Ovaj prvi broj ‚Bosne' počinje sa člankom, za koji bi rekli, da je njeki program, makar da ne izražava ono, što bi po našem pojmu novinarski program bilo. Za zvanične novine nije ni od potrebe program; jer takav list po svojoj prirodi jedino je pravitelstveni organ, koji vladi za obnarodovanje zakona, uredbi i pr. služi i koji daje uputstvija nižim vlastima i pojedinim činovnicima. Zvanične novine razdjeljuju svoj sadržaj doduše na dva djela, na zvanični i nezvanični. Ovaj posljednji saobštava obično onakve iste vjesti koje i drugi listovi saobštavaju, ali to biva samo u toliko, u koliko to vlada za probitačno nalazi, da pokaže kako ona o takovima stvarima misli.«[5]

[5] »Bosanski vjestnik«, I/1866, br. 7, maj 31.

Posle ovog izlaganja, koje samo po sebi takođe potvrđuje da je Sopron bio prema vilajetskoj vladi prilično nezavisan i samostalan, prikazan je ostali sadržaj prvog broja »Bosne«

* * *

Službeni vilajetski list »Bosna« imao je redovno tri glavne rubrike: »Vilajetske vjesti«, »Unutrašnje vjesti« i »Inostrane vjesti«, a uz to često i rubrike »Telegrami« i »Objave«. Naravno, glavna je prva, vilajetska rubrika, u kojoj su objavljivani tekstovi vilajetskih propisa i naređenja, zatim personalne informacije o imenovanju i premeštajima činovnika, njihovim zvaničnim poslovima, saopštenja o kretanju vezira, vojnih komandanata i drugih visokih funkcionera, najzad, izveštaji o radu raznih komisija, o gradnjama, zakupima desetine i drugih javnih nameta, školskim stvarima, službenim proslavama itd. Za ilustraciju izgleda ove rubrike navodim njen sadržaj iz jednog broja koji mi je pri ruci.

Pod »Vilajetske vjesti« date su u ovom slučaju tri personalne objave, vrlo kratke po sadržaju. Prva: »Č. Hadži Ali paša, koji je naimenovan za mutesarifa bihaćskoga sandžaka, došao je, kao što se čuje u Brčko, i odatle pravo Savom otišao je na mjesto svoga opredjelenja.« Druga: »Č. Ahmed beg, kajmakam gradačkog kadiluka, koji je prije bio došao amo, otišao je prije nekoliko dana na mjesto svoje dužnosti.« Treća: »Č. Sulejman beg, vilajetski nadziratelj resumata, otišao je u Mostar.« Iza toga su ovde uneta još dva duža napisa, jedan o radu »komisije za popis nepokretnijeh dobara u bosanskom vilajetu po carskoj zapovjesti određena«, i druga o pokazanoj potrebi da se most na reci Bosni kod Visokog iznova gradi. Na kraju rubrike zabeležena je važna lokalna novost: »Danas u tri sahata i dva minuta bilo je u Sarajevu malo zemljotresa.«[6] U ostalim brojevima, jasno je, ima raznih vilajetskih vesti.

Nema sumnje, rubrika »Vilajetske vjesti« treba pre svega da istakne važnije rezultate koje reformisana uprava postiže na raznim područjima, pored ostalog i u oblasti prosvete i kulture. Staranje o tom i programski spada na novu upravu, stoga se u svakoj prilici ističe sve što se odnosi na škole i pitanja njihova unapređenja. Da tu spada u prvom redu štampanje pogodnih udžbenika, obznanjeno je još prilikom osnivanja štamparije i pokretanja »Bosanskog vjestnika«. Izrada prvog udžbenika u Vilajetskoj štampariji, naravno, događaj je dostojan da se objavi na uvodnom mestu zvaničnog lista: »Pod sjenkom njegovoga veličanstva, cara, naštampano je u vilajetskoj štampariji u Sarajevu za osnovnu nauku djece nekoliko hiljada komada Bukvara srbskijem građanskijem i crkveno-slovenskijem slovima. Po proizvoljenju njegove preuzvišenosti, č. valije vilajetskoga davaće se Bukvari učenicima u ovom vilajetu za dokaz carske milosti na poklon.«[7]

[6] »Bosna«, III/1868, br. 108, jun 24. i jul 6.

[7] »Bosna«, II/1867, br. 65, avgust 14. i 26.

U rubrici »Unutrašnje vjesti« »Bosna« je donosila vesti o raznim pojavama i događajima zvaničnog karaktera koji se odnose na centralnu tursku vladu ili ma koju tursku pokrajinu, a takođe su ovde objavljivani i tekstovi raznih zakona, uredaba i izveštaja organa centralne uprave, što je, razumljivo, zauzimalo najviše mesta. Tako su u navedenom broju »Bosne« pod ovom rubrikom objavljena tri naimenovanja za članove šuraji devleta, sva tri vrlo kratko, a zatim dve vesti iz turskih novina, jedna o predstojećem zavođenju vilajetskog sistema u Carigradu i okolini i naimenovanju č. Husni-paše, zaptijskog mušira, za valiju toga vilajeta, i druga koja se tiče prava stranaca prema uredbama koje su potpisali poslanici francuski i švedsko-norveški. No glavni sadržaj rubrike u ovom broju su dve duže objave, prvo, svršetak prevoda »raporta što ga je njeg. preuzv. veliki vezir predao njegovom veličanstvu Sultanu« (izveštaj o prilikama i upravi na ostrvu Kandiji), i drugo, početak »objave koja sadržava uredbu carske škole« – škola drugog stepena, sadrži detaljan školski program (III/1868, c. br. 108).

Najposle, »Inostrane vjesti« je rubrika pod kojom je »Bosna« ukazivala na važnije političke događaje u svetu, pri čemu su uglavnom davani izvodi iz turskih novina (»Tasvir efćar«, »Ruzname džeride havadis«), a ponekad i iz austrijskih. U pomenutom broju koji imam pred sobom doneto je pet takvih novinskih izvoda, biranih svakako po tome da budu interesantni za javnost. U jednom je prikazan banket koji je otomanski poslanik u Beču davao prilikom sultanova rođendana, a na kome su bili državni kancelar baron Bajst, ministri, članovi diplomatskog tela, dvorski velikaši, viceadmiral Tegethof i notabiliteti. Baron Bajst je napio u zdravlje sultanovo rekavši »da je carstvo otomansko danas jemstvo mira«. Ostali ispisi iz ovog broja odnose se na generala Napjera, komandanta engleske vojske koja je ratovala u Abisiniji, o bolestima i poplavama u Alžiru, o prosidbi kćeri švedsko-norveškog kralja za danskog prestolonaslednika i jedan napis o »Tajmsovoj« nabavci nekih štamparskih mašina (III/1868, c. br. 108).

Najvažnije dnevne političke vesti objavljivane su pod »Telegrami«, koji su u pomenutom broju »Bosne« iz Carigrada (o poseti princa Napoleona Carigradu) i iz Beograda (jedan o pogubljenju kapetana Mrcalovića koji je bio umešan u zaveru protiv kneza Mihaila, drugi o proglašenju u topčiderskoj Narodnoj skupštini Milana Obrenovića IV za kneza Srbije). Na istom mestu donet je prema bečkim novinama protest bivšeg srpskog kneza Aleksandra Karađorđevića protiv širenja vesti da je umešan u ubistvo kneza Mihaila, a zatim i primedbe bečkih novina na ovaj protest (III/1868, c. br. 108)..

Na kraju ćirilskog teksta, »Bosna« je još donosila razne objave, npr. objave trgovačkog suda o bankrotstvima, zatim o javnim prodajama zaplenjene robe, o licitacijama za prodaju drveta, o nabavkama za vojsku od strane vojne komande koja se nalazila u Bosni, Hercegovini i Novom Pazaru i sl.

Dok je »Bosna«, pored zvaničnih vesti i saopštenja, donosila redovno i kakve-takve preglede važnijih političkih događaja u svetu, domaćim društveno-političkim i privrednim prilikama obraćala je pažnju

samo povremeno, uglavnom povodom nastalih nekih osobitih pojava. Braneći turski režim u Bosni, ona je u retkim političkim napisima polemisala s jugoslovenskim i nekim evropskim (većinom austrijskim) listovima, demantujući njihovo nepovoljno pisanje o turskom režimu u Bosni. U drugim prilikama list se upuštao u objašnjenje zašto je gotovo svim jugoslovenskim listovima oduzet post-debi u Bosni i Hercegovini, tvrdeći da se u tim listovima objavljuju članci koji žiteljstvo Bosanskog vilajeta na nemir pobuđuju. Od ostalih napisa najviše ima privrednih, objavljivanih delom i povodom održavanja vilajetskih skupština, u kojima se iz vaspitno-poučnih razloga ističe značaj »zemljodelstva« i tvrdi da je ono izvor bogatstva i blagostanja svake zemlje, zatim preporučuju razne zemljoradničke sprave i alati[8] itd.

Može se reći da je ograničenost informativnih napisa o domaćim prilikama u »Bosni« nametao delimično i skučeni prostor zbog dvojezičnog sadržaja, ali svakako više poseban karakter koji je imala kao zvaničan list zavisan od Pokrajinske uprave.

Kao u »Bosanskom vjestniku«, i u »Bosni« je jezik prilično čist, udešen prema novom Vukovom pravopisu, koji se još probijao i osvajao svoje mesto, iako u oba ova lista ima dosta pravopisnih grešaka i arhaizama, nepravilnih oblika reči, mešanja jekavskog i ekavskog govora i sl.

[8] U jednoj belešci »Bosna« je pisala o uvođenju poljoprivrednih sprava u doba reformi: »Sprave za vršenje, koje su iz dunavskoga vilajeta dobavljene zajedno s radnicima, koji će narodu kazivati, kako se te sprave upotrebljavaju, bile su, kao što smo javili, poslate u zvornički i travnički sandžak s tom cjeli, da se ta radnja u opšte u vilajetu ovome uobičaji, a u najnovije vrijeme počele su se upotrebljavati i u okolini sarajevskoj. – Tako je njegova preuzvišenost valija vilajetski izišao na njivu u blizosti Sarajevu nalazeću se te je nadgledao tu radnju i poučavao radnike. – Ovaj postupak njegove preuzvišenosti podjestvovao je odmah na zemljodjelce, jer neki od njih već su počeli rečene sprave graditi i s njima se služiti, i tako nadamo se, da će se ovo u svemu vilajetu na skoro na korist naroda usvojiti, te će se time i životinja od teškoga posla osloboditi« (III/1868, br. 130).

»SARAJEVSKI CVJETNIK«

Iako je Ignjat Sopron uspevao da se prilagodi zahtevima Vilajetske uprave pa i njenim političkim težnjama, jednogodišnje izlaženje »Bosanskog vjestnika« pokazalo je ipak da on svojim odmerenim, objektivnim pisanjem nije zadovoljio vodeće režimske ljude, čiji je rad bio pod oštrom paljbom većeg broja jugoslovenskih listova. Videlo se da nije dovoljno što se on na raznim društvenim područjima zalagao za opšte ciljeve reforme kad se u isto vreme nije i sav angažovao u političkoj borbi za interese turskih vlastodržaca. A kako je ta borba bivala sve žešća, Sopron je bio primoran da obustavi svoj list i da pre ugovorenog roka napusti Sarajevo.

Javnost u zemlji, već priviknuta na novinsko obaveštavanje, našla se sad bez tih zanimljivih informacija. Prolazili su dani, a u Bosanskom vilajetu je izlazila samo »Bosna« i zbog svoga zvaničnog okvira bila nemoćna da pruža potpunija obaveštenja o aktuelnim zbivanjima u svetu. Potrajalo je ovo stanje sve dok nije u Sarajevu, zauzimanjem jednog agilnog čoveka, pokrenut novi sedmični list. Kad je Mehmed Šakir Kurtćehajić početkom 1868. godine došao za urednika »Bosne«, on se posle potpunijeg upoznavanja redakcijskog posla osvedočio da se izdavanjem samo službenog lista ne mogu zadovoljiti potrebe savremenog života niti na prikladan način promicati interesi reformisane uprave. Stoga se Kurtćehajić kao urednik »Bosne« obratio valiji Osman-paši i sa njegovim odobrenjem, krajem 1868. godine, pokrenuo novi list pod imenom »Sarajevski cvjetnik« (»Đulšen-saraj«), koji je tri i po godine sâm uređivao i izdavao.

Kao »Bosna«, i »Sarajevski cvjetnik« je dvojezičan, ali se od zvaničnog lista razlikovao tim što je politički stalno istupao i branio pozicije turskih upravljača u Bosni i uz to donosio zanimljiv materijal različitog zabavno-poučnog sadržaja. Novi list je, i pored isticanja svoje nezavisnosti, smatran poluslužbenim organom zbog prisnih veza koje je njegov urednik održavao s predstavnicima Vilajetske uprave.

* * *

»Sarajevski cvjetnik« je, i po izdavaču i po uredniku a većim delom i po saradnji, delo jednog čoveka, Mehmeda Šakira Kurtćehajića.

Rođen 1844. g. u Bijelom Polju na Limu, Mehmed Šakir je sin kadije Mehmeda Emina, koji je u ovom svojstvu služio u nekoliko mesta

Bosanskog vilajeta. Svršio je osnovnu školu u rodnom mestu, a onda se trudio da uz očevu pomoć upozna glavne pojmove iz pojedinih nauka, pošto za priželjkivani odlazak u Evropu radi višeg obrazovanja nije imao sredstava. Marljiv i od prirode obdaren, prikupio je samoučki najnužnija znanja i, ovladavši turskim jezikom, rano stupio u državnu službu. Bio je pisar najpre u pljevaljskom kadiluku, a zatim pri sudu novopazarskog sandžaka. Kako se isticao na ovim mestima, premešten je uskoro u Sarajevo u vilajetsku službu i početkom 1868. godine postavljen za urednika zvanične »Bosne«. Krajem iste godine pokrenuo je i svoj list »Sarajevski cvjetnik«, dvojezično, u kome je sâm ispisivao veći deo teksta. U ovom listu on je, pored razmatranja političkih aktuelnosti, objavio niz poučnih članaka iz raznih oblasti društvenog života (iz privrede, prosvete, školstva, zdravstva i dr.).

Pošto se istakao kao urednik oba lista i stekao glas jednog od prvih novinara i publicista u Bosni, Kurtćehajić je u maju 1869, posle povratka u Beograd prvog direktora štamparije Haima Daviča, postavljen i za direktora Vilajetske štamparije, i na tom je mestu ostao do kraja života. U vilajetskoj vladi je obavljao posao zvaničnog tumača i prevodioca za turski jezik u raznim prilikama, naročito pri saslušanjima i suđenju na sarajevskom medžlisu Vasi Pelagiću[1] i ostalim nacionalnim revolucionarima toga vremena. Kad je po nalogu valije Safet-paše štampan 1870. godine u Vilajetskoj štampariji naš prevod *Carskog kaznenog zakona* u dva jednaka izdanja – ćirilicom i latinicom (prevodioci Hasan Karabegović i Nikola Kraljević), na knjigama je označeno da je prevod »pregledao i s originalom sravnio Šaćir efendija, urednik vilajetskih novina«.

Pored pomenutih funkcija, Kurtćehajić je u poslednjim godinama života bio još i član Vilajetske skupštine (Zemaljskog veća), a uz to od početka 1872. godine i predsednik (gradonačelnik) Sarajevske opštine (beledije).[2] Iako mlad čovek, on je stizao da sve preuzete funkcije (urednik dva nedeljna lista, oba dvojezična, direktor štamparije, zvanični tumač za turski i srpskohrvatski jezik, član nekih komisija, član Vilajetske skupštine, gradonačelnik Sarajeva) obavlja uspešno i na zadovoljstvo vilajetske vlade.

[1] U izveštaju o Pelagićevom suđenju na Medžlisu u Sarajevu Kurtćehajić kaže u »Sarajevskom cvjetniku«: »Na ovaj medžlis pozvan je g. Pelagić, a i mi radi tumačenja srbskoga jezika« (I/1869, br. 19, maj 8).

[2] O svom postavljanju za predsednika Sarajevske opštine Kurtćehajić je na uvodnom mestu pod »Vilajetske vjesti – objavio sledeće: »Pošto je dosadašnji presjednik ovdašnje beledije kao nesposoban iz službe odpušten, pridodata je ova dužnost mojoj dosadašnjoj službi. Ova dužnost, koje se točno ili nepodpuno izvršivanje neposredno tiče ovoga mjesta i naroda, nije meni povjerena uzrokom neke izvanredne moje sposobnosti, nego tim vlada vilajetska priznaje moju vjernost s kojom sam u dosadašnjim mojim službama kao mrav trud polagao, na što nemam ništa primjetiti nego vladi vilajetskoj blagodariti, u isto vrijeme pak javljam, da će se naš list, koji je dosada od svoje strane donosio svake opomene, tičuće se interesa ovoga mjesta, kao i od drugijeh priposlane rado primao, i u buduće istoga pravca držati, i rado s blagodarnošću primaće svake opomene, iduće u korist države i naroda, a osobito tičuće se ovdješnje beledije. Mehmed Šaćir« (III/1872, br. 45, januar 8).

Bolest je, međutim, rano prekinula ovu Kurtćehajićevu izvanrednu aktivnost. Obolevši od tuberkuloze, otišao je, po savetu lekara, u julu 1872. godine, na lečenje u Beč i na tamošnjoj klinici u septembru 1872. umro.

Novinarska veština Kurtćehajićeva došla je do izražaja u njegovom »Sarajevskom cvjetniku«, u kome je najpre pisao umereno i trezveno, a zatim žučno i s povišenim tonom u toj meri da je srpska vlada ne samo zabranila ulazak lista u Srbiju, već zbog toga pisanja i protestovala kod centralne vlade u Carigradu. U političkim člancima napadao je naročito nacionalnu propagandu, panslavizam, narodnjaštvo i slično, polemišući sve više s raznim jugoslovenskim listovima (»Zastavom«, »Narodnim novinama«, »Vidovdanom«, »Srbijom«, »Narodnim listom«, »Mladom Srbadijom« i dr.). Ipak, Kurtćehajić je za svoje proređimske stavove i polemike nailazio ne samo tada nego i mnogo kasnije[3] na bezrezervnu podršku i odobravanje, što samo ukazuje na složenost prilika u kojima je proticao i protiče život u Bosni.

Iako je veći deo lista sâm ispunjavao, Kurtćehajić je ipak imao više povremenih saradnika, koji su to iz osobitih razloga postajali. Većina njih, bilo da se radilo o piscima od zanata ili o amaterima, koristila je stupce »Sarajevskog cvjetnika« uglavnom za odbranu od javnih napada ili sumnjičenja. Od ovih prvi se javio Gavro Vučković Krajišnik (1825-1876), bivši poslanik bosanskih hrišćana na Patrijaršijskom zasedanju u Carigradu, docnije osuđen zbog nacionalnog rada i prognan u Afriku, koji se brani od sumnjičenja zbog svoje zaostale carigradske plate (»gavrija«), kao i izbora u medžlis i stupanja u tursku državnu službu (I/1869, br. 10). Još jednom Vučković će se javiti na ovom mestu i o istoj stvari i svoj javni rad opravdavati kao »bradati sužanj« iz zatvora (II/1870, br. 47).

Od napada da na političkom polju radi protiv interesa otomanske vlade braniće se u »Cvjetniku« i Teofil Petranović, upravitelj sarajevske Srpske realke, upravo pred svoj prinudni odlazak iz Sarajeva (I/1869, br. 34). A kad ga je sarajevski srpski učitelj i docnije profesor banjalučke Bogoslovije Đorđe Lazarević, koji se s polemičkim člancima takođe javljao u ovom listu, napao kao učitelja, skupljača narodnih pesama i zbog materijalnog tvrdičluka, Petranović je u dužem odgovoru odbio sve Lazarevićeve napade i odbranio svoj učiteljski rad, dajući o sebi i neke biografske podatke. (I/1869, br. 44-47). I Savo Kosanović (1839-1903), tada srpski učitelj u Sarajevu a docnije mitropolit dabrobosanski, javio se u »Cvjetniku« s kratkim odgovorom na članak *Kamo vam obraz* koji je Kosta Ugrinić objavio u novosadskoj »Zastavi«, izjavljujući da je on kao učitelj »po dužnosti podaničkoj zakonitom caru u pohvalu napisao nekoliko retka« (II/1872, br. 31).

[3] Uz navod da je Mehmed Šaćir Kurtćehajić s dopuštenjem Topal Osman-paše pokrenuo i preko tri i po godine izdavao i uređivao list »Sarajevski cvjetnik« dato je ovo kratko objašnjenje: »Srpske su novine onda često udarale na bosanske muslimane i tadašnju tursku upravu, Kurtćehajić je pak pokrenuo ovaj list, da odbije laži i klevete tih listova...« (Krešević, nav. članak, str. 20).

U drugoj grupi dobrovoljnih saradnika u »Cvjetniku« zauzima prvo mesto saradnik pod pseudonimom Ljubomir Bosančić, po svoj prilici Dionisije Ilijević (1834-1894), tada mitropolit dabrobosanski. On polemiše sa Kostom Ugrinićem i drugim dopisnicima jugoslovenskih listova o prilikama u Bosni i brani režim, dok u opširnom članku *Rusko-srbska politika* napada poimenično Pelagića, Vučkovića, braću Perovića, Leontija Radulovića i druge borce kao agente »rusko-srbske politike« (II/1870, br. 44-47). U ovu grupu spada i sarajevski srpski učitelj (u 1869-1870) Filaret Petrović, svršeni karlovački bogoslov, rodom iz Srema, koga je urednik »Cvjetnika« napao zbog nekog članka i kao dopisnika beogradskih listova, kao i Lukijan Petrović, sarajevski srpski učitelj (u 1871-1872), rodom iz Srema, »filosofije Karlovačke i Somborske Preparandije metoda služitelj« (prešao kasnije na islam), koji je u dužem napisu »Poziv na obštu saradnju iz planine Ozren« apelovao radi osnivanja višeg naučnog zavoda u sredini Bosanskog vilajeta.

Dobrovoljni saradnik »Cvjetnika« bio je i poznati vojni lekar dr Veli-beg, koji je, verovatno, lečio obolelog Kurtćehajića i preporučio mu odlazak na bečku kliniku radi lečenja. To je u stvari Bečlija Gal (Gall), doktor medicine i svojevremeno asistent profesora Skode. Posle Vindišgrecova zauzeća Beča, Gal je prebegao u Ugarsku i u mađarskoj revoluciji učestvovao kao vojni lekar. Posle poraza kod Vilagoša, on je prešao u Tursku i primio islam, pa se, sudelujući u turskim vojnim pohodima na Krim i Kavkaz, istakao i napravio značajnu karijeru. Prema Sopronovom kazivanju bio je umetnički obrazovan, komponovao je neke muzičke komade, uz to imao lep slikarski talenat.

Spomenuću još da se među dopisnicima »Sarajevskog cvjetnika« javljaju i dvojica s punim imenom. Jedan je Špiro Kovačević, trgovac iz Mostara, koji u dopisu prikazuje prilike u Metohiji, a drugi Mehmed Fićri Kolagić, plemić nevesinjski, koji opisuje veliki napredak trebinjske čaršije.

* * *

Prvi broj »Sarajevskog cvjetnika« pojavio se 26. decembra 1868. po st. kal. (24. ramazana 1285), na četiri nepaginirane stranice novinskog formata 25 × 38 – ponekad još uz dodatak od pola tabaka[4] – dvojezično, s uporednim tekstom arabicom na turskom i ćirilicom na srpskohrvatskom jeziku. Prve godine list je štampan na žutoj hartiji, zbog čega ga fra Grgo Martić u svojim uspomenama naziva »Žutim listom«.[5] U zaglavlju je data najpre oznaka o vremenu izdavanja: »Izlazi po jedanput u sedmici i to svakoga Četvrtka u Sarajevu, centralnom

[4] »Ove sedmice dobili smo pisama, a za koja nas mole, da ih u novine štampamo, a to nam je materijal umnožilo, i da bi čitaocima što god i od novosti saopštiti mogli, primorani smo jedan dodatak od po tabaka izdati« (I/1869 br. 27).

[5] Fra Grgo Martić, *Zapamćenja*, Zagreb 1906, str. 51. – Jedan novosadski list je o tome zabeležio: »Izlazi na žutoj hartiji za to, da ga mogu turski policaji brzo poznati i razlikovati od ostalih listova, kao što i treba da se raspoznaje i razlikuje« (»Matica«, IV/1869, br 35, decembar 20).

mjestu vilajeta bosanskog, u vilajetskoj štampariji.« Ovo je vredelo cele 1869. godine, a promenjeno je na početku 1870. godine, kako je tada objavljeno: »Naš list izlazio je do sada u Četvrtak, a zvanične novine ‚Bosna' u Ponedjeljak, no budući pošta odavde u Utornik polazi a ovdje dolazi kako carigradska tako i austrijska pošta u Petak, to će sad naše novine izlaziti u Subotu, a zvanična ‚Bosna' u Utornik.«

Na istom mestu zaglavlja navedena je i pretplatna cena lista: 50 groša za godinu, 25 gr. za šest meseci, 1 gr. za svaki broj: »za predbrojnike vilajetskoga zvaničnog lista staje ovaj list za godinu dana 30 groša, a za pola godine 15 groša van poštarine«. Još je tu označeno da se dopisi primaju na svim evropskim jezicima ako su potpisani, a data je i tarifa za oglase: pet groša od svake vrste u prvom stupcu i po dva groša u poslednjem stupcu, dok se oglasi za javnu potrebu neće naplaćivati. Iako je u drugoj (1870) godini povećan format na 44 × 32, odnosno za dva stupca, pretplata za list nije ipak povećana, ali je žuta novinska hartija zamenjena belom uz ovo obrazloženje: »Naš je list do sada, držaći da je zlato (žuto) svakome drago, na žutoj hartiji izlazio, ali budući nam stručni naučenjaci više puta predstaviše, da žuta boja nije bez škodljivosti za oči, to on ove opomene uvažavajući zamjenjuje žutu hartiju bijelom...« (II/1870, br. 1).

Kao kod »Bosne«, i kod »Sarajevskog cvjetnika« poslednji redak srpskohrvatskog teksta glasi: »Vilajetska štamparija u Sarajevu«, ali je u istom retku turskog teksta stajalo umesto naziva štamparije: »Mehmed Šakir«, ime vlasnika i urednika lista. I u srpskohrvatskom tekstu je od 5. broja 1871. (30. januar) pa dalje označavano na kraju: »Mehmed **Šaćir«,** umesto »Vilajetska štamparija«, kako je dotad stajalo.

Jezgrovito pisan, zanimljiv po sadržaju i borbenom polemičkom tonu, »Sarajevski cvjetnik« je izišao na glas i na raznim stranama stekao svoju publiku. Tvrdi se da je imao preko 2.000 pretplatnika, od kojih je bilo nešto preko 1.000 u samom Carigradu, a čitao se mnogo i po Bosni.° Ponešto o ovom interesovanju može se naslutiti i iz nekih saopštenja u listu. »Salih paša, mutesarif bihaćskoga sandžaka« – kaže se u jednoj belešci – »uzima dva eksemplara našega lista za svoje novce i poklanja ih bihaćskoj ruždiji i ćazinskoj medresi, s tijem uslovljem, da se novine daju učenicima tijeh škola na čitanje« (II/1870, br. 4). Potvrđuje to i okolnost da list od pretplatnika dužnika »ni po isteku godine dana nikome s iskanjem (nijesmo) dosađivali, zato treba da i oni našu strpljivost priznadu i da nam novce pošalju«. A onda upućuje ovakve reči pretplatnicima: »Premda se naš list zove ‚Sarajevski cvjetnik', ipak vi znate da mi ne pišemo njega na listu od cvijeća niti vodom iz Miljacke, nego nam (valja) kupiti hartiju, mastilo itd. niti ga šaljemo vama po vjetru, nego poštar hoće da naplaćuje poštansku taksu svakog mjeseca...« (II/1870, br. 13).

Rasprostranjenost »Sarajevskog cvjetnika« zasvedočava i to što su neke novine preštampavale njegove članke, kao što pokazuje ova beleš-

° H. Kreševljaković, nav. čl., str. 21. Čini se da je podatak dat hiperbolično, kako bi se ukazalo na dobro stanje lista u prvo vreme.

ka: »Naš članak izišavši u 21. broju našega lista pod naslovom ‚I vlada hoće i narod može itd'. preštampale su sve carigradske i mnoge vilajetske novine i propratile lijepijem i mudrijem primjedbama i preporučile svojim čitaocima« (II/1870, br. 29). Ipak, posle dve godine redovnog izlaženja list na uvodnom mestu ukazuje na skromne rezultate koje je za to vreme postigao: »Ovijem brojem stupa naš list u svoju treću godinu. Pri svemu trudu nije naš list došao do te zrelosti, da može za svjetske događaje sa svom točnosti javljati, i svoje čitaoce podpuno zadovoljavati, no poštovanje koje on od svoga početka uživa, pobuđuje nas i na dalji rad, te danas izdajemo list pod obnovljenim brojem, nadajući se, da naši čitaoci neće ni u buduće žaliti maloga troška za ovaj list, koji će sa svojim zrelijim godinama više koristi državi i narodu donositi« (III/1871, br. 1).

* * *

Program »Sarajevskog cvjetnika« izložen je na uvodnom mestu prvog broja. Ali pre samog programa, upućuje se pozdrav novom vremenu od koga primamo mnoge darove koje nam donosi. »Darovi su ove uredbe, koje čovječnosti odgovaraju, slava i čast onome, koji nam ove uredbe stvara i ostvaruje. Pamet treba da jeziku kazuje, šta će govoriti, i upravo s toga, što nam jezik razumom rukovođen biva, nijesmo u stanju jezikom dovoljno nahvaliti dobro došlo nam novo vrijeme i nove uredbe.« Veliki posao vidimo pred sobom, a on će svakako dugo potrajati ako se oslonimo na pero i stanemo hvaliti novo vreme i njegove zahteve. »I srcem i jezikom želimo da odgovorimo novom vremenu na njegove pozive, no za rješenje toga zadatka, ne nalazimo drugoga puta, nego put iskrenosti prema ljudstvu i tijem putem želimo, da svoje misli izražavamo.«

Kako za svaki posao treba sredstvo i način da bi se odgovorilo zadatku, takvo sredstvo smo našli, »blagodareći carskoj vladi za mnoga dobra koja s te strane uživamo«, upravo u jednom javnom listu posredstvom koga želimo »da braći svojim zemljacima kazujemo putove civilizacije i pričamo dnevne događaje, a ponosimo se, što mislimo, da ćemo tijem načinom rodu od koristi biti«. A onda se doktrinarno razlaže stav o istinoljubivosti na kojoj bi novinarstvo moralo počivati. »Javni list treba da odgovara zahtjevima vremena, a neće moći biti uvažen, niti će svom zadatku moći odgovarati time, što će se nazvati ‚novine', nego mu valja pokazati svoju iskrenost, a tome je glavni uslov, da istinu govori, i da se partajičnosti ne drži, to jest, da ništa ne govori na štetu pravde i istine, koliko mu drago, da je uglađenijem riječima iskićen i ukrašen, ako se neće riječi na istini osnivati, neće postići za čim je pošao, jer će ga svaki pametni i pravi čovjek toliko prezirati, da ga neće ni u ruku uzeti.« Ne samo istinito da je ono što piše u novinama, nego treba i da je ljudstvu od koristi, prema tome, dakle, i napisano tako da svak može razumeti čitajući ili slušajući.

Iako su izloženi stavovi osnov za izdavanje lista, urednik kao da oseća u njima opšte postavke i deklarativnost, pa se stoga ne ustručava

da program zatim konkretizuje i u pet tačaka ukratko izloži: »1) Dužnost našu podaničku prema carskoj vladi najtočnije ćemo ispunjavati. – 2) Svom duševnom snagom trudićemo se, da duševno i tjelesno koristimo našoj braći u domovini. – 3) Sve uredbe novoga vremena javljaćemo čitaocima ovog lista, i objašnjavaćemo ih, kako će ih tim lakše razumjeti, i njima se koristiti. – 4) Domaće i stranske događaje javljaćemo, a pri tome nikome nećemo strane držati. – 5) Klonićemo se svake štetne misli i riječi, a držaćemo se onoga puta, koji će nas do toga dovesti, da nas pošteni ljudi uvažavaju, a da bi naš govor svak razumjeti mogao, o svačemu ćemo razumljivo i razgovijetno govoriti, i u kratko ćemo pisati, te u našem listu neće mjesta imati nijedna riječ, bez koje se može govor razumjeti.« Nije ni potrebno reći da u praksi neke od ovih tačaka nisu mogle biti usklađene s težnjom lista da se u svakoj prilici založi za režimske ciljeve.

Posle izlaganja ovih rukovodnih načela, rečeno je na kraju programskog članka da se pristupa poslu i po odobrenju carske vlade počinje izdavati list, koji je posve nezvaničnog karaktera. Za sâm način izdavanja kaže se zatim izričito: »Da bi ga (list) više našijeh zemljaka čitati i razumjeti mogli, izdajemo ga na turskom i srbskom jeziku.« Kao što se vidi, Kurtćehajić ističe nezvaničnost lista, i nema razloga da domaći jezik na neuobičajeni način naziva »bosanskim«, kako Osman-paša iz političkih razloga zvanično forsira. Članak se završava iskazivanjem lepih želja. »List je ovaj namijenjen duševnoj i materijalnoj koristi njegovih čitalaca; i najveća mu je želja, da mu zavičaj procvjeta, zato nosi na sebi ime ‚Cvjetnik' i evo sada izlazi prvi put svojim čitaocima pred oči. Nadamo se da ćemo kod čitalaca ovog lista uvaženi biti, i da će nam moguće nedostatke prezreti uviđajući dobru namjeru, koju sredstvom ovoga lista ostvariti želimo. Svoj trud najbolji je drug.«

Programski članak »Sarajevskog cvjetnika« preštampala je u celosti zvanična »Bosna«,[7] a to je svakako jedan od znakova da su s pokretanjem novog lista bili sporazumni najviši predstavnici Vilajetske uprave.

Posle programskog uvoda, objavljeno je u prvom broju pismo iz Novog Pazara, kojim se pozdravlja pokretanje »Sarajevskog cvjetnika« s očekivanjem »da će duhu vremena i potrebama našega naroda i zemlje odgovarati moći«. Javljajući se za pretplatnika, pisac se nudi i za dopisnika lista iz svoga kraja, našto urednik u produžetku, zahvaljujući prijatelju na trudu i dobroj nameri, obaveštuje kako njega tako i svakog drugog »da će dopisi koji smijeraju na dobro naroda i zemlje svakad imati mjesta u našem listu«.

* * *

Izdavan na četiri stranice, »Sarajevski cvjetnik« je zbog dvojezičnosti raspolagao takođe s malo prostora, ali je uspevao da sadržajem bude zanimljiviji od »Bosne« već time što je od zvaničnih vesti samo značajnije donosio. Izdavan je uredno jednom sedmično, samo je ured-

[7] »Bosna«, IV/1869, br. 136, januar 6. i 18.

nik dvaput prekinuo izlaženje i o tome dao u listu objašnjenje. Prvi dvomesečni prekid, u leto 1871, pokušava on da opravda potrebom upoznavanja zemljopisa Bosne, iako na kraju mora priznati da to studijsko putovanje u neka mesta vilajetska preduzima »prilikom promjene vazduha radi popravke zdravlja« (III/1871, br. 29); pretplatnike je za neizlaženje obeštetio produženjem treće (1871) godine do 1. marta 1872. I za drugi, jednomesečni, prekid Kurtćehajić daje »Izvinjenje« na uvodnom mestu lista, samo sada svoju bolest otvoreno priznaje: »Povodom tjelesne slabosti, koju već dva mjeseca trpim, po savjetu ljekara primoran sam ovo mjesto radi promjene vazduha i vode ostaviti, i nekoliko dana u Travniku proboraviti«; obećava i sada da će gubitak čitaocima naknaditi (IV/1872, br. 20). Još jedan prekid, treći i poslednji, saopštio je čitaocima preko »Bosne«,[8] ali to je već bio kraj.

Za tri i po godine Kurtćehajić je izdao 170 brojeva »Sarajevskog cvjetnika«. Kako je u isto vreme uređivao i »Bosnu«, materijal je i u novom listu slično sređivan po glavnim rubrikama: »Vilajetske vjesti«, »Unutrašnje vjesti« i »Inostrane vjesti«, a uz to su dolazile i neke druge rubrike, kao »Podlistak«, »Najnovija pošta«, »Sitne vjesti«, »Razne zanimljivosti«, zatim oglasi i objave, berzanski kursevi, cene i javna prepiska. No sistematisanje materijala je, osim u početku, zanemarivano nadalje sve više i retko kad je strogo i dosledno sprovedeno. Dopisa ima dosta, oni se nejednako tretiraju, delom i prema teritoriju, odnosno mestu odakle potiču.

Iz pisanja »Sarajevskog cvjetnika« moguće je stvoriti prilično realnu sliku o društveno-političkom stanju i zbivanju u Bosanskom vilajetu sedamdesetih godina prošlog veka. Tu su pre svega naglašene težnje reformisane uprave koja krupnim rečima propaguje aktivnost u svim područjima društvenog života, iako zbog male preduzimljivosti tapka u mestu i u hodu ka napretku beleži tek neznatne rezultate. Prikazane pojave, događaji i ostalo zbivanje u Vilajetu kao da opovrgava osnovni optimistički ton lista koji odlučno brani i opravdava novu upravu u svim njenim postupcima, vodeći o tome i žestoke polemike s listovima u susednim jugoslovenskim zemljama.

Sav u režimskim vodama, »Cvjetnik« je brižljivo pratio sve što se odnosilo na nosioce uprave u zemlji i u »Vilajetskim vjestima« beležio promene koje bi u vezi s tim nastajale. Već u prvim brojevima, na primer, opisuje se odlazak Osman-paše iz Sarajeva za valiju Dunavskog vilajeta, i pri tome osobito hvali njegov rad u Bosni, javlja zatim da je novi valija Omer Fevzi-paša već stigao u Mostar, a onda sa zadovoljstvom ističe da je Osman-paša ponovo imenovan za bosanskog valiju i prikazuje njegov doček u Sarajevu. A kad povodom ovog novog imenovanja zagrebački i beogradski listovi napadaju Osman-pašu, »Cvjetnik« prihvata polemiku i valiju odlučno brani. »Što hrvatske i srbske novine Osman-paši oprostiti ne mogu« – kaže pisac, pored ostalog – »to je njegovo mudro iskustvo, njegovo duboko znanje ovdješnjijeh odnošaja,

[8] »Bosna«, VII/1872, jul 11. i 23.

koje mu služi, da može slavenskijem intrigama protiv turske vlade nepristupnu odbranu na put staviti. Zato služe ovi slijepo ogorčeni napadaji Osman-paši na veću čast, jer se ne može složiti da guverner Bosne i svojoj vladi pospješne usluge učini, i onijem novinama ugodi...« (I/1869, br. 9). Na ovakvo pisanje oštro je odgovorio dopisnik »Zastave.«[9]

O Osman-paši je »Cvjetnik« i za kratko vreme njegovog drugog vezirluka na Bosni zabeležio nekoliko vesti (opis audijencije kod cara Franje Josifa u Rijeci, prikaz priređenih ručkova – jednog hercegovačkom mitropolitu Prokopiju, i drugog u čast novog austrijskog generalnog konzula Zoretića, i dr.). Polemišući s listom »Jedinstvo«, koji je tvrdio »da je srpska vlada potražila kod visoke porte« da se valija Osman-paša ukloni iz Bosne (zbog optužbi u vezi s ubistvom kneza Mihaila), »Cvjetnik« kaže »da visoka porta ne može od srpske vlade i naroda očekivati druge adrese, nego adrese blagodarnosti, a kamo li da se ta vlada miješa u administraciju Bosne, koja pripada carskoj vladi«. Odajući veliku hvalu i priznanje Osman-paši, list dalje produžuje: »Mi možemo reći za ovo devet godina od kako je Osman-paša valija u Bosni, Hristjani bosanski moralno i materijalno napreduju. Trgovina od dana na dan cvjeta, a među trgovcima ima dosta kapitalista« (I/1869, br. 13). Još jednom list brani Osman-pašu polemišući s beogradskim »Svetovidom«, a onda sredinom maja 1869. konačno objavljuje njegov premeštaj i odlazak iz Sarajeva.

I novom valiji Safet-paši »Sarajevski cvjetnik« posvećuje osobitu pažnju. Posle obavesti o imenovanju, prikazan je valijin doček u Sarajevu i donet ceo kitnjast govor kojim ga je pri dočeku pozdravio mitropolit Dionisije (I/1869, br. 24). U jednom članku hvali se Safet-pašino staranje za napredak zemlje i ističe da je u raspisu upućenom u oba jezika, »to jest na državnom turskom i na narodnom srbskom jeziku« (I/1869, br. 25), preporučio mutesarifima da obrate osobitu pažnju na otvaranje škola. List objavljuje i javnu zahvalu Sasona Ušćuplije valiji Safet-paši što se primio posredovanja za naplatu duga od 1.619 dukata od bivšeg ruskog konzula u Sarajevu Šulepnjikova. (I/1869, br. 26)[10]

Braneći Safet-pašu, koji je »cijelo svoje djelanje upravio putem pravičnosti«, »Sarajevski cvjetnik« je pobijao tvrdnje hrvatskih listova

[9] »Zastava«, IV/1869, br. 31, mart 12.

[10] Čini se da je naplata ovog duga bila još pre ugovorena preko centralne vlade u Carigradu, o čemu Ignjat Sopron još u martu 1868. objavljuje u jednom dopisu iz Sarajeva: »Ruski konsul g. Šulepnjikov odlazi iz Sarajeva. Stavljen je u stanje mira i pozvat u Petrograd. Na njegovo mesto dolazi ruski konsul iz Mostara. Mnoge će Sarajlije žaliti za g. Šulepnjikovim, jer je bio čovek dobar i gostoljubiv. Šteta što mu je loše finansijalno stanje naudilo, što je i uzrok njegovome odlasku. Valipaša odbijao je mnogobrojne kreditore konsulove svagda pod izgovorom da nad konsulima nema jurisdikcije. Hrišćanski kreditori čutaše, no Jevrejin Sason Skopljanin ne htede da ćuti, nego se obrati s tužbom na portu, pa diplomatskim putem došao je do svojih novaca. Menicom od 1600 dukata isplatila je ruska vlada Sasonovo potraživanje, usled čega, govori se, da je konsul krenut« (»Zemunski glasnik«, I/1868, br. 18, mart 18). Verovatno je Sopron dobro obavešten, i Sasonu je trebalo petnaestak meseci dok je naplaćeni novac dobio od turske administracije; otud zahvala Safet-paši.

da je novi valija gori od prethodnog, jer upropašćuje hrišćanske škole, progoni učitelje i čini druga nedela. »Što se tiče škola hristjanskih, njih ne samo da njegova preuzv. č. Safet-paša ne upropašćuje, nego je glavna njegova želja, da sve škole bez razlike vjerozakona napreduju, a tome je dokaz to, što je on naredio, da se sastavi školska komisija, koja se ima sastojati iz članova od svijeh vjerozakona ovdje postojećih, i dao da se neke knjige za hristjanske škole u vilajetskoj štampariji preštampaju, a ove stvari pokazuju, da č. paša škole zaštićava. Osobito pak, da je č. paše glavna želja da se u škole kako muslimanske, tako i hristjanske postave valjani učitelji, dokazano je njegovim dosadašnjim postupanjem, i tako jasno se vidi, da je gola laž to, što se u rečenijem novinama kaže, da se učitelji progone.« A onda pominje slučajeve Petranovića i Pelagića (I/1869, br. 34).

Beogradske novine nazvale su varvarstvom Safet-pašino zauzimanje da se u školama, pored narodnog, uči i turski jezik, što daje povoda »Cvjetniku« da protiv toga odlučno ustane, ističući da je poznavanje državnog jezika uslov da se u Otomanskom Carstvu ostvari ravnopravnost hristjanskog naroda. »Ove novine, koje bosanske žitelje braćom nazivlju i u svom govoru služe se takvim riječima, kojijem misle da dokažu da oni ovom narodu dobro žele, treba pitati, da li su zaboravili, da ovomu narodu državni jezik vrlo treba, ili ne znadu da postignuće ravnopravnosti ovoga naroda u državi zavisi od znanja državnog jezika, i od sposobnosti, da žitelji ovi mogu biti činovnici državni...« (I/1869, br. 40). Naravno, list ne dodiruje suštinu stvari, otud ovako neubedljivo opravdanje uvođenja u škole tzv. državnog jezika.

Političke polemike sa srpskim i hrvatskim listovima protežu se u »Sarajevskom cvjetniku« od prvog do poslednjeg broja, one su mnogobrojne, i žučne, a odnose se pre svega na stanje i prilike u Bosni. U njima se brani turski režim u Bosni, a isto tako i celokupna politika Turskog Carstva, i napada sve što se tome protivi ili suprotstavlja. Sa upečatljivom doslednošću, odbrana postepeno biva odlučnija u isticanju postignute tobožnje jednakosti građana. »Ako se je visoka porta sa svojim reformama u ovom vijeku malo zakasnila, i nije mogla odmah po primjeru zapadnijeh sila u onom stepenu slobodu dati« – ističe se, pored ostalog, u jednoj polemici s »Vidovdanom« – »to je imalo svoje uzroke, koji su joj na put stajali. No sad držimo da niko izuzimajući Srbiju neće nam smjeti prigovoriti, da je otomanska vlada prema svojim narodima nepravedna, zar ne uživaju svi vjerozakoni i narodnosti jednako pravo? Nijesu li Hrišćani slobodni graditi sebi crkve kao i Turci džamije i Evreji sinagoge? Zar je malo činovnika u manjijem i većijem službama, koji su hrišćanskog vjerozakona? Je li igdje zabranjeno hrišćanskoj djeci u turske škole ići, i nijesu li još dragovoljno primljeni? Zar je malo trošila i danas troši carska vlada novca na izdržavanje hrišćanskih škola? Nije li dosta slobodan zakon o školama, koji je izdat godine 1869? Ne zasjedaju li u građanskim i kriminalnim sudovima isto tako i Hrišćani kao i Turci i nemaju li jednake glasove u suđenju? – Nemaju li Hrišćani čifluka i dobara svuda po Turskoj kao i ostali narodi? –

Trgovina je svuda slobodna, sigurnost nije ništa manja nego u ostalijem državama« (III/1871, br. 13).

U »Cvjetnikovim« političkim polemikama na udaru su u prvom redu Srbija i njene pretenzije na Bosnu, takođe i Crna Gora, zatim Rusija, koja pravi smutnje među slovenskim narodima na Balkanu, pa panslavističke sanjarije, narodnjaštvo i sl. Za političko-polemičke ciljeve korišćeni su razni načini, pored članaka, beležaka i saopštenja, još i dijaloški oblici, bliski narodu (na primer, Razgovor jednog stranca i jednog muslima u hanu na Kiseljaku), kozerije u vidu pitanja i odgovora uz komentar i sl. U ovom pogledu karakteristična je *Molitva Cvjetnika*, štampana još u početku, koja na svoj patetičan način treba da opravda polemički ton lista: »Bože, sačuvaj mi cvijeće, koje se počinje razvijati, od opasnog vjetra onijeh, za koje sam mislio, da su mi prijatelji, a od neprijatelja, koje poznajem kao neprijatelje, i sâm ću se čuvati.« Ova *Molitva* je štampana na uvodnom mestu lista (I/1869, br. 14).

U odbrani turskog režima »Cvjetnik« je preterivao, prilike u Bosni ulepšavao, a one u okolnim jugoslovenskim zemljama ocrnjivao, nalazeći pomagače i u nekim dopisnicima i saradnicima. Ove političke polemike, nekad najprivlačniji deo lista, danas su prevaziđene, zastarele, pa nema potrebe da se na njih podrobnije osvrćem. Mora se ipak reći da ostaje neobjašnjivo kako je Kurtćehajić zamišljao pojam narodnosti, nacije, koji na nekoliko mesta spominje, a u vezi sa svojim prorežimskim stavovima.

Pored materijala o aktuelnom političkom zbivanju pretežno polemičkog karaktera, u »Cvjetniku« je objavljen veliki broj objektivno i stručno pisanih ogleda iz raznih oblasti društvenog života. Radi ilustrovanja mogu se navesti po grupama neki od tih napisa. Tu dolaze najpre članci zabavno-poučnog sadržaja koji se odnose na poznavanje Bosne, kao: *Vilajet bosanski*, duža zemljopisna crta u nastavcima (I/1869, br. 3 i d.), putopis od Sarajeva preko Travnika do Banje Luke i dalje po Krajini pod naslovom *Neka znanja u trgovanju zadobivena* (III/1871, br. 30-31), najzad članak *Današnje stanje našeg vilajeta* (IV/1872, br. 10).

Zanimljivi su takođe razni pedagoški zabavno-poučni članci, kao: *Iz pisma koje razuman otac svome sinu piše* (I/1869, br. 35), *O prosvjetnom napretku* (I/1869, br. 41), *Škodljivost svatovskih običaja* (I/1869, br. 44), *Objava rata neznanju* – članak iz »Terekija« (I/1869, br. 46), *Novinari i novine* (II/1870, br. 7), *O potrebi napredovanja* (II/1870, br. 21), *Patriotizam* (II/1870, br. 30) *O koristima hadžiluka* (III/1871, br. 38), *Sujevjerje* (I/1869, br. 38-41), itd.

Iz zdravstva, o bolestima i uputstvima za lečenje, list je doneo više članaka, od kojih su većina u nastavcima i nose potpis dr Veli-bega. Važniji su ovi članci: *Sifilis (frenjak) u Bosni* (II/1870, br. 2-4), *Dijetetno postupanje s novorođenijem* (II/1870, br. 10 i d.), *Proljećni lijekovi* (II/1870, br. 18), *Prva pomoć u nenadanoj opasnosti* (II/1870, br. 20 i d.), *Piromanija* (II/1870, br. 28), *O otrovima* (II/1870, br. 31), *Ospice* (II/1870, br. 38) i dr. Ima i više nepotpisanih napisa iz zdravstva pod opštim naslovom »Zdravlje i bolest«.

U »Cvjetniku« je posebno bogat materijal koji se odnosi na privredu i privredni život uopšte kao područje kome u duhu reformi treba obratiti što veću pažnju. U ovom pogledu list sadrži više članaka, bilježaka i praktičnih pouka, od čega ću ponešto radi ilustracije navesti. Privredni članci su raznovrsni, kao što se može videti iz ovih nekoliko naslova: *Zemljodjelstvo* (kroz sve vreme više članaka pod ovim ili sličnim naslovom), *Izvoz Bosne u Austriju 1868* (I/1869, br. 7), *Što se ne poseje neće roditi* (I/1869, br. 17), *Red trgovine* (I/1869, br. 43), *O kantarima* (II/1870, br. 3), *O domaćoj životinji* (II/1870, br. 41), *Šta koči napredak* itd. Mnogobrojne su praktične pouke za rad, uglavnom u poljoprivredi: presadnici cveća i voća, kako se gradi vosak, krečenje voćaka, opomena pčelarima, da se žito puno i krupno dobije, o sađenju voćaka, nešto iz knjige dr Đorđija Radića (»u ekonomskom znanju odlikovani i čuveni naučenjak«), rad u mesecu aprilu i dr. List je donosio kurseve novca i cene zlata i srebra na bečkoj berzi, a ponekad i cene na tršćanskom tržištu, koje je bilo važno za bosanske izvoznike. Karakteristična je preporuka koju list čini u jednom napisu da vlast u mestima gde postoje telegrafi objavljuje svakodnevno telegrafske kurseve bečke berze radi informisanja trgovaca (preporuka svakako nije imala realnog osnova). U drugoj prilici list javlja o smanjenju telegrafskih taksa i objašnjava da je to učinjeno »radi olakšanja komunikacije i rasprostiranja trgovine«.

Pod rubriku »Vilajetske vjesti« dolazile su i školske vesti, kojih više ima. Tu se prikazuju razne školske proslave (Sv. Save u Srpskoj muškoj i ženskoj školi u Sarajevu, proslava Božića u školi pruskih đakonica – prisutni i mitropolit Dionisije i fra Grgo, svetosavska proslava u Banjoj Luci), školski ispiti (u sarajevskoj Srpskoj realci, u Katoličkoj školi u Sarajevu, godišnji ispit u Katoličkoj mostarskoj školi), dopisi o školama (Srpskoj u Novom Pazaru, isto u Pljevljima, Ruždiji u Mostaru, Srpskoj školi u Visokom), otvaranje škole Dari-ul-mualim u Sarajevu sa programom i organizacionim pravilnikom, objava Nemačkog konzulata za školu pruskih đakonica u Sarajevu, objava konkursa (»stečaja«) Pravoslavnog obštestva mostarskog za tri učitelja na svojoj školi, neki glasovi o Jevrejskoj školi u Sarajevu, objava zahvale za pomoć od 60 kesa za gradnju škole katoličkog naroda u Mostaru itd.

Po sebi se razume da su mnogobrojne vesti iz sarajevskog života, zabeležene za tri i po godine »Cvjetnikova« izlaženja. Ima tu vrlo zanimljivih bilježaka i zapažanja, kao o ulicama koje su nezgodne za kola, o čišćenju varoških ulica, o komunalnim potrebama grada, o nevremenu, o poplavama, o prosjacima, o lošem stanju javne radionice (islahane), o teatru u Sarajevu, protiv novog odevanja sarajevskih građana, poziv Pravoslavnog obštestva sarajevskog na osvećenje nove crkve na Ilindan 1872. itd. I neki oglasi, objave, na svoj način privlače pažnju. Tako, na primer, Austrijski konzulat u Sarajevu traži jednom kuću pod zakup, a »trgovinski agenti za istok« Ilek i drug oglašavaju svoju sarajevsku kancelariju »u kući g.g. Sinova Hadži Riste«. O toplicama u Topuskom data je više puta objava »od strane c. austrijskog i kr. ugarskog generalnog konsulata u Sarajevu«. Ima objava o nekim konjskim trkama, oglas o izgubljenom muhuru Hajdar-bega Čengića, priposlano o lažnim pilu-

lama nekog apotekara i dr. Bilo je i ličnih polemika koje su obično išle pod »Priposlato«.

I razne druge vesti i dopisi beleženi su pod rubriku »Vilajetske vjesti«, kao prodaja zakupa desetine u nekim kadilucima, proslava Petrovdana u Bosni, prigovori zbog prenosa kadiluka iz Kulen-Vakufa u Novo Selo (danas Bosanski Petrovac), gradnja druma Trebinje – Dubrovnik, konzulske vesti (maskenbal u Austrijskom konzulatu, proslava rođendana kraljice Viktorije u Engleskom konzulatu, odlikovanje ruskog konzula, napad na pruskog konzula Blaua zbog bijenja jednog muslimanskog mladića i ispravka dr Blaua – »na temelju zakona štampe«, zahtev italijanskog konzula o uklanjanju pasa s ulica i dr.), književne i kulturne vesti (prikaz jedne gramatike arapskog i persijskog jezika, novinarstvo kod nas – prenosi iz »Terekija«, »sadržaj jedne pjesme iz djela prije nekog vremena umrlog francuskog pjesnika Lamartina«), najzad razne vesti (o potrebi nauke, neuredno dobivanje novina, pomoć nemoćnima, napisi o Lesepsu i Sueckom kanalu, zemljotresu u Dubrovniku, o bosanskim konjima, svečanom otvaranju Sueckog kanala i dr.). Književne priloge list nije donosio, čak ni iz narodne književnosti.

Pod rubrikom »Unutrašnje vjesti« »Cvjetnik« je objavljivao neke vesti o prilikama i događajima u pojedinim turskim pokrajinama, kao o buntovnicima iz Kandije koji izjavljuju pokornost Visokoj porti, o miru u Kandiji, o putovanju misirskog vicekralja po Evropi, o odlasku kneza Milana u unutrašnjost Srbije, o zvaničnoj netrpeljivosti inovernika u Srbiji protiv koje ustaje, itd. Karakteristično je da list uzima i smatra Srbiju za tursku provinciju koja nema još punu nezavisnost, pa se otud vesti iz Beograda, saopštavane u više dopisa, izlažu kao unutrašnja stvar turske države.

Najzad, pomenuću i rubriku »Inostrane vjesti«, u kojoj su redovno objavljivani pregledi o političkoj situaciji u svetu, a uz to i neki pojedinačni napisi (na primer, *Ratobornost Grčke*, *Pariska konferencija*, *Stanje stvari u Španiji*, *Ilustracije ruskog gospodarstva* i dr.). A kad je izbio francusko-pruski rat, list je pod ovim natpisom, u »Najnovijoj pošti« i »Telegrafskim vjestima«, donosio preglede o ratnom zbivanju, o kapitulaciji Francuza kod Sedana, opsadi Pariza i sl.

* * *

Pisan čistim narodnim jezikom, »Sarajevski cvjetnik« je po sadržaju, načinu uređivanja i saopštavanja materijala neosporno živ i borben, pa time i pobuđuje radoznalost. Sav okrenut prema turskim vlastodršcima kojima je služio, zbog čega je neprekidno napadan od srpskih i hrvatskih listova iz susednih zemalja, on nije imao uvek ni potrebne odmerenosti ni objektivnosti, ali, i pored toga, prilično verno odražava stanje i odnose u jednom žalosnom vremenu razjedinjenosti narodnih snaga koje je godinama pritajeno trajalo i pretilo eksplozijom. Iako obimom manji od »Bosanskog vjestnika«, nad ovim ima i tu prednost što su svi njegovi brojevi sačuvani, pa prema tome i pristupačni novim naraštajima.

»NERETVA«

Radi paralisanja dejstva ustanka i uspešnijeg sređivanja prilika, Hercegovina je, u januaru 1876. god, izdvojena iz Bosanskog vilajeta u zasebnu administrativnu celinu u rangu vilajeta sa središtem u Mostaru.[1] Čim je novoformirani Hercegovački vilajet osposobljen za delovanje, dobivši uz potrebne kadrove i jednu malu štampariju, pokrenuta je »Neretva«, zvanični list novog vilajeta.

Kao »Bosna«, i »Neretva« je dvojezični list s uporednim tekstom arabicom na turskom jeziku (dve unutrašnje stranice) i ćirilicom na srpskohrvatskom jeziku (dve spoljašnje stranice). Prvi broj »Neretve« pojavio se 6. safera 1293, odnosno 19. februara – 2. ožujka 1876, štampan u novinskom formatu 44 × 29. U zaglavlju, ispod glavnog natpisa, data su obaveštenja o izlasku lista i pretplatnoj ceni: list će izlaziti jedanput u nedelji dana, a cena je 50 groša godišnje, 30 gr. polugodišnje, 15 gr. tromesečno, pojedini brojevi 50 para, uz to prebrojnici izvan Mostara plaćaju još i poštarinu. Pretplata se prima u štampariji vilajetskoj. »Dopisi, odnoseći se na nauku i umjetnost, rado će se u ovom listu štampati.«

U poznatim brojevima »Neretve«, kako se ističe,[2] navedena je na kraju u oba teksta samo štamparija: »Tiskara vilajeta hercegovačkog«, a ne i članovi redakcije (u ćirilskom delu prvog broja koji sam imao u rukama nema ni oznake štamparije). List su u ime Vilajetske uprave uređivali službenici: urednik Mehmed Hulusi, direktor Vilajetske kancelarije, i prevodilac s turskog Jozef Alkalaj, činovnik iste Kancelarije.

[1] Da je upravo ustanak naveo centralnu vladu na izdvajanje Hercegovine iz Bosanskog vilajeta, vidi se i po oportunističkom postupanju pri uređenju nove upravne jedinice: od tri ustanička sreza (Gacko, Bileća i Trebinje) obrazovan je gatački sandžakat, sa sedištem u Gacku i mutesarifom Konstan-pašom (hrišćaninom) na čelu, dok su ostali hercegovački srezovi podvrgnuti direktno valiluku u Mostaru, s valijom Ali-pašom na čelu. Ovo razlikovanje pokazuje već prvi broj »Neretve« kad objavljuje kopiju telegrafa »koji je blagoizvolila visoka porta pod 3. Februarom 1876. god. Hercegovačkom vilajetu poslati i koji se mutesarifu gatačkog sandžaka, kao i kajmekanima, koji se u onim kadilucima nalaze, koji neposredno ovom valiluku pripadaju, saopštava«.

[2] H. Kreševljaković, nav. čl. str. 39-40. Ne znam da li je, osim prvog broja, još koje brojeve »Neretve« imao Kreševljaković u rukama. Čini se da je tačan navod Hamida Dizdara da su samo tri broja »Neretve« pronađena i sačuvana: broj 1 u Gazi Husrevbegovoj biblioteci, broj 12 u Narodnoj biblioteci Bosne i Hercegovine u Sarajevu i broj 35 kod Hamida Dizdara (»Sloboda«, Mostar, VIII/1951, br. 38).

Rođen u Sarajevu 1843. godine, Mehmed Hulusi je učio školu u Sarajevu i Carigradu. Karijeru u državnoj službi počeo je kao upravni činovnik u Sarajevu, odakle je početkom 1876, prilikom organizovanja Hercegovačkog vilajeta, premešten u Mostar i postavljen za direktora Vilajetske kancelarije, a tim i urednika novog zvaničnog lista. Vraćen u Sarajevo početkom 1877. godine, Hulusi je zadržao mesto upravnog službenika i po okupaciji, pa je jedno vreme bio kajmakam u Travniku, a od 1880. godine službovao je kod Okružne oblasti u Sarajevu. Godine 1883. postavljen je za mufetiša (nadzornika) vakufa u tek osnovanoj Privremenoj zemaljskoj vakufskoj komisiji i u službi vakufa, u raznim funkcijama, ostao je sve do smrti. Umro je 1907. godine. Ostao je posebno poznat kao dugogodišnji urednik prorežimskih listova koji su za austrijskog vremena izdavani na turskom jeziku u Sarajevu (»Vatan« i »Rehbar«).

Sarajlija je i Jozef Alkalaj, rođen 1847. godine. Detinjstvo je proveo u Beogradu, učio zatim kod rabinera Alkalaja u Temišvaru i po povratku u Sarajevo bio kao znalac turskog jezika primljen za činovnika Vilajetske uprave (poznavao je više istočnih jezika, pored važnijih evropskih koje je govorio). Godine 1869. premešten je sa službom u Mostar, gde je ostao sve do austrijske okupacije. U novopokrenutoj »Neretvi« prevodio je turski tekst za izdanje na našem jeziku, u čemu mu je pomagao i učitelj mostarske Srpske škole Risto Aleksijević, rodom iz Banata. Tvrdi se da je Alkalaj prevodio turski tekst najpre na nemački a onda na naš jezik, što se donekle zapaža i po konstrukciji pojedinih rečenica. Posle okupacije primljen je u državnu službu, pa je do smrti radio kao tumač u prevodnom odeljenju sarajevske Zemaljske vlade. Bio je povremeno saradnik i sarajevskog lista »Vatana« na turskom jeziku. Umro je u Sarajevu 23. juna 1897. godine.[3]

Na uvodnom mestu prvog broja »Neretva« je donela programski članak, koji je i »Bosna« u celosti prenela. Početak članka sav je sročen u slavu carevu, za koga se želje najlepšim rečima kazuju. »Kao što sjajno sunce sve što pod njim stoji, od najveće do najmanje stvari svojim zracima obasjava, tako stoji i Njegovo Veličanstvo naš milostivi Car, u svojoj sjajnosti, u sredini svog carstva.« Opravdane su iskazane želje za carevo zdravlje, kaže se dalje, jer otkako je on stupio na presto, upotrebio je sva sredstva »da ljubav sviju svojih podanika zadobije, da prosvjetu i blagostanje u svom carstvu što više unaprijedi i da svoje carstvo utvrdi«. Prema listu, ustanovljenje Hercegovačkog vilajeta je jedna od tih nebrojenih carskih milosti.

Pošto je ukazano na važnost novina, pored ostalog i za unapređenje prosvete i obrazovanosti, o pokretanju »Neretve« kaže se: »Kao što su u svakom glavnom mjestu vilajeta novine ustanovljene, tako se i u ovom, od Bosne odvojenom Hercegovačkom vilajetu za dobro našlo, ovu ustanovu u život privesti, s tom velikom nadeždom i željom: da dobar plod prinese. – S Božjom pomoći dakle pečataju se i izdaju, zasada

[3] H. Kreševljaković, nav. čl. str. 40. – Datum smrti treba ispraviti prema: »Sarajevski list« XX/1897, br. 75, jun 27 (15).

prema veličini i sretstvima ove oblasti, novine pod imenom ‚Neretva' jedan put na nedelju. Ali u koliko bude civilizacija i kultura u ovoj oblasti napredovala, utoliko će se i list ‚Neretva' raširivati.«

Obraća se još jednom pažnja na koristi od štampe i izražava nada da će i ove novine doneti obilne plodove. »Opšte je poznato, da su novine organ, koji izjavljuje i popravlja misli naroda i množine ljudstva, i koji dobre stvari rasprostranjava. Pošto je dakle poznato, da to svuda, kako materijalno, tako i umno stanje poboljšava i unapređuje, tako će i u Hercegovini, ustanovljenjem i rasprostranjenjem te tako uzvišene i velevažne stvari, dobre i obilate plodove doneti.« I na kraju, uredništvo se izvinjava unapred ako list bude imao nekih nedostataka ili inače bude nesavršen.

»Neretva« je uređivana po ugledu na »Bosnu« i imala je istu podelu materijala na tri glavne rubrike: »Vilajetske vjesti«, »Unutrašnje vjesti« i »Inostrane vjesti«, a uz to povremeno i oglase. Ona je donosila vesti o personalnim promenama u upravi, naredbe, propise i druga zvanična saopštenja, domaće vesti, poneki podatak o ustanku,[4] a pored toga i članke kojim se pobijalo pisanje zadarskog »Narodnog lista« i zagrebačkog »Obzora« o hercegovačkom ustanku. Karakteristično je da se već u prvom broju u dužem napisu objavljuje »kopija telegrafa« o reformama koje Visoka porta prema zaključku prijateljskih velesila daje »da bi se mir i poredak u Hercegovini što prije povratio i da bi se oštećeno stanje koje je ustanak prouzrokovao popravilo« (ravnopravnost građana, ukidanje reda zakupnika, slobodna kupovina i prodaja zemlje, amnestija ustanicima, ustanovljenje komisije za kontrolu izvršenja reformi i dr.).

List »Neretva« izdavan je u svega 300 primeraka, u burno ustaničko vreme, i nije poznato koliko je brojeva izdano. Za poslednji broj, do koga nije došao, Kreševljaković navodi datum 16. decembra 1876. i tvrdi da je »prema tome izašlo svega 38 brojeva«.[5] Kako je poznat broj 35. od 8. novembra 1876, a zna se da je Vilajet hercegovački ukinut tek krajem iste godine, čini se verovatnim da je izdano 2-3 broja više, dakle, ukupno 40 ili 41 broj.

Po ukidanju Hercegovačkog vilajeta, oprema štamparije vraćena je u Sarajevo.

[4] »Doznalo se iz telegrafa, koji je od strane počiteljskog kajmakluka došao, da je general brigade, čestiti Abdulah Paša, koji se nalazi u okolini Gabele, prošlog utornika uzeo nešto regularne vojske i pandura iz Rasna i otišao do u selo Dobran blizu Gabele, te se malo sa buntovnicima pobio i iste rastjerao« (»Neretva«, I/1876, br. 1).

[5] H. Kreševljaković, nav. čl. str. 40.

RUKOPISNI LISTOVI

Na ovom mestu pominjem i dva bosanska rukopisna lista iz turskog vremena, i to samo na osnovu beležaka koje je o njima uoči poslednjeg rata objavio dr fra Daniel Ban.[1] Ne prelazeći mali zatvoreni krug čitalaca, ovi listovi su nepoznati široj javnosti, stoga ostaje otvoreno pitanje koliko je celishodno takve nepoznate listove mešati sa onim javnim, štampanim i načelno pristupačnim širem krugu čitalačke publike.

Prvi je satirično-polemički list koji je pod imenom »Bismilah« (»U ime Božije«) negde »iza 1846. godine« izdavao o. Frano Momčinović, kapelan na Ponijevu kod Novog Šehera (»Uređuje, tiska i naklada Potucalo Smetenović«). List je pisan latinicom, na četiri stranice oktava, ne zna se koliko je brojeva izišlo, a navedeno je da su neki brojevi sačuvani u samostanskoj arhivi u Kreševu.

Drugi od ovih listova je satirični đački list koji su pod imenom »Sršljen«, kasnije »Obad«, od 1873-1876. g. povremeno rukom pisali i za svoje potrebe izdavali pitomci Bogoslovskog semeništa u Đakovu rodom iz Bosne. Tvrdi se da je list, pored šale i satire, donosio i pripovetke, pesme, poslovice i opise raznih događaja.[2]

[1] »Franjevački vijesnik«, XLIV/1937, br. 12, str. 364-365. Videti i: Đorđe Pejanović, *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941.* »Veselin Masleša«, Sarajevo 1961, str. 14, 16.

[2] K. g.

II

POD AUSTROUGARSKOM UPRAVOM

UVOD

Za štampu u Bosni i Hercegovini nisu bolja vremena nastala ni pošto je Austro-Ugarska okupirala zemlju i s vremenom uspela da u njoj učvrsti svoje pozicije. Iako u izmenjenim prilikama postaje značajnija, s više ugleda i uvaženja, štampa je ipak dugo, više od četvrt veka, tavorila u skučenim, unapred određenim okvirima, razvijajući se sporije od materijalnih oblasti, u kojima su težnje novog vremena brže, svakako i potpunije dolazile do izražaja. A ukoliko bi i uspevala povremeno da se probije, pod dejstvom raznih pa i progresivnih potreba, njen razvojni put bio je svojevrstan i uz to veoma skroman.

Na slabo stanje štampe u prvom periodu austrougarske vladavine imala je, bez sumnje, velikog uticaja nasleđena zaostalost društva, vidljiva na svim područjima pa i u oblasti prosvete i kulture. Ostavljajući po strani to pitanje i ne ulazeći u njegovo bliže objašnjenje, potrebno je ipak ovde bar pomenuti da se ni nepismenost koja je pritiskala zemlju nije mogla lako prebroditi, odnosno svesti na podnošljivu meru, i pored napora ulaganih u to pomoću škola od sredine XIX veka. Ali kako je ta smetnja s razvitkom društva otklanjana, bolje reći ublaživana brže nego što se podizala sama štampa, na zaostajanje štampe u prvo vreme su, očigledno, još više uticali politički razlozi, vrlo snažni po učinku, pa umnogom i presudniji od postojećih objektivnih teškoća. U pitanju su bili vlastodržački politički interesi, dalekosežni po ciljevima i stoga važniji od svih drugih. Oni ničim nisu smeli biti ugroženi, a najmanje putem štampe. I ne samo ugroženi. Trebalo je te interese pisanom rečju propagovati i u štampi javno podržavati, braniti, a to se za nove gospodare pokazalo tim potrebnijim što je u vreme okupacije postojala velika politička suprotnost između domaćeg življa i novog tuđinskog režima, ta dva u svemu podvojena, različita sveta. Na postojanje tih konfliktnih prilika potrebno je ovde bar ukratko ukazati.

Sprovodeći pacifikaciju Bosne i Hercegovine, zaposednute po ovlašćenju evropskih sila okupljenih na Berlinskom kongresu, Austro-Ugarska je od prvog dana pregla da suzbije revolucionarno-oslobodilačke težnje koje je oružani ustanak u masama podstakao i zatim snažno razbuktao. Očekivanja da će narodni zahtevi po okupaciji biti u izvesnoj meri zadovoljeni, naročito u pogledu rešavanja nesnosnih agrarnih odnosa, pokazala su se varljivim ne samo zbog klasnog karaktera nove uprave, takođe i specijalnih političkih interesa za kojima je očigledno

išla, već i zbog toga što ona s okupacionim mandatom nije zapravo ni preuzela obavezu u pogledu rešavanja gorućih pitanja koja su razdirala zemlju, stvarala uznemirenost i najposle dovela do oružanog ustanka. Na Berlinskom kongresu ona je, o tom nema sumnje, iskoristila revolucionarno vrenje u susednoj zemlji i tobožnjim istupanjem u interesu evropskog mira opravdala svoje zavojevačke pretenzije. Naravno, uspeh nije izostao, pošto je Austro-Ugarska za svoj zahtev unapred obezbedila pristanak vodećih evropskih država.

Okupacioni mandat je već svojim neobičnim sadržajem kazivao koliko su velike sile još pred kraj XIX veka samovlasno raspolagale tuđim teritorijama, ne osvrćući se pri tom ni najmanje na nacionalno-političke težnje pojedinih naroda. Ali kad se zna da je princip nacionalnog samoopredeljenja, posle snažnog uspona u doba francuske revolucije, priznavan samo narodima koji bi ga na bilo koji način uspeli sami izvojevati, nije teško onda shvatiti zašto je taj princip u momentu rešavanja sudbine Bosne i Hercegovine bio zabačen, zanemaren: oružani ustanak ugasio se pred okupaciju bez vidnih rezultata, iako se držao tri godine, pročuo od početka i kao pokret s oslobodilačkim obeležjima zadobio evropsko značenje. A kako veće uspehe nisu postigli ni Srbija i Crna Gora u povedenim ratovima protiv Turske, velike sile su mogle na Berlinskom kongresu doneti odluku o austrijskoj okupaciji zemlje bez osvrta na pravo narodnog samoopredeljenja, primenjujući pri tom princip ravnoteže na kome se još od sredine XVII veka zasnivala velika evropska politika.

Iako politički razjedinjeno, domaće stanovništvo je u većini s negodovanjem primilo novo stanje i prema njemu pokazivalo sve veće nezadovoljstvo i ozlojeđenost. Znala je okupaciona uprava koliko su neznatne snage na koje se u zemlji mogla osloniti, pa je od početka pregla da silom upokori ovaj hrabri narod, u kom su, uza sve nesuglasice, živele borbene tradicije izgrađene kroz vekovne akcije i podvige. Da bi postigla svoj cilj, ona je pogodovala i zaštićivala zatečene društvene odnose, taj glavni izvor poslednjih nemira i buna, i istovremeno, bez imalo kolebanja, gušila revolucionarno-oslobodilačke težnje širokih masa, smatrajući to jednim od bitnih uslova za učvršćenje svoje vlasti. Produbljivanjem starih trvenja, ona je stvarno razbijala otporne snage narodne i zaoštravanjem postojećih suprotnosti među narodnim grupama otežavala njihovo slivanje u jedinstveni domaći front odbrane.

Radi konsolidovanja svoga položaja, nova uprava je od prvog dana nastupala u okupiranoj zemlji u ulozi gospodara kome je pravo zaposedanja i uprave priznato od evropskih sila i u članu XXV Berlinskog ugovora doista jasno i bez ikakve ograde formulisano I mada se u to nije moglo ni u jednoj prilici posumnjati, ipak su princip apsolutnog gospodarenja nagrizale izvesne pukotine nastale upravo u vreme okupacije, ne bez blagoslova i saglasnosti same uprave. Prikrivajući svoj zavojevački plan ne samo interesima evropskog mira nego i tobožnjim prijateljstvom s Turskom, koju je zbog protivljenja okupaciji trebalo na neki način odobrovoljiti, Austro-Ugarska je stečeni okupacioni mandat umnogom oslabila pristajući naknadno na oportunističko rešavanje ne-

kih važnih pitanja. To joj je, naravno, stvaralo nove teškoće s nepoželjnim posledicama. Dovoljno je ovde ukazati na dva stava iz jednog tajnog sporazuma partnera – priznanje sultanova suvereniteta nad okupiranom zemljom i privremenosti okupacije, i s tim u vezi podsetiti se koliko je njihovo isticanje sve do aneksije (1908) predstavljalo moćno propagandno i odbrambeno sredstvo u istupanju domaćih protiv strane vlasti.

Ne našavši podrške kod većine naroda u okupiranoj zemlji, novi vlastodršci su zaveli apsolutistički upravni sistem i s vremenom ga dograđivanjem usavršili do besprekornog funkcionisanja. Oni su tako izgrađeni upravni apsolutizam koristili kao oruđe zavojevačke politike više od tri decenije (do proglašenja ustava 1910), ulažući uz to vidan napor da njim obuhvate i nadahnu sve vidove života jedne zaostale pokrajine. A da bi lakše postigli cilj, oni su taj upravni mehanizam češće zaodevali u ruho prosvećenog apsolutizma, ne izbegavajući ipak da ga prikažu i brutalno ogoljena u slučajevima kada im se to činilo nužnim.

U ovim prilikama, razumljivo je da se intervencija Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini zasnivala za sve vreme, od zaposedanja i pacifikacije zemlje do normalnog funkcionisanja već konsolidovane uprave, na oružanoj sili kao glavnom osloncu svakog zavojevanja, bilo da je ta sila aktivno delovala, bilo da je kao rezerva samo ujemčavala uspeh poduhvata u svakom, pa i nepovoljnom slučaju. Samo, ta vojna sila, koliko god da je za upravu predstavljala glavni i nezamenljiv činilac, nije svakako bila i njen jedini oslonac. S nastojanjem da u okupiranoj zemlji mirnim putem sredi prilike i ojača svoje pozicije, nova uprava je već od prvih dana koristila, direktno ili posredstvom zavisnih pojedinaca na istaknutim položajima, razna sredstva propagande i ubeđivanja, pre svega ona koja su mogla stišati nezadovoljstvo razočaranih masa. Među ta mirna sredstva spada svakako i štampa, kojoj je sama namena određivala okvire u kojima se u ovom periodu imala kretati: po svaku cenu braniti interese vlastodržaca i stišavati nezadovoljstvo uznemirenih masa.

Usmerena pre svega na služenje režimskim ciljevima, pa prema tome i potpuno zavisna, štampa je kroz ceo ovaj period bila sputana i zarobljena, bez zaštite i mogućnosti da uz oslanjanje na pozitivne propise pođe svojim sopstvenim putem. Takvo zakonodavstvo ne samo da nije postojalo nego je i svesno izbegavano njegovo izgrađivanje, i pored predloga koji su povremeno iz zemlje od najviših režimskih predstavnika dolazili (krajem 1883. godine civilni adlatus baron Nikolić, 1894. vladin poverenik Berks i dr.). Umesto da budu regulisana pozitivnim propisima, pitanja štampe su prema potrebi administrativno rešavana. Analogno propisima u susednim zemljama Monarhije, izdavački posao je smatran koncesioniranim i mogao se obavljati samo uz prethodno isposlovanu koncesiju, koja se, svakako, nije automatski dobijala, ma koliko tražilac inače objektivno ispunjavao uslove. Pored procedure oko dobijanja koncesije, ustaljena je već rano određena praksa u pogledu preventivne cenzure, gubljenja koncesije i drugih administrativnih zahteva, što je štampu, razumljivo, više kočilo nego podsticalo u razvitku. Treba još reći da je u pitanjima štampe, kao i u ostalim važnim stvari-

ma, odluku redovno donosilo Zajedničko ministarstvo finansija, dok su predstavnici Zemaljske vlade, iako formalno ovlašćeni za samostalno rešavanje tih pitanja, bili u stvari samo izvršioci odluka Ministarstva.

Sledeći svoje zavojevačke ciljeve, okupacioni režim je držao štampu čvrsto u rukama i u prvo vreme dopuštao samo listove koji su uređivani isključivo prema njegovim instrukcijama. Dirigovana od prvih dana, štampa se kretala putevima trasiranim od režima, njih se strogo pridržavala, takođe i razvijala prema ukazanim potrebama, tako da je svojim programskim stavovima neizbežno dolazila u protivnost s težnjama i interesima najvećeg dela domaćeg življa.

Dominantan za ceo prvi period austrougarske okupacije, ovaj kruti stav u štampi se, naravno, s vremenom u ponečem menjao, ublažavao, što zasvedočava i pojava listova različitog žanra. Uporedo sa zvaničnim publikacijama probijali su se postepeno i drugi listovi (agencijsko-informativni, poučni i zabavni, verski, politički, književni, naučni, pedagoški i dr.), koji će, pod nadzorom režima, na svoj način pokušavati da zadovolje potrebe jedne zemlje u razvoju. Pred kraj ovog perioda, pre ulaska u novi vek, pojaviće se i prvi nezavisni politički listovi koji će, odolevajući pritisku režima, pionirski krčiti put ali i do pravog izražaja doći tek u deceniji pred prvi svetski rat. Okončano je u stvari tada jedno neredovno stanje koje je blizu tri decenije sputavalo štampu ograničavajući njenu slobodu u svakom pogledu. Bilo je to u aprilu 1907. godine, kad je stupanjem na snagu Zakona o štampi u Bosni i Hercegovini prvi put zakonski regulisan pravni položaj štampe i pisane reči uopšte.

Nema sumnje, štampa u Bosni i Hercegovini je u prvom periodu austrougarske uprave živela i razvijala se u vrlo nepovoljnim prilikama. Nalazeći se pod pritiskom režima, bez ikakve vlastite slobode i moći, ona je bledo i nejasno odražavala javno mnenje u zemlji, koje, pridušivano i drugim sredstvima, nije ni moglo vidnije, u pravoj slici, doći do izražaja. Pa ipak, ta strogo nadzirana, neslobodna štampa ima za nas u celini mnogo veći značaj nego što se u prvi mah može pretpostaviti. Na razne načine, od opreznih potajnih nagoveštaja do otvorenih žestokih sukoba i prepirki, ona pruža svim tim približno vernu, ne i potpunu sliku postojećih težnji i stremljenja, međusobno često oprečnih, pa i konfliktnih. U toj štampi su se, koliko god skučenoj i nejednakoj, ogledale klasne, verske, nacionalne i druge suprotnosti i izražavale u različitim političkim težnjama, što je, svakako, presudno uticalo na držanje vlasti prema štampi. Osobito kad se radilo o listovima pojedinih verskih i nacionalnih grupa, za kojima se rano javila potreba, režim je, u skladu sa svojim ciljevima, određivao i stav prema svakom od tih listova.

Vlast je u prvom periodu dirigovala štampom, ne popuštajući u izvesnim svojim rano utvrđenim zahtjevima, ali se i pored toga može reći da je delatna snaga režimske kontrole povremeno u ponečem slabila, opadala, što je uz neke druge činioce nagoveštavalo predstojeće, umnogom pogodnije vreme. U ovom pogledu i na štampu je neosporno povoljno delovalo ubrzano razvijanje građanskog društva na prelomu vekova, kao i liberalniji politički kurs koji će u zemlji doskora biti uveden.

ZVANIČNE PUBLIKACIJE

Na čelu bosanskohercegovačke periodike za austrijskog vremena stoje zvanične novine koje je Zemaljska vlada u Sarajevu pokrenula i izdavala najpre kao »Bosansko-hercegovačke novine«, a od 1881. do kraja pod imenom »Sarajevski list«. To su ujedno i jedine novine u zemlji koje su sve ovo vreme bez prekida izlazile. Uz ovaj poznati vladin organ, pokrenute su ovde rano još dve zvanične periodične publikacije, zbirka pod naslovom »Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu«, koju je Zemaljska vlada na nemačkom i srpskohrvatskom jeziku redovno izdavala, i službeni list sarajevske Direkcije policije, objavljivan najpre na nemačkom (»Polizei-Blatt«) a zatim na srpskohrvatskom jeziku pod imenom »Policijski list«.

U ovu grupu nisu ušle poznate periodične publikacije određene namene koje je, istina, pokretala i finansirala Zemaljska vlada, ali su služile specijalnim ciljevima i nisu imale izrazito naglašen službeni karakter (časopisi »Glasnik Zemaljskog muzeja«, »Školski vjesnik«, »Nada«)

»BOSANSKO-HERCEGOVAČKE NOVINE«

Oružani otpor u vreme zaposedanja zemlje nije bio još svladan a nova uprava je, uskoro po zauzimanju Sarajeva, pokrenula zvanične »Bosansko-hercegovačke novine« i već 1. septembra 1878. izdala njihov prvi broj. Vlastodršcima se, očigledno, žurilo da čim pre ustanove jedno pogodno glasilo u kome će obznanjivati narodu neophodna naređenja, uz to i razna uputstva. O pokretanju prvog bosanskohercegovačkog lista za austrijskog vremena, kako je to i pod kakvim prilikama izvedeno, može se stvoriti približna slika iz pristupačnog arhivskog materijala kao i kazivanja nekih učesnika u toj akciji.

Okupaciju Bosne i Hercegovine sprovodila je, kao što se zna, komanda c. i kr. II armije, koja je s početka koncentrisala kod sebe sve tokove izvršne vlasti, pored ostalog i putem jednog civilnog odeljenja (zametka buduće Zemaljske vlade). Težište vlasti ostalo je duže u rukama vojne komande, samo je njeno već formirano civilno odeljenje, kako se ističe u izveštaju koji je zamenik poglavara general Jovanović nešto kasnije podneo Ministarstvu,[1] moralo odmah po zauzeću Sarajeva razviti obimnu delatnost na svim upravnim područjima. U nizu tih upravnih pitanja nametalo se među prvima kao »apsolutna potreba« pokretanje jednog vladinog publicističkog organa, za koji je trebalo prethodno stvoriti uslove, pronaći ljude osposobljene za tu delatnost i štampariju. Bilo je dobro što se među dopisnicima listova iz Monarhije pri glavnom štabu II armije nalazio i novinar Jan Lukeš, tada izveštač lista »Politiše Korespondenc« (»Politische Correspondenze«), za koga se smatralo da je podoban i sposoban da radi taj posao. Zato je on i bio angažovan prilikom odmora u logoru kod Zenice, kad je armijski komandant feldcajgmajster Filipović (Philippović) uzgredno upitao ko bi od prisutnih novinara hteo ostati u Bosni i pomoći u radu na brzom pokretanju službenog lista. Pored Lukeša, javio se i novinar Hajnrih Rener (Heinrich Renner), iz čijih prisećanja saznajemo da je tada odlučeno da se o redakciji službenih tekstova brine Konstantin Herman (Constantin Hörmann), koji je kao vladin koncipista bio u armijskom štabu desna ruka

[1] Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, (ABH) br. 10 092/Pol. 23.VI 1879; Risto Besarović; *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom* Grada. Izdao Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1967, str. 185.

dvorskog savetnika Rotkija (Rotky), poverenika za uređenje nove uprave u zemlji.[2]

Pošto je po zauzimanju Sarajeva bio, naredbom glavnog komandanta Filipovića od 28. avgusta 1878, ovlašćen za pokretanje zvaničnih novina, naravno, posle prethodnog najnužnijeg uređenja štamparije, Jan Lukeš je u rekordnom vremenu od tri dana obavio povereni mu posao: osposobio štampariju i izdao prvi broj zvaničnih novina. Boraveći kao novinski dopisnik u Bosni i Hercegovini za prošlog ustanka, on se upoznao s ovdašnjim prilikama, pa mu sad nije bilo teško pronaći u Starom konaku bivšu Vilajetsku štampariju i preuzeti je u ime nove uprave. Samo, ona se nalazila u jadnim prilikama, i ono što je nađeno bile su tek olupine ove negdašnje štamparije. U izveštaju generala Jovanovića navodi se da je jedina štamparska mašina (Schnellpresse) bila neupotrebljiva; od tri ručne prese samo se jedna mogla koristiti; dve mašine za umnožavanje vojska je ranije za svoje potrebe zauzela. Slovni materijal bio je sav ispreturan, gotovo neupotrebljiv, a sastojao se, uostalom, samo iz dve nepotpune vrste latinskih slova. U prvi mah nije pronađen niko ni od ljudi koji su za turskog vremena radili u štampariji.[3]

Ovaj službeni izveštaj o zatečenom stanju u štampariji treba dopuniti važnim pojedinostima zabeleženim od H. Renera, koji je u pripremama aktivno učestvovao. Spominjući da Miloš Mandić kao urednik »Bosne« (u stvari prevodilac) zamalo nije platio glavom zbog poziva Smaila Haki-bega na borbu protiv Austrijanaca objavljenog u poslednjem broju »Bosne« (spasli su ga konzularni predstavnici), Rener ističe da je za turski i ćirilski slog štamparija bila dobro opremljena (ganz erträglich eingerichtet), ali je trebalo da se novi službeni list pojavi samo u latinskom pismu – tako je hteo glavni komandant, i tome se moralo pokoriti. Od latinskih slova nije se najpre ništa našlo, dok se Miloš Mandić nije setio da je pre nekoliko godina štampana brošura o rudarskim istraživanjima u Bosni od inž. Konrada na nemačkom jeziku, da je slog negde sklonjen i može se pronaći. Potraga je uspela, i tako su razlaganjem i sortiranjem sređena tri ormarića latinskih slova. Pronađena su i dva domaća slagača, ali kako su oni slabo poznavali latinsko pismo, za rad u štampariji su u početku korišćena dvojica vojnih obveznika, jedan Hrvat iz Zagreba i jedan Nemac Bečlija.[4]

[2] Heinrich Renner, *Journalistische Erinnerungen aus dem Beginne der Occupation.* »Bosnische Post«, XI/1894, No 1, Januar 3.

Hajnrih Rener, nemački novinski izvestilac, stigao je po izbijanju hercegovačkog ustanka 1875. godine među prvim novinarima u Dubrovnik, odakle se uputio u Crnu Goru, prešao zatim u Hercegovinu, dospeo i u manastir Duži. Uskoro, čim se saznalo za ustanak u Bosni, otišao je iz Dubrovnika preko Zagreba na bosansku granicu i nastanio se u Kostajnici. Tu je krajem iste godine uhvaćen od turskih vlasti i bačen u tamnicu, iz koje se oslobodio tek na intervenciju u Carigradu pruskog državnog kancelara, koga su o hapšenju izvestili građani. Pošto je 1876/77. godine učestvovao kao ratni dopisnik u srpsko-turskom ratu, godine 1878. došao je u istom svojstvu sa glavnim štabom okupacione vojske u Bosnu i tu ostao nešto više od godinu dana.

[3] ABH – nav. spis; R. Besarović, nav. delo, str. 185.

[4] H. Rener, nav. članak.

Pored obezbeđenja najnužnije radne snage, Lukeš je svojim umećem i ličnim zalaganjem uspeo da štampariju otklanjanjem osnovnih tehničkih nedostataka brzo osposobi za rad. Posle svega tri dana on je otvorio Cesarsko-kraljevsku vladinu tiskarnu, kako je Vilajetska štamparija sad nazvana, i u njoj počeo izdavati zvanične »Bosansko-hercegovačke novine«. Smatralo se da je tim stvoren važan publicističko-tipografski organ kojim će se nova administracija korisno služiti: putem novina ona će narodu obznanjivati svoje naredbe i istovremeno na nj pisanom rečju delovati, dok će joj štamparija, iako nedovoljna i primitivna, omogućiti da brže i lakše dođe do raznih formulara, neophodnih za obavljanje sve šire upravne službe. »Moram ovde izričito naglasiti« – kaže u izveštaju general Jovanović – »da je Lukeš sve ove poslove potpuno besplatno radio, kako u pogledu izdavanja zvaničnih novina tako i u pogledu upravljanja štamparijom.«[5]

Iskazane pohvale potvrđuju koliko je uređenje štamparije i pokretanje zvaničnih novina u postojećim prilikama zavisilo od pregalaštva jednog snalažljivog a svakako i sposobnog čoveka. Poreklom Čeh iz Praga (gde se 1841. godine rodio), Jan Lukeš svršio je vojne škole i kraće vreme bio oficir, ali je već 1869. godine istupio iz austrougarske vojske i postao saradnik nekih novina za stručna vojna pitanja. Radio je u redakcijama nemačkih listova »Politike« u Pragu i »Vanderera« (»Wanderer«) i »Prese« (»Presse«) u Beču, proveo 1875-76. godine jedno vreme među bosanskohercegovačkim ustanicima, a onda kao dopisnik nemačkih listova došao s okupacionom vojskom u Sarajevo i ostao na ovom terenu nešto više od godinu i po dana. Vrativši se zatim u Monarhiju, Lukeš je produžio da radi kao vojni spisatelj i dopisnik raznih novina. Kasnije je jedno vreme bio glavni urednik zvaničnog lista »Prager Cajtunga« (»Prager Zeitung«) u Pragu, a na nekoliko meseci pred smrt preuzeo je uredništvo »Arme Cajtunga« (»Armee Zeitung«). Umro je u Beču krajem 1899. godine.

Da su zvanične »Bosansko-hercegovačke novine« pokrenute u izuzetnim prilikama, videlo se već po spoljnjem izgledu prvog broja, koji je 1. septembra 1878. izišao na svega dve stranice velikog novinskog formata, sa tekstom sastavljenim pretežno iz naredaba, objava i oglasa. Rener svedoči da je naslovnu glavu lista po Lukešovom nacrtu izradio majstor Bajram-aga, dok je od materijala za prvi broj nekoliko službenih oglasa doneo K. Herman, takođe je prispelo i nešto privatnih objava, najposle uvršten je jedan lokalni feljton ratnog izveštača »Ekstrablata« (»Extrablatt«) J. Levija (Löwy), kao i nekoliko političkih depeša.[6] Na listu je označen Jan Lukeš kao »privremeni izdavatelj i upravitelj«, a taj navod na svoj način potvrđuje da Lukešov položaj nije bio određen, regulisan. Na uređenju lista Lukešu je pomagao Miloš Mandić, bivši prevodilac turskog teksta u zvaničnoj »Bosni«, koji je po okupaciji primljen za službenika nove uprave. Pored isticanja da se »uredničt-

[5] ABH – nav. spis; R. Besarović, nav. delo, str. 186.

[6] H. Rener, nav. čl.

vo, administracija i ekspedicija nalaze u Starom konaku blizu c. i kr. poštanskog ureda«, u zaglavlju je navedeno da list izlazi svake nedelje i četvrtka, zatim cena lista u pretplati i pojedinačno, a onda je o rukopisima, koji se kako je i uobičajeno ne vraćaju, kazano: »Originalni prinosi svake vrste, ako su sposobni, upotrebljuju se i po okolnosti nagrađuju.« Na listu je navedena i c. i kr. vladina tiskarna u Sarajevu, u kojoj se list štampa. Posle prvog broja, list je obično štampan na četiri stranice velikog formata. Ostalo je svedočanstvo o prilikama u kojima su novinari prvih meseci po okupaciji u Sarajevu živeli. Oni iz zvaničnih novina bili su smešteni u Starom konaku, jednoj drvenoj zgradi, prostranoj ali dotrajaloj i sklonoj padu, s mnogim velikim prozorima na gornjem boju, gde je duvao vetar kroz bezbrojne rupe. Upotrebljavan je samo deo ove velike sobe, uz bojazan da se cela zgrada odjednom ne sruši. U prizemlju je bila mašinska sala, redakcija, stambena soba Lukešova i kuhinja. Radilo se neprekidno, primani posetioci i gošćeni prema ovdašnjem običaju kavom i duvanom, dok je za odmor malo vremena ostajalo. Drugo novinarsko glavno prebivalište nalazilo se u poznatom Petrovom hanu u Ferhadiji, gde su izveštači stranih novina živeli i držali svoje konje. U tom hanu, koji je u velikom požaru 1879. godine do temelja izgoreo, bila je gostioničarka jedna krupna Bosanka, njoj su u kuvanju često pomagali neki muškarci, među kojima se isticahu Lukeš i Herman svojim kulinarskim umećem. Dolazeći u han, članovi redakcije zvaničnih novina donosili su poneku evropsku poslasticu za jelo, ili dobro vino, i tada bi u hanu nastajalo pravo slavlje. Petrov han je doskora, po odlasku stranih izveštača napušten, a preostali novinari nastanili su se po sarajevskim privatnim kućama.[7]

»Bosansko-hercegovačke novine« izdavane su na srpskohrvatskom jeziku, neke naredbe i oglasi uporedo i na nemačkom, i štampane isprva samo latinicom. Jezik im je težak, nezgrapan, ponekad nejasan pa i nerazumljiv, građen po ugledu na jezik kakav se ustalio u administrativnoj praksi susedne Hrvatske. Kad treba reći o kakvom se jeziku radi, pojmovi nisu uvek određeni, ime jezika se ili izbegava ili se naziva hrvatskim, ponekad i bosanskim. Ovakvo shvatanje jezika najuže je povezano s isključivom upotrebom latinskog pisma, a jedno i drugo je posledica hrvatskog političkog kursa koji je general Filipović po okupaciji nastojao da s činovničkom grupom iz Hrvatske nametne i silom vlasti sprovede. Za potvrdu novog političkog kursa imalo je da služi, pored ostalog, i označavanje meseci starim narodnim imenima, iako je to u Bosni i Hercegovini bilo izobičajeno i zamenjeno poznatijim latinskim nazivima. Ova politička težnja, pokazana u više prilika, rečito i ubedljivo objašnjava tadašnji iznenadni nestanak ćirilskih slova u štampariji.

Već po zvaničnoj nameni, »Bosansko-hercegovačkim novinama« je bio određen najvažniji deo programa: »da občinstvo iz njih redovito saznaje sve naredbe i zapovjesti vlastih i raznih poglavarstvih«, kako ministerijalni savetnik Rotki ističe u okružnici od 25. septembra 1878.

[7] H. Rener, nav. čl.

obraćajući se područnim upravnim organima. »U svrhu da se ove novine što više razšire« – kaže dalje Rotki – »pozivam mutesarifate i g. kajmakame da, u koliko to dosele već učinjeno nije, odmah po prijetku ovoga naloga potrebne korake poduzmete, da se na rečene službene novine što veći broj žitelja, napose sveštenikah svih vjeroispovjestih, trgovaca itd. predbroji.«[8] Poziv je, međutim, bio od male koristi, list nije imao čitalaca i lokalne vlasti su cele svežnjeve vraćale jer čitaoci ne znaju latinsko pismo, a sve predstavke da se dozvoli izdavanje lista i ćirilskim slovima general Filipović je prosto odbijao.[9] Poznato je da vlast svuda pokreće i izdaje zvanične novine zbog svojih potreba, ne osvrćući se pri tom na tiraž, stoga ni ovde skroman broj čitalaca, odnosno pretplatnika za sve vreme nije mogao imati nikakvog uticaja na izdavanje lista.

Pokazalo se brzo da list ne može ostati samo na službenim vestima, pored ostalog ni zbog toga što je s početka bio jedini u zemlji, pa je uz zvanični deo donosio i razne napise iz društvenog života. Tako su već prve godine u listu objavljeni neki zanimljivi članci, kao *Turci u Zagrebu, Stanovnici Bosne i Hercegovine, Putne bilješke iz Bosne* – u više nastavaka, *Tko je kriv* – opis revolucionarnog pokreta u Sarajevu godine 1878, zatim prikazi romana Žila Verna *Put oko zemlje za osamdeset dana* i knjige J. Holečeka *Za slobodu*, neke prigodne pesme, dopisi i dr. Među saradnicima javlja se i profesor Pavle Rovinski, dopisnik ruskih listova, koji je isprva posećivao redakciju u Starom konaku i za objavljivanje predao svoje putopisne beleške. Krajem prve godine, list u »Pozivu na pretplatu« formuliše ukratko svoj program ističući da će u narednoj godini »donositi sve službene vjesti, izvan toga podpunu hroniku političnu, inozemsku i domaću kao i sarajevsku, pa i različnosti, brzojave, brzojavne tečaje, podliske, priče, objave itd« (I/1878, br. 33, prosinac 22).

Po odlasku generala Filipovića iz Sarajeva, početkom decembra 1878, napuštan je hrvatski politički kurs, što će se uskoro osetiti i u zvaničnim novinama. Od 35. broja (prosinac 29 – decembar 17) »Bosansko-hercegovačke novine« imaju nešto i ćirilice, u naslovu, objavama a i tekstu. Tako je na uvodnom mestu toga broja pod naslovom »Našim poštovanim čitaocima!« krupnim slovima štampano obaveštenje: »Povodom nekolikog usavršenja naših štamparskih sredstava i radne snage u stanju smo zvanične oglase, ostale važne vjesti, kao i trgovačke objave u buduće i ćirilskim slovima donositi. No ipak pri tomu nećemo ostati, nego naša štamparska sredstva i radnu snagu i dalje ćemo usavršavati tako da postepeno svim zahtjevima naših čitalaca, kupaca i objavljivača udovoljiti možemo.« U istom broju ćirilicom je štampan poziv na pretplatu, objava o ustrojstvu Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu (od 1. januara 1879) i duži policijski proglas (razna naređenja). Karakteristična je tu i ćirilicom štampana izjava pod naslovom »Braća za braću«,

[8] »Bosansko-hercegovačke novine«, I/1878, br. 27, prosinac 1.

[9] H. Rener, nav. čl.

primljena »iz srbskih krugova«, kao podrška Odboru za skupljanje milostinje u korist bosanskih izbeglica. Štampan je takođe istim pismom i duži oglas pomenutog Izbegličkog odbora, zatim jedan propis o školskim knjigama i brzojavi. Sad se datumi navode i po starom kalendaru a meseci u latinskim nazivima.

No očekivano poboljšanje lista u 1879. godini nije ostvareno, uglavnom zbog nerešenog položaja Jana Lukeša kao urednika lista i direktora štamparije. Zvanične objave i oglasi donose se u pravilu na nemačkom i našem jeziku u jednom od oba pisma; nešto kasnije je praktikovano da se zvanične objave daju u tri teksta: nemački, latinicom i ćirilicom. Nezvanični materijal je u ovoj godini, s izuzetkom oglasa, uopšte slabo zastupljen. Podlistak je zanemaren i nema ga mnogo (o romanu Karoline Svetle, književni ogled o Žilu Vernu, tekst pravila Matice hrvatske), dok su pod naslovom »Umjetnost – Narodno pozorište« štampani prikazi pojedinih predstava pozorišne trupe Đure Peleša od »jednog ovdešnjeg«. Objavljene su i tri slabe, početničke pesme *(Sarajevu, Jajcu, Bosni)*, datirane u Sarajevu 25. kolovoza 1879. i potpisane sa J. D. Donošeni su takođe i razni članci pod skupnim naslovom »Gospodarstvo«, kao *Sol za stoku, Kako se poznaje starost iliti doba kod konja* i dr.

* * *

U međuvremenu Jan Lukeš se trudio da štampariju osposobi nabavljanjem sveg potrebnog štamparskog pribora i uređaja a takođe i da svoje lično pitanje na najpogodniji način reši. Kako se on za ovaj posao nije na određeno vreme obvezao a ni bio voljan da primi stalno mesto u državnoj službi, general Filipović je, uvažujući njegove zasluge za osposobljenje štamparije i pokretanje zvaničnih novina, dekretom od 22. oktobra 1878. principijelno dao pristanak na Lukešov predlog da ovaj pod izvesnim uslovima preuzme već uređenu Zemaljsku štampariju.[10] Ali je to pitanje s odlaskom generala Filipovića ostalo nerešeno.

Za štampariju je po Lukešovom predlogu bilo rano usvojeno da se neophodan slovni i štamparski materijal nabavi o trošku zemaljskog budžeta od direkcije C. i kr. dvorske i državne štamparije u Beču uz posredovanje austrijskog Ministarstva trgovine. Zna se iz pomenutog izveštaja generala Jovanovića da je poručeni štamparski materijal, zauzimanjem nadležnih faktora u Beču, bio do 25. novembra 1878. izrađen i pripremljen za otpremu u Sarajevo. Ali pošiljka je negde na putu zapela i iz urgencija početkom januara 1879. videlo se da nije bila stigla ni u jedno od tranzitnih mesta, ni u Sisak, ni u Brod, ni u Osijek. Lukeš je i ove neprilike u transportu, kad je to od njega zatraženo, otklonio brzo, na zadovoljstvo Zemaljske vlade. Od februara 1879. godine štamparija je bila osposobljena, u velikoj meri upravo njegovom zaslugom, da zadovolji sve vladine potrebe u štampanicama, posebno da u vremenu od 20. aprila do 30. maja, bez štete po redovne poslove, odštampa 500.000

[10] ABH nav. spis; R. Besarović, nav. delo, str. 186.

raznih tabela za sprovođenje prvog popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini (jun 1879. godine).

Nastojeći da najzad reši svoje pitanje, Lukeš je sad zatražio da se tačno odrede uslovi pod kojima bi preuzeo vladinu štampariju a na osnovu odluke komandanta II armije iz oktobra 1878. godine. U predstavci od 19. juna 1879. godine on je, požurujući rešenje, izneo četiri tačke kao osnov za jedan kupoprodajni ugovor ili, možda, više specijalnih ugovora. Nisu mi poznate te tačke, ali iz Jovanovićeva izveštaja znam da su vladini predstavnici podržavali Lukešov predlog o preuzimanju štamparije, ističući pri tom neke nepovoljnosti za slučaj ako bi se štamparija u vlastitoj režiji vodila. Naglašeno je da bi u tom slučaju štampanice bile za zemaljsku upravu skuplje nego ako bi se plaćale po tarifi koju je Lukeš predložio.

Kako pitanje štamparije nije rešavano, Lukeš je za obavljanje posla predujmljivao potrebne sume iz zemaljske kase, pa je do juna 1879. za deset meseci, primio na ime isplate radnika 4458 for. i na ime nabavke hartije 2000 for., svega 6458 for. Naravno, ove troškove treba imati u vidu prilikom donošenja odluke o štampariji. Zemaljska vlada je Lukešov predlog preporučila Zajedničkom ministarstvu finansija, ističući da je pri sklapanju ugovora potrebno izvršiti što tačniju procenu slovnih zaliha i štamparskih delova, odnosno uređaja, radi ustanovljenja prave kupovne cene, a uz to i obezbeđenjem naplate zaštititi interese državnog erara. Zemaljska vlada je preporuku za prodaju štamparije potkrepila ekonomskim razlozima, ali nije propustila da na kraju ponovo ne ukaže na zasluge koje je Jan Lukeš stekao za administraciju okupirane provincije, pozivajući se pri tome i na obećanje koje mu je u svoje vreme dao komandant II armije.[11] Prošlo je otad više od dva meseca a da Zajedničko ministarstvo finansija nije donelo odluku o sarajevskoj štampariji, pa je Zemaljska vlada dopisom od 4. septembra 1879. pokrenula ponovo ovu stvar smatrajući da je ne samo poželjno već i neophodno u interesu službe doneti konačno rešenje o štampariji i njenom upravniku. Raščišćavanje tog odnosa želi sâm Lukeš tražeći hitno odluku o svom predlogu, a s druge strane, ako štamparija treba da ostane u državnoj režiji, Zemaljska vlada bi pre nastupa zimskog perioda morala preduzeti korake za nužno proširenje, odnosno popunjavanje ovog instituta. Neophodno je da se ovo pitanje odmah reši i zbog toga da bi se štamparija pre zime pogodnije smestila, pošto je dotrajala, sklona padu zgrada Starog konaka u kojoj se sad nalazi.[12]

Zajedničko ministarstvo, međutim, dopisom od 6. septembra odbilo je Lukešov predlog i o tom izvestilo Zemaljsku vladu. Ministarstvo nikako ne pristaje na prodaju štamparije, naprotiv, treba nastojati da ovaj institut kao državni produži uspešno rad pod vrhovnim nadzorom Zemaljske vlade.[13]

[11] ABH – nav. spis; R. Besarović, nav. delo, str. 186-187.

[12] ABH – Zem. vlada, br. 10.092/I 1879; R. Besarović, nav. delo, str. 189.

[13] ABH – Zaj. min. fin., br. 4639 BH 1879.

Posle ove neopozive odluke, poglavar vojvoda od Virtemberga (Württemberg), izjašnjavajući se Zajedničkom ministarstvu finansija, kaže doslovno o tome u jednom dopisu: »Pošto dosad nisam imao prilike da se izjasnim o ponudi za prodaju štamparije iskazanoj u izveštaju Zemaljske vlade od 23. juna o. g. br. 10.092, koristim ovaj povod i primećujem da potpuno delim mišljenje Visokog ministarstva i ne bih mogao uopšte savetovati prodaju ovdašnje štamparije nekom privatniku, a najmanje pod uslovima koje je postavio Jan Lukeš.«[14] Nije jasno na što treba svesti ovo karakteristično neslaganje u jednom ne toliko važnom pitanju između dva glavna predstavnika okupacionog režima.

Po držanju Jana Lukeša posle odluke Zajedničkog ministarstva finansija znalo se da on neće ostati na položaju urednika zvaničnih novina i direktora štamparije. Takvu nepovoljnu odluku o štampariji nije mogao očekivati, a osim toga kod njega se moralo javiti nezadovoljstvo i zbog zamerki koje su mu rano kao uredniku zvaničnog lista stavljene. Još 25. februara 1879. predsednik ugarske vlade potužio se zajedničkom ministru spoljnih poslova, tada šefu Bosanskog biroa, da je u jednom od poslednjih brojeva bosanskog zvaničnog lista bio priložen Poziv na pretplatu pesničkih dela Zmaja J. Jovanovića u izdanju novosadske srpske knjižare Braće M. Popovića. Pošto su mnoge od ovih pesama uperene protiv ugarske države, uz to grde Mađare i ugarske Srbe koji ne pripadaju Miletićevoj partiji, dok samog Miletića glorifikuju, kako se vidi iz priloženog Poziva, moli se nadležni ministar da zbog ovog neprikladnog čina pozove na odgovornost urednika bosanskohercegovačkog zvaničnog lista. Zatraživši da o preduzetim koracima bude obavešten, mađarski ministar predsednik je zamolio zajedničkog ministra da ubuduće slične nekorektnosti spreči.[15] Naravno, u Sarajevu je povedena istraga i zapisnik o saslušanju Lukeša dostavljen mađarskom predsedniku vlade.

Iz prepiske se dalje vidi da je protiv Jana Lukeša, i pre okončanja afere s reklamiranjem Zmajevih pesama, potekla s istog mesta nova optužba. Krajem oktobra 1879. godine mađarski ministar predsednik je izvestio Zajedničko ministarstvo spoljnih poslova o poverljivo primljenoj informaciji da se redaktor bosanskohercegovačkih zvaničnih novina Jan Lukeš ne može smatrati potpuno pouzdanim u političkom pogledu. Zatražio je stoga od Zajedničkog ministarstva da Zemaljska vlada u Sarajevu preko svojih organa odredi poverljivo praćenje toga redaktora i, ukoliko se uveri da njegovo ponašanje nije u svemu korektno, da redakciju službenog lista odmah poveri pouzdanom licu. O ovome je Zajedničko ministarstvo poverljivo obavestilo poglavara vojvodu od Virtemberga.[16]

Ali ti prigovori, posle odluke Zajedničkog ministarstva finansija o štampariji, nisu imali više nikakva dejstva ni svrhe. Nešto pre toga Jan Lukeš je kao novinski dopisnik otišao s austrougarskom vojskom koja

[14] ABH – Zem. vlada. Präs. 2435/1879; R. Besarović, nav. delo, str. 189.

[15] R. Besarović, nav. d. str. 405-406.

[16] ABH – Zaj. min. fin., br. 5499 BH 1879; R. Besarović, nav. delo, str. 407.

prema tursko-austrougarskoj konvenciji iz aprila 1879. godine treba da zaposedne neka mesta u Novopazarskom sandžaku, zbog čega dolazi do promena u »Bosansko-hercegovačkim novinama«: sa 106. brojem, od 4. septembra (23. avgusta) 1879, umesto njega je Vojt. Lukeš označivan kao privremeni izdavatelj i upravitelj. U listu su od broja 110. objavljivani duži dopisi iz Sandžaka s potpisom J. Lukeša, štampani uporedo u oba pisma.

Vojt. Lukeš je privremeno potpisivao »Bosansko-hercegovačke novine« do 130. broja, posle toga, sa 131. brojem, od 30 (18) novembra 1879, niko više ne potpisuje, samo, kao i dotad, na kraju lista stoji: »Tisak i naklada C. i kr. vladine tiskarne u Sarajevu«. U četvrtom tromesečju 1879. pa i početkom naredne godine list donosi gotovo jedino naredbe i zvanične oglase, najpre na nemačkom i zatim na našem jeziku u oba pisma. Tada se i Jan Lukeš oprašta s čitaocima objavljujući krupnim slovima pod »Vjesti Bosansko-Hercegovačke« sledeći tekst na nemačkom i našem jeziku u oba pisma:

»Prepoštovanim čitaocima ‚Bosansko-hercegovačkih novina' kao i svim poznanicima u Bosni i Hercegovini upućujem ja svoje zahvalne srdačne pozdrave. Poslije petnaestomjesečne publicistične djelatnosti u ovim zemljama ostavljam ja Sarajevo i pobuđen se nalazim, da svima, koji su me pri osnivanju ‚Bosansko-hercegovačkih novina« podupirali, najtoplije zahvalim. Samo se po sebi razumije, da ja i dalje neću prestati u korist Bosne i Hercegovine čednim načinom publicistički djelovati.« Davši zatim svoju bečku adresu, Lukeš je na kraju po češki pozdravio Bosance (II/1879, br. 30, novembar 30 – 18). Nije ipak sigurno da je Lukeš upravo tada napustio Sarajevo, zna se da je zvanični list i dalje jedno vreme anonimno uređivao, zajedno s Milošem Mandićem, možda sve do dolaska novog urednika Ivana V. Popovića.

Iz pristupačnih materijala ne vidi se kako je okupaciona uprava pri konačnom svođenju računa honorisala rad i zalaganje Jana Lukeša na redaktorskim i štamparskim poslovima u ovo rano vreme.

* * *

Kad je po odluci Zajedničkog ministarstva finansija da štamparija ostaje u državnim rukama bilo jasno da će Jan Lukeš napustiti dotadašnje poslove i otići iz Sarajeva, poglavar vojvoda od Virtemberga obratio se banu Hrvatske s molbom da mu imenuje ličnost koja bi bila voljna i sposobna da upravlja ovdašnjom štamparijom i ujedno da preuzme i redakciju zvaničnih »Bosansko-hercegovačkih novina«.

Iz izveštaja koji je vojvoda od Virtemberga, 13. novembra 1879, uputio Zajedničkom ministarstvu finansija vidi se da je na ovo traženje ban Mažuranić odgovorio preporučivši dvojicu ljudi, tipografa Ivana Lovrića za vođenje štamparije a za urednika lista Milana Gerlocija (Gerlocy), bivšeg urednika »Svetozara«. Za Lovrića je u banovom izveštaju rečeno da bi bio zadovoljan ako bi uz sadašnju platu koju ima kao faktor u zagrebačkoj Zemaljskoj štampariji dobio neki dodatak, dok Gerloci svoj pristanak uslovljava imenovanjem koncipijentom Zemaljske vlade, pored još nekih navedenih zahteva. Gerloci bi, naravno,

morao odstupiti od postavljenih uslova koji se ne mogu složiti s položajem privremenog službenika ukoliko želi da dobije mesto konceptualnog činovnika.

Odgovorne vladine krugove u Sarajevu nije zadovoljio predlog iz Hrvatske, pre svega što bi u tom slučaju trebalo uzeti u službu dvojicu ljudi. Stoga je poglavar vojvoda od Virtemberga ovim dopisom zamolio Visoko ministarstvo da za vođenje državne štamparije i redigovanje zvaničnog lista potraži pogodna lica i u drugim zemljama Monarhije, ističući da bi najbolje rešenje bilo ako bi se za ove poslove primilo samo jedno lice.[17]

Odazivajući se iskazanoj želji, Zajedničko ministarstvo finansija, u čijem je sastavu bio Biro za poslove Bosne i Hercegovine, obratilo se za ovu stvar predsednicima vlada u Beču i Budimpešti, takođe i Literarnom birou Ministarstva spoljnih poslova. Tražeći politički pouzdanog novinara ili literatu sa znanjem srpskohrvatskog jezika koji bi bio sposoban da u Sarajevu bude urednik zvaničnog lista i upravnik Zemaljske štamparije, Ministarstvo je ukazalo i na prilično povoljne uslove za to mesto: traženo lice će, posle kraćeg probnog rada, biti primljeno u službu ili po ugovoru na određeno vreme, ili zaposleno kao konceptualni činovnik Zemaljske vlade; plata će iznositi 2000 – 3000 for., za službene izdatke biće određen jedan paušal, a putni troškovi će se obračunavati kao i ostalim činovnicima. Ovu stvar Ministarstvo na kraju požuruje, pošto Zemaljska vlada u Sarajevu želi da to lice angažuje početkom naredne godine.[18]

Već 24. decembra 1879. Literarni biro Ministarstva spoljnih poslova izvestio je zajedničkog ministra finansija Leopolda fon Hofmana (Hofmann) da za redaktora »Bosansko-hercegovačkih novina« može preporučiti doktoranda filozofije i medicine Popovića, koji sad živi u Beču, a bio je ranije urednik »Srpske zore« i stalni dopisnik »Narodnog glasnika«. Prema primljenim obaveštenjima, pomenuti je za ovu misiju sposoban, uz to je i preporučen. »Popovića će vam lično predstaviti saradnik »Presse« poznati Đurković (Gyurkovics), koji ga bliže pozna.«[19] Odmah potom Ivan Vasin Popović je, na poziv Ministarstva, podneo molbu za ponuđeno mu zaposlenje u Sarajevu.

No molba nije odmah rešena, kako bi se moglo očekivati po preporuci a i hitnoj potrebi da neko stupi na ovu dužnost. Zajedničko ministarstvo finansija je povelo postupak, i 8. januara 1880. obratilo se za mišljenje kr. ugarskom ministru predsedniku. U aktu se kaže da je literat Ivan Vasin Popović kompetovao na mesto redaktora zvaničnog lista i upravnika državne štamparije u Sarajevu i ističe da za ovo mesto molilac ima dovoljno predspreme i znanja pošto je ranije uređivao list »Srpsku zoru«, učestvovao u sastavljanju udžbenika u izdanju kr. ugarske vlade i u Novom Sadu upoznao štamparski posao u Štampariji

[17] ABH – Zem. vlada Präs. 3439/1879; R. Besarović, nav. delo, str. 188-189.

[18] ABH – Zem. vlada, br. Präs. 5923/1879; R. Besarović, nav. delo, str. 190.

[19] ABH – Zem. vlada, nav. spis.

Arse Pajevića. Ostaje prema tome, samo pitanje da li je njegova politička pouzdanost izvan svake sumnje, pa se stoga o tom traži mišljenje s nadležnog mesta.[20]

Iz Ugarske je o Popoviću, po svoj prilici, stiglo povoljno mišljenje, jer od dvojice prijavljenih kandidata za ovo mesto (drugi je bio Josip Modrić, ispitani učitelj realnih škola iz Zadra) Zajedničko ministarstvo je, dopisom od 27. februara 1880, preporučilo Zemaljskoj vladi da na probni rad uzme Ivana Vasina Popovića, koji za traženo mesto najbolje odgovara.[21] Zemaljska vlada je usvojila predlog Ministarstva.

U listu je, s proleća 1880. godine, nagovešten skori dolazak novog urednika, koji će u posao uneti svakako izvesne promene. Tako je anonimna redakcija, obeležena samo imenom Vladine tiskarne u Sarajevu, objavila u jednom krupno štampanom »Pozivu na pretplatu« da će uskoro biti proširen program lista i pri tom, pored ostalog, istakla sledeće: »U listku priobćivati ćemo zanimive izvorne radnje sadržaja poučnoga i zabavnoga, a zatim dobre prevode iz stranih književnosti a i iz književnosti turske i persijske. Uredništvo pobrinulo se je, da za listak steče iskušanih suradnih sila, te će se trsiti da po mogućnosti udovoljimo zahtjevima p.n. gg. pretplatnika« (III/1880, br. 27, april 1 – mart 20).

Na nužnost poboljšanja bosanskohercegovačkog zvaničnog lista ukazano je i iz krugova bečke vrhovne uprave. Obaveščujući da je rešenjem od 1. juna 1880. potvrdio Ivana Vasina Popovića kao probnog urednika lista i direktora štamparije, novi zajednički ministar finansija Slavi (Szlávy) ukazao je dopisom od 16. jula Zemaljskoj vladi pre svega na potrebu podvajanja dvostruke funkcije koju će Popović obavljati: kao direktor štamparije on odgovara Finansijskoj zemaljskoj direkciji a kao urednik lista podređen je i odgovoran neposredno zemaljskom poglavaru. O sadašnjem stanju lista dato je prilično nepovoljno mišljenje: tipografski list nije lepo ni ukusno opremljen, slova su stara, štamparska boja vrlo loša a što se sadržaja tiče, zapažaju se stilske nekorektnosti i jezik sa hrvatskim kovanicama koje stanovništvo jedva može razumeti. Ukazujući na potrebu racionalnijeg uređenja lista, ministar preporučuje da se redovno donosi jedan brižljivo izrađeni politički pregled, zatim da se zvaničnom delu (imenovanja, premeštaji, odlikovanja i sl.) daje istaknuto mesto na čelu lista, kako je to kod ostalih službenih listova, i da se za feljton biraju poučni i zanimljivi materijali. List, jedini u zemlji, treba iskoristiti za oglase i u tom cilju sklopiti ugovor s nekim bečkim oglasnim zavodom. Najposle, ministar smatra da ovom jedinom listu u zemlji treba obratiti naročitu pažnju i zbog uticaja inostrane publicistike na prilike u zemlji.[22]

[20] ABH – Zaj. min. fin., br. 6623 BH 1879; R. Besarović, nav. delo, str. 191-192.

[21] ABH – Zaj. min. fin., br. 1125 BH 1880; R. Besarović, nav. delo, str. 192 – 193.

[22] ABH – Zaj. min. fin., br. 4658 BH 1880; R. Besarović, nav. delo, str. 193-194.

»SARAJEVSKI LIST«

Došao je Ivan Vasin Popović u Sarajevo 7. jula 1880. i redakciju zvaničnih novina preuzeo s 58. brojem, od 18. jula. On je godinu dana, vršeći pripreme za preuređenje, izdavao novine pod starim nazivom, pa ipak je njegovo delovanje u Sarajevu najuže povezano s novim imenom »Sarajevski list«, pod kojim će te novine do kraja izlaziti.

Rođen 1851. godine u Starom Bečeju u Bačkoj, Ivan Vasin Popović je svršio Kr. katoličku veliku gimnaziju u Pešti i zatim je studirao pet godina na Medicinskom fakultetu u Beču. Književno-novinarskim radom počeo se baviti još 1871, kao student, podstican u tome od starije braće Stevana i Šandora koji behu izišli na glas kao književni radnici. Sarađivao je u više listova šaljući dopise o pitanjima iz savremenog života. Tako je u »Zastavi« 1873. godine objavio opširan opis svetske izložbe u Beču, koji je u to vreme bio zapažen. Mnogo je prevodio, pored ostalog i pripovedačku prozu, objavljujući svoje priloge u novosadskom »Javoru« i bečkoj »Srpskoj zori«. Godine 1878. štampao je u Temišvaru svoj prevod *Šest kalifornijskih priča* od Breta Harta, i tim pokušao da ovog pisca kod nas popularišе. Iste godine izdao je veći spis *Gimnastika kao ustanova za telesno i moralno razvijanje čoveka i naroda,* i ovo delo, dobro primljeno od kritike, nagradila je Matica srpska sa 150 for. U Novom Sadu je godine 1880, u izdanju Arse Pajevića, izišla njegova popularno pisana knjižica *Prva pomoć u nezgodi i opasnosti.* Iste godine objavljena je u Beču njegova knjiga *Deutsch-serbisches Conversations--Buch,* podesna za učenje oba jezika.

Došavši u Sarajevo sredinom 1880. godine, Ivan Vasin Popović je postavljen za urednika zvaničnih novina i direktora Zemaljske štamparije, najpre probno na tri meseca, zatim za period od tri godine na osnovu sklopljenog ugovora s upravom, koji je krajem 1884. godine produžen još za tri godine. Najposle je po isteku i drugog ugovornog roka, krajem 1887, Popović po sopstvenom traženju postavljen za stalnog činovnika Zemaljske vlade, uz priznanje povoljnijeg tretmana koji je imao. Prvi desetak godina upravljao je i Zemaljskom štamparijom, a kako su se poslovi štamparije množili, proširivali, on je te dužnosti oslobođen 1890. godine, kada je za štampariju imenovan poseban stručni upravitelj. Obavljao je Popović otad samo dužnost urednika službenog »Sarajevskog lista« i na tom položaju ostao kao vladin savetnik sve do penzionisanja, krajem januara 1912. godine.

Po dolasku u Sarajevo Popović je nastavio svoj publicističko-književni rad, pre svega u »Sarajevskom listu«, koji je uređivao i u kome je, pored zvaničnih vesti, donosio zanimljive zabavno-poučne priloge. Negovao je u listu osobito podlistak, za koji je sâm, pored napisa o aktuelnom zbivanju u svetu, preveo veliki broj odabranih radova raznih nemačkih, mađarskih, francuskih, italijanskih, ruskih i drugih pisaca. Na ovaj način doprinosio je da list, iako zvanični, bude ponekad zanimljiv, pa i rado čitan.

Pored obimnog rada u zvaničnom listu, Popović je od početka publicistički delovao u Sarajevu i na drugim mestima, takođe i u nekim javnim poslovima. Tako je učestvovao u radu vladine komisije koja je osamdesetih godina, posle usvajanja fonetskog pravopisa (1883), pregledala i odobravala jezik u prvim školskim udžbenicima. U martu 1884. sastavio je Zemljopis za osnovne škole i za taj rad dobio priznanje Zemaljske vlade, a osim toga je za bosanske vladine škole prevodio razno gradivo s drugih jezika. Od g. 1883. pa do svog penzionisanja uređivao je svake godine kalendar »Bošnjak« u dva izdanja – latinicom i ćirilicom (prvi za godinu 1884), u kojima je donosio, pored šematizma državnih organa, verskih i drugih ustanova, zanimljivih slika, i po koji zabavno-poučni članak. Od saradnje u drugim listovima pomenuću da je Popović u sarajevskoj »Prosveti« svog zemljaka J. Vidića pisao mnoge članke iz kulture i književnosti, od kojih su neki bili u drugim listovima preštampani. Za »Glasnik Zemaljskog muzeja« prevodio je razne istorijske radove, osobito članke o Bosni dra L. Talocija (Thallózy Lájos). Osim toga, sarađivao je u nekim listovima u Monarhiji i u njima objavio više putopisa i feljtona iz Književno-kulturnog života, a takođe je i na nemački preveo i štampao više pripovedaka naših pisaca.

Neke veće svoje prevode Popović je i posebno objavio, kao: *Rusija na istoku,* istorijska crta od Venijamina Kalaja (Kállay); *Albanija,* studija od Đorđa Đurkovića; *Pouke mojemu sinu* poučni spis s talijanskog od Nere (Nerra). Od Getea (Goethe) je preveo i objavio pozorišnu igru *Gvozdenšaka Gec od Berlihingena* (Mala biblioteka, Mostar 1909) i u rukopisu ostavio prevode *Herman i Doroteja* i *Rimske elegije,* koje je pred kraj života nameravao izdati kao školsko štivo s uvodom i tumačem. Od originalnih pripovedaka, objavljenih većinom u »Nadi«, štampao je posebno *Raj bez Adama,* pripovijest iz amerikanskog života (Sarajevo 1901).

Sa smislom za vokalnu umetnost, Ivan Vasin Popović je bio i jedan od začetnika, revnih članova i dugogodišnjih odbornika Muškog pevačkog društva (Männergesangsverein), prvog društva u Bosni i Hercegovini, koje je činovnička kolonija u Sarajevu osnovala (1887) za prijatelje pevanja i negovanje društvenosti. Naravno, u toj maloj koloniji, izdvojenoj i bez bližih dodira s domaćim življem, društvenost se ispoljavala i drugim formama. Ali i pored veza s predstavnicima okupacione vlasti i prilično nepopularnog posla koji je obavljao, Popović je ostao blizak našim ljudima i njihovim shvatanjima, zbog čega je u prvo vreme izazivao podozrenje organa sarajevske policije. Da je u svom dugogodišnjem publicističkom radu bio u dobrim odnosima s domaćim sve-

tom, zasvedočava, pored ostalog, i čestitka koju mu je povodom dvadesetpetogodišnjice novinarskog rada u Sarajevu uputio javno urednik »Bosanske vile« Nikola Kašiković, u kojoj ističe da je »gosp. Popović i inače dobar književnik, koji je izdao do sada nekoliko književnih djela.«[1]

Posle penzionisanja, Popović je otputovao u Novi Sad s namerom da u rodnom kraju provede poslednje dane. Ali nije izdržao, vratio se brzo u Sarajevo uvidevši koliko se s njim za dužeg boravka srodio. Tu je naprasno i umro za vreme prvog svetskog rata, 26. juna 1915.

* * *

Po dolasku Ivana V. Popovića u Sarajevo, zvanični list, iako izlazi još pod starim imenom, poprima unekoliko određeniju fizionomiju, vidi se, po izvesnom redu pri uređivanju, da je novi urednik čovek od struke koji razume posao. Na prvom mestu su sada zvanične objave, u uporednom tekstu na nemačkom i našem jeziku (u oba pisma), a u nezvaničnom delu »Mali vjesnik« s pregledom političkih događaja, vesti iz sveta, sarajevske vesti i drugo, zatim feljton (listak), neki aktuelni članak, ponekad dopisi iz unutrašnjosti, različnosti (zanimljivosti) i gospodarstvo, najposle nove knjige i oglasi, zvanični i privatni. Prilikom stupanja na dužnost urednik moli književnike i izdavačke knjižare, odnosno štamparije da od svake nove knjige pošalju redakciji po jedan primerak, svakako radi prikaza ili registrovanja.

Pred jesen 1880. godine i Vladina tiskarna je najposle preseljena iz dotrajalog Starog konaka u zgradu na Filipovića trgu br. 2 (kraj I odeljenja Zemaljske vlade); navedeno je da se u istoj zgradi nalazi i uredništvo lista. Zbog preseljenja štamparije 93. broj lista izdan je samo na pola tabaka. Od početka 1881. godine i naziv Vladina tiskarna promenjen je u Zemaljska tiskara, otkad na listu stoji: »Tisak i naklada Zemaljske tiskare u Sarajevu«.

Kako stanje u listu i štampariji nije bilo zadovoljavajuće, Popović je po dolasku u Sarajevo morao uporno nastojati na popravkama u oba smera. Iz jednog njegova izveštaja vidi se da je list 1. marta 1881. imao 150 pretplatnika, prema 120 koliko ih je bilo početkom jula 1880, ali je osim toga još 176 primeraka besplatno slano raznim nadleštvima i ustanovama. Troškovi za list iznosili su ukupno 4470 for. godišnje (slog 3000, štampa 520, hartija 450, depeše 500), dok je prihoda bilo svega 2900 for. (pretplata 1200 i oglasi 1700). Ovo stanje će se uskoro popraviti, jer će naredbom biti obvezana nadleštva i ustanove da službeni list unapred plaćaju iz svoga paušala. Službeni list, kao jedini u zemlji, treba da odgovara standardu jugoslovenske publicistike prema kome novine, ako već nisu dnevne, treba da izlaze bar tri puta sedmično. Stoga Popović predlaže vladi da službeni list izdaje tri puta sedmično ali u smanjenom formatu i pod izmenjenim nazivom. Promena imena lista objašnjena je praktičnim razlozima: u zaglavlju treba ime lista unapred do-

[1] »Bosanska vila«, XX/1905, br. 13-14, str. 224.

nositi u oba pisma, a kako je za to udvajanje nezgodno dug stari naziv »Bosansko-hercegovačke novine«, predložen je kraći naziv »Sarajevske novine« ili »Sarajevski list«.

Zajedničko ministarstvo finansija je rešenjem od 17. juna 1881. odobrilo da zvanični list ubuduće izlazi u smanjenom formatu, tri puta nedeljno, pod imenom »Sarajevski list«.[2]

Izvršena je promena, i sa 62. brojem, od 3. avgusta (22. jula) 1881, zvanične novine izlaze pod imenom »Sarajevski list« povezujući se i produžetkom brojeva sa starim »Bosansko-hercegovačkim novinama«. U dužem napisu »Našim čitaocima« uredništvo je na uvodnom mestu toga broja, uporedo u oba pisma, dalo objašnjenje o nastalim promenama koje su već ranije smišljene. »Izdavanjem lista tri puta nedeljno« – kaže se tu – »hoćemo da se odazovemo potrebi, koja je u toliko očevidnija, što je naš list za sada jedino glasilo ovijeh zemalja.« Ukazuje se zatim na udaljenost zemlje od sredine Monarhije i tvrdi da bi ovaj jedini list trebalo izdavati svakog dana da su pogodnije prilike u štampariji. Format lista je ovom prilikom smanjen na 42 × 30.

Da bi list zadobio nove čitaoce, pretplata nije podizana, i pored uvećanih troškova zbog češćeg izlaženja. Pored toga, uredništvo je sada obećalo da će u svakom broju donositi brzojavne vesti, dakle tri puta nedeljno, i da će osobitu pažnju posvetiti ostalim novostima i člancima, kako bi čitaoci o važnijim događajima bili bolje obavešteni. I doista, list po izvršenim promenama kao da po mnogo čemu postaje življi i interesantniji. Proširuje se rubrika »Mali vjesnik«, feljton se više neguje i gotovo u svakom broju donosi, uz ostali informativni materijal objavljuju se povremeno izveštaji o stanju na tržištima žitarica i drugih prehrambenih proizvoda od Šipuša i druga iz Siska, a isto tako i izveštaji o maloprodajnim cenama na sedmičnim sajmovima u Sarajevu. Takođe se ponekad daju i sumarni pregledi o stanju useva i prinosima žetve u Bosni i Hercegovini.

Uporedo s proširenjem lista popravlja se i stanje u štampariji nabavkom potrebne nove opreme. Štamparija se brzo razvija otkako se srećno iselila iz drevnog Starog konaka u zgradu na Filipovića trgu, ističe se u jednoj belešci i zatim dodaje: »Neima nekoliko nedjelja kako se u vlastitu zgradu tiskare uselio nov veliki stroj za štampanje, te tiskara broji sada svega četiri stroja za bolje štampanje, među kojima zauzima skromno mjesto i onaj stroj, što je od vilajetske uprave naslijeđen, te krparijom sačuvan – pijeteta radi.« U listu se na istom mestu još kaže da štamparija ima na stovarištu množinu većinom novih slova za štampanje latinicom i ćirilicom (modernom i crkvenoslovenskom), zatim turskim i jevrejskim slovima (IV/1881, br. 82, septembar 18 – 6).

Na sličan način izlazio je »Sarajevski list« i u narednim godinama, donoseći tri puta nedeljno vesti sa svih strana, takođe i razne napise za zabavu i pouku. Na sređenost i izvesne težnje o širenju poslovanja u listu ukazuje i urednikovo planiranje da donosi »dnevno brzojavne izv-

[2] ABH – Zaj. min. fin., br. 3874 BH 1881; R. Besarović, nav. delo, str. 194-199.

ještaje o raznim događajima u zasebnom izdanju lista«, razume se, ukoliko bi se rasturanjem lista mogli pokriti troškovi izdavanja (IV/1881, br. 135, decembar 28 – 16). Do toga, međutim, nije došlo, jer za dnevnim listom nije u to vreme postojala potreba, štaviše, proći će više od četvrt veka do pokretanja prvih dnevnih listova u Bosni i Hercegovini. Tekstovi na našem jeziku su u mešanom pismu, latinicom i ćirilicom, a zvanične vesti i naredbe davane su delom i na nemačkom. U oktobru 1883. štamparija je konačno dobila svoj naziv Zemaljska štamparija, koji će zadržati do kraja austrougarske okupacije.

Veće promene »Sarajevski list« je doživeo početkom 1884. godine, kada je s brojem 13, od 5. februara (24. januara), počeo izlaziti u povećanom formatu (48 × 32) i s nešto drukčijim rasporedom gradiva. U uvodnom članku »Čitaocima našijem« dato je objašnjenje za nastale promene koje je stečeno iskustvo nametalo. »Biće blizu tri godine dana« – kaže se tu – »kako je ovaj list još pod prijašnjim imenom svojijem počeo izlaziti sa latinskijem i ćirilskijem pismenima izmiješano skoro u ravnoj mjeri, te u takvom rasporedu izlazio do jučer.« Dok se tim odazivalo jednoj priznatoj potrebi čitalačke publike, ujedno i potvrđivalo načelo o ravnopravnosti oba pisma u javnoj upotrebi, prilike u štampariji ne behu još takve da bi se ta ravnopravnost mogla potpuno sprovesti, pa su se otud latinica i ćirilica upotrebljavale u listu kako je kad priličnije bilo. Uviđalo je i uredništvo da su čitaoci u ovom pogledu mogli s razlogom prigovarati, ali se to pitanje nije dosad moglo rešiti na zadovoljavajući način.

O nameravanim promenama se zatim u produžetku članka doslovno kaže: »List će prema tome izlaziti u obliku povećanom, ali samo u *jednom*, našem bosanskom jeziku. *Njemački* jezik otpada s toga, što će se glavne naredbe, objave i zakoni i onako štampati na njemačkom i zemaljskom jeziku u zborniku zakona i naredaba, koji će odsele izlaziti češće na javnost. U novom rasporedu biće dakle vaskoliki urednički dio štampan dvojakim slovima osim – u listku.« Objašnjeno je da bi štampanje listka u oba pisma povećalo i format i materijalne troškove lista, stoga će se listak naizmenično štampati slovima latinskim i ćirilskim. »Sve ostalo što bude u listu a ne zasijeca u urednički dio, kao na pr. priposlano, trgovački izvještaji, službeni i privatni oglasi itd, sve to štampaće se izmiješano, koje latinicom, koje ćirilicom, kako se u nas sa dotične strane naruči.« Pretplata se ne povećava, ostaje po starom, i pored toga što je obim i slog lista uvećan.

Na kraju ovog obaveštenja ukazano je da se »Sarajevski list« u novom ruhu pušta u svet kao »službeno glasilo naše visoke zemaljske vlade i jedini politički list na bosanskom jeziku ovoga vilajeta« s uverenjem da će kao glasilo za javne i kulturne interese ove zemlje i dalje padati na plodno zemljište. Naglašena je još i uloga ovog lista u velikoj misiji koju ovde vrše novi upravljači. »Uz podvige i trude pozvanih činitelja za kulturno unapređenje ovijeh zemalja i naroda u njima« – kaže se – »vojevao je i naš list za istu uzvišenu metu i ako skromno, ali voljno i iskreno. U ovakvim prilikama u kojima smo sada, ovaj list nije glasilo nikakve vladajuće stranke, već je glasilo zemlje i naroda, glasilo

svijeh zajedničkih interesa, iz kojih je upravo i ponikao. Složno i *svakom pravo* bijaše mu dosele lozinka a ostaće i dalje.« Na kraju, preporučuje se svim prijateljima napretka i zajedničkog rada da list svojski pomognu moralno, a prema mogućnostima i materijalno.

Naravno, »Sarajevski list« već po svojoj nameni nije mogao biti »glasilo zemlje i naroda«, i ta krilatica izbačena je s namerom da na svoj način, kroz isticanje ravnopravnosti nacionalnih i verskih grupa, odrazi osobenost pacifikatorskih težnja novog Kalajeva režima. Kao zvanični organ Zemaljske vlade list se za apsolutističke ere trudio da u duhu prosvetiteljskih ideja deluje na ovu zaostalu zemlju, i u tim pedagoško-prosvetnim težnjama imao nekakvog ma i ograničenog uspeha, ali je u političkom pogledu iskazivao i tumačio težnje vlastodržaca koje su umnogom bile suprotne shvatanjima pretežnog dela domaćeg stanovništva. Može se to videti ne samo po otvorenoj odbrani zavojevačke politike okupatorove, već i po doslednom izbegavanju da narod nazove pravim imenom, a s tim u vezi i po s određenim ciljem isticanju bosanskog, odnosno zemaljskog jezika u svakoj prilici. To je, uostalom, i razumljivo, pošto je svaki zvanični list glasonoša političkih stremljenja vlastodržaca kao svojih naredbodavaca.

S promenama izvršenim početkom 1884. godine »Sarajevski list« je konačno zadobio svoju fizionomiju, i u njemu se otad za više od četvrt veka (do godine 1910) nije u pogledu načina uređivanja gotovo ništa menjalo. Čini se da je u tadašnjim promenama iznađen čvrst okvir u koji će se, prema namisli vlastodržaca, slivati sav sadržaj, zvanični i ostali, a sâm list dugogodišnjim iznošenjem pretežnog dela teksta u dva uporedo dana pisma najzad šablonizirati. Kada se ovo do kraja sagleda, postaje jasno da ne bi imalo nikakve svrhe dalje praćenje razvitka ovog lista. Bio bi to izlišan i prilično zamoran posao, u kome bi neminovno dolazilo do ponavljanja već kazanih misli i objašnjenja. Da izbegnem to suvišno opterećenje, zadovoljavam se da prikaz na ovom mestu završim s nekoliko opštih napomena.

* * *

Na stranicama »Sarajevskog lista« su za četiri decenije izlaženja objavljeni mnogi materijali, raznovrsni, po mnogo čemu i danas zanimljivi. List je za sve to vreme, pored zvaničnih vesti, objava i oglasa, imao i nezvanični deo, u kome su donošene telegrafske vesti austrijske agencije Kor-biro, zatim obaveštenja iz društvenog i političkog života u zemlji i na strani, zabavno-poučni članci iz nauke i umetnosti, slike iz života, pripovetke, pesme i drugi književni radovi. Oba ova dela na svoj način privlače nas onim što sadrže, iako nezvaničnom delu treba dati prednost već i po tome što u raznim vidovima pruža građu od neocenjive koristi za poznavanje društvenog zbivanja u jednom važnom razdoblju naše novije istorije. Zvanični list i ovde, kao svugde na svetu, stoji na pozicijama vlastodržaca i s tih pozicija posmatra sve pojave i događaje, nastojeći pri tom da svoje stavove na bilo koji način usaglasi s pojmovima opšteg dobra i interesa za koje se u pravilu zalaže. Ta obimna građa naj-

češće je dovoljno informativna, čak i kada je po nameni propagandno obojena, mada je ponekad moguće da su pojedini stavovi nepotpuno izneti ili neke pojedinosti ostale neosvetljene. U rubrikama nezvaničnog dela zastupljeni su više i brojnije razni zabavno-poučni materijali, što se može objasniti tim da je za apsolutističke ere bilo važnije čitaoca zabaviti i poučiti negoli obavestiti o zbivanjima kod kuće i u svetu.

Ne mogu propustiti da se ovde ne osvrnem, makar najkraće, na feljton koji je negovan u »Sarajevskom listu«, više, svakako, u prvo vreme – kad se bez njega samo izuzetno pojavljivao neki broj, nego docnije, kad je takvo staranje ponešto oslabilo. Nije tu feljton još poseban književni rod, kome će u daljem razvitku težiti, ali on svoj postanak ovde, kao i drugde, umnogom zahvaljuje zanimljivosti kao važnoj osobenosti. Čini se da nije teško stvoriti sliku kako je u ovom listu prvih godina nastajao feljton i dobijao sve više na značaju. Iz raznovrsnog nezvaničnog materijala, koji je poticao delom od srpskih i hrvatskih pisaca i još više iz prevoda s drugih jezika, odabirani su i u podlistku objavljivani celoviti napisi koji su u tom trenutku mogli biti ma iz kog razloga interesantni. To znači da je feljton u »Sarajevskom listu«, pored književnih priloga, sadržavao i prikaze aktuelnih pitanja iz raznih društvenih oblasti.

Može se već iz letimičnog pregleda zapaziti da je urednik Popović isprva za feljton zvaničnog lista prenosio odabrane književne i druge priloge iz raznih listova, naših i stranih, i tim bosanskohercegovačkim čitaocima omogućivao da se već rano upoznaju s nekim vrednijim dostignućima na ovom polju. Za takvo odabiranje i preštampavanje, vredno već po tome što većina tih listova nije ni dolazila u Bosnu i Hercegovinu, navedeno je ponekad da se prenosi po dozvoli pisca ili što drugo u ime obavesti,[3] ali u najviše slučajeva nije o preštampavanju dato nikakvo objašnjenje. Primera radi navodim da je od književnih priloga u prvih nekoliko godina doneto od srpskih pisaca, pored ostalog, više pripovedaka Milovana Glišića, Stjepana Mitrova Ljubiše, dr Milana Jovanovića, Laze K. Lazarevića (čija je pripovetka *Prvi put s ocem na jutrenju* ovde već 1881. godine objavljena), Vuka Vrčevića i dr. Od Bosanaca u to rano vreme javio se s pripovetkom Petar Mirković, dok je mitropolit Savo Kosanović pisao o *Starinama bosanskim.* Naravno, ima više pre-

[3] Navodim nekoliko primera: Kad »Sarajevski list« objavljuje priču »Majka krvnica« dodaje u belešci: »Velezaslužni književnik hercegovački g. vitez Vrčević dozvolio nam je prijateljski da smijemo i dalje preštampavati njegove priče iz prošlosti i života naroda...« (IV/1881, br. 105). – Uz bretanjsku narodnu pripovest »Nevjesta svetog Petra« dato je sledeće objašnjenje: »Ova pripovijest nagrađena je od francuske akademije i ponikla je u pokrajini bretanjskoj, koja leži na sjeverozapadnoj strani sadanje Francuske. Bretanci i danas imaju svoje osobene običaje i narječje, inače su čvrsta i durašna soja, dobri mornari, siromašni ali bogati u lijepim narodnim pjesmama i pričama, od kojih je i ova u današnjem broju. Uredn.« (V/1882, br. 144). – Beleška uz napis »Kube sv. Petra u Rimu« od Edmonda de Amičisa glasi: »Ovo je Amičis napisao prilikom ulaska Italijanaca u Rim. Prevod uzesmo iz knjige ‚Različiti spisi' Edmonda de Amicisa, s piščevom dozvolom preveo Marko Jov. Car, Novi Sad 1880, koju toplo preporučujemo čitaocima našim« (VI/1883, br. 24). – Uz članak »Pravoslavni manastiri arhidijeceze sarajevske« stoji beleška: »Ovaj članak vadimo dozvolom urednika preč. arhim. g. Nikolajevića iz novog ‚Šematizma... za 1883. g.' koji se sada u štampi nalazi. Uredn.« (VI/1883, br. 80).

vedenih književnih priloga od kojih ću ovde spomenuti pripovetke A. Dodea, I. Turgenjeva, M. Tvena, Saher-Mazoha, odlomke iz Dikensova romana *Pikvikov klub* (1881). Zastupljena je i poučna literatura, u napisima iz svih područja društvenog života (zdravstvene pouke, pouke o privredi, napisi o važnijim savremenim događajima, proslave, nekrolozi i drugo).

U devedesetim godinama prestaje »Sarajevski list« da prenosi feljtone iz drugih listova, tačnije, u prenošenju se ograničava uglavnom na vladine domaće listove (»Glasnik Zemaljskog muzeja«, »Školski vjesnik«, »Nada«), ali zato redakciju preplavljuje napisima veliki broj pisaca različite vrednosti, koji većinom žive i deluju u Bosni i Hercegovini (Ivan Klarić, Edhem Mulabdić, Luka Grđić Bjelokosić, Nikola Barišić, Ivan Zovko, Josip Milaković, Nikola Maraković, Mihajlo Milanović, Vejsil Ćurčić, Marko Đ. Mutić, Đorđe Čokorilo, Nikola Vidaković, Vid Vuletić Vukasović, Muharem Midžić, Momčilo Mladenović, J. K. Borjanović, Đorđe M. Raca, Paja Radosavljević, Vaso Kondić, Ljudevit Dvorniković, Nikola Mešterović, Muhamed Hodžić, Jovan Ivanišević, Kuzma Nović, Nedeljko Miladinović i mnogi drugi). S manje ili više uspeha, oni pišu o svemu i svačemu, od popularisanja raznih naučnih grana, folklorno-etnografskih članaka i prikupljanja narodnih umotvorina (»po narodnom kazivanju«) do originalnih književnih pokušaja (pesme, priče, istiniti događaji, slike i ostale crte iz života). Ima i sad dosta prevoda iz evropskih i drugih književnosti, i u tom velikom nizu stranih pisaca sreću se često i poznata imena (Čehov, Tolstoj, Gorki, Saltikov-Ščedrin, Mopasan, Burže, M. Tven, Kipling, Jokaj, Miksat, Danuncio, Matilda Serao i dr.).

Objavljeno je u »Sarajevskom listu« za četrdeset godina izlaženja nekoliko hiljada feljtona, a kako je u njima sadržano najraznovrsnije gradivo, vrednost tih feljtona mogla bi se jasnije sagledati tek pošto bi se taj ogromni materijal razvrstavanjem po važnijim grupama sredio i iscrpno pregledao. Ne ulazeći u takav rad i ocenu, jer je to poseban predmet razmatranja koji prelazi okvire ovog istorijskog osvrta, napomenuću samo da u mnoštvu ovih feljtona ima dobrih, vrsnih književnih i drugih priloga, ali da se uz njih nalaze i mnogobrojni beznačajni napisi male, ponekad nikakve vrednosti. A to što su u poslednje vreme manje poznati pisci godinama popunjavali stupce feljtona u zvaničnom listu dalo je povoda Petru Kočiću da u Bosanskom saboru, prilikom debate o budžetu Administrativnog odeljenja Zemaljske vlade (1911), iznese o »Sarajevskom listu« i njegovim prilozima neke kritičke primedbe. Kazane s govorničke tribine, te reči su utoliko značajnije što je politički čovek, opozicionar, istupio u isto vreme i kao priznati književnik.

Odmeravajući reči, Petar Kočić je pre svega rekao da protiv zvaničnog lista u principu ne može niko ništa imati, jer je on potreban i zemaljskoj upravi, i narodu i pojedincima. A onda je ukazao na dve njegove krupne mane: kvarenje jezika i slabost feljtona. Ističući da je zvanični list za sve vreme kvario naš narodni jezik i iskvarena ga po narodu širio, on je o feljtonu zatim rekao: »Podlisci mu nisu nikakvi, iako se skupo plaćaju...« Naveo je iznos honorara i imena nekolicine pisaca

koji se kao feljtonisti u listu stalno javljaju, a to su »sve imena koja nemaju ništa zajedničko ni sa naukom ni sa književnošću«. Ukazavši da je podlistak našeg bosanskohercegovačkog zvaničnog lista upravo bedan u poređenju s podliskom zagrebačkih »Narodnih novina«, Kočić je zatim uopštio svoju zaključnu misao: »Nijedan domaći književnik, koji ima koliko toliko talenta i književnog renomea, nije nikada saradivao na ‚Sarajevskom listu'. Uopšte, mogu reći, da je sva naša domaća književnost, nauka i publicistika, ako što vrijedi, razvila se je ne uz pomoć bosansko-hercegovačke uprave nego, naprotiv, sve ono što nešto vrijedi i što u književnom svijetu ima glasa razvilo se je protiv volje zemaljske vlade.«[4] Treba dodati da je Kočić svoje mišljenje i zaključke zasnivao na stanju kakvo je vladalo u to vreme, kada se feljtonu u »Sarajevskom listu« obraćalo manje pažnje nego ranije.

Radi potpunosti navodim na kraju da je pod imenom »Večernji sarajevski list« izlazilo od 1910. do 1912. godine još jedno izdanje ovog lista, zapravo s poluzvaničnim obeležjima, i to u dane kada redovan broj nije izdavan, a od broja 73. u 1912, kad je ovo večernje izdanje obustavljeno, »Sarajevski list« je do kraja izlazio redovno svakog dana osim nedelje i praznika. Za vreme prvog svetskog rata list je štampan uglavnom latinicom, naziv u zaglavlju davan je i ćirilicom do 11. novembra 1915, od kada je prema naredbi Zemaljske vlade br. 12.013 /prez. od prethodnog dana o upotrebljavanju (zapravo zabrani) ćirilice štampano sve isključivo latinicom, tada je otpalo i datiranje lista po starom kalendaru. »Sarajevski list« je prestao izlaziti 2. novembra 1918, posle sloma Monarhije.

Od promena pomenuću još samo da je posle odlaska Ivana Vasina Popovića u penziju, početkom februara 1912, došao za glavnog urednika lista vladin tajnik Ivan A. Milićević a za odgovornog urednika Jošo Ivanišević, bivši učitelj.

[4] Stenografski izveštaji Bosanskog sabora. I zasedanje. Svezak III, str. 1467-1468.

»GLASNIK ZAKONA I NAREDABA ZA BOSNU I HERCEGOVINU«

Pošto je stanovnicima Bosne i Hercegovine u carevoj proklamaciji od 25. jula 1878. obećano da će stari zakoni vredeti dok ne budu novim zamenjeni, već od prvih dana okupacije užurbano su prevođeni na nemački razni turski zakoni, i ti prevodi su u prepisima kolali među vodećim predstavnicima nove uprave. Ove recepcije turskog zakonodavstva, međutim, imale su više direktivan nego normativan karakter, pa prema tome i bile namenjene samo vladinim nadleštvima a ne i javnosti; one su dopunjivane i tumačene internim naredbama uprave i tim, suprotno u proklamaciji datom obećanju, retko u izvornom obliku primenjivane.

Godine 1880, Zajedničko ministarstvo finansija rešilo je da za potrebe svojih ureda izda u zasebnim knjigama sve važnije bosanske naredbe iz godina 1878-1880, zajedno sa recipiranim turskim zakonima. Pristupilo se poslu i u toku 1880/1881. godine štampane su četiri velike knjige (zapravo tri, od njih treća u dva dela) u bečkoj C. i kr. dvorskoj i državnoj štampariji, pod naslovom »Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen«. Izdana s naročitom oznakom na naslovnoj strani »Za službene potrebe«, a preštampana godine 1905. u sarajevskoj Zemaljskoj štampariji (II izdanje), ova samo na nemačkom objavljena zbirka pregledno je po materiji sređena: prva knjiga obuhvata opšti deo (akta o preuzimanju vlasti) i deo o političkoj upravi, druga propise o sudstvu, a treća (oba dela) organizaciju i propise Finansijske direkcije.

Bečka zbirka propisa spomenuta je javno u Bosni i Hercegovini negde sredinom 1881. godine u belešci objavljenoj u zvaničnom listu pod naslovom *Bosanski zakonik,* gde se posle objavljivanja izlaska prve knjige, navođenja njenog sadržaja, kao i sadržaja druge knjige koja će za njom uskoro izići, kaže: »Ove zbirke dobro su došle ne samo činovniku, već i svakom drugom mislivom čovjeku u našijem zemljama. S toga ih takvima toplo preporučujemo.«[1] Posle nekoliko dana ova beleška će biti ispravljena i svedena na pravu meru. Pozivajući se na objavljenu vest o izdanju zbirke propisa u Beču, u novoj belešci se sad kaže: »Ovu

[1] »Bosansko-hercegovačke novine«, IV/1881, br. 46, jun 9 (maj 28).

zbirku mogu dobiti samo činovnici, općine i javni zavodi«, znači, ne i privatna lica.[2]

Ali u istoj belešci, koja nosi naslov »Zbornik zakona i naredaba«, objavljeno je čitaocima da će Visoka zemaljska vlada već od tekuće 1881. godine nastaviti u Sarajevu s izdavanjem ove zbirke i da se njen prvi komad upravo štampa u sarajevskoj Zemaljskoj štampariji. »Ova zbirka u dva zvanična jezika« – kaže se tu – »izlaziće dok dostigne datum u pojedinim komadima, a zatijem svakoga mjeseca jedan put.« Traži se sada i pretplata na zbirku, koju treba slati Zemaljskoj vladi u Sarajevo.[3]

I zaista, posle nekoliko dana izišao je iz sarajevske Zemaljske tiskare prvi komad ove zbirke zakona i naredaba i odmah razaslan uredima i pretplatnicima. Taj prvi komad zbirke obuhvatao je 15 1/2 štampanih tabaka i sadržavao zakone, naredbe i okružnice Političkog odeljenja Zemaljske vlade od 1. januara do 1. maja 1881. godine. Objavljeno je u isto vreme da se već štampa i drugi komad zbirke, koji sadrži zakone i naredbe pravosudne struke, i da će i on uskoro ugledati sveta.[4]

Otad pa do kraja 1886. godine zbirka je pod imenom »Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu« izlazila u sveskama, s uporednim tekstom na nemačkom i srpskohrvatskom jeziku latinicom. U godini 1887. promenjen je naziv u »Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu«, pod kojim je imenom edicija izlazila do kraja prvog svetskog rata u paralelnim izdanjima na nemačkom i srpskohrvatskom jeziku, ovo poslednje do 1914. godine (do izbijanja rata) u oba pisma. U vreme Bosanskog sabora zbirka je delom štampana i na mađarskom jeziku.

Pod naslovom »Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu« zbirka je objavljivana i u vreme Kraljevine SHS od 1918. do 1922. godine na srpskohrvatskom jeziku, zasebno ćirilicom i latinicom.

Kako se ovde radi o zvaničnoj publikaciji s namenom koja je već u nazivu tačno određena, nema nikakve potrebe da se dalje prate ova izdanja. Treba samo još reći da su naši tekstovi u zbirkama za austrijskog vremena dati često u vrlo rđavom jeziku, koji se na mestima može razumeti tek uz pomoć odnosnog nemačkog teksta. Ovaj jezik je u svakom slučaju neuporedivo slabiji od jezika u nezvaničnom delu »Sarajevskog lista«.

[2] »Bosansko-hercegovačke novine«, IV/1881, br. 56, jul 14 (2).

[3] Isto.

[4] »Bosansko-hercegovačke novine«, IV/1881, br. 60, jul 28 (16).

»POLICIJSKI LIST«

Kao službeni list Direkcije policije za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu je 1. marta 1881. počeo izlaziti »Polizei-Blatt«, najpre na nemačkom jeziku, a od broja 9. iz 1885. godine kao »Policijski list« na srpskohrvatskom jeziku latinicom. Izlazio je u malom formatu i obimu (prvi broj samo na jednom listu), i to petnaestodnevno. Njegov cilj prikazan je u beleški koja nagoveštava izlazak lista: »Ravnateljstvo ovdašnjeg redarstva izdavaće odsele redarstveni list pod naslovom ‚Polizei-Blatt', te se već i prvi broj toga lista u tisku nalazi. Ovim poduzećem redarstvenog ravnateljstva kane se na javnost iznositi razni izgredi obćeg i osobnog značaja, te će time biti svakom na vidiku imena i zla onih što su kukolj čistom zrnu.«[1]

U brojevima ovog lista iznose se konkretno, s imenima, razne poternice, potrage (traženja), ĭzgoni iz zemlje, oduzimanje post-debija novinama i knjigama (na primer, za »Srpski glas« iz Zadra već u broju 2. od 15. marta 1881), falsifikatori itd. Na kraju godine dodavan je sadržaj po imenima i brojevima.

»Policijski list« Policijske direkcije za Bosnu i Hercegovinu izlazio je u Sarajevu i u vreme Kraljevine SHS do 1929. godine.

[1] »Bosansko-hercegovačke novine«, IV/1881, br. 18., mart 3 (februar 19).

AGENCIJSKO-INFORMATIVNI LISTOVI

U Sarajevu je samo u prvo vreme po okupaciji izdavan jedan agencijsko-informativni list, pre svega radi pružanja informacija štampi u Monarhiji o prilikama u Bosni i Hercegovini. Bio je to nemački list »Bosnische Correspondenz«, koji su izdavali dvojica novinara uporedo sa zvaničnim »Bosansko-hercegovačkim novinama«. S početka litografisan a zatim štampan, list je dnevnim izlaženjem širio svoju agencijsku namenu i postajao političko-informativni, a kako je potom izazivao neke nesuglasice pa i negodovanja, obustavljen je sredinom 1879. godine. Isti novinari su uskoro počeli izdavati novi nemački list »Die Occupation«, ali je vlast zaplenila već prvi broj i nije uopšte dopustila pokretanje ma kakvog novog lista u to vreme.

Sistem cenzure i dirigovanja štampom, izgrađen pod apsolutizmom, nije pogodovao osnivanju jedne vladine ili privatne novinske agencije koja bi se radom pročula u svetu. Zemaljska vlada je koristila materijale koje je, uz ostalo, iz štampe prikupljao njen poverljivi Informacioni biro (čuveni I.B.) i svoje želje u štampi sprovodila raznim kanalima, uglavnom preko novina i jednog broja pouzdanih novinara s kojima je uvek raspolagala. Važnija saopštenja dostavljalo je Zajedničko ministarstvo finansija putem bečkog Korespodenc-biroa, koji će kasnije, u vreme Bosanskog sabora, imati u sarajevskoj Zemaljskoj vladi svog čoveka kao šefa vladinog tzv. Ureda za štampu. Naravno, ne može se znati u kojoj je meri vlast u pojedinim razdobljima snabdevala štampu vestima i saopštenjima, ali je u javnosti iz svega ostalo uverenje da je pretežan deo režimskih saopštenja poluslužbenog i neslužbenog karaktera išao u ovo a i kasnije vreme preko moćnog lista »Bosnische Posta« koji je izlazio na nemačkom jeziku u Sarajevu.

»BOSNISCHE CORRESPONDENZ«

O postanku i izdavanju ovih novina nisam pronašao nikakvu službenu zabelešku, pa se u daljem prikazu oslanjam uglavnom na prisećanja jednog od njihovih pokretača,[1] tim više što su pristupačne vesti o tom s druge strane prilično oskudne, nepotpune.

Plan o osnivanju novinske agencije u Sarajevu nastao je kad se saznalo da kod stanovništva u Monarhiji vlada živo interesovanje za sve što se u okupiranoj zemlji događa, a ovo kazivanje čini se utoliko prihvatljivijim što je sprovođenje okupacije od početka nailazilo na nepredviđene teškoće. List je imao da zadovolji još jednu praktičnu namenu. Pored pružanja svežeg materijala štampi u Monarhiji, trebalo je o raznim naređenjima i uputstvima obavestiti na najpogodniji način i sva nova nadleštva u zemlji, kojima već izdavane zvanične novine nisu mnogo značile zbog nepoznavanja srpskohrvatskog jezika, na kom su glavnim delom štampane.

Radi zadovoljenja pomenutih potreba, u Sarajevu se već 1. oktobra 1878. pojavio u izdanju novinara Jana Lukeša i Hajnriha Renera agencijski list »Bosnische Correspondenz«, koji je na nemačkom jeziku izlazio od tada svakog dana punih devet meseci, dakle, do početka jula naredne godine. Kao što se zna, Lukeš je privremeno bio direktor Vladine tiskarne i urednik zvaničnih novina a Rener specijalni dopisnik nekih bečkih novina (kasnije urednik berlinskog lista »Vossische Zeitung«). Nema spomena o tome kako je i od koga dobijena dozvola za ovaj vanredni poduhvat, ali se sa sigurnošću može pretpostaviti da je, radi informisanja zainteresovanih krugova, tu delatnost odobrio glavni vojni komandant Filipović već i zbog toga što su ova dvojica novinara upravo radila na izdavanju tek pokrenutih zvaničnih »Bosansko-hercegovačkih novina«.

»Bosnische Correspondenz« nije isprva štampana nego izvlačena šapirografom na jednom novinskom listu, a zatim je, u 1879, kad se Vladina tiskarna tehnički unekoliko opremila i osposobila za rad, kraće vreme štampana i tim dobijala izgled pravih novina.[2] Svakodnevno izdavana, bila je to prva periodična publikacija u Bosni i Hercegovini na nemačkom jeziku. Kao privatni poduhvat dvojice preduzimljivih novina-

[1] H. Rener. c. čl. u »Bosnische Post«, XI/1894.

[2] Upor. Đorđe Pejanović, nav. Bibliografija... str. 17.

ra, preduzeće poslovno nije još stalo na svoje noge niti bilo rentabilno: umnoženi list je svakog dana besplatno dostavljan svim uredima u Sarajevu, komandi žandarmerije i ostalim nadleštvima u zemlji, a od naplate primeraka koji su slani na prodaju u Monarhiju jedva su pokrivani stvarni izdaci za hartiju i sredstva za umnožavanje, dok je sav urednički i ostali rad oko lista, koji svakako nije bio mali, ostajao nehonorisan. Ali se ovim putem uspostavljala veza s Monarhijom i tamošnji listovi su stalno imali dovoljno vesti iz okupirane zemlje.

Renerovo kazivanje o sadržaju lista odnosi se svakako na kasniji period, kad je list štampan, jer je teško zamisliti da bi litografisani list imao s početka tako širok program. Naprotiv, treba pretpostaviti da je list rano mogao donositi samo važnije kratke beleške, strogo cenzurisane zbog nemira i agitacija u zemlji. Posle je »Korespondencija« beležila razne političke događaje iz zemlje, donosila važnije naredbe i druge propise, opise zemlje i ljudi, feljton, dnevne događaje, ukratko, ona je nastojala da pruži što verniju sliku tadašnjih zbivanja. Zahvaljujući predusretljivosti kasnijeg komandanta žandarmerije Cvjetičanina, redakciji su stavljani na raspolaganje izveštaji pristigli s terena svih žandarmerijskih stanica, najčešće vrlo zanimljive sadržine, dok su vesti koje je redakcija primala iz Novopazarskog sandžaka ponekim značajnim podatkom pobuđivale vojne vlasti da s pouzdanicima na terenu i same stupe u neposrednu vezu.[3] Ali nesuglasice, gomilane sve više raznim povodima, ometale su rad i najposle dovele do obustavljanja lista.

Prema vestima koje je objavljivala »Korespondencija« osećalo se izvesno neraspoloženje u režimskim krugovima, što je bilo pojačano i načinom na koji je Rener, kao posebni izveštač, neke od tih vesti izložio u bečkim listovima. Pojedine ličnosti smatrale su se povređenim, izdavači su i iz drugih razloga gubili poverenje neophodno za ovaj posao, i list doskora nije mogao odoleti navalama kojima je s više strana bio opsednut. Kao što se zna, protiv Lukeša su iz visokih mađarskih krugova podnošene optužbe da je politički nepouzdan i stoga traženo da se poverljivo prati i nadzire njegovo kretanje. Rener kaže da mu je zbog tobožnjih indiskrecija otkazan dalji rad u zgradi Starog konaka, a doskora je zabranjeno i dalje izdavanje lista u Vladinoj tiskarni, pa se morao obustaviti sav posao. List je obustavljen već 1. jula 1879. godine.

[3] H. Rener, nav. čl.

»DIE OCCUPATION«

Lukeš, međutim, nije smatrao da je s prestankom »Bosnische Correspondenz« završio svoju novinarsku karijeru u Bosni i Hercegovini, tim manje što se još nadao da će, prema obećanju glavnog armijskog komandanta otkupiti Vladinu tiskarnu i kao njen jedini vlasnik ovde poslovno delovati. On je stoga u zajednici s H. Renerom, koji je takođe kovao planove da kao novinski dopisnik ostane duže u Bosni i Hercegovini, doneo već početkom avgusta 1879. odluku da za Bosnu i Hercegovinu izdaju jedan nemački dnevnik, u kvart-formatu i s dnevnim depešama. Svoju odluku su saopštili samo nekim ličnostima, a kako je list zamišljen kao nastavak »Bosnische Correspondenz«, iako pod izmenjenim imenom, izdavači nisu smatrali za potrebno da od vlasti prethodno traže i isposluju dozvolu za pokretanje lista. Tako se jednog dana pojavio prvi broj lista »Die Occupation«, za koji se kaže da je uspeo i bio dobro primljen. Rener ističe da se potreba ovog lista najbolje pokazala tim što je u samom Sarajevu za tili čas rastureno iz ruke u ruku oko 200 primeraka. Ali vlast se odmah umešala i u Starom konaku zaplenila sve brojeve pripremljene za otpremu putem pošte i ujedno zabranila dalje izdavanje lista.[1]

Zanimljivo je Renerovo kazivanje da je poglavar vojvoda od Virtemberga, sutradan po zapleni, tražio da pretplati jedan primerak »Die Occupation« za Karlsrue, i mada je, iznenađen zaplenom, obećao pozvanom Lukešu da će zaplena biti opozvana, nije od toga ništa bilo.[2] Saopštavajući ovu vest s potrebnom rezervom, spomenuću još podatak, koji je Đorđe Pejanović odnekud naveo, da je list obustavljen iz razloga što »nije bilo uslova da izlazi«, što se nije čitao.[3] Iako bi ovaj razlog objektivno bio tačan, u ovom slučaju nije se, očigledno, o tome radilo, već o prostoj zabrani iz političkih razloga.

Ne uspevši da otkupi štampariju od države, Jan Lukeš je uskoro napustio Sarajevo i Bosnu i nije se, koliko znam, u ove krajeve više navraćao. Nešto drugo, međutim, dogodilo se s njegovim novinarskim drugom Hajnrihom Renerom. I on je posle zabrane zajedničkog lista mo-

[1] H. Rener. nav. čl.

[2] H. Rener, nav. čl.

[3] Đ. Pejanović, nav. delo, str. 17.

rao napustiti Bosnu i Hercegovinu pošto mu je kao novinskom dopisniku otkazano dalje gostoprimstvo na okupiranom području, ali je on doskora našao načina da se dodvori režimu i tako čvrsto priđe grupi vladinih povlašćenih novinara. Kao takav obišao je ove krajeve i dao jednu reprezentativnu knjigu koja je okupiranu zemlju u lepim, svetlim bojama prikazala.[4]

[4] *Durch Bosnien-Hercegovina kreuz und quer.* Wanderungen von Heinrich Renner. Mit 35 Volksbildern, 253 Abbildungen im text von W. L. Arndt, E. Arndt-Čeplin u. A., sowie nach photographischen Aufnahmen und mit einer Übersichtskarte. Berlin 1896. Dietrich Reiner (Ernest Vohsen). Ovo lepo izdanje namenjeno pre svega strancima, rasprodano je odmah u 5000 primeraka (481 stranica velike osmine, cena svega 1,80 for.), pa je već naredne, 1897. godine izdano drugo prošireno izdanje (567 stranica velike osmine i 354 slike), a zatim je iste godine prevedeno na srpskohrvatski i izdano u mesečnim sveskama. Prevodilac je Iso Velikanović.

ZABAVNO-POUČNI LISTOVI

Posle neuspelog pokušaja Lukeša i Renera s nemačkim dnevnikom, u okupiranoj zemlji nije dugo bilo pomena o drugim listovima osim zvaničnog, koji je jedini izlazio i svoj izlazak za ceo period na određeni način ustalio. Za nezavisnim listovima nije se zbog zaostalosti sredine još osećala potreba, iako je neosporno da bi i ovde bilo, pod uticajem iz susednih naših zemalja, više revnosti u pokretanju zabavnih, književnih i ostalih listova, da je okupator uspeo normalizovati stanje stvoreno okupacijom i tim se našao u položaju da zavede jedan snošljiviji poredak. Kako se to nije dogodilo, za okupatora su vremena još mutna, zemlja najvećim delom uznemirena, s previranjima manje ili veće jačine koja će doskora u narodnom ustanku dostići najviši stepen. Za naglo pogoršanje političkog stanja u zemlji, uznemirenost koja je gurnula mase na otpor s oružjem u ruci, povod je dao režim objavljivanjem Privremenog vojnog zakona za Bosnu i Hercegovinu, početkom novembra 1881. godine.

Neposredno uoči ovih krupnih događaja, međutim, izgledalo je da se novo stanje počinje u ponečem sređivati, normalizovati. Da je došlo do izvesnog smirivanja, videlo se, pored ostalog, i po tome što se u drugoj polovini 1881. godine javila, s dve strane gotovo istovremeno, misao o novim listovima koje pojedinci pokreću i sami ih, s dosta truda, nastoje održati. Ovi a i slični kasniji listovi imaju neka zajednička obeležja. Pokretani bez neposrednog uplitanja vlastodržaca, oni su bili usmereni na zabavu i pouku i nisu ni u kojoj prilici smeli raspravljati politička pitanja. Neki od tih listova imaju i izvesna književna obeležja, ali u takvoj meri da se ne mogu svrstati među književne. Iako obučeni u zabavno-poučno ruho, ovi listovi morali su se u svemu prilagoditi težnjama vlastodržaca i uz oprezno postupanje nastojati da im se ničim ne zamere.

Ali pokazalo se brzo da je era nezavisnih zabavno-poučnih listova započela u nepogodno vreme pa, prema tome, i ostala bez vidnijih prvih rezultata. A u svemu tome dogodilo se da je u Mostaru don Franjo Milićević iz meni nepoznatih razloga odložio izdavanje svog lista i tim otklonio neprilike u kojima bi se s listom neizbežno našao. U Sarajevu, međutim, profesor Pavle Jovanović pokrenuo je prvi nezavisni zabavno-poučni list pod imenom »Trebević« početkom 1882. godine, koji je s drugim brojem od vlasti zabranjen i obustavljen. U zemlji je vladala

ustanička psihoza, i okupator je još pre nego su ratne operacije zahvatile delove istočne Hercegovine i južne Bosne pooštravao politički kurs u zemlji zavodeći preke sudove i druge iznimne mere. U takvim prilikama bilo je nemoguće izdavati ma kakav list, pa će tek pod Kalajem, posle postepenog smirivanja prilika, doći do pokretanja novih zabavno-poučnih listova.

Drugi zabavno-poučni list, nazvan »Bosanac«, pokrenuo je sredinom 1883. godine u Brčkom učitelj i književnik Ivan Lepušić, ali zbog malih mogućnosti pokušaj je bio bezuspešan i list se posle nekoliko brojeva ugasio. U jesen iste godine don Franjo Milićević je u Mostaru pokrenuo ranije planirani list, koji će se pod imenom »Hercegovački bosiljak«, odnosno »Novi hercegovački bosiljak« održati i uspeti da ustrajnim radom postigne izvesne rezultate. Od listova u ovom razdoblju zabavno-poučnog sadržaja je i »Novi prijatelj Bosne«, koji je fra Josip Dobroslav Božić od 1888. godine izdao u nekoliko svezaka, iako nijednu nije štampao u Bosni, kao i nedeljni list poučno-literarnog sadržaja pod imenom »La Alborada«, koji je Abraham Kapon, na španisko-jevrejskom, godine 1900/1901. izdavao u Sarajevu.

Najposle, ovde treba spomenuti i više rukopisnih, uglavnom đačkih listova, delom litografisanih, koji su u ovom periodu izdavani (»Narodna uzdanica«, »Glas kmetičke vile«, »Livanjske ilustrovane novine«, »Srpska svijest«, »Srpstvo«, »Polet«, »Golub«).

»TREBEVIĆ«

Više po nazivu nego po sadržaju i spoljnjem izgledu sačuvao se spomen na »Trebević«, prvi nezavisni list u Bosni i Hercegovini za austrijskog vremena, koji je na nekoliko godina po okupaciji pokrenuo u Sarajevu profesor Pavle Jovanović. To je i razumljivo ako se ima u vidu da su od ovog lista izišla svega dva broja, posle čega je izdavanje, po naređenju vlasti, obustavljeno. Zabrana je, prema uputstvu iz Beča, usledila usmeno i bez ikakvog objašnjenja, a zasnivala se na policijskom izveštaju o političkoj nepouzdanosti urednika Jovanovića. Pamtio se i prepričavao ovaj incident i u njemu vidėo samovoljan upravni akt protiv prvih inicijativa na kulturnom polju, ali je sâm list, razumljivo, bledeo sve više u sećanju savremenika i najposle, kao neuspeli pokušaj, pao u zaborav. Danas su brojevi »Trebevića« poznati iz opisa u »Sarajevskom listu« i jedva bi se smelo reći da su pristupačniji od priloga sačuvanih uz poverljivu prepisku koja je o ovom vođena između Zemaljske vlade i Zajedničkog ministarstva finansija.[1]

* * *

Na ideju o izdavanju lista nije Pavle Jovanović došao odjednom, čim se u oktobru 1880. godine kao mlad čovek obreo u nepoznatoj sarajevskoj sredini. Poreklom Zemunac (rođen 9. februara 1849), on je pre svoje odluke proveo godinu dana u sarajevskoj Realnoj gimnaziji i za to vreme bio svakako u mogućnosti da u dodiru s pojedincima oseti pa i upozna složene bosanske prilike. Imao je za sobom već nekoliko godina nastavničkog rada, jer je po svršenom Filozofskom fakultetu u Cirihu (1873) bio predavač na Realci u Zemunu i zatim Petrinji. Biolog po struci, on je imao razvijen smisao za publicističko delovanje.

Podstaknut od drugova, Pavle Jovanović je, molbom od 19. septembra 1881, zatražio od Visokog prezidijuma koncesiju za izdavanje »Trebevića«, petnaestodnevnog časopisa poučno-zabavnog sadržaja. U molbi, pisanoj na nemačkom jeziku, naglasio je da će list izdavati na »bosansko-hercegovačkom zemaljskom jeziku« u oba pisma, da će sâm

[1] V. opširnije u mom radu *Slučaj lista Trebević*, koji je objavljen u Godišnjaku Društva istoričara Bosne i Hercegovine, knj. XI, 1960, str. 135-147, odakle su uzeti važniji pasusi.

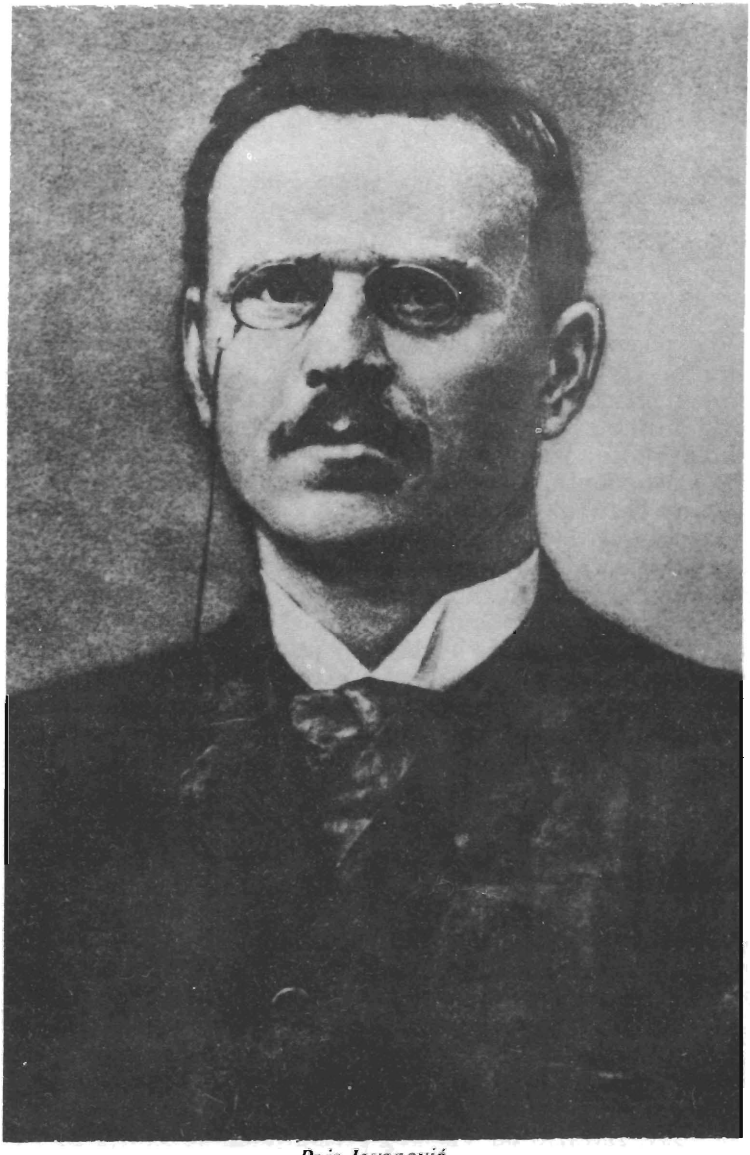

Paja Jovanović

biti izdavač i odgovorni urednik, a da će mu saradnjom pomagati urednik zvaničnog lista Ivan V. Popović, oficijal dragomanatstva Miloš Mandić i profesori ovdašnje C. kr. realne gimnazije. Naglasio je molilac izričito da se časopis neće baviti nikakvom politikom nego samo poukom i zabavom s ciljem da ovdašnju publiku na lak i pristupačan način pouči

o pitanjima iz raznih naučnih grana. Pošto je naglasio da namerava zatražiti odobrenje za štampanje lista u Zemaljskoj štampariji od Visoke finansijske zemaljske direkcije, Jovanović na kraju izjavljuje da bi želeo da pokrene list još u tekućoj godini, stoga moli da izdavačku koncesiju što pre dobije.

Podatke iz Jovanovićeve molbe ponovio je poglavar Dalen (Dahlen) u izveštaju od 23. septembra zajedničkom ministru finansija Saviju, ističući u zaključnom delu da dodela zatražene koncesije, prema članu 2. Uredbe o privremenom delokrugu šefa Zemaljske vlade, spada zapravo u njegovu nadležnost. Ali kako je ovo prvi slučaj pokretanja lista u okupiranom području, on moli ministra da o tom sâm donese zaključak, pri čemu ne propušta iskazati svoje mišljenje prema kome nema razloga da se ne odobri ovo traženje već i zbog toga što se list neće baviti politikom niti tretirati dnevna politička pitanja, dok su izdavač i pomenuti saradnici lista lica koja uživaju poverenje.[2]

Pošto je ministar Slavi 30. septembra odobrio koncesiju, Zemaljska vlada je o tome izvestila Pavla Jovanovića i uz to mu naredila da od izdanih brojeva dostavlja obavezno Prezidijumu Zemaljske vlade dva i Policijskoj direkciji jedan primerak, a u pogledu štampanja u Zemaljskoj štampariji uputila ga je da se obrati Finansijskoj zemaljskoj direkciji (koja je tada bila izdvojena i u odnosu na Zemaljsku vladu imala izvesnu samostalnost). Akt je dostavljen i Policijskoj direkciji radi znanja.[3]

Istog dana i zvanični list je doneo belešku o pokretanju novog lista u Sarajevu, na kome da će, uz urednika Jovanovića, raditi »lijepo kolo ovdanjih obrazovanih snaga«. Uz saopštenje da će list izlaziti u oba pisma, upućuje se na kraju čestitka: »U dobri čas, kano prvi početak te vrste u Bosni.«[4]

Po dobijanju koncesije, Pavle Jovanović je objavio »Poziv na pretplatu« i u njemu izložio svoj program. Izdavački posao on shvata kao jedno »plemenito poduzeće«, upravo kao pionirski rad u ovoj zaostaloj zemlji, koga se prihvata »u dogovoru s nekoliko vrsnih umnih snaga i vrlih prijatelja naše knjige i našega naroda«. Kao zabavno-poučni, list će donositi pre svega opise običaja, predanja, starina, povesnice i raznih narodnih umotvorina iz ovih krajeva, o čemu se još dosta po zabitnim kutcima prenosi od usta do usta i s kolena na koleno, a da o svemu nigde nema pismena pomena. Stavljajući prosvetu u prvi plan, list će se češće osvrtati na školu kao »najvažniji i najosjetljiviji živac u organizmu svakoga naroda komu je stalo do uzgoja njegove nade – omladine i do svojega materijalnoga i moralnoga boljka«, te će isticati i pratiti sve ono što doprinosi njenom razvitku. Iz istih razloga, jasno je, biće nauci i književnosti obraćena naročita pažnja.

[2] ABH – Zem. vlada, br. 2334 Präs. 1881; Risto Besarović, nav. delo, str. 63-64.

[3] ABH – Zem. vlada, br. 2384 Präs. 1881.

[4] »Sarajevski list«, IV/1881, br. 90, oktobar 7.

Namera je urednikova, izražena na kraju ovog opširnog prospekta, da uloži sve snage kako bi »Trebević« u najvećoj meri odgovorio potrebama naroda i duhu vremena kao zabavno-poučni list, »a od tebe će ponosna Bosno i dična Hercegovino zavisiti hoće li se ‚Trebević' održati i da li će se on u našoj književnosti uznijeti kao što se njegov imenjak nad Sarajevo ponosno uznio«.[5]

Značajno je da Ivan V. Popović u zvaničnom listu preporučuje čitaocima i ističe vrednost »Trebevića«. Osim pomenutog »Poziva na pretplatu«, u istom broju toga lista objavljena je i posebna beleška o pokretanju novog lista »Trebević«. »Kako je ovo p r v a pojava ovakve književne vrste u Bosni; kako je očevidno da će takav list u mnogom poučavati svakoga koji je željan pouke a pobuđivati na rad mnoge snage, koje u tišini tinjaju lijepijem i umnijem duševnijem žarom, to mi pozdravljamo svojega novog druga usrdnom čestitkom i preporučujemo čitalačkom svijetu po zemlji da ga toplo prihvati.«[6]

Jovanović je nameravao da u prvo vreme izdaje list mesečno, ali se početkom decembra sporazumeo sa štamparijom za petnaestodnevno izlaženje, kako je i koncesijom odobreno.

* * *

U međuvremenu dok Pavle Jovanović nastoji da novom listu obezbedi saradnju i finansijska sredstva, političko stanje u zemlji posle objavljivanja Privremenog vojnog zakona osetno se pogoršalo. Može se misliti u kakvom se nezavidnom položaju našao odjednom Jovanović kao urednik lista kada se zna da agilna sarajevska policija već nije u sumnjičenju mimoilazila ni gimnazijske nastavnike, lica koja su malo pre toga režimu još »ulevala poverenje«. U svom izveštaju od 6. decembra 1881, policijski direktor Alpi optužuje Prezidijumu Zemaljske vlade na osnovu »pouzdano poverljivih saopštenja« direktora Zoha i profesora Pavla Jovanovića zbog slanja dopisa u srpske listove. Izveštaj je u prepisu Zemaljska vlada dostavila Zajedničkom ministarstvu finansija, ističući da je naređeno najstrože praćenje i nadziranje pomenutih lica.[7]

I pored nepovoljnog trenutka, Jovanović nije odustao od svoje namere, i prvi broj »Trebevića« pojavio se u nedelju 8. januara 1882. (27. decembra 1881), kako je zabeležio zvanični list.[8] »Mnogi su ga u Sarajevu« – tvrdi se tu – »željno iščekivali i mnogima se rekli bismo – dopada.« Uz isticanje da je list štampan na finoj hartiji, na osam stranica kvart-formata, u belešci se apeluje na čitaoce da list podrže pretplatom,

[5] »Sarajevski list«, IV/1881, br. 109, novembar 20.

[6] »Sarajevski list«, IV/1881, c. br.

[7] ABH – Zaj. min. fin., No 1212 Pr. BH 1881.

[8] Treba ispraviti navod iz ranijih napisa da je »Trebević« izišao 30. decembra 1881. koji je Đorđe Pejanović uzeo prema datumu po starom kalendaru izlaska »Sarajevskog lista«, u kome je doneta ta vest (»Pregled«, VII/1933, br. 110, str. 105). U 5. broju »Sarajevskog lista«, na kome stoji: sreda 11. januara 1882. (30. decembra 1881) kaže se izričito da je prvi broj »Trebevića« izišao u nedelju, tj. 8. januara 1882. (27. decembra 1881).

kako bi se brzo ukorenio i bujno razlistao. »Po sadržaju prvog broja sudeći rekli bismo, da će biti prikladan ovdašnjoj čitalačkoj publici a kadar da dostojno zastupa Bosnu i Hercegovinu na književno-naučnom polju. Mi pozdravljamo našega novoga druga želeći mu napretka u svakom pogledu.« Na drugom mestu istog broja lista, u »književnom oglasu«, administracija »Trebevića« preporučuje tek izašli prvi broj.[9]

No nevolja je bila što se »Trebević« pojavio u vreme kada se politička kriza u zemlji pela svome vrhuncu. Najavljen i javno hvaljen, uz to iščekivan kao novost, list nije ostao nezapažen u radoznalim građanskim krugovima, iz kojih se prijavio i jedan broj pretplatnika,[10] ali je svojim zabavno-poučnim sadržajem i neutralnim stavom očigledno odudarao od uzbudljivih savremenih zbivanja u tom trenutku u kome je sve više produbljivan jaz između naroda i okupacionog režima.

Nastale su još nepovoljnije prilike kad je trebalo produžiti s izdavanjem lista. Zemljom su već odzvanjali ustanički poklici, i izdavanje drugog broja zapelo je sve do 1. februara. Urednik pokušava da ovo zakašnjenje opravda pred čitaocima razlozima pretplate ukazujući, najpre u zvaničnom a onda i u svom listu, da je drugi broj zakasnio u očekivanju da se na pretplatu odluče oni kojima je prvi broj poslan na ugled.[11] Iz ovog ponovljenog saopštenja nazire se u stvari ustrajnost Pavla Jovanovića da do kraja izdrži na započetom poslu, za koji kao da nema odstupnice posle izvršenih priprema i preuzetih obaveza, mada uviđa koliko je nepogodan trenutak za izdavanje lista. Ali kraj je već bio tu, nezavisno od volje urednikove.

Prilozi u oba broja »Trebevića« su početnički skromni i danas imaju uglavnom kulturno-istorijsku vrednost. Pošto je na uvodnom mestu ponovljen ranije objavljeni program (»Našim čitaocima«), prvi broj donosi još početak pripovetke *Mehmedov kijamet,* slike iz života sarajevskog, zatim dva članka *(Škole u Bosni i Hercegovini* i *Nevolja i nužna odbrana pred zakonom* i na kraju »Listak« i »Svaštice«. U »Listku« su dva napisa, jedan prikaz članka *Bosanski grobovi* prof. Luke Zore u izveštaju dubrovačke Gimnazije, i drugi članak *Štampa u Bosni i Hercegovini,* u kome se spominje Sopronova pečatnja u Sarajevu i prikazuju

[9] »Sarajevski list«, V/1882, br. 5, januar 11 (30. decembar 1881).

[10] U belešci o izlasku prvog broja »Trebevića« kaže se, pored ostalog: »Koliko doznajemo čitalačka publika njegova se, prije nu što je izišao, već počela obilato odazivati. To je dobar znak i po publiku i po njega« (»Sarajevski list«, V/1882, c. br.).

[11] U rubrici »Književnost« objavljeno je paralelno u oba pisma: »Onijem predbrojnicima i pretplatnicima »Trebevića« što se već upitkuju i za drugi broj – javljamo znanja radi, da smo se nješto stoga zakasnili što očekujemo pretplatu odnosno odgovore od onih čitalaca kojima prvi broj »Trebevića« na ugled poslasmo. Radi smo da znamo u koliko nam valja primjeraka Trebević otisnuti. Molimo daklen sve one čitaoce, kojima prvi broj poslasmo, da nam se što prije pretplatom odazovu, jer ćemo drugi broj samo pretplatnicima poslati. Administracija »Trebevića« (»Sarajevski list«, V/1882, br. 8, januar 18-6). Slično objašnjenje dato je i u rubrici »Odgovori uredništva« u 2. broju »Trebevića«

listovi i knjige koji su u njoj izdani.[12] Iz ovog broja zvanični list je preštampao tri napisa: u celosti članak *Nevolja i nužna odbrana pred zakonom* i prikaz *Bosanski grobovi* a delimično članak *Štampa u Bosni i Hercegovini.* [13]

Drugi broj sadrži dve pripovetke, obe nedovršene *(Mehmedov kijamet* – nastavak iz prvog broja i početak pripovetke *Sirota – pa vezir),* zatim članak *Manganove rude u Bosni* od dr I. Zoha (Zocha). U rubrici »Listak« prikazan je u belešci »Vjera i sujevjerje u Hercegovini« jedan članak dr M. Hernesa objavljen u bečkom listu »Ausland«, a u drugoj dat opširan opis prve srpske besede u Sarajevu, s prikazom pojedinih tačaka, pored ostalog i izvođenja vesele igre *Školski nadzornik* od Koste Trifkovića. Na kraju, u »Svašticama« govori se ukratko o medenom vinu ili medovini, duvanu, tamanjenju stenica i spravljanju crnog mastila.

Karakteristično je da u brojevima »Trebevića« nema nijedne pesme, iako se iz sadržaja zapaža nastojanje urednikovo da list bude što raznovrsniji. Samo po jedan članak u oba broja objavljen je latinicom, svi ostali prilozi zajedno sa zaglavljem štampani su ćirilicom. Izuzev članka direktora Zoha, ostali članci su nepotpisani. Nema svrhe danas tragati ko su pisci pojedinih članaka, popularno pisanih prema tadašnjim potrebama i shvatanjima, što se ne bi moglo reći i za obe nedovršene pripovetke kao rane pokušaje književnog rada u Bosni. Dok sam naknadno ustanovio da je pripovetku *Sirota – pa vezir* napisao skupljač narodnih umotvorina i pisac Petar Mirković, tada učitelj u Bihaću (pripovetka je u celosti štampana u zagrebačkom »Srbobranu« već 1884. godine), za pripovetku *Mehmedov kijamet* može se sigurno samo reći da njen pisac nije iz Bosne nego iz nekih drugih naših krajeva.[14]

Pripovetka *Mehmedov kijamet,* međutim, pobuđuje pažnju i zbog toga što je bila povod za nepoželjnu intervenciju vlasti i pre nego je sudbina »Trebevića« konačno zapečaćena. Posle izlaska drugog broja »Trebevića«, što je zvanični list, bez komentara, samo zabeležio,[15] poverljivim aktom od 7. februara 1882, s potpisom poglavara Dalena, ukoren je urednik Jovanović zbog sadržaja ove pripovetke, uvredljivog za shvatanja i osvedočenja Muslimana, koji u tome mogu videti porugu svog porodičnog života, neprikladne i neprijateljske napade na svoje običaje. Pošto su navedeni primeri, u aktu se izražava prekor uredniku kao

[12] »U toj štampariji pokrenuo je Sopron samostalan politički list na srpskom jeziku, koji je pod imenom »Bosanski Vjestnik« izlazio jedanputa u sedmici na cijelom kvart-tabaku svega godinu dana. U isto vrijeme pokrenut je u Sarajevu zvanični list »Bosna« na turskom i srpskom jeziku, i izlazio je ća do sadanje okupacije. God. 1869. pokrenut je drugi političan i poluzvaničan list »Đulšeni-Saraj« (»Sarajevski Cvjetnik«) opet na turskom i srpskom jeziku i izlazio je redovno do smrti urednika mu Šaćir efendije 1872. g.« (»Trebević«, br. 1, januar 1).

[13] »Sarajevski list«, V/1882, br. 6, januar 13 – 1.

[14] Za svoju pretpostavku da bi Rajko Perušek mogao biti pisac inkriminisane pripovetke *Mehmedov kijamet* nisam našao potvrdu.

[15] »Sarajevski list«, V/1882, br. 14, februar 1 (januar 20).

državnom službeniku što je dopustio takvu publikaciju suprotnu vladinim intencijama a koja može pružiti povod za razne neprijatnosti. Pored ukora, vlast je zabranila dalje objavljivanje ove pripovetke.[16]

Dva dana docnije 9. februara, direktor policije Alpi u svom izveštaju Prezidijumu Zemaljske vlade ponovo je potvrdio da se Ljuboje Dlustuš, Popović sa Srpske škole (treba: gimnazije) i Jovanović sa Realne gimnazije nesumnjivo bave dopisivanjem u slovenskim novinama. »Za bliže karakterisanje ove trojice učitelja« – kaže policijski direktor – »moram dodati da Dlustuša smatram političkim bezopasnim, dok se Popović i Jovanović mogu označiti kao individue odane panslavističkoj ideji, za koju ovde marljivo rade.« Izvještaj navodi i urednika zvaničnog lista Ivana V. Popovića, za koga se kaže da je sav u sličnim idejama, da održava veze s prokazanim Srbima i da na bojažljivog Jovanovića vrši najveći uticaj. Još je policija utvrdila da u poslednje vreme Jovanović i redaktor Popović s više Srba, kao Jeftanom Despićem i Đurom Damjanovićem, posećuju svakog dana Engleski konzulat, zbog čega je naređeno da se kretanje ovih lica neupadljivo prati. U izveštaju se još ukazuje na neprijateljsko držanje Srba prema Muslimanima.[17]

Dostavljajući 15. februara ovaj izveštaj Zajedničkom ministarstvu finansija, Zemaljska vlada je u dužem propratnom pismu izrekla svoje mišljenje o pojedinim navodima i naglasila, između ostalog, da profesora Jovanovića namerava prvom prilikom, a najdalje po isteku njegova odsustva, predložiti za otpuštanje iz ovdašnje službe. Isto tako vlada usvaja i policijsko sumnjičenje urednika zvaničnog lista Popovića, za koga tvrdi da je u najvećoj meri naklonjen srpskom pravcu i da se druži s licima koja su poznata kao protivnici uprave i neprijateljski raspoložena prema muslimanskom i katoličkom delu stanovništva, ali i pored toga ne predlaže raskidanje ugovora s njim, kako ne bi zemaljski erar zbog toga pretrpeo veću materijalnu štetu.

Zajedničko ministarstvo finansija je, na osnovu ovih materijala, okončalo stvar naredivši dopisom od 24. februara, pored ostalog, da se gimnazijski učitelj Jovanović što pre (ehestens – podvučeno) razreši dužnosti i da mu se odmah (gleichzeitig – takođe podvučeno) oduzme redakcija »Trebevića«, tako da može bez ustezanja smesta biti uklonjen iz zemlje. Osim toga, Ministarstvo je naredilo da se o saobraćaju označenih lica s Engleskim konzulatom naknadno oprezno sprovede istraživanje, kao i da se preko poštanskih i policijskih vlasti strogo nadzire prepiska ovih i sličnih podozrivih lica.[18]

Tek u leto 1882. godine, kada se po ugušivanju hercegovačkog ustanka pristupilo generalnom čišćenju činovničkog aparata, razrešen je Pavle Jovanović dužnosti u sarajevskoj Gimnaziji, a nekoliko dana docnije i direktor dr Zoh i profesor Rajko Perušek. U školskom letopisu, beležeći ove promene, novi gimnazijski direktor Nemac Gustav Johan

[16] ABH – Zaj. min. fin., No 334 Präs. BH 1882.

[17] ABH – Zaj. min. fin. No 375 Präs. BH 1882.

[18] ABH – Zaj. min. fin. nav. spis.

Jili (Jilly) nema nijedne reči pohvale ni za Jovanovića ni za Zoha, koji Zavod ostaviše »usljed dopisa bos.-herc. zemaljske vlade«, dok za Perušeka koji odlazi na Državnu gimnaziju u Rudolfovo, posebno ističe: »Zavod izgubi u g. Rajku Perušeku vrsna, veoma sposobna učitelja, učenici topla prijatelja, a kolege kolegu, kakav se rijetko nađe.«[19] Očigledno je da režim uklanja iz službe Zoha i Jovanovića kao nepoželjna lica.

* * *

Iz Sarajeva Pavle Jovanović se vratio na Realku u Petrinji, a odatle je 1884. godine prešao u Zagreb, gde je osnovao Srpsku štampariju i pokrenuo list »Srbobran«, koji je do kraja života uređivao. Izišavši na glas svojim novinarsko-publicističkim radom kao urednik »Srbobrana«, Jovanović je bio duže zastupnik na Crkvenom saboru u Karlovcima, a poslednjih godina i zastupnik u Hrvatskom saboru za srez hrtkovački u Sremu. Umro je u Zagrebu 27. maja 1897. godine.

[19] IV izveštaj Velike gimnazije u Sarajevu za školsku godinu 1882/83. Sarajevo 1883, str. 41.

»BOSANAC«

I pored dužeg traganja, nisam uspeo da pronađem službeni spis o pokretanju lista »Bosanac«,[1] a takođe ni da dođem do ijednog njegova broja, stoga o ovom listu mogu reći samo koliko je poznato iz dveju beležaka u zvaničnom listu, i to unekoliko dopuniti iz postojećeg bibliografskog opisa.

Zna se da je »Bosanac« bio »zabavno-poučni nedjeljnik«, da je »dozvolom visoke vlade« počeo izlaziti u Brčkom pod uredništvom učitelja (ne župnika) Ivana Lepušića, da je izlazio svake subote, na srpskohrvatskom jeziku, latinicom, u formatu 44 × 29 i da je štampan brzotiskom Milivoja Trumića u »Vinkovcich«.[2] Prvi broj lista izišao je 9. lipnja 1883, iz koga kao da je zvanični list preneo važnije programske stavove, ističući da će »Bosanac«, baveći se zabavom i poukom, »u tu svrhu također donositi uputstva u svim granamą gospodarstva, govoriće o trgovačkim odnošajima naše zemlje, objavljivaće vijesti sa čaršije važnog tržišta brčanskog glede cijene i količine raznih ondje prometanih plodina, i nastojaće, da stranom svijetu razbistri pojmove o Bosni i Hercegovini i o našem narodu«. Pozdravljajući najusrdnije novi list, pisac beleške iskazuje želju da on postigne »najbolji napredak i da mu nastojanje njegovo u okviru postavljenog programa a najpače oko unapređenja poljoprivrednih i trgovinskih grana našeg naroda obilnim plodom urodi«.[3]

U istoj belešci naveden je i sadržaj prvog broja »Bosanca«: Program lista – Zadružni život – Trgovina i narodno gospodarstvo – Obrađivanje krumpira – Sitne vijesti – Pregled trgovačkog prometa u Brčkom godine 1882. Najposle listak donosi: *Lihvar Ognjan i posljednja njegova noć*, pripovijest iz seoskog života. – Objavljujući još i pretplatnu cenu, zvanični list u pogledu štampanja »Bosanca« isključivo latinicom doslovno kaže na kraju »Mi bismo ipak željeli da uredništvo

[1] I potraga koju je na moju zamolbu ljubazno izvršio direktor Arhiva Bosne i Hercegovine Božo Madžar ostala je bez rezultata, kao što se vidi iz njegova obaveštenja: »Za časopis ‚Bosanac' koji je izdavao učitelj Lepušić nema ni traga ni u jednom našem fondu. Pregledao sam i povjerljivu i običnu dokumentaciju ZMF i ZV i sve što sam našao to je pomen o izdavanju knjižica ‚100 basna' od pomenutog učitelja Lepušića« (Iz pisma od 12. IV 1973).

[2] Đ. Pejanović, nav. delo, str. 22.

[3] »Sarajevski list«, VI/1883, br. 70, jun 16 – 4.

ovog lista na ćirilsko pismo obzir uzme što bi rasprostranjenje lista u narodu sigurno znatno potpomoglo.«[4]

Kao što je navedeno, pokretač i urednik lista bio je Ivan Lepušić (1855-1906), rodom Zagrepčanin, koji je kao mlad učitelj došao u Bosnu i u njoj ostao nekih osam godina, službujući na više mesta a najduže u gradskoj školi u Sarajevu. Za boravka u Bosni nastojao je da se približi narodnim masama i upozna njihov život radi vernijeg prikaza u svojim književnim pokušajima, u čemu je samo delimično uspevao. Pred kraj svog boravka u Bosni imao je nekog udela i u sabiranju muslimanskih narodnih pesama,[5] koje su uskoro pod Hermanovim imenom objavljene u dve knjige. U januaru 1888. otposlao je iz Sarajeva telegram Hrvatskom akademskom društvu »Zvonimir« u Beču, u kome pesnički glorifikuje Ivana F. Gundulića povodom proslave 300-godišnjice njegova rođenja.[6] Već rano javljao se s pripovedačkim prilozima po hrvatskim listovima, pa mu je zatim Matica hrvatska izdala dve zbirke pripovedaka – *Slike iz Bosne* (1891) i *Bosanke* (1893). Pored toga, pisao je i knjige za decu *Cvijetak, Dragoljub* i dr.).

Nije mi poznato koliko je posle prvog izdano brojeva »Bosanca«, ali da list nije bio duga života zasvedočava druga beleška u zvaničnom listu, u kojoj se, posle objavljivanja početka izlaženja »Hercegovačkog bosiljka«, kaže, pored ostalog: »Osuđeni na samovanje od toliko godina amo, mi se radujemo svakom novom drugu, makar i na književno zabavnom polju. Ali nekako hude su sreće ti novi drugovi. Eto iziđe lani u lijepom obliku i hvalevrijednom početku ‚Trebević' i prestade poslije drugog broja. Ove godine pojavi se ‚Bosanac' u Brčkom – i neima ga dalje.« [7] Drugim rečima, otpada u svakom slučaju uneti bibliografski podatak da je »Bosanac« izlazio i u 1884. godini.[8]

[4] »Sarajevski list«, VI/1883, c. br.

[5] U jednoj belešci kaže se o tom, pored ostalog: »No kako čujemo zemaljska vlada namjerava izdati posebno pjesme naših muhamedovaca, te je povjerila taj posao g. Lepušiću, učitelju ovdašnje gradske škole« (»Bosanska vila«, II/1887, br. 17, str. 272).

[6] Risto Besarović, nav. delo,.str. 250.

[7] »Sarajevski list«, VI/1883, br. 119, oktobar 9 – septembar 28.

[8] Đ. Pejanović, nav. delo, str. 22.

»HERCEGOVAČKI BOSILJAK«

Za izdavanje jednog periodičnog lista u Mostaru zatražio je odobrenje vlasti sveštenik don Franjo Milićević još u leto 1881. godine u isto vreme kad se u Sarajevu sa sličnim zahtevom javio profesor Pavle Jovanović. Više hrvatskih listova je na osnovu ovog, i pre nego je dobijeno odobrenje, objavilo poziv na pretplatu za novi hercegovački list, što je izazvalo prepisku između Zemaljske vlade i mostarske Okružne oblasti ne samo o listu nego i o dozvoli za štampariju, a kad su te stvari koliko-toliko razjašnjene, poglavar general Dalen podneo je, 7. oktobra 1881, izveštaj Zajedničkom ministarstvu finansija, svakako prema Milićevićevoj molbi (koju nisam uspeo pronaći), i u njemu izneo osnovne podatke o novom listu: on će se zvati »Bosiljak hercegovački«, izlaziće dvaput mesečno na »zemaljskom« jeziku i biti ispunjen poučnim i zabavnim sadržajem. Sâm izdavač bio bi i odgovorni urednik i list bi štampao u sopstvenoj štampariji koju ima u Mostaru. Molilac je izričito izjavio da se list neće baviti politikom niti raspravljati dnevna politička pitanja. Prema obaveštenju mostarske Okružne oblasti, don Franjo Milićević je pouzdana i svakog poverenja dostojna ličnost, i poglavar Dalen namerava stoga da dodeli traženu koncesiju, želi, međutim, prethodno da sazna nema li možda Ministarstvo štogod protiv davanja te koncesije.[1]

Činilo se da je za mostarski list obezbeđena koncesija, da njeno izdavanje ne može više doći u pitanje. Potvrđuje to i vest koja je objavljena u jednom novosadskom listu, u kojoj se najpre kaže da u Sarajevu profesor Pavle Jovanović pokreće zabavno-poučni list »Trebević«, a o novom mostarskom listu zatim doslovno navodi: »U Mostaru će izlaziti list ‚Bosiljak hercegovački' za bosanske i hercegovačke starine, a pisan će biti obojim pismenima, ćirilicom i latinicom.«[2] Nema sumnje, vest zavređuje pažnju, jer je potekla od urednika zvaničnog »Sarajevskog lista« Ivana Vasina Popovića, čiji je stariji brat Stevan bio urednik novosadskog lista.

Koncesija ipak nije tada dana, ne znam da li zbog odustajanja samog molioca, koji je, kako se čini, boravio još u Dalmaciji, ili iz nekih

[1] ABH – Zem. vlada, br. 1810 Präs, 1881; br. 2393 Präs. 1881; R. Besarović, nav. delo, str. 408-412.

[2] »Srpske ilustrovane novine«, Novi Sad, I/1881, br. 6, str. 96.

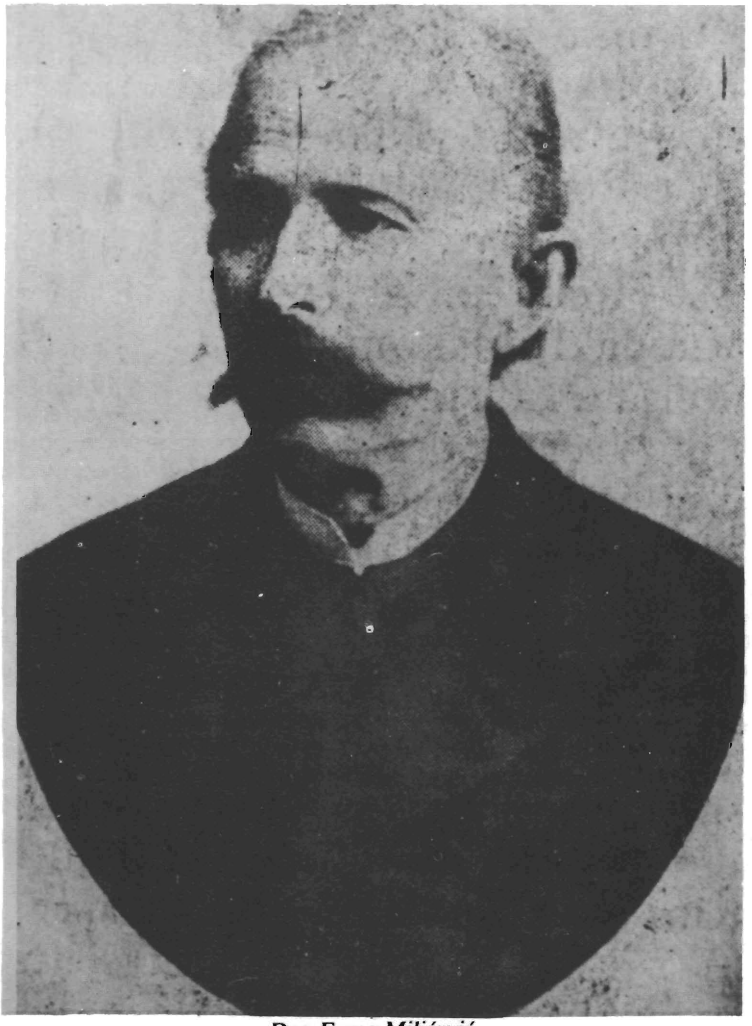

Don Frano Milićević

drugih, nepredviđenih razloga. Može se reći da je Mostar, kao centar otpora protiv objavljenog Privremenog vojnog zakona, bio u to vreme malo pogodan ma za kakvu izdavačku delatnost, što je svakako imalo uticaja na sudbinu lista. Represivne mere koje je okupator primenjivao za ustanka i neposredno posle njega dovele su do potpunog mrtvila u bosanskohercegovačkom javnom životu, i proći će blizu dve godine dok don Franjo Milićević dobije izdavačku koncesiju i pokrene list »Hercegovački bosiljak«. Štaviše, propašće i poduhvat učitelja Ivana Lepušića u Brčkom s listom »Bosanac« kao neuspeo pokušaj pre nego što se pojavio novi list u Mostaru.

Od zabavno-poučnih listova po okupaciji hronološki je treći po redu pokušaj don Franje Milićevića s »Hercegovačkim bosiljkom«, za koji je na ponovljenu molbu dobio koncesiju tek rešenjem Zemaljske vlade br. 12260 od 13. jula 1883. godine.[3] Pokretač lista zaslužan je ne samo kao jedan od prvih domaćih novinara-publicista nego i kao osnivač prve moderne štamparije u Hercegovini.

* * *

Rođen 10. oktobra 1835. u Velikom Ograđeniku kod Mostara, Marijan – po zaređenju Franjo Milićević stupio je u Franjevačko semenište u Širokom Brijegu, gde je bio zaređen (1856) i zatim poslan u Italiju da uči filozofske i bogoslovske nauke. Po svršenom školovanju vratio se u domovinu (1861) i bio jedno vreme duhovni pomoćnik u selima Veljacima i Gradnićima, a zatim je po pozivu provincijala redodržave Presvetog otkupljenja prešao na rad u Dalmaciju, ostajući i dalje član hercegovačke kustodije. Posle višegodišnjeg službovanja u Dalmaciji, za vreme koga je izučio tipografski zanat u štampariji Spiridona Artale u Zadru, fra Franjo Milićević je 1871. godine došao u Mostar na poziv biskupa Kraljevića, pošto se s njim prethodno sporazumeo o osnivanju jedne štamparije. Sâm Milićević je obezbedio za štampariju veći deo materijalnih sredstava (2 000 for.), delom iz vlastitih ušteda i delom iz pomoći primljene od braće i sestre, a osim toga nešto su dali biskup Kraljević, austrougarsko ministarstvo i drugi. Odmah potom Milićević je od jedne češke firme poručio slova i štamparski pribor a iz Trsta veću ručnu mašinu za štampanje, ali je poručena roba po prispeću u Dalmaciju morala u Makarskoj čekati više od pola godine dok je iz Carigrada, uz pomoć austrougarskog konzularnog predstavnika, dobijen ferman za štampariju. Dopremljena u Mostar, štamparija je uređena u jednoj kući uz biskupski dvor u Vukodolu i počela rad u septembru 1872. godine pod nazivom Tipografija katoličkog poslanstva u Hercegovini.

Milićević je vodio štampariju i u njoj štampao više udžbenika za katoličke škole, zatim nekoliko godišta kalendara *Mladi Hercegovac,* razne pobožne i zabavne knjige, među njima i *Robinzina Kruza* u prevodu s francuskog od Jova Ljepave, dalje Šematizam... za godinu 1873, koji je sastavio fra Petar Bakula. U štampariji je radilo nekoliko slagača i, kako je zabeleženo, što bi koji slagač složio, to bi sâm i štampao.[4] Ova štamparska aktivnost nije se nekima sviđala, među njima ni biskupu Kraljeviću, koji će se na pitanju štamparije najzad sukobiti s Milićevićem. Posledica ovoga bila je da se štamparija godine 1876. raspala u dva dela: tri četvrtine štamparije preuzeo je Milićević i iz Vukodola preneo u Zahumlje, u kuću svoje sestre, gde je štamparija nastavila rad pod imenom Typographia Franciscana (od juna 1876). Ostatak štamparije pripao je biskupskom Ordinarijatu, ali nije mogao produžiti rad, nego

[3] R. Besarović, nav. članak, str. 422.

[4] H. Kreševljaković, nav. članak str. 33.

je zamro i zatim propao.[5] Ova podela izvršena je, verovatno, prema osnivačkim ulozima.

S pozivom redovnika nije se, međutim, slagalo posedovanje štamparskog preduzeća, a ovo je sad bilo u rukama samo fra Franje Milićevića, pošto s njim više ništa nije imao biskupski Ordinarijat. Da otkloni moguće neprilike, naročito zbog oštrih propisa franjevačkog reda, Milićević je uskoro preduzeo korake za svoju sekularizaciju. Otišao je posle podele štamparije u Dalmaciju i od Svete stolice zatražio dozvolu za privremeno istupanje iz reda, kako bi kao svetovni sveštenik mogao posedovati i voditi štampariju. Uz dosta truda to mu je najzad uspelo, pa je štamparija sad nazvana Tiskarna don Franje Milićevića, pod kojim će imenom raditi sve do 1896. godine. U ovoj štampariji, uz koju je, prema nekim vestima, bila uređena i prva knjižara u Mostaru,[6] Milićević je produžio da izdaje kalendare i udžbenike, a od 1883. godine stalno i jedan list.

Pri redakcijsko-izdavačkom poslu don F. Milićeviću pomagao je kasnije dosta njegov sinovac Ivan Milićević Aziz, vredan književni radnik i novinar. Prema svom sećanju, Ivan Milićević je, baveći se rano književnošću, spevao već 1882. godine i štampao svoju prvu pesmu o *Agi Dviscu,* dok je o ferijama pomagao stricu oko štampanja kalendara *Mladi Hercegovac.* O tom radu kazuje dalje Ivan Aziz po sećanju: »Pošto don Frano Milićević 1883. godine pokrenu u Mostaru nedjeljni list ‚Hercegovački Bosiljak', a od 1885. namjesto njega ‚Glas Hercegovca' Ivanu bi uz ferije povjeravao upravu štamparije, dok bi se on liječio u Topuskom.«[7]

Napustivši krajem devedesetih godina štamparsko-izdavački posao, don Franjo Milićević je poslednje godine života proveo kao župnik u Blagaju. Umro je u Mostaru 8. februara 1903. godine.

* * *

»Hercegovački bosiljak«, kad se 1. septembra 1883. pojavio u Mostaru, bio je »list zabavni, za puk i književnost«;[8] a izlazio je dvaput mesečno u smanjenom novinskom formatu, u vlasništvu i pod uredništvom don Franje Milićevića, u čijoj je tiskarni i štampan. U zaglavlju je uporedo s vlasnikom i urednikom Milićevićem označen još Stjepan Dragoni u Metkoviću kao upravitelj i izdavatelj, ne znam iz kakvih formalnih razloga, jer praktično ta oznaka nije značila ništa. Bez naročitog isticanja nacionalne boje, činilo se sprva da i ovaj list, slično kao ranije sara-

[5] H. Kreševljaković, nav. članak, str. 33.

[6] H. Kreševljaković, nav. članak, str. 37.

[7] Spomenica Prve gimnazije u Sarajevu. Sarajevo 1929, str. 50. – Ivan Milićević je kao 14-godišnjak 1882. godine štampao u štampariji don Franje Milićevića svoju knjigu pesama – strana 62, format 18 × 11 – ukoliko su tačni navodi Line Štitić i Hamida Dizdara koje daju u delu »Bibliografija knjiga i periodičnih izdanja štampanih u Hercegovini 1873-1941«, Mostar 1958, str. 12.

[8] »Sarajevski list«, VI/1883, br. 119, oktobar 9.

jevski »Trebević«, želi na svojim stranicama pružiti svima bez razlike korisne pouke i zabavu. Ovo je i javno isticano. Tako je na brzojavni pozdrav Mehmed-bega Kapetanovića povodom pokretanja lista i prijave pretplate urednik Milićević krupno štampao sledeći odgovor: »Osnov mu kaže: slogu, ljubav i prosvjetu želimo«, pri čemu je, prirodno, zahvalio Kapetanoviću i iskazao želju da se i drugi zemljaci u njega ugledaju.[9] Prema tome, normalno izgleda što list štampan latinicom, ima ponešto i ćirilskog teksta, po koji napis, kako se čini, srpskih pisaca (Milivoj Poznanović: *Slike iz seljačkog života* – u više nastavaka, zatim članak *Brodolomje Hanze* i dr.), uz to i naziv lista dat je i u ćirilici. Ali, uza sve to ne može biti nikakve sumnje, list je pre svega namenjen hrvatskom katoličkom svetu i od početka ima izrazitu hrvatsku orijentaciju ne samo po smeru i sadržaju već i po nekim spoljnim oznakama (pismo, jezik, označavanje meseci narodnim imenima i dr.).

Ni u početku »Hercegovački bosiljak« nije prošao bez zamerki u pogledu načina uređivanja, jezika i štampe. Tako zvanični list (pored katoličkog verskog, tada jedini list u zemlji), pozdravljajući svoga novog druga na književno-zabavnom polju, konstatuje dotadašnji neuspeh s listovima u okupiranoj zemlji, i na kraju kaže: »Evo sada hercegovačkog ploda ‚Bosiljka'. Želimo mu ljepše sreće, ali i da bude bolje uređen, čistijim jezikom pisan i ljepše štampan nego što je zasad u prvom početku.«[10] Dok je način uređivanja posle nekoliko prvih brojeva sistematisan i doveden u red, karakteristično je da se »Hercegovački bosiljak« ne može jezikom pohvaliti, iako je dolazio iz središta zemlje uzoritog našeg srpskohrvatskog jezika, pa će to i ostati za sve vreme jedna od mana zbog koje će listovi don Franje Milićevića biti s više strana napadani. Slični prigovori upućivani su ovim listovima i u pogledu štamparske izrade (ne uvek s punim pravom), iz čega se može zaključiti da Milićević sa svojom štamparijom nije išao ukorak s vremenom niti je štampariju stalnim obnavljanjem potrebnih materijala i uređaja osposobljavao za primernu, valjanu tehničku izradu. Ovo zapostavljanje štamparije, zbog neizdvajanja dovoljnih sredstava za reprodukciju, posledica je svakako netrgovačkog vođenja štamparije (iscrpljivanje mašina i uređaja).

U pogledu sadržaja »Hercegovački bosiljak« je bio ograničen uglavnom na zabavu i pouku. List je donosio članke istorijskog sadržaja, razne poljoprivredne pouke, domaće vesti i objave, povremeno neku narodnu umotvorinu, a najviše zabavno-poučnih napisa prevedenih iz nemačkih, italijanskih i drugih listova. Kao zanimljivost treba istaći da je ovaj list u više brojeva donosio odlomke iz *Nevoljnika* od Viktora Igoa, što ih je »prosto na našu sveo V.V.V.«. Da je list naišao u javnosti na izvesno interesovanje vidi se i po tome što se od januara 1884. godine pojavljivao već svake sedmice, umesto petnaestodnevno kao dotad. To je sad »list za zabavu, pouku i književnost«, kako je u zaglavlju označe-

[9] »Hercegovački bosiljak«, I/1883, br. 2, rujan 16.

[10] »Sarajevski list«, VI/1883, c. br.

no, pa je uz pretežno latinsko pismo imao i dalje u ćirilici naziv lista i u tekstu poneki napis. Kako list nije smeo ulaziti ni u kakva politička pitanja, činilo se da je snalažljivo prebrodio početne teškoće i svoj opstanak u određenom smeru obezbedio.

* * *

A onda je »Hercegovački bosiljak« iznenadio svet jednom neobičnom vešću koja je uzbudljivo odjeknula i u samom Mostaru se proširila još uoči dana izlaženja lista. U broju 23, od 14. lipnja 1884, među domaćim vestima bila je složena i beleška pod naslovom »Tajni odbor«, u kojoj se samo kaže: »Ustanovljen je u Mostaru jedan tajni odbor, koji je do danas sakupio do 20.000 for. u svrhu još nepoznatu.«

Umešala se odmah vlast i ustanovila da vest potiče od redaktora don Franje Milićevića. Gradom se vest širila još 13. juna, i to u verziji da je tajni odbor skupio pomenuti iznos u korist Crnogoraca, odnosno za ciljeve hercegovačkog ustanka, što je srpsko stanovništvo uznemirilo i na nj vrlo nepovoljno delovalo. Saslušan o tome, don Franjo Milićević je izjavio kod Kotarske oblasti u Mostaru: »Dobijo sam jedno anonimno pismo, koje sam posle pročitanja spalijo. U tom je pismu označeno bilo, da su ovdašnji stanovnici Nikola Pičeta, Vaso Radulović i Jovo Svićalo, kao još jedna nepoznata osoba u pomenutu svrhu (na ranije pitanje rekao je da je novac u »svrhu crnogorsku« skupljan) po raznim kućama kupili, te da su već do 20.000 for. pobrali, što sam u novine uvrstijo. Tko je pisao neznam.« Saslušani su i svedoci Stevan T. Soldo i Risto Oborina, koji su tu zaplenjenu vest čitali, kao i slagač Grgo Miloš, koji im je brojeve lista dao pre zaplene. Vlast se ubrzo osvedočila da je vest puštena u javnost izmišljena.

Prema izveštaju koji je Kotarska oblast 17. juna podnela Okružnoj oblasti u Mostaru, policijski komesar je prethodno opomenuo urednika Milićevića da će zbog širenja ove vesti snositi posledice, ali on nije popustio ni odstupio izjavivši da je siguran u svoju stvar. I Milićević, protivno ovom službenom upozorenju, nije propustio da u svoj list uvrsti neobičnu vest, posle čega je tu vest kao neistinitu cenzura zaplenila u interesu javnog reda i mira. Inkriminisanu vest je izaslani policijski činovnik odmah zaplenio i njen slog je u štampariji rasturen, ali se još iste večeri (13. juna) otkrilo da su dva primerka lista s obespokojavajućom vešću živo kružila između nekih trgovaca. Bili su to upravo primerci koje je slagač Grgo Miloš izneo iz štamparije još pre izvršene cenzure. Na taj način ova neobična vest je postala predmet razgovora među srpskim stanovništvom, koje je zbog toga bilo jako uznemireno.[11]

[11] Uznemirenost je bila utoliko veća što mostarski Srbi od 1882. godine nisu više imali svoga organizovanog centra, Srpske opštine, jer je ona posle sudskog procesa i osude članova odbora zbog podnete predstavke protiv proglašenja Privremenog vojnog zakona za B. i H. bila raspuštena. Ovo neredovno stanje trajalo je kod mostarskih Srba sve do proleća 1888. godine, kada je povodom imenovanja Leontija Radulovića za zahumsko-hercegovačkog mitropolita (mesto dotadašnjeg Grka vladike) bila obnovljena i mostarska Srpska opština.

U pogledu porekla vesti, don F. Milićević je najpre odbio da navede njen izvor, a docnije je izjavio u zapisnik da je vest primio u anonimnom pismu.

Pozivajući se na koncesiju od 13. jula 1883, Kotarska oblast u Mostaru potvrđuje da don Franjo Milićević nije imao pravo da u listu raspravlja ma kakva politička ili religiozna pitanja, a kako je odobreni program donošenjem zaplenjene beleške prekoračio, predlaže da mu se oduzme koncesija za izdavanje lista »Hercegovački bosiljak«. Ovakav predlog nužno proizlazi još i iz okolnosti da povedena istraga o tobožnjim članovima komiteta, odnosno skupljačima novca nije dovela dosad ni do kakvog pozitivnog ishoda.[12]

Predlog Kotarskog ureda o oduzimanju koncesije Okružna oblast je već sutradan dostavila Zemaljskoj vladi na konačno rešenje, zamolivši za telegrafsko obaveštenje o odluci radi eventualnog sprečavanja pojave narednog broja lista koji treba da izađe 21. juna. U svom dopisu Okružna oblast je dodala da se sa sigurnošću može tvrditi da u gradu nije zasedao nikakav sličan komitet i da tu priču samo izmišljaju pojedina lica.

Zemaljska vlada je najpre telegrafski i zatim dopisom od 22. juna saopštila svoju odluku da se don Franji Milićeviću iz navedenih razloga oduzme koncesija za izdavanje beletrističko-privrednog lista »Hercegovački bosiljak« i da se izdavanje lista s današnjim brojem obustavi. Okružna oblast će o ovom na odgovarajući način obavestiti pismeno izdavača i preduzeti sve potrebno za brzo sprovođenje odluke. Tražeći da o izvršenju bude obaveštena, Zemaljska vlada primećuje da, prema primljenom izveštaju, cenzurisanje lista »Hercegovački bosiljak« tamošnji Kotarski ured nije u svemu tačno sprovodio. Jer da se tom prilikom pridržavalo propisa o cenzurisanju, zaplenjena lokalna vest iz 23. broja lista ne bi mogla biti štampana i još manje širena među građanstvom. Poziva se stoga Okružna oblast da preduzme sve što je potrebno kako bi se cenzorske vlasti ubuduće, ukoliko u Mostaru dođe do objavljivanja periodičnih dela, strogo pridržavale izdanih propisa, jer je u okupiranoj zemlji samo strogim sprovođenjem preventivne cenzure moguće izbeći razne neprijatnosti i primenu represivnih mera. Takođe je Zemaljska vlada pozvala Okružnu oblast da nastavi istragu povodom proširene vesti o tobožnjem tajnom odboru u Mostaru i da širitelje sličnih vesti, koje svakako mogu uznemiriti stanovništvo, najodlučnije progoni, prema potrebi i sudskim putem. O oduzimanju koncesije don Franji Milićeviću Zemaljska vlada je 25. juna izvestila i Zajedničko ministarstvo finansija.[13]

Vladino naređenje je sprovedeno striktno po svim upravnim instancijama, i don Franjo Milićević je 25. juna najposle i pismeno izvešten od Kotarskog ureda o zabrani daljeg izdavanja lista.

[12] ABH – Zem. vlada, br. 784, res. 1884; R. Besarović, nav. delo, str. 421-425.

[13] ABH – Zem. vlada, nav. spis.

»NOVI HERCEGOVAČKI BOSILJAK«

Ali oduzimanje koncesije nije značilo i kraj redaktorsko-izdavačke delatnosti don Franje Milićevića. Kao vlasnik i urednik »Hercegovačkog bosiljka« on je već 26.juna na »Visoki Zemaljski Gubernium« podneo rekurs protiv oduzimanja koncesije i naređenja »da ima svako dalne izdavanje pomenutog lista današnjim danom pristati«. Priznajući učinjenu grešku, Milićević u žalbi slobodno iskazuje misao »da čovjek koj je pogrešku učinio, a kaznu izvršio, ciela mu je pogreška oprošten a«, a kud će veća kazna od dosadašnje zabrane: kad bi se »pretrglo daljne izdavanje časopisa«, on bi izgubio mnoge predbrojnike i šteta bi iznela preko 1000 for. Navodi Milićević zatim da se »Hercegovački bosiljak« nikad nije bavio politikom, pa ni u zaplenjenoj domaćoj vesti nema ništa što bi bilo protiv države, uz to list ima i preko stotinu pretplatnika među državnim činovnicima, od kojih nijedan nije opazio u listu ma kakve političke pogreške »pa nije li to znak da je ‚Hercegovački bosiljak' bio svagda s vladom i uz vladu!« Ukazujući na potrebu izdavanja jednog časopisa u Mostaru, Milićević moli Visoku zemaljsku vladu da mu bude što pre dozvoljeno da nastavi izdavanje časopisa pod naslovom »Novi hercegovački bosiljak«, uz uslov da se odrekne svakog pretresanja o veroispovestima, da objavljuje vesti domaće i iz sveta i da neupadljivo posluži državi (»da moć bude biti tajni državni časopis«)[1].

Koliko se Milićeviću žurilo vidi se i po tome što je uskoro, u kratkom vremenskom razmaku, uputio Zemaljskoj vladi o istoj stvari dve urgentne molbe, jednu 8. i drugu 20. jula, moleći vladu da bi »blagoizvolela što prije pospješiti prositelju dozvolu za nastavljanje izdavanja lista« pod uslovima koje je u rekursu naveo. U drugoj od tih molbi on se žali da je već mesec dana kako je kažnjen »pretrgnutjem izdavanja svojeg lista«, a osim toga zna da Visoka zemaljska vlada »traži sreću i napredak svakoga i pojedinoga stanovnika pa stoga neće propustiti da podpisati prositelj podnese toliku štetu sa izgubljenjem mnogobrojnih predbrojnika«.[2] Ove urgentne molbe bile su svakako povod da Zemaljska vlada 31. jula zatraži od Okružne oblasti naknadnu istragu o osnivanju tajnog društva u Mostaru.

[1] ABH – Zem. vlada, br. 1005 res. 1884.

[2] ABH – Zem. vlada, nav. spis.

Okružna oblast u Mostaru se odmah odazvala ovom traženju i dopisom od 5. avgusta izvestila Zemaljsku vladu da je istraga o postojanju tajnog društva u Mostaru ostala bez ikakva ishoda. Tobožnje anonimno pismo koje je smišljeno izazvalo objavljivanje pomenute vesti usmereno je po svoj prilici, na to da list »Hercegovački bosiljak«, za koji čitalačka publika u poslednje vreme nije mnogo marila, pobudi veću radoznalost a tim, verovatno, i umnoži broj pretplatnika. Istraga koja je u ovoj stvari dotad vođena nije, međutim, dala dovoljno indicija da se urednik »Hercegovačkog bosiljka« krivično goni zbog širenja lažnih vesti.[3]

U izveštaju Zajedničkom ministarstvu finansija od 13. avgusta Zemaljska vlada je, pozivajući se na svoju obavest od 25. juna o oduzimanju koncesije don Franji Milićeviću i obustavljanju lista »Hercegovački bosiljak«, prikazala rezultate naknadno sprovedene istrage u pomenutoj hercegovačkoj aferi. Pošto pronesena vest nije izazvala ozbiljniju uznemirenost stanovništva, Zemaljska vlada je voljna izići u susret uloženoj žalbi i don Franji Milićeviću izdati, uz uobičajene uslove, novu koncesiju za list. Ovu koncesiju treba utoliko pre dati, smatra vlada, što je Milićević obustavom lista na mesec i po dana (u stvari više od dva meseca) dovoljno kažnjen za svoj samovoljni postupak.[4] Već 19. avgusta Zajedničko ministarstvo finansija je odobrilo koncesiju don Franji Milićeviću za nedeljni list »Novi hercegovački bosiljak«, pod uslovom obaveznog pridržavanja preventivne cenzure i da se koncesija u svako doba može oduzeti bez navođenja razloga za to.[5]

Dobivši novu koncesiju, don Franjo Milićević je nastavio izdavati svoj zabavno-poučni list pod imenom »Novi hercegovački bosiljak«. Kao pre, list je izdavan jednom sedmično (»izhodi svake subote večerom«), sad u nešto uvećanom formatu, latinicom i s nešto ćirilice ali bez ćirilskog natpisa. Takođe su ista i označena lica na listu: vlasnik i odgovorni urednik don Franjo Milićević, upravitelj i izdavatelj Stjepan Dragoni u Metkoviću. List se uređuje na stari način. Ipak, čini se da je u novom izdanju obraćena veća pažnja sabiranju narodnih umotvorina iz Hercegovine i Dalmacije. List propoveda trpeljivost prema drugim veroispovestima, ali i obeležava sve izrazitije svoju hrvatsku orijentaciju.

Kako je s 1884. godine nastupila era političkih listova, zavisnih od režima, i don Franjo Milićević je u septembru 1885. godine promenio naziv svoga lista u »Glas Hercegovca«, koji je kao politički list zatim godinama izdavao.

[3] ABH – Zem. vlada, nav. spis.

[4] ABH – Zem. vlada, br. 1045, res. 1884; R. Besarović, nav. delo, str. 424-425.

[5] ABH – Zaj. min. fin., br. 723 Pr. BH 1884.

»NOVI PRIJATELJ BOSNE«

Probijajući se uz posrtanja i padove, prvi zabavno-poučni listovi dali su neznatne rezultate i bili po osnivanju političkih listova (od 1884) potisnuti u toj meri da je i jedini preostali list ovog žanra, »Novi hercegovački bosiljak«, pretvoren 1885. godine u politički. Ne samo da režim nije više branio političke listove već je i podsticao njihovo osnivanje, što je neminovno slabilo interesovanje za politički neutralne zabavno-poučne listove. Pod dejstvom tako jasno izraženih tendencija oni su gubili tle pod nogama i bili postepeno zamenjeni listovima s književno-beletrističkim obeležjima, po kojima će ostaviti vidnog traga u našoj književnoj i kulturnoj istoriji (»Bosanska vila«, »Nada«, »Zora«, »Behar«), bez obzira što će uz to i dalje negovati pouku i zabavu. Ne sme se ipak gubiti iz vida da su neki listovi ovog pravca ostali negde na sredini puta određenog za prelaženje jer, uza sve pokušaje, njihova književna afirmacija nije bila dovoljna za sticanje glasa i neophodnog priznanja. Čini mi se stoga opravdanim ako o tim listovima dam najnužnija obaveštenja na ovom mestu a ne u rubrici za književne listove.

Ovo se odnosi pre svega na list »Novi prijatelj Bosne«, koji je franjevac Josip Dobroslav Božić – poznat i pod imenom fra Bono Božić (1860-1900), osnovao i u vremenu od osam godina izdao četiri sveske pokušavajući da tim svojim listom deluje u tradiciji Ivana Frana Jukića ali već na izrazito hrvatskoj osnovici. U političkom pogledu prevaziđeno Jukićevo bošnjaštvo se neosetno pretopilo u hrvatstvo. Stoga Božić produžava rad kao da u međuvremenu nije ni nastala ta krupna promena, pozivajući se čak na još živog fra Antuna Kneževića, izdavača i urednika četvrte sveske »Bosanskog prijatelja« u starom duhu, jednog od poslednjih fratara koji će u grob leći (1889) kao pravi Bošnjak.

Neobična je i pomalo sporna ličnost franjevca Josipa Dobroslava Božića, ne samo u odnosu na red kome je pripadao i iz njega najposle istupio nego i u odnosu na okupacionu upravu, protiv koje je, može se reći, potajno radio i kad je javno priznavao njenu oslobodilačku misiju. Po bučnosti, istupima pa i ispadima odudarao je od tipa tihog, skrušenog i razboritog fratra kakav je strogim vaspitanjem i disciplinom obično ovde stvaran. Počeo je rano javno delovati, trudeći se da pomogne narodu i ublaži njegove nevolje. Kad je car Franjo Josif, posle manevara godine 1885, primao u Požegi veliku deputaciju iz Bosne od preko 500 lica, Božić je iz Dervente, gde je službovao, po nekim seljacima uputio caru

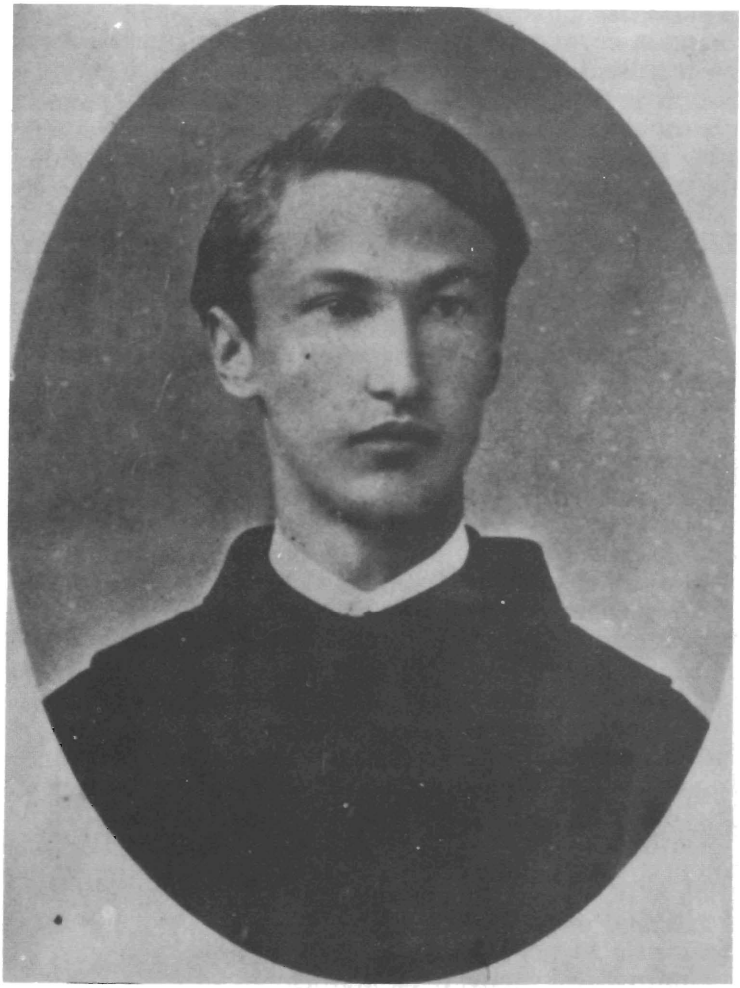

Dobroslav Josip Božić

memorandum o teškom stanju bosanskih kmetova i ujedno zatražio da se to pitanje brzo reši. Vlast je omela predaju memoranduma, uhvatila i pohapsila seljake a za Božića udesila da bude premešten u Kraljevu Sutjesku, i zatim u samostan na Plehanu. Svoje shvatanje kmetskog pitanja Božić je razradio u brošuri koju je pod naslovom *Bosansko-hercegovačko agrarno pitanje* objavio u Senju krajem 1886. godine. Pored četiri sveske »Novog prijatelja Bosne«, on je 1892. godine pokušao da u Sarajevu izda knjigu o Albaniji, čiju je prošlost upoznao boraveći tamo kao misionar, ali je izdanje na pritisak režima zabranilo Starešinstvo

reda. Neposredno pre bavljenja u Albaniji trebalo je da Božić ide u Kinu za misionara, ali do toga nije došlo.

Početkom 1894. godine Zemaljska vlada se našla pogođena člankom koji je o Bosni i Hercegovini izišao u američkom hrvatskom listu »Danica«, pa je na njen upit Kotarski ured u Sanskom Mostu izvestio da župnik fra Bono Božić vodi veliku prepisku s redakcijama »Obzora«, »Hrvatske« i »Crvene Hrvatske«, zatim s mnogim privatnim licima, a verovatno šalje pisma i u Ameriku. Po mišljenju kotarskog predstojnika, on bi mogao biti pisac članka u »Danici«, a kako je to mišljenje potvrdio i banjalučki okružni predstojnik, Božić je po kazni interniran u samostan Sutjesku i stavljen pod strogi nadzor.[2] Još iste godine Božić je krišom napustio samostan Sutjesku i pobegao u Ameriku, o čemu vlast nije ništa znala sve dok nisu počeli stizati američki listovi »Hrvatska sloga« i »Napredak« s člancima protiv okupacione uprave s njegovim potpisom (»Progonstvo Austrije«). Ovim listovima je, naravno, oduzet post-debi za Bosnu i Hercegovinu, a o samom bekstvu fratra je sarajevski okružni predstojnik Molinari, krajem 1896, na upit izvestio Zemaljsku vladu da je svojevremeno gvardijan sutješki fra Franjo Franjković o bekstvu usmeno izvestio kotarskog predstojnika u Visokom, ali da ovaj iz zaboravnosti nije o tom podneo prijavu.[3] Istupivši iz reda, Božić je proveo poslednje godine u prosvetno-kulturnoj i verskoj propagandi među američkim Hrvatima.

Fra Josip Dobroslav Božić, Potočanin, izdao je »za hrvatsko čitateljstvo« četiri sveske časopisa »Novi prijatelj Bosne«, od kojih nijedna nije štampana u Bosni (I – Senj 1888, II – Zagreb 1890, III i IV – Senj 1894. i 1896). Zbog velikih vremenskih razmaka to za okupacionu vlast nisu bile periodične publikacije nego knjige koje su, kako se čini, bez prepreka i naročitih smetnji ulazile u zemlju kao i ostale knjige iz Hrvatske, jer za zabranu nije bilo nikakva razloga – opštem stavu u tom nepolitičkom štivu nije se moglo ništa zameriti. Na naslovnoj strani prve sveske štampani su neki sladunjavi stihovi iz poezije J. Sundečića (u narednim sveskama su citati iz drugih pesnika), zatim se naročito podvlači da je delo »izdano podporom Matice hrvatske u Zagrebu«, a onda na zasebnoj unutrašnjoj stranici još ističe da se ovim »Bosanski Hrvati prikazuju Matici hrvatskoj«. Tome nasuprot štampani su budnički ne mnogo uspeli stihovi o. G. Martića:

»Ustaj Bosno iz sna davna
Protri nujne oči tvoje,
Jer sunašce granulo je
Izpred tvoga praga tavna«.

U predgovoru prve sveske, datiranom u Plehanu na Josipovo 1887. i s potpisom »Uredničtvo ‚Novog prijatelja Bosne', kaže se da je već šes-

[1] Dr fra Julijan Jelenić; *Božić Josif Dobroslav.* Narodna enciklopedija SHS, knj. I, str. 219.

[2] ABH – Zem. vlada, br. 447 Präs. 1894.

[3] ABH – Zem. vlada, br. Präs. 2858, br. 3854 I. B. 1896.

naest godina minulo »kako nam je bosanskim Hrvatom izašao na vidjelo u bielom gradu Zagrebu (treba: Sisku) četvrti i posliednji svezak ‚Bosanskoga prijatelja'«. Kriveći razne okolnosti vremena što je prestalo izlaziti to »začelo fra Ivana Jukića i drugova«, u predgovoru se dalje kaže: »Buduć smo danas doživili novo prosvietljeno vrieme: vrieme mira, slobode, ljubavi bratske, sloge i napredka, evo nas se njekoliko bosanskih Hrvata pregnusmo težka poduzeća naših djeda i pradjeda te sa ujedinjenimi bratskimi silami odpočesmo izdavati ‚Novog prijatelja Bosne' i to s pomoću naše ‚Matice Hrvatske', na čemu joj vjekovita hvala.« Nema sumnje, politički motivi su kod Matice u ovom slučaju pretegli nad književnim.

Materijali u pojedinim sveskama grupisani su po izvesnom redu u nekoliko odseka, vidno odeljenih jedan od drugog. Radi ilustracije prikazujem sadržaj prve sveske koji je razdeljen na četiri odseka. Tu se najpre govori o samostanu Sv. Marije u Podrinju, o Kraljevoj Sutjesci, razvalinama starih tvrđa u njenoj okolini (Bobovac, Visoko), zatim opet o nekim samostanima (Sv. Ive Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci, Sv. Marije u Olovu), o nadgrobnici poslednjeg bosanskog kralja Stefana Tomaševića, najposle o povlasticama koje turski sultani dadoše bosanskim franjevcima. U drugom odseku istog broja iznete su crtice ćudoredne, društvene i zdravoslovne (neke moralne pouke), u trećem opisani na zanimljiv način ženidbeni narodni običaji u okolini derventskoj (prošnja, prsten, svadba), a u četvrtom odseku date razne crte uglavnom iz seoskog bosanskog života, zatim nekolike pesme (bez vrednosti), najposle neki prevod s latinskog. U listu nema nikakvih prikaza ni beležaka. I ostale sveske su na isti način uređene, sa sličnim novim prilozima. Može se reći da je materijal po vrednosti neujednačen i da su u nekim stvarima, naročito istorijskim, izvedeni proizvoljni, nedokumentovani zaključci.

Saradnici u prvoj svesci »Novog prijatelja Bosne« su isključivo franjevci: fra Rafael Barišić, fra Josip Dobroslav Božić, fra Alfonzo Marija Bralić, fra Krunoslav Gubić, fra Blaž Ikić, fra Vjekoslav Kulašević, fra Dobroslav Nedić i fra Mirko Šestić. Od druge sveske proširuje se krug saradnika franjevaca i javljaju prvi saradnici svetovnjaci (učitelji Ivan Klarić i Ivan Pordušić).

Iako izrazito hrvatski opredeljen, okrenut jezički i pravopisno potpuno prema Zagrebu, list »Novi prijatelj Bosne« nije u početku s odobravanjem primljen čak ni u redovima svoje franjevačke braće. Doživeo je otud prvu kritiku, a kako je ona prilično razložna, izneću ovde neke prigovore ne ulazeći u suštinu same stvari. U jednoj dužoj belešci, nepotpisanoj, »Glasnik jugoslovenskih franjevaca« (urednik o. Jeronim Vladić) tvrdi da s pojavom novog lista, i pored tolikog oglašivanja i galame, nije ništa ozbiljnije dobijeno. U oštroj kritici naglašeno je da nešto bolje od o. Božića niko nije mogao ni očekivati ko poznaje njegove dotadašnje radove. »On i onaki ljudi misle« – kaže se dalje – »što znadu nekoliko slovničkih oblika, da znadu hrvatski jezik, da su književnici i spisatelji. Nije pisac i spisatelj koji zna pisat, ono je pisar, ko što nije ni pjesnik, koji zna samo srokove pravit i stihove sklapat, ono se zove pjes-

mar. A nije ni povjesničar koji zna zapisati koji povjesnički događaj i začiniti ga svojom samovoljnom mačtom – pisati da se piše.« Kaže se zatim da dosad verovatno nijedna knjiga na hrvatskom jeziku nije pisana s onoliko slovničkih, sintaktičnih i tiskarskih pogrešaka kao ova. Pisac beleške smatra da Božić nije dorastao za urednički posao, što potkrepljuje tim da su unete mnoge stvari koje nisu udešene za štampu. Na kraju izveden je i jedan praktičan zaključak: »Kad uprava sl. Matice hrvatske pročita Novog bos. prijatelja, mislimo, da se neće odazvati više i onakvim poduhvatom davati podpore, jer niti njoj, niti nam služi na diku.«[4]

Nasuprot sličnih nepovoljnosti, Božić je, dobivši podsticaja s drugih hrvatskih strana, nastavio započeti posao i izdao još tri sveske »Novog prijatelja Bosne«, poslednje dve kad se već nalazio među iseljenicima u Sjedinjenim Američkim Državama.

[4] »Glasnik jugoslavenskih franjevaca«, II/1888, br. 4. str. 75-76.

»LA ALBORADA«

Kao »Novi prijatelj Bosne«, u sličnoj situaciji se našao i list bosanskih Jevreja sefarda koji je u Sarajevu pod imenom »La Alborada« (Zora – Svitanje) na kraju ovog perioda pokrenut i kraće vreme izdavan. Na čelu lista stajao je redakcioni odbor, ali glavna zasluga za izdavanje i uređivanje lista pripada neosporno učenom i naprednom rabinu Ham Avramu Kaponu, doseljeniku iz Bugarske, koji je list pod istim imenom pre toga izdavao u Ruščuku i Ploeštiju. U obnovljenom, sarajevskom izdanju bio je to prvi list Jevreja u Bosni i Hercegovini, dragocen po svom dokumentacionom karakteru. List je pisan i štampan u latino-španskom jeziku sefarda, sa »raša« slovima (kvadratastim), i od njega je nakon poslednjeg rata ostao samo jedan povezani primerak u sarajevskoj Jevrejskoj opštini, koji se sada nalazi u Narodnoj biblioteci u Sarajevu.[1] O zaslužnom osnivaču i prilikama pod kojima je list pokrenut i izdavan moguće je dati približnu sliku na osnovu objavljenih brižljivo prikupljenih podataka.[2] Abraham Kapon (1853-1930) ispunio je svoj život borbom za goli opstanak i željom da sebi stvori mogućnost za jači intelektualni rad. Radi održanja mnogočlane porodice, živeo je po raznim mestima u Bugarskoj, zatim u Carigradu, Ploeštiju, najposle u Sarajevu, i prihvatajući se raznih poslova bio trgovac, bankar, prevodilac, urednik novina, hazan, propovednik, pesnik i pisac. Vatreno je zastupao i sledio Haskalu, pokret prosvećenosti koji je već čitav jedan vek prodirao i učvršćivao se među Jevrejima Nemačke, Austrije, Poljske i Rusije. »Neobičnost njegove ličnosti dolazila je do punog izražaja baš u tom balkanskom ambijentu, u jevrejskim zajednicama Bugarske, Turske, Rumunije i Bosne, gde je živeo i sa misionarskim fanatizmom se borio protiv vekovnih predrasuda. Srž njegove intelektualne ličnosti bila je večita težnja za progresom: deci treba dati školu, približiti im modernu nauku i literaturu.«[3]

Pre dolaska u Sarajevo Kapon je živeo u Ruščuku i Ploeštiju, gde je 1898/1899. godine izdavao list »La Alborada« na španskom jeziku, a

[1] Dr Haim Kamhi; *Jevrejska publicistika u Bosni i Hercegovini.* Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566-1966. Sarajevo, str. 168.

[2] Luci Mevorah-Petrović; *Abraham Kapon,* »Jevrejski almanah«, 1961/62, Beograd, str. 74-81.

[3] L. Mevorah-Petrović, nav. čl., str. 75.

kako su uskoro počeli masovni progoni Jevreja u Rumuniji, on odluči da se s porodicom iseli u Ameriku. Iseljenje nije, naravno, glatko teklo, trebalo je razne teškoće prethodno svladati, otkloniti. I upravo zbog raznih smetnji Kapon je, došavši do Beča, pristao, po nagovoru Meira Danona, da u maju 1900. godine otputuje u Sarajevo, u kom će sticajem raznih okolnosti ostati do kraja života. Našao je pristalice u prvoj generaciji školovanih Jevreja, ljubitelja i pobornika napretka, od kojih je podstaknut da u Sarajevu uz njihovu pomoć obnovi izdavanje lista »La Alborada«, bez obzira na izvestan otpor starijih Jevreja, čije je jedino merilo za stepen kulture i znanja poznavanje Biblije i Talmuda. Izdavanje lista je, izgleda presudno uticalo na njegovu odluku da umesto iselenja u Ameriku krene prema Sarajevu.

Kaponov dolazak u Sarajevo ubrzao je rad na pokretanju jevrejskog lista. Na jednom uskoro održanom sastanku najprosvećenijih članova Sefardske opštine utvrđeno je da postoji velika potreba za takvim li-

Abraham A. Cappon

stom kao glasilom sefarda u Bosni i Hercegovini, pa je na istom sastanku obrazovan odbor od desetorice intelektualaca sa zadatkom da izvrši pripreme za pokretanje lista i skupljanje priloga za njegov fond. Iz arhivskog materijala zna se da su u ime ovog osnivačkog odbora trojica (Avram Levi Sadić, Leon D. Levi i Jozef. T. Sabetaj Finci) zatražili od vlasti dozvolu za izdavanje beletrističkog sedmičnog lista pod imenom »La Alborada«, jevrejskim slovima, na jeziku sefarda. Podnoseći molbu dopisom od 3. oktobra 1900. Zajedničkom ministarstvu finansija na uvid i načelno rešenje, Zemaljska vlada je podvukla da list stavlja sebi u zadatak da pomogne obrazovanost jevrejskog stanovništva, pri čemu neće slediti nikakve političke ciljeve. Kao što proizlazi iz izveštaja vladina komesara za glavni grad, kod španskih Jevreja postoji interesovanje za ovo publicističko preduzeće i čini se da je egzistencija samog poduhvata osigurana. Kako predviđeni urednik rabiner A. Kapon ima potrebnu spremu za ovaj posao, a odgovornom uredniku Elijasu Kajonu ne može se ništa prigovoriti u političkom i moralnom pogledu, Zemaljska vlada moli Ministarstvo za ovlašćenje da može dati koncesiju za list »La Alborada«, naravno, uz pridržavanje pri tom uobičajenih kautela. Već 14. oktobra Zajedničko ministarstvo finansija je odobrilo da Zemaljska vlada trojici potpisnika molbe izda koncesiju za izdavanje lista »La Alborada« na španskom jeziku i jevrejskim slovima.[4]

Prvi broj lista »La Alborada« izišao je 28. decembra 1900, i otad se kao zabavno-poučni i literarni list pojavljivao svake sedmice sve do 16. avgusta 1901, kad je, posle 30 izdanih brojeva, obustavljen. Urednik Abraham Kapon ispunjavao je ponekad veći deo lista, dok je za sve vreme vlastima odgovoran bio Elijas Kajon.

Na kraju, pokušaću da ukratko ukažem na važnije priloge objavljene u brojevima prvog jevrejskog lista »La Alborada«, koristeći se sa zahvalnošću podacima koje je o tome izneo u pomenutom članku moj školski drug Haim Kamhi.[5] Na uvodnom mestu prvog broja student medicine Jozef Isak Salom ističe da će ovaj časopis imati vrlo značajnog udela u društvenom preporođaju jevrejske zajednice u svakom pogledu. Više članaka objavljeno je o novom cionističkom pokretu, zatim o položaju Jevreja u Rumuniji, Rusiji, Persiji, Bugarskoj, Turskoj i drugim državama. Posebno privlači pažnju članak Zeki-efendije, odnosno pravim imenom Moše Rafaela Atijasa, koji je pod naslovom *Istorija Jevreja u Bosni* objavljivan u više brojeva, zatim od istog pisca članak *Istorijat gradnje velikog (starog) hrama u Velikoj avliji,* u kome iznosi i neke pojedinosti i podatke o dimenzijama hrama i o troškovima gradnje i rekonstrukcije posle čestih požara, kao i njegov članak o popustljivosti turskih vlasti prema Jevrejima. Osim toga, Zeki-efendija je u mnogim brojevima objavio više narodnih poslovica na španskom jeziku, prikazujući se kao jedan od najboljih poznavalaca prilika i narodnog blaga Jevreja u Bosni. Urednik Avram Kapon je u više nastavaka objavio novelu Maćeha, zatim veliki broj nepotpisanih članaka o pojedinim jev-

[4] ABH – Zem. vlada, br. 3533 I. B. 1900; R. Besarović, nav. delo, str. 152-153.

[5] H. Kamhi, nav. čl. str. 168.

rejskim praznicima, članak o značaju audijencije vođe cionizma Teodora Hercla kod sultana Abdul Hamida itd. Pored članka sarajevskog rabina Merkada Avrama J. Romana, zatim članka Benciona Moše Pinta, kao i više članaka autorâ sa strane, među saradnicima ističe se i jedna žena, što je u tadašnjim prilikama bila prava retkost. To je Sara Simon Tov, koja piše *O grehu kralja Davida,* koji se ogrešio o muža borca šaljući ga u rat da pogine kako bi mu preoteo ženu.

List »La Alborada« nije se mogao održati zbog nesloge koja je sve češće potresala Jevrejsku sefardsku opštinu oko pitanja upravljanja opštinskim institucijama, oko hrama i sl. U tim zađevicama morao je stradati ovaj list, koji se odlikovao izvesnim modernističkim tendencijama, što se nije dalo uskladiti sa zaostalošću sredine u kojoj su bosanski sefardi živeli.

RUKOPISNI LISTOVI

Spomenuću na kraju i nekoliko rukopisnih, uglavnom đačkih listova iz ovog vremena koristeći se poznatim, već objavljenim podacima, bez ikakva novog istraživanja. Gotovo sve što se zna o ovim listovima zabeleženo je po sećanju saradnika, a kako se ta sećanja u većini ne mogu drugim dokazima proveriti, prikazani podaci nisu uvek pouzdani ni tačni. Ovi listovi su kolali samo u uskim zatvorenim krugovima, i bili bez ikakva uticaja, odnosno značaja za širu čitalačku publiku. Stoga smatram da je sasvim dovoljno ako se oni ovde samo sumarno spomenu.

Najstariji među đačkim rukopisnim listovima bio je list »Narodna uzdanica«, koji su od 1. marta do 1. maja 1882. izdavali u ćirilskom rukopisu učenici Srpske gimnazije u Sarajevu. Izdana su svega tri broja.[1] U poznatoj svojoj *Bibliografiji štampe* (1961) Đ. Pejanović, međutim, nije naveo ovaj list.

Đaci Gimnazije u Travniku izdavali su 1894 – 1895. godine periodično, latinicom, rukopisni list »Glas kmetičke vile« (»Kmetička vila«). Nije poznato koliko je brojeva izdano. Urednik lista bio je Petar Ajvazović.[2]

Godine 1896. u Livnu su, kako je zabeleženo, izdavane »Livanjske ilustrovane novine«, šaljivi list. Nije naveden ni izdavač ni koliko je brojeva izdano.[3]

Jedan rukopisni list pod imenom »Srpska svijest« izdavala je tajna družina Srba gimnazista u Sarajevu 1896. godine. Litografisan, u ćirilici, list je okupljao jednu grupu đaka na saradnju. Urednik lista bio je Vasilj Grdić. Prema sećanju većine živih saradnika, dugom 30 i više godina, izdana su dva broja lista po 64 stranice,[4] po drugom, kasnijem kazivanju takođe aktivnog učesnika i saradnika, »izašao je svega jedan broj u ljeto 1896«.[5] U Mostaru je tajno društvo Srba učenika Gimnazije iz-

[1] Josip Milaković; *Književni pupoljci učiteljskih pripravnika u Sarajevu 1887-1912*, Sarajevo 1912, str. V.

[2] Đ. Pejanović, nav. delo, str. 34.

[3] Đ. Pejanović, nav. delo, str. 36.

[4] C. Spomenica Prve gimnazije u Sarajevu, str. 52.

[5] Đ. Pejanović, nav. delo, str. 36.

davalo 1897. godine list pod nazivom »Srpstvo«, ćirilicom, u oktavu. Litografisan, list je finansiran prilozima članova društva. Urednik lista bio je Risto Radulović.[6]

Godine 1899, družina »Jukić« Zbora franjevačkih bogoslova u Sarajevu izdavala je i uređivala samo za franjevačke bogoslove rukopisni omladinski književni list »Polet«, u oktavu, latinicom pisan. Nije navedeno koliko je brojeva izdano.[7]

U sarajevskoj Gimnaziji je školske godine 1900/01. i 1901/02. Vladimir Dvorniković izdavao i uređivao zabavno-poučni list (hrvatskoj mladeži za zabavu i pouku) pod imenom »Golub«. List je pisan latinicom, izlazio je u oktavu, svakih 14 dana ili svakog drugog ponedeljka. Neki brojevi imali su bojadisani prilog.[8]

[6] Đ. Pejanović, nav. delo str. 37.

[7] Đ. Pejanović, nav. delo, str. 39.

[8] Đ. Pejanović, nav. delo, str. 41.

VERSKI LISTOVI

Pridajući osobiti značaj organizovanim verskim zajednicama zbog njihova uticaja u narodu, okupaciona uprava je stvarala povoljnu klimu i za pokretanje verskih listova u Bosni i Hercegovini, iako nema nikakve sumnje da je rana pojava tih listova posledica pre svega izuzetne delatnosti koju je po okupaciji razvijala rimokatolička crkva koristeći se povlašćenim položajem u kome se odjednom našla. U zemlji verski oštro izdeljenoj ona je, više nego ostale verske organizacije, blagonaklono susretana od merodavnih faktora, jer je to bilo u intencijama moćnih dvorskih krugova, a takođe je u isto vreme uživala i značajnu podršku, ne samo materijalnu, uticajnih međunarodnih klerikalnih institucija, vrlo preduzimljivih u radu na »spasavanju« zaostalih, primitivnih sredina. Dok je velika revnost na katoličkoj osnovici pokazivala prve rezultate, u procesu toga zbivanja i verski listovi su postajali važniji, pa i brojniji. Od ostalih veroispovesti, samo su još pravoslavni u prvom periodu austrougarske okupacije osnovali jedan verski list, i to, kako se čini, podstaknuti unekoliko odlukom Nadbiskupije sarajevske da proširi svoj list.

Verskih listova u ovom vremenu bilo je šest, pet katoličkih i jedan pravoslavni, od kojih su prvi svi izdavani u Sarajevu a samo poslednji, pokrenut na kraju ovog razdoblja, u Mostaru. Početkom 1882. godine pokrenuto je »Srce Isusovo«, službeni list tek ustanovljene Nadbiskupije vrhbosanske, koji je u narednih pet godina izlazio u mesečnim sveskama kao prvi i jedini verski list u zemlji. Kad se uvidelo da taj list treba proširiti, početkom 1887. godine obustavljeno je »Srce Isusovo« i umesto njega pokrenut novi službeni list Nadbiskupije koji je pod imenom »Vrhbosna« izdavan skoro šest decenija, sve do kraja drugog svetskog rata. Na početku 1887. godine pojavio se i »Glasnik jugoslavenskih franjevaca«, koji je kao organ franjevačkog reda, s dužim prekidom posle prvog svetskog rata, izlazio sve vreme menjajući u toku izlaženja više puta naziv. Četvrti katolički list, neslužbenog karaktera, bio je »Glasnik presvetoga srca Isusova«, pokrenut 1892. godine u mesečnim sveskama, koji je u velikim količinama rasturan među široke narodne mase. Godine 1900, na kraju ovog perioda, pokrenut je u Mostaru mesečni poučni i zabavni list za hrvatski katolički puk pod imenom »Kršćanska obitelj«, koji su izdavali i uređivali nastavnici Franjevačkog bogoslovskog semeništa u Mostaru. Najposle, Konzistorija pravoslavne

Mitropolije sarajevske izdavala je od sredine 1887. godine svoj službeni list »Dabro-bosanski istočnik«, koji je, uz manje izmene u imenu, izlazio do 1911. godine.

Namenjeni pre svega sveštenstvu i crkvi za njihove potrebe (s izuzetkom »Glasnika presvetoga srca Isusova« i »Kršćanske obitelji« – koji su delom pisani i izdavani za narod), verski listovi u normalnim prilikama ne bi izlazili iz uskog kruga zainteresovanih lica i ustanova, pa prema tome ni imali nekog značaja za širu javnost. Ali kako je štampa u okupiranoj zemlji sprva nerazvijena, razumljivo je da tada i verski listovi igraju neku ulogu, pre svega svojim popularnim poučno-zabavnim štivom, zatim etnografsko-istorijskim člancima, kao i prilozima iz književnosti.

»SRCE ISUSOVO«

List »Srce Isusovo« pokrenut je u Sarajevu odmah po organizovanju rimokatoličke crkve u Bosni i Hercegovini kao crkvene pokrajine. Papinom bulom od 5. jula 1881. ustanovljena je ovde redovna hijerarhija (»sveta vlada«) umesto dotadašnje vanredne tzv. misijske uprave, i za prvog nadbiskupa nove Nadbiskupije vrhbosanske postavljen je i posvećen dr Josip Štadler, sveučilišni profesor iz Zagreba, koji će na tom isturenom položaju »duhovnog vladara« ostati sve do svoje smrti (8.XII 1918).

Osećajući se siguran po položaju, i posve zaštićen, nadbiskup Štadler je delovao prilično samostalno i nije se uvek trudio da svojim ponašanjem ne povredi važeće društvene norme, konvencionalne a ni zakonske. Odlučan i spretan, veliki organizator i pokretač raznih poduhvata, uz to vrlo poslovan, on je na versko-crkvenom području brzo postigao krupne uspehe i po njima se toliko pročuo da je već početkom devedesetih godina, po smrti kardinala Mihalovića, bio jedan od ozbiljnih kandidata za stolicu zagrebačkog nadbiskupa.[1] Slično ovoj versko-crkvenoj delatnosti, Štadler je i politički vrlo zapaženo istupao i bio glavni predstavnik, vođ isključive velikohrvatske i katoličke politike; na pravaškom netrpeljivom programu i ekskluzivizmu katoličke crkve okupljao je i u Bosanskom saboru predvodio političku grupu Katoličku udrugu, koja u Bosni i Hercegovini nije programski priznavala nikakav drugi narod osim hrvatskog. Može se reći da su sličnim isključivim, ponekad i propagandnim duhom odisali i verski listovi koje je Nadbiskupija vrhbosanska u to vreme izdavala.

Štadler je došao u Sarajevo 15. januara 1882, a već 15. februara iste godine izišao je iz štampe prvi broj lista »Srce Isusovo«, očigledno bez prethodnog odobrenja Zemaljske vlade, koje je izdano osam dana kasnije, 23. februara. Za izdavača, međutim, nije to imalo rđavih posledica, i pored toga što su u zemlji pod dejstvom narodnog ustanka vlada-

[1] Karakteristično je da se za ovo zalagao upravo biskup Štrosmajer, koji je o Štadleru postepeno sticao sve bolje mišljenje. Tako se Štrosmajeru činilo najpre (1882) »da taj čovèk (Štadler) nema dost oštrine, duha i slobodne volje«, nešto kasnije (1884) »da on siroma nema dost ugleda«, a već 1889, po povratku sa osvećenja katedrale u Sarajevu, Štrosmajer kaže doslovno Račkom: »Nadbiskup Štadler malo je nešto jezuita, ali inače pobožan, energičan, raden i domorodan čovek«, (Korespondencija Rački-Strossmayer, III, Zagreb 1930, str. 4, 112; IV, Zagreb 1931, str. 91).

Josip Štadler

le izuzetne prilike. Zemaljskoj vladi je pod 13. februarom upućena jedna predstavka na nemačkom jeziku s potpisom nadbiskupa Štadlera kojom se, sasvim ukratko, tražilo odobrenje za štampanje mesečnog službenog lista nadbiskupskog ordinarijata, kako bi se olakšalo upravljanje dijecezom. Kad je Prezidijum Zemaljske vlade 23. februara izdao traženo odobrenje, o tome je istog dana obavešteno i Zajedničko ministarstvo finansija koje je, saglašujući se aktom od 9. marta s izdanim odobrenjem, obavestilo Zemaljsku vladu da bi trebalo preporučiti izdavanje

jednog crkvenog lista i za pravoslavne.[2] Karakteristično je da izdavanje ovog verskog lista nije bilo uslovljeno preventivnom cenzurom, kako se to tražilo od ostalih listova, mada je neka cenzura ipak posredno vršena putem štamparije. Ovo je, koliko znam, i jedini slučaj da Zemaljska vlada za izdanu koncesiju nije prethodno tražila odobrenje Zajedničkog ministarstva finansija, jer je izdavanjem lista u stvari bila stavljena pred svršeni čin.

Prvi broj »Srca Isusova« nosi datum 15. siečnja 1882. Na listu su označeni: izdavač Nadbiskupska kancelarija, odgovorni urednik Ivan Gesl (Göszl), tajnik nadbiskupov, štampa Zemaljska tiskara, a zatim je, pored pretplatne cene, navedeno da list izlazi svakog meseca na celom tabaku (16 stranica male osmine). Iz objavljenog »Poziva na pretplatu« vidi se da će ovaj Sarajevu toliko potreban crkveni list, pored službenih stvari, donositi i manje rasprave. Iako namenjen sveštenstvu, list će dobro doći i svetovnjacima, kojima se takođe upućuje poziv na pretplatu. Usmerenost lista je od početka hrvatska (»bosanstvo« se ne pominje), ali je jezik težak, starinska terminologija i pravopis (etimološki), sa sklopovima sintaktičkim i gramatičkim neuobičajenim u ovim krajevima.

O posvećenju nove Nadbiskupije vrhbosanske presvetom srcu Isusovom – otud potiče i naziv lista – govori naredba nadbiskupova br. 13/Pr. »Pod zastavom Srca Isusova«, objavljena na uvodnom mestu prvog broja. Ukazavši na veliku odgovornost i teret koji je s ovom nadbiskupijom preuzeo, Štadler ističe da je nasuprot neprijatelja duša naših razastro zastavu na kojoj je srce Isusovo, stoga poziva sveštenstvo i puk da se pod tu zastavu kupe. Razlaže on opširno o pravednosti božjoj, o pobožnosti itd., i onda o proklamovanoj zaštiti kaže: »I ja imajući sve to na pameti odlučih nadbiskupiji vrhbosanskoj dati za geslo: Srce Isusovo... Ja zato proglašujem, da je od danas glavni čuvar i patron ove nadbiskupije: Srce Isusovo...« O tom izvanrednom geslu nadbiskup u istoj naredbi nadugo govori, onda veliča Majku božju Mariju, takođe vrlo opširno, posle čega naređuje molitve koje će se moliti u župnim crkvama.[3] Objavljene su, dalje, u prvom broju naredbe o korizmenom postu, sakramentu pokore i dr., a na kraju je »Viestnik«, s kratkim beleškama (dečačko semenište u Travniku, imenovanje kanonika, nadbiskup oglašuje četiri oltarne slike).

I dok se geslo Srce Isusovo češće pominje, pa i njime koristi,[4] veći deo lista je iz broja u broj ispunjen raznim versko-crkvenim naredbama (o uskršnjem vremenu, o danu prve pričesti, o korizmenom postu, oprostima od ženidbenih zapreka, o večernjoj službi božjoj i svibanjskoj pobožnosti, o dekanijama, o banjalučkoj biskupiji, o Petrovu novčiću, pro-

[2] ABH – Zaj. min. fin., br. 1629 BH 1882; R. Besarović, nav. delo, str. 413.

[3] »Srce Isusovo«, I/1882, br. 1, str. 1-7.

[4] Iz naredbe od 20. veljače 1882: »Srce Isusovo je reć bi dom, u kojem naša nadbiskupija treba vazda da stanuje...«, preporučuje se stoga župnicima »koji u svojih župnih crkvah do sada nisu čuvali presveto tielo Isusovo u tabernakulu, neka bi to čim prije učinili« (»Srce Isusovo«, I/1882, br. 2).

glas za svetu krizmu, »naputak kateketom« itd.). Pored više dopisa religioznog sadržaja, takođe i o nekim aktuelnim temama s praktičnim uputstvima, list od početka donosi beleške o darovima koji stižu za gradnju katedralne crkve u Sarajevu, a i crkava po ostalim mestima u zemlji, izriče hvalu darodavcima, podstičući i druge da se u njih ugledaju. Jer »u nadbiskupiji od 70 i njekoliko župah, gdje je sviet jako siromašan, gdje prieko polovina župah nema ni župne crkve, a druga polovina kukavno izgleda, gdje u svakoj crkvi, koja već obstoji, stotina stvarih treba, kako ćemo si pomoći, ako nam u pomoć nepriteknu dobri katolici«.[5] Među beleškama je i opširnije obaveštenje o dolasku sestara kćeri božje ljubavi u Sarajevo, njihovim kupovinama zemljišta na Banjskom brijegu i u centru grada, započetim gradnjama i daljim namerama.

Naslućuje se iz lista da postoji sukob s franjevcima u pogledu župa koje u ime nadbiskupovo ima da preuzme svetovno sveštenstvo, prema načelnoj saglasnosti koju je za to dala Rimska kurija prilikom crkvenog uređenja. Ovo pitanje je zbog opiranja franjevaca ponovo pokrenuto i 14. marta 1883. sporazumno rešeno, i to tako da su 24 poimence navedene i još 2 neimenovane župe u nadbiskupiji vrhbosanskoj date nadbiskupu, a u banjalučkoj biskupiji 9 župa tamošnjem biskupu, dok su sve druge ostale i dalje franjevcima. Na župu Sarajevo, koja je kao centralna pripala nadbiskupu, imenovan je za župnika Ivan Gesl, dotadašnji tajnik nadbiskupov i urednik lista. »Ustolba« župnika sarajevskog izvršena je 15. avgusta 1883. godine. »Vel. g. Göszl prvi je župnik od svjetovnog klera u Bosnoj, prvi župnik glavnog grada Bosne.« On je zatim imenovan prisednikom nadbiskupskog duhovnog stola vrhbosanskog,[6] i delovao je kao gradski župnik u Sarajevu do marta 1894, kad je postavljen za župnika u Kutini. Od Gesla je službu tajnika kod nadbiskupa preuzeo Juraj Pušek, sveštenik Nadbiskupije zagrebačke, bivši kapelan Sv. Petra na Mrežnici. On je prispeo u Sarajevo 31. jula 1883, i uz tajničku službu primio i uređivanje lista »Srce Isusovo«.[7]

Zbog krutosti i netrpeljivosti pri odbrani verskih shvatanja, nadbiskup Štadler je povremeno dolazio u sukob s režimskim vrhovima koji su, koliko god ga blagonaklono susretali, morali javno zastupati načelo tolerantnosti među pripadnicima postojećih veroispovesti. U jednom od tih sukoba on je izgubio i izuzetno pravo da svoj list ne mora slati na preventivnu cenzuru. Dogodilo se to krajem godine 1883, kad je Štadler u jednom napisu ustao protiv verske trpeljivosti na bosanskom tlu kako je u više varijanti isticano u prvom zvaničnom kalendaru »Bošnjak« za 1884. godinu, pa je stoga taj kalendar proglasio jeretičkim i zabranio vernicima da ga čitaju. Štampanje ovog članka Zemaljska vlada je najpre zadržala, odložila, a onda i zabranila čim je od Zajedničkog ministarstva finansija iz Beča primila uputstvo da u okupiranoj zemlji

[5] »Srce Isusovo«, I/1882, br. 3.

[6] »Srce Isusovo«, II/1883, br. 9.

[7] »Srce Isusovo«, II/1883, br. 8.

može s punim pravom zabraniti sve štampane stvari bez izuzetka ukoliko nađe da su politički štetne ili da nije oportuno njihovo objavljivanje.[8] Tako je od početka 1884. godine i verski list »Srce Isusovo«, kao svi ostali, bio obavezno podvrgnut preventivnoj cenzuri.

[8] ABH – Zaj. min. br. 731 Pr. BH 1883; R. Besarović. nav. delo, str. 416 – 19.

»VRHBOSNA«

Kako je čitaocima obznanjeno u poslednjim brojevima »Srca Isusova«, izvršene su početkom 1887. godine, sporazumno s nadležnim crkvenim krugovima, znatne promene u katoličkom verskom listu. Umesto Nadbiskupske kancelarije, vlasnik i izdavač je postao Prvostolni kaptol vrhbosanski, i list je sad pod novim nazivom »Vrhbosna – Katoličkoj prosvjeti« izlazio dvaput mesečno (svakog 1. i 15. u mesecu), na čitavom tabaku ali u kvart-formatu, u mnogo većem obimu od dosadašnjeg. I za novi list, kao službeni crkveni organ, vredela je ranija naredba Ordinarijata vrhbosanskog da svaka župa u nadbiskupiji mora držati službeni verski list, plaćati ga iz crkvene blagajne i na kraju godine pohraniti u župni arhiv. I pored toga, broj pretplatnika u zemlji je još mali, i list se sprva održava zahvaljujući podršci na koju nailazi među pretplatnicima izvan Bosne i Hercegovine.[1]

S početka je »Vrhbosnu« kraće vreme uređivao, uz pomoć redakcionog odbora, dotadašnji urednik »Srca Isusova« Juraj Pušek, tajnik nadbiskupov. Posle pet meseci, već u junu 1887, uredništvo je preuzeo kanonik vrhbosanski dr Andrija Jagatić, koji će uvećani verski list uređivati s više sposobnosti i veštine. U nastojanju da list unapredi i sadržajno učini raznovrsnijim on je postigao vidne uspehe, pa je na položaju urednika »Vrhbosne« ostao više od devet godina, zapravo sve vreme koje je još proveo u Sarajevu kao kanonik vrhbosanski. Imenovan najpre od pape za protonotara apostolskog, dr Jagatić je dekretom od 28. aprila 1896. bio od zagrebačkog nadbiskupa Posilovića postavljen za generalnog superiora milosrdnica, naravno, pošto je prethodno isposlovao otpust iz Nadbiskupije vrhbosanske. Svojim planom o odlasku iz Sarajeva u Zagreb on je, po svoj prilici, ubrzao imenovanje mladog Ivana Šarića za kanonika vrhbosanskog,[2] koji će ujedno biti i njegov naslednik na položaju urednika »Vrhbosne«.

[1] Prema podatku poslednjeg urednika dr Anta Livajušića, »Vrhbosna« je u početku imala 779 pretplatnika, a od toga ih je bilo 571 izvan Bosne i Hercegovine (»Hrvatska misao«, Sarajevo, I/1943, br. 1-2, str. 59).

[2] »Previšnje imenovanje. Nj. c. i kr. apost. Veličanstvo dostojalo se premilostivo imenovati kanonikom prvostolnoga kaptola vrhbosanskoga veleč. gosp. *Ivana Šarića*, katehetu u samostanu milosrdnih sestara u Sarajevu« (»Vrhbosna«, X/1896, br. 14).

»Instalacija. Prvi začastni vrhbosanski kanonik, presv. g. dr. Andrija Jagatić, instalirao je prvoga Bošnjaka kanonika, Ivana Šarića, na Ilin-dan (20. srpnja) u prvostolnoj crkvi Presvetoga Srca« (»Vrhbosna«, X/1896, br. 15).

Dr Ivan Ev. Šarić, kasniji nadbiskup vrhbosanski, drugo je lice koje se na mestu urednika »Vrhbosne« dugo održalo, punih dvanaest godina, sve dok nije imenovan za pomoćnog biskupa (1908). Potpisujući za list kao odgovorni urednik od 1. avgusta 1896, Šarić je i kroz celu narednu godinu ispisivao na listu ime pređašnjeg urednika, kako bi i na taj način potvrdio da želi u istom duhu nastaviti uređivanje lista. A to je tim važnije što je Jagatić za dugog urednikovanja stekao poverenje u hrvatskom narodu, kome će stoga »Vrhbosna« i pod novim urednikom ostati mila. »Pregnimo, svi katolici-Hrvati, za katoličkom prosvjetom...«, proklamuje i potpisuje mladi kanonik i novi urednik lista uz poklič: »Pro Deo et Patria«.[3] Nije ipak do kraja održana ova privrženost prema poznatom starom uredniku, jer i pored navođenja njegova imena kao urednika na svakom broju u toku godine, na naknadno štampanoj naslovnoj strani sa sadržajem za 1897. godinu stoji samo: Uredio Ivan Ev. Šarić.

Kao dugogodišnji urednik »Vrhbosne« dr Šarić je pokušao da ovom verskom listu da izvesna književna obeležja, okupljajući oko lista poslenike na bazi katolicizma i hrvatstva. Sam pesnik nevelikog dometa, on je sladunjavim pesničkim jezikom pozdravljao i podsticao svoje saradničke pomagače »od Soče amo do Drine, od sinjega hrvatskoga mora tamo do hladnoga Dunava«. I dok te književne preokupacije nisu bile od većeg značaja, klerikalna politička linija na bazi pravaštva, vidna u listu od početka, došla je za Šarićeva urednikovanja do potpunijeg izražaja.

U »Vrhbosni« su pod uredništvom Jagatića i zatim Šarića donošene zasebno nove okružnice, naredbe i druge objave crkvenih vlasti, kako je to već uobičajeno u listovima slične namene. U neslužbenom delu, sad umnogom proširenom, raspravljana su pre svega pitanja iz svagdašnjeg života rimokatoličke crkve, uz to i objavljivane radnje iz svih struka bogoslovlja, naročito one koje su mogle poslužiti sveštenstvu u njegovom delovanju. Pored izvornih i prevedenih članaka verskog sadržaja, list je donosio kraća štiva iz Svetog pisma, crtice iz katoličkog ženidbenog prava, slike o rajskom vencu i dr. Prema zaključku Kaptola vrhbosanskog, list je devedesetih godina donosio kao poseban dodatak odlomke prevoda Svetog pisma, koje je prethodno odobrio i protumačio nadbiskupski ordinarijat. Pomenuću da je među člancima zabavno-poučnog sadržaja objavljen u nastavcima spis *Ben-Hur*, s prikazom života prvih hrišćana, zatim Jagatićeve putopisne crte iz Francuske (o Lurdu i dr.), najzad veći broj Šarićevih pesama a i članaka. Prigodnih pesama ima i od drugih pesnika (napr., Josipa Milakovića).

Pored članaka, »Vrhbosna« je u »Viestniku« prikazivala ukratko zanimljive pojave iz raznih krajeva (naša domovina, naša monarhija, Rim, zatim i ostale zemlje). O prosveti list je donosio prikaze i beleške gotovo u svakom broju, pratio razvoj hrvatske crkvene književnosti, prikazivao i druge domaće knjige i listove, a osim toga saopštavao i važnije vesti iz bogoslovske literature drugih naroda. »Vrhbosna« je pos-

[3] »Vrhbosna«, X/1896, br. 22.

većivala pažnju i katoličkim misijama, beležila o njima razne pojave, a nije izbegavala ni da polemiše s nekim domaćim listovima polazeći, naravno, sa svoga verskog stanovišta. Povremeno, oseća se u zavijenoj formi izvesna netrpeljivost prema drugim verama, tako, na primer, Srbe samo izuzetno naziva istočno-pravoslavnim, inače su »grčko-iztočnjaci« i »nesjedinjeni«. U »Vrhbosni« su sarađivali mnogi pisci, mahom sveštenici, iz svih krajeva koje list ubraja u hrvatske zemlje zajedno s Bosnom i Hercegovinom.

»Vrhbosna« je izlazila do kraja drugog svetskog rata, bez prekida za oba velika rata, i na njenu pojavu nisu imali uticaja nikakvi ratni događaji a ni političke promene do kojih je dolazilo. Pominjem samo ukratko da se posle Jagatića i Šarića na položaju urednika »Vrhbosne« promenilo nekoliko lica. Od 1909. godine list je uređivao dr Ivan Dujmušić, profesor katiheta, koji je i kasnije nekoliko puta bio kraće vreme urednik (1914, 1932). Od 5. broja, 1913. godine, »Vrhbosnu« je uređivao dr Anto Buljan, takođe katiheta, koji će, uz prekid u 1914. godini, držati uredništvo do 1918., kad ga predaje kanoniku vrhbosanskom dru Marku Alaupoviću. Pošto je niz godina bio urednik, dr Alaupović je krajem 1931. godine odstupio i predao redakciju dru Ivanu Dujmušiću, koji je na tom položaju ostao samo godinu dana. Od godina 1933-1937. list je uređivao katiheta dr Đuro Gračanin, a onda je redakciju preuzeo dr Anto Livajušić, takođe katiheta, i držao do kraja izlaženja lista. Treba još reći da je »Vrhbosna« dugo izlazila petnaestodnevno, a onda je 1925. godine pretvorena u mesečni časopis i tako do kraja izdavana. Od 1932. godine pa dalje list je potpisivao novi vlasnik, Akademija Regina apostolorum.

Nema nikakve sumnje, »Vrhbosna« spada u retke listove koji su bez prekida izlazili i održali se više od 50 godina, što je u tadašnjim prilikama predstavljalo začuđujuću postojanost, nedostižnu za druge bosanskohercegovačke listove (izuzevši jedino »Glasnik Zemaljskog muzeja«). Možda ovu postojanost ništa bolje ne objašnjava kao sažeta karakteristika koju je o listu »Vrhbosna« dao njegov poslednji urednik dr Anto Livajušić. Ukazujući da je »Vrhbosna« najvitalniji časopis u Bosni i Hercegovini, koji je proslavio dva jubileja – dvadesetpetogodišnjicu i pedesetogodišnjicu, dr Livajušić kaže: »Mienjali su se urednici, suradnici, carevi i kraljevi, prilike i neprilike. Mienjao je taj list kojiput i korice u malim nijansama, ali mu je glavni sadržaj ostao uviek isti: katolicizam i hrvatstvo. List izlazi na periferiji idejnog i kulturnog kruga i katolicizma i hrvatstva. Po katolicizmu je vezan u prvom redu s čitavim Zapadom a onda i ostalim svietom. Stoga su mu rubrike po svietu obilne, sočne i bogate. Po hrvatstvu je vezan s čitavom našom domovinom i narodom bez obzira, kako su ga komadali političari i ministri.«[4]

U arhivskim materijalima ostao je trag da je od preventivne cenzure i u ovom listu plenjen poneki prilog, kao što je bio slučaj s jednom pesmom u 1892. godini.[5]

[4] »Hrvatska misao«, I/1943. nav. br.

[5] ABH – Zem. vlada br. 1004 res. 1892; R. Besarović, nav. delo str. 71

»FRANJEVAČKI GLASNIK«

Sa zavođenjem redovne hijerarhije u rimokatoličkoj crkvi Bosne i Hercegovine nastala je i godinama potmulo tinjala surevnjivost između franjevačkog reda i svetovnog sveštenstva s nadbiskupom na čelu, bivšim i sadašnjim predvodnicima katolicizma u zemlji, iako se s obe strane nastojalo da sporovi ne izbiju otvoreno na videlo. Izgubivši vođstvo u crkvi, takođe i druge povlastice sticane kroz stoletna misionarstva, franjevci su se po okupaciji povlačili u samostane i preostale župe, da bi tako izdvojeni od spoljnih dodira skrušeno snosili svoj podređeni položaj. Iako pokorni i disciplinovani, oni se kao celina nisu lako prilagođavali nastalim promenama niti sudelovali u izgrađivanju novog stanja, nego su nastavljali da žive na stari način, sad uporedo sa svetovnim sveštenstvom koje je, kao nosilac hijerarhije i novog crkvenog uređenja, prodiralo i naglo osvajalo teren. Bio je to nevoljni mir partnera nejednake snage u kome su franjevcima, potiskivanim na svakom koraku, osporavane i zasluge koje je taj red imao u prošlosti.

Nasuprot nastalih nepovoljnosti zbog promena u crkvenom vođstvu, franjevci su sada jasno obeležavali svoju zasebnost i sve jače isticali bogate tradicije svoga reda. Za negovanje i potvrđivanje ovih težnji, oni su uskoro pokrenuli i svoj list »Glasnik jugoslavenskih franjevaca«,[1] i njim postojeću versku literaturu upotpunjivali novim, delom istorijskim sadržajem. Bilo je to posle nekoliko godina od osnivanja prvog verskog lista i pošto je Sarajevo postalo sedište franjevačke provincije Bosne srebrne. Na traženje redodržavnika s kraja 1886. godine, Zemaljska vlada je po odobrenju Zajedničkog ministarstva finansija izdala dozvolu za pokretanje jednog lista religioznog i poučnog sadržaja kao glasila bosanskih franjevaca, uz uslove koji su u pogledu preventivne cenzure vredeli za druge listove.[2] Na osnovu dobijene dozvole, izišao je počet-

[1] U svesci posvećenoj 25-godišnjici smrti fra Grge Martića urednik franjevačkog časopisa prof. fra Gavro Gavranić u članku *Zapamćenja fra Grge Martića od fra Mirka Šestića* kaže na jednom mestu: »Iza austrijske okupacije Bosne Martić se je skoro, kao već stariji čovjek koji je ujedno dovršio ulogu, povukao u mir. Isto tako i zajednica, kojoj je pripadao, potisnuta je u pozadinu, i skoro joj se je počelo osporavati zasluge u prošlosti. To je uzrokom bilo, da se među bosanskim franjevcima javljaju ljudi, koji u povjesnim djelima iznose zaslužni rad svojih pređa. Iz ovog raspoloženja nastao je i list: Glasnik jugoslavenskih franjevaca« (»Franjevački vijesnik«, XXXVII/1930, br. 9, str. 281).

[2] ABH – Zaj. min. fin., br. 607 Pr. BH 1887; R. Besarović, nav. delo, str. 439-440.

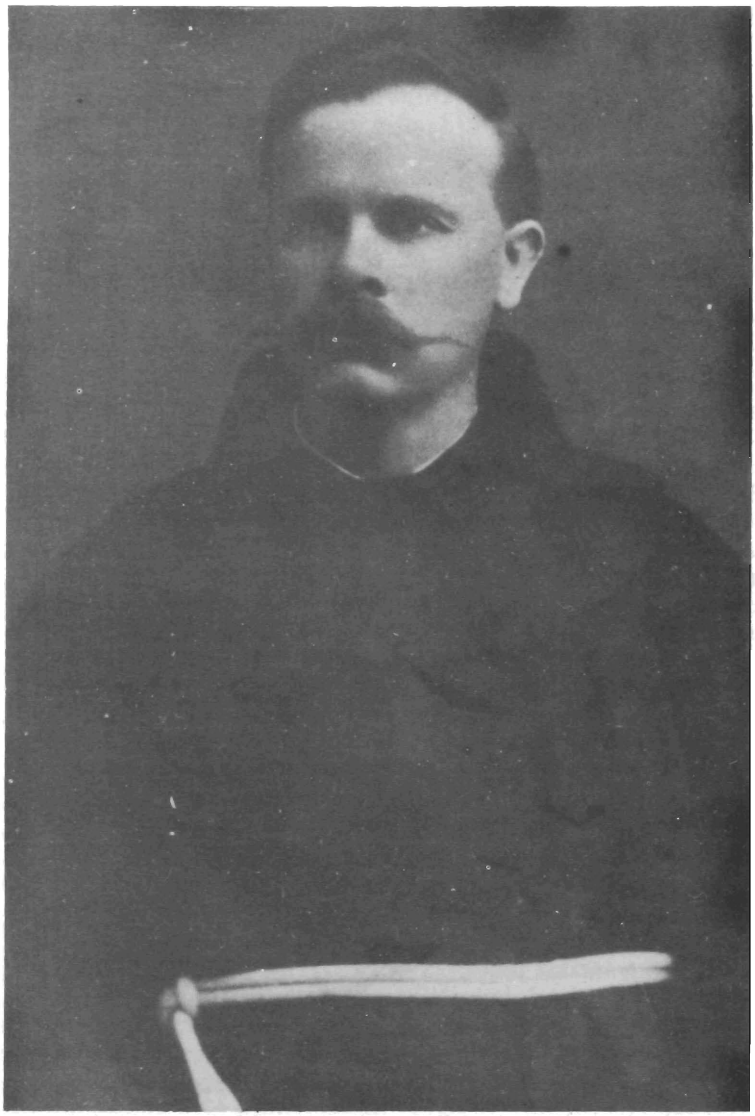

Jeronim Vladić

kom 1887. godine, u redakciji o. Jeronima Vladića, prvi broj časopisa pod nazivom »Glasnik jugoslavenskih franjevaca«, ali je odmah potom ovo ime, na traženje starešinstva reda, izmenjeno i list je u prvoj godini uz odobrenje Ministarstva izlazio dalje kao »Glasnik bosanskih i hercegovačkih franjevaca«.

Novo ime franjevačkog glasila, međutim, nije se dugo održalo. Već krajem oktobra 1887. godine uredništvo je zamolilo Visoku zemaljsku vladu za odobrenje da časopis izlazi ponovo pod imenom »Glasnik jugoslavenskih franjevaca«, i da tim postane uistinu »glasilo svih franjevaca koji govore oviem jezikom«. Posle ukazivanja da je ovakav naziv najpre »bezazleno i bez ikakvih tendencijah uredničtvo usvojilo bilo«, u molbi se zatim ističe da je ova promena potrebna i zbog toga što bi pod sadašnjim imenom i sam opstanak lista mogao doći u pitanje, pošto ga mnogi izvan Bosne i Hercegovine ne bi hteli primati, i pored toga što franjevci u susednim zemljama (Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Sloveniji) nemaju nijednog svoga lista. Kako je zahtev za promenu naziva podržao usmeno i franjevački provincijal, Zemaljska vlada je predložila Zajedničkom ministarstvu finansija da ovo traženje tim pre odobri što je poznato da bosanski franjevci ne podržavaju nikakve političke težnje koje bi išle izvan granica Monarhije. Usvajajući predlog, Ministarstvo je odobrilo da list od početka 1888. godine izlazi pod imenom »Glasnik jugoslavenskih franjevaca«, s tim da se putem preventivne cenzure tako usmerava da izbegne sve što ne bi bilo u interesu Monarhije, a naročito da se pod nazivom »jugoslavenski« ne bi sledile specifične »hrvatske« tendencije.[3]

»Glasnik jugoslavenskih franjevaca« izlazio je u mesečnim sveskama do kraja 1894. godine, a zatim je, posle promene naziva u »Franjevački glasnik«, izdavan do kraja 1901. godine kao »poučni i nabožni list« u petnaestodnevnim sveskama. Bio je to verski list s hrvatskim usmerenjem, od početka jasno izraženim, ali ne i isključivim, u kome se za sve vreme promenilo nekoliko urednika. List je od prvog broja vodio o. Jeronim Vladić i ostao na položaju urednika do kraja 1895, poslednje dve godine zajedno s o. Ignacijem Strukićem, katihetom u sarajevskoj Velikoj gimnaziji. Godine 1896-1897. bio je urednik o. Arkanđeo Brković, a zatim ponovo o. Ignacije Strukić, pri čemu je list u poslednje tri godine (1899-1901) štampan u Hrvatskoj dioničkoj tiskarni u Mostaru. Ove promene, imena i urednika, nisu imale bitnijeg uticaja na način uređivanja i orijentaciju lista.

Da ukratko još pomenem, glasilo franjevaca je i dalje menjalo ime i do izbijanja rata 1914. godine svoj versko-poučni sadržaj sve više zaodevalo u hrvatsko nacionalno ruho. Do prve promene došlo je početkom 1902. godine, otkad je pod imenom »Serafinski perivoj« izdavan kao »poučni i nabožni list« pod uredništvom o. Ignacija Strukića. Od 1906. godine list se pojavljivao u novom formatu kao petnaestodnevno »glasilo hrvatskih franjevaca«, a uređivao ga je fra Jozo Markušić, a od septembra 1908. do kraja 1913. godine to je »list za katoličku prosvjetu i zabavu« s urednicima dr Julijanom Jelenićem i dr Augustinom Čičićem. Od 1914. godine list je pod imenom »Naša misao« i podnaslovom »poučni i nabožni list« izlazio takođe u petnaestodnevnim sveskama, a uređivao ga je najpre dr Julijan Jelenić, direktor Franjevačke bogoslovije u Sarajevu, a od 1916. do kraja dr Augustin Čičić.

[3] ABH – Zaj. min. fin. br. 675 Pr. BH 1887; R. Besarović, nav. delo, str. 441-442.

Obustavljanjem »Naše misli« u 1919. godini prekinuto je izdavanje franjevačkog lista, i ovaj prekid će duže potrajati, sve do 1927. godine. Tada su uredništvo i uprava lista obrazovani u krilu franjevačke tzv. Velike, kasnije Klasične gimnazije u Visokom, odakle su franjevci svoj list pod nazivom »Franjevački vijesnik« izdavali do izbijanja rata 1941. godine. List je uređivao prof. fra Gavro Gavranić u Visokom, a štampan je najpre u Sarajevu a zatim godinama pred rat u Beogradu (za štampanja u Beogradu navodi se vlasnik za bosanske franjevce o. Josip Markušić i odgovorni urednik – najpre fra Vojislav Pudić, posle fra Vitomir Pavlović, katihete iz Beograda).

Franjevački list, bez obzira kako se nazivao u pojedinim periodima, služio je starešinstvu reda kao zvanični list za pitanja koja se odnose na rad i delovanje provincije Bosne srebrne, pre svega za obnarodovanje raznih naredaba, saopštenja, izveštaja, sedničkih zapisnika i drugih službenih oglasa. Pored ovog, list je u nezvaničnom, znatno obimnijem delu donosio mnogobrojne napise poučnog i religioznog sadržaja, zatim izvorne ili prevedene propovedi i besede, biografije svetitelja, crkvene vesti i druge napise. Uz korišćenje sačuvanih materijala iz samostanskih arhiva, u listu su prikazivane neke crkvene starine i građa iz prošlosti franjevačkog reda, takođe i razni događaji iz istorije, naročito bosanske, a osim toga su u vidu književnih i drugih beležaka registrovane mnoge savremene pojave i zanimljivosti. U listu su u nastavcima objavljivani i neki duži radovi, kao, na primer, *Povjesne crtice o Kreševu* od urednika I. Strukića u godinama 1898. i 1899. sa zanimljivim podacima o radu biskupa M. Šunjića, o delovanju katoličke agenture u Sarajevu (od 1856), o osnivanju sarajevske katoličke škole (1865) i dr. (delo je zatim i u zasebnoj knjizi odštampano). Najveći broj saradnika je svakako iz reda franjevaca, ali se na stranicama ovog časopisa naiđe češće i na saradnike svetovnjake.

Vodeći računa o crkvenoj disciplini, franjevački list je za sve vreme izlaženja izbegavao da se ma u kom vidu izjašnjava o svetovnom sveštenstvu, koje se tada množilo i fratre sve više potiskivalo. Ipak, prikriveno negodovanje je ponekad, makar posredno, nalazilo nekog oduška i izražaja.[4]

[4] Tako je list, na primer, kritikovao otvoreno bivšeg franjevca don Franju Milićevića, ukazujući na veliki broj jezičkih grešaka u njegovom »Glasu Hercegovca« (»Glasnik jugoslavenskih franjevaca«, IV/1890, br. 1, str. 15).

»ISTOČNIK«

Ne može biti sumnje da pedantna birokratija nije u vreme pokretanja prvog katoličkog lista u Sarajevu (1882) prenela nadležnima sugestiju Zajedničkog ministarstva finansija o potrebi izdavanja jednog crkvenog lista za pravoslavno sveštenstvo. Ali zadugo nije bilo vesti o pravoslavnom verskom listu, iz kojih razloga – moglo bi se samo naslućivati, pošto su mogućnosti izdavanja objektivno postojale. Tek kad je krajem 1886. godine objavljeno pretvaranje katoličkog »Srca Isusova« u znatno veću »Vrhbosnu«, »Bosanska vila« je, pominjući to, ukazala na potrebu pokretanja pravoslavnog verskog lista ističući da za to postoje potrebni uslovi.[1] Posle toga, u sarajevskoj Konzistoriji se živo radilo na pokretanju lista, o čemu je i javnost upoznavana iz više beležaka objavljenih u »Bosanskoj vili« i sarajevskoj »Prosveti«.

Iz arhivskog materijala zna se da je mitropolit dabrobosanski Đorđe Nikolajević, po zaključku konzistorijalne sednice, predstavkom od 15. maja 1887. zatražio od Zemaljske vlade odobrenje da se u Sarajevu pokrene list za pravoslavno sveštenstvo pod imenom »Dabro-bosanski istočnik«, koji bi svakog meseca na jednom štampanom tabaku izlazio u vlasništvu mitropolijske konzistorije i pod uredništvom sveštenika Nikole Lalića, njenog kanceliste. Osvedočen je Nikolajević, prema navodima predstavke, da njegovo sveštenstvo želi i očekuje takav list »koji bi mu u mnogome oblakšao mnogostručne dužnosti kao sveštenika i paroha, jer bi u istom nalazio upustva u njegovom pozivu, kako prema crkvi i narodu, tako i prema pretpostavljenim vlastima«. Program lista je zatim iscrpnije izložen, uz isticanje da će se list, bez mešanja u političke stvari, baviti isključivo predmetima crkveno-prosvetnog sadržaja i držati u granicama verske trpeljivosti.[2]

[1] Posle vesti o izdavanju »Vrhbosne«, kaže se; »Na to mi imamo da kažemo samo ovo: Pravoslavnih Srba ima u Bosni i Hercegovini okruglim brojem 600.000, – katolika samo 200.000; mi prav. Srbi imamo ovdje tri mitropolita, – katolici samo jednoga nadbiskupa; mi imamo u Sarajevu konzistoriju i ne daleko od Sarajeva bogoslovski zavod sa šest profesorskih snaga; naše je sveštenstvo mnogo nespremnije i mnogo bi mu više trebalo pouke nego sveštenstvu katoličkomu, – pa opet se u našoj svešteničkoj inteligenciji nije još porodila misao, da pokrene list, – ne natrpan visokoučenim bogoslovskim raspravama, za koje je kod nas još rano – nego poukama i uputama za svagdašnje djelovanje sveštenikovo. To bi nam bilo nužno kao nasušni hljeb. – Videant consules!...« (»Bosanska vila«, I/1886, br. 24).

[2] ABH – Zem. vlada, br. 720 res. 1887; R. Besarović, nav. delo, str. 435-436.

Đorđe Nikolajević

I pored nepovoljnih izveštaja o uredniku Laliću (koji je svršio bogosloviju u Beogradu i proveo dve godine na studijama na Duhovnoj akademiji u Kijevu), Zemaljska vlada je preporučila molbu, pa je Zajedničko ministarstvo finansija 13. juna 1887. odobrilo koncesiju za izdavanje ovog lista, pod uslovima koji vrede za oba katolička verska lista. U obavesti o odobrenju Zemaljska vlada je pojedinačno navela uslove pod kojima se ono daje, ističući da se koncesija može u svako doba oduzeti bez navođenja razloga, da se list obavezno šalje na preventivnu cenzuru, da se na zaplenjenim mestima ne sme ostavljati belina, zatim, da je uredništvo dužno da šalje obavezne primerke i prijavi svaku promenu u listu.[3]

Po dobijanju koncesije, mitropolit Nikolajević je okružnicom pozvao sveštenstvo na pretplatu, ukazujući da je svaki sveštenik u dijecezi dužan držati ovaj list, uz to je preporučio mlađim sveštenicima da sarađuju u listu člancima moralno-poučnog sadržaja, dopisima i drugim prilozima. I urednik Lalić je oglasio pokretanje lista, putem domaćih i »prekograničnih« srpskih listova i, navodeći ukratko program, naglasio da će list dobro doći sveštenstvu, učiteljima i srpskim opštinama u radu. Posle svršenih priprema, u Sarajevu je u julu 1887. godine počeo izlaziti »Dabro-bosanski istočnik« kao mesečni »list za crkveno-prosvjetne potrebe srpsko-pravoslavnog sveštenstva u Bosni i Hercegovini«, kako je navedeno u podnaslovu. Novi list pozdravila su oba sarajevska srpska lista, poželevši mu da bude lepo predusretan od svih, osobito od srpskog sveštenstva, kome je i namenjen. »Bosanska vila« je donela sadržaj prvog broja i dodala da je naslovnu sliku, lepu i značajnu, nacrtao učitelj Stevo Kaluderčić.[4]

Prvi urednik, Nikola Lalić, međutim, nije dugo ostao, izdao je svega četiri sveske i zatim odstupio. Po odluci Konzistorije sarajevske, uredništvo časopisa preuzeo je proto Đorđe Petrović, konzistorijalni savetnik, što je zatim i Zemaljska vlada, izvestivši Ministarstvo, potvrdila.[5]

Od početka je »Dabro-bosanski istočnik« vredeo, kako se vidi iz podnaslova, za sveštenstvo cele Bosne i Hercegovine, pa je njegov prvobitni naziv, pošto nije odgovarao faktičnom stanju, izmenjen 1888. godine u »Bosansko-hercegovački istočnik«, pod kojim će imenom kao »mjesečni duhovni časopis za crkveno-prosvjetne potrebe srpsko-pravoslavnog sveštenstva« na isti način dalje izlaziti u vlasništvu AEM Konzistorije sarajevske i u redakciji Đorđa Petrovića. Posle prote Vase S. Popovića, koji je zamenio Petrovića i bio urednik samo u 1894. godini, uredništvo lista je od početka 1895. preuzeo protojerej Stevan N. Davidović, član Konzistorije sarajevske, i uređivao ga naredne tri godine po istim principima kao i predašnji urednici. Na kraju 1897. godine, on je, u ime uredništva, stavio »cijenjenim čitaocima na znanje« da će list i

[3] ABH – 1887, c. spis; R. Besarović, nav. delo 436-438.

[4] »Bosanska vila«, II/1887, br. 14, str. 224.

[5] ABH – 1887, nav. spis; R. Besarović, nav. delo, str. 439.

dalje izlaziti pošto su mitropoliti hercegovački i tuzlanski izvoleli izjaviti da će »Bosansko-hercegovački istočnik« preporučiti i obvezati svoje sveštenstvo da ga pretplaćuje i drži. »Anketa, koja će se na skoro sastati ovde od uticajnijeh lica« – kaže na rastanku proto Davidović – »odrediće mu pravac u pogledu sadržine, oblika i osobe, koja će ga uređivati.«[6] Nema sumnje, list je zapao u krizu pod uticajem autonomne borbe i u vezi s njom nastalog podvajanja u sveštenstvu i narodu.

Slabo stanje »Bosansko-hercegovačkog istočnika« podstaklo je trojicu mitropolita da pomognu list i zajednički obezbede njegovo izlaženje. Početkom 1898. godine, oni preuzimaju vlasništvo ovog lista, koji im je, u stvari, od početka služio kao zvanično glasilo, iako je teret izdavanja i redigovanja snosila samo Konzistorija Mitropolije dabrobosanske. U novim prilikama list je dobio skraćeni naziv, »Istočnik«, s podnaslovom »duhovni list za crkveno-prosvjetne potrebe srpsko-pravoslavnog sveštenstva i naroda u Bosni i Hercegovini«. Vlasnici lista su Njihova visokopreosveštenstva srpsko-pravoslavni bosansko-hercegovački arhijereji, a urednik sveštenik Teodor Jungić, vojni kapelan. Nisu ostale nezapažene ove promene u jeku autonomne borbe, takođe ni angažovanje za list zavisnih arhijereja.[7] Iako je list sada proširen pa izlazi petnaestodnevno, svakog 1. i 15. u mesecu, program nije menjan i list je, kao i pre, nastojao da objavljivanjem raznih uredaba upozna sveštenstvo s administrativnom stranom njihove službe, zatim da raspravama iz bogoslovske nauke pomogne njihovo usavršavanje, da ih proučavanjem starina upoznaje s narodnim životom u prošlosti i sl. Ali, i pored proširenja i češćeg izlaženja, list je zbog postojećeg političkog sukoba i podvajanja mnogo slabiji nego ranije, kad je imao više saradnika iz redova sveštenstva i naroda.

Početkom 1900. godine, uredništvo »Istočnika« je od Jungića preuzeo jeromonah Ilarion Radonić, profesor reljevske Bogoslovije, kasniji mitropolit zvorničko-tuzlanski, i bio urednik sve do 20. broja, 1907. godine. U međuvremenu završena je autonomna borba i ovaj časopis početkom 1906. godine prelazi u vlasništvo Velikog crkvenog suda za duhovne potrebe, čiji organ postaje. Posle Radonića, »Istočnik« je uređivao sveštenik dr Simeon Popović, a od 1909. godine do kraja dr Tomo Popović, profesor katiheta Velike gimnazije sarajevske. Kako je 1909. godine pokrenut časopis »Vjesnik« kao zvanično glasilo autonomnih srpsko-pravoslavnih crkveno-školskih vlasti u Bosni i Hercegovini, prestala je potreba za »Istočnikom« i on je početkom 1911. godine obustavljen.

[6] »Bosansko-hercegovački istočnik«, XI/1897, br. 12, str. 424.

[7] U jednoj belešci o izlasku više svezaka lista, kaže se, pored ostalog: *»Istočnik* je i do sad bio list za zvanične potrebe naših Mitropolija, a ove godine prešao je i u njinu svojinu. Listu je promijenjen format i ime: najprije se zvao *Dabrobos. Istočnik*, za tim *Bos. Herc. Istočnik*, a sad samo *Istočnik*. Promijenjeno je i uredništvo; no i ako je Istočnik zvanični i jedini list naših sveštenika, ono ipak ni jedan od njih nije mu urednik! Naši Arhijereji postavili su za urednika *vojničkoga kapelana* g. T. Jungića« (»Zora«, Mostar, III/1899, sv. 4, str. 167).

»Istočnik« je na svojim stranicama donosio naredbe i okružnice konzistorijalne, i državne ukoliko su se ticale sveštenstva, crkve, škole i opštinskih odnosa, a osim toga i razne poslanice, pozive i druge objave. Pored ovog službenog dela, list je donosio poučne članke, napise religioznog sadržaja, rasprave o manama i popravci sveštenstva i naroda, zatim propovedi, crkvene besede, govore u raznim prilikama (o velikim praznicima, novoj godini, pri rukopoloženju, o proslavama i dr.). Jedan deo ovih priloga čine prevodi iz strane bogoslovske literature, uglavnom ruske i grčke. Sledeći verski program, list je još donosio životopise svetitelja, beleške o glavnim praznicima u kratkim izvodima, pravilo crkveno, razne crkvene vesti i beleške (rukopoloženja, proizvođenja, naimenovanja, odlikovanja, penzionisanja, čitulje i dr.). Više od ovog, »Istočnik« je zanimljiv po objavljivanju narodnih umotvorina i etnografsko-istorijskih članaka, s opisima crkvenih i svetovnih starina, retkih starih knjiga, manastira, crkava, parohija, narodnih običaja itd. Ovi prilozi su u prvo vreme organizovano prikupljani, preko sveštenstva koje je na to uputio i unekoliko obvezao mitropolit Nikolajević svojom okružnicom još 1886. godine. Povremeno, list je, pored narodnih umotvorina, donosio i neke književne priloge male vrednosti (pesme, crte i sl.). Za sve vreme izrazita je srpska orijentacija lista, pri čemu se nacinalna oznaka često spajala s verskom i kao takva isticala.

Izdavan pod okriljem od vlasti zavisnih arhijereja, časopis »Istočnik« je iz političkih razloga napadan iz redova srpskih opozicionih krugova, bez obzira kako je i od koga bio uređivan. Može se ipak reći da je list po svojim prilozima bio u prvim godinama mnogo zanimljiviji nego posle godine 1896, kad se pod uticajem autonomne borbe pretvara u suvoparan crkveno-verski organ strogo zvaničnog karaktera.

»GLASNIK PRESVETOGA SRCA ISUSOVA«

Neočekivano, u Sarajevu se početkom 1892. godine pojavio i treći rimokatolički list, »Glasnik presvetoga Srca Isusova«, koji je s odobrenjem duhovne vlasti pokrenuo i s početka uređivao Franjo Venhuda, župnik iz Stupa u Sarajevskom polju. Iz nekih razloga list nije prve godine štampan u Sarajevu – iako su tu već radile četiri moderno uređene štamparije, nego u benediktinskoj tiskari u Brnu, odakle je prenošen i rasturan po Bosni. Bio je to omanji mesečni časopis, namenjen isključivo širokim slojevima, a imao je zadatak da u popularnoj formi pretresa moralno-religiozna pitanja u duhu shvatanja rimokatoličke crkve. Urednik je obećao, prema njegovoj usmenoj izjavi kod vlasti, da će list izbegavati svaku polemiku, takođe i raspravu političkih pitanja.

Zaobilazeći ustaljenu praksu, župnik Venhuda je pokrenuo list na svoju ruku, bez prethodnog odobrenja vlasti, i tek je po izlasku prvih dveju svezaka zatražio koncesiju priloživši na uvid obe štampane sveske. Zemaljska vlada je u dopisu od 23. februara, prikazujući Zajedničkom ministarstvu finansija ceo slučaj, istakla da je Venhuda ovim napravio veliku grešku: pošto je više godina boravio u Bosni, najpre kao katiheta u Institutu kćeri božje ljubavi a unazad dve godine kao župnik u Stupu, njemu je moralo biti poznato da je za pokretanje ma kakvog lista ovde potrebno vladino odobrenje, kao i to da periodični listovi obavezno podležu preventivnoj cenzuri. Župnik je verovao da za list koji se ne štampa u Bosni nije potrebno odobrenje i tim se branio, ali takvo pravdanje nije se moglo uvažiti. Pojava ovog lista, ističe se u dopisu, uzvitlala je prašinu u srpskoj štampi, jer je zagrebački »Srbobran« u jednom dopisu iz Sarajeva tendenciozno ustvrdio da novi verski list služi kao vidan znak katoličke propagande u Bosni, koju vlada snažno potpomaže a mitropolit Nikolajević i njegova konzistorija ništa protiv toga ne preduzimaju. Ovo pitanje su, prema »Srbobranu«, pretresali i listovi u Kraljevini Srbiji, i kad je sarajevski »Bosansko-hercegovački istočnik« pokušao da o tome zauzme stanovište, zaplenjen je u njemu odeljak o katoličkoj propagandi, kao i ukazivanje na list »Glasnik presvetoga srca Isusova«. U vladinom dopisu posebno se naglašava da je pojava novog lista uznemirila ovdašnju mitropolijsku konzistoriju, koja je dotad, zahvaljujući uplivu mitropolita Nikolajevića, zauzimala prema upravi posve korektno držanje.[1]

[1] ABH – Zaj. min. fin., br. 137 Pr. BH 1892; R. Besarović, nav. delo, str. 69-70.

Ali, uza sve prigovore, Zemaljska vlada je predložila i Zajedničko ministarstvo finansija usvojilo i odobrilo da se župniku Venhudi izda koncesija za ovaj list koji je isključivo religiozno-poučnog sadržaja, razume se, uz uslove koji u pogledu koncesije i obavezne preventivne cenzure vrede i za ostale listove u zemlji.[2] Optužba o propagandnom karakteru novog lista nije službeno priznata, pa prema tome ni uvažena.

Kao za oba prva verska lista, i za ovaj je nadbiskupska kancelarija primala pretplatu i vršila propagandu. Dozvolu za izdavanje je u ime crkvene vlasti dao nadbiskup Štadler, u stvari osnivač ovog lista – kako je kasnije objavljeno. On je pismeno pohvalio župnika Venhudu zbog pokretanja lista u slavu presvetog srca Isusova, kome su Nadbiskupija vrhbosanska i sarajevska prvostolna crkva posvećeni. »Ništa toliko nije nuždno našim vjernikom« – kaže nadbiskup u svojoj pismenoj preporuci – »koliko poznavati Gospodina Isusa i sve što je za nas učinio, naročito muku i smrt njegovu, a osobito njegovu ljubav, od koje je toliku muku za svakoga nas trpio.« Pozivajući urednika Venhudu da tu ljubav pokaže vernicima u pravoj slici, nadbiskup blagosilja urednikov trud na ovom poslu i uveren je u potpun uspeh. »Budući da se ja nadam« – kaže on na kraju – »da će vjernici velik plod moći ubrati od toga lista, preporučam ga ne samo svim našim župnikom i ostalim duhovnim osobama, nego i ostalim prijateljem naroda, da ga čim više rasprostrane po svih krajevih naše domovine.«[3] Sa ovakvom visokom preporukom, list je sve uspešnije prodirao i posle izvesnog vremena imao već 12 734 pretplatnika,[4] broj koji nije u to vreme dostigao nijedan list u zemlji.

Novom listu postavljeno je za cilj da iz centra nadbiskupije vrhbosanske, posvećene srcu Isusovu, raširi »štovanje k Presvetom Srcu Isusovu po svih zemljah, u kojim se hrvatski govori«. Objašnjava to urednik u uvodnom članku prvog broja pod nazivom »Poziv na štovanje Presvetoga Srca Isusova«, gde vrlo opširno govori o vremenu kad je Isus svoje srce »vanjskom štovanju objavio«. Bilo je to pre 200 godina, i otad ta pobožnost kod raznih naroda traje, pa je jasno da ni naše zemlje u tom ne smeju dalje hladne ostati. I urednik, podstaknut od drugih, prihvatio se sa strahom posla i pokrenuo list, pri čemu je ohrabren pogledom na presveto srce Isusovo crpeći neodoljivu snagu i nadu da će list uspeti, da će imati trajnog ploda. S tim uverenjem, on razašilje list jednom širokom krugu, zapravo svim prijateljima srca Isusova, s izvesnim očekivanjem[5] koje nije lišeno propagandnih tendencija. Prema programu koji je u tom duhu naznačen, list će donositi rasprave o presvetom srcu Isu-

[2] ABH – 1892, nav. spis; R. Besarović, nav. delo, str. 69-70.

[3] »Vrhbosna«, VI/1892, br. 4.

[4] Glasnik presvetoga srca Isusova, III/1894, br. 12.

[5] »Zato evo razašiljem ovaj listić svim prijateljem Presv. Srca Isusova moleći ih, neka bi ga razširili među našim narodom, neka bi ga pomagali svojim duhovnim radom, neka bi prijavljivali sve što može unaprieditи ovu prekrasnu pobožnost, poimence, neka bi izvieštali, gdje se je naš Gospodin dostojao po zauzimanju njegova Presv. srca komu dati kakovu milost duhovnu ili dobročinstvo vremenito, pošto upravo dobročinstva i te kako potiču čovjeka na to, da istim tragom pođe, ako hoće istu milost zadobiti« (I/1892, br. 1).

sovu, napise o svemu što nas podstiče da štujemo Majku Mariju, »tu ključaricu Presvetoga Srca Isusova«, životopise onih svetaca koji su se odlikovali pobožnošću prema presvetom srcu, događaje iz kojih se razabiru milosti duhovne i dobročinstva primljena po pobožnosti presvetog srca Isusova itd., kao i razne vesti.

Na propagandnu platformu »Glasnikovu«, sve određeniju i čvršću, nisu nepovoljno delovale promene do kojih je dolazilo u uredništvu i upravi. Posle godinu dana list je promenio štampariju i, umesto u Brnu, štampan je od početka 1893. godine u Sarajevu kod Špindlera i Lešnera i izlazio, kao i dotad, svakog meseca na 24 stranice formata šesnaestine, samo sad i sa ponekom slikom. U aprilu 1893. odstupio je prvi urednik F. Venhuda i na njegovo mesto došao Matija Pajić bivši nadbiskupov tajnik i beležnik ženidbenog suda vrhbosanskog a tada župnik u Sarajevskom polju. Ali već početkom 1894. godine list je preseljen u Travnik, gde je izlazio pod uredništvom Josipa Čelinšćaka, svećenika D. I., a štampan je u Zagrebu u nakladi Antuna Šolca – kraće vreme 1897. godine urednik se s listom nalazio u Sarajevu. U Bosni je »Glasnik« uređivan do godine 1905, a zatim u Zagrebu i nekim drugim mestima u Monarhiji.

Kao propagandni list, »Glasnik presvetoga srca Isusova« je u iznalaženju pogodnog načina za bogobojažljivo zastrašivanje neukih masa neosporno imao uspeha, čemu su, svakako, doprineli i povoljni uslovi pod kojima se list širio. Preporučivan ne samo od osnivača, nadbiskupa Štadlera, koji je naredio da svaki župnik uz obaveznu pretplatu župe iz crkvene kase nađe u svojoj župi što više pretplatnika, nego i od više drugih crkvenih velikodostojnika, ovaj neslužbeni propagandni list je, pod okriljem sveštenstva i uopšte duhovnih lica, po izuzetno niskoj ceni rasturan u narod u velikim količinama.

»KRŠĆANSKA OBITELJ«

Mostarski list »Kršćanska obitelj« nema, istina, obeležja službenog verskog glasila, ali i pored toga stoji čvrsto na verskim pozicijama, ne samo po problematici koju isključivo obrađuje i iznosi nego i po duhovnim licima koja su se starala o njegovom izdavanju i uređivanju. To je »poučni i zabavni list za hrvatski katolički puk«, kako je u podnaslovu navedeno, namenjen širokim masama, slično kao i »Glasnik presvetoga srca Isusova«, čiju raširenost u narodu nije ipak uspeo dostići. Osnivači, Učiteljski zbor Franjevačkog bogoslovskog semeništa u Mostaru, postavili su zadatak listu da u religiozno-moralnom pogledu vaspitno deluje na narod, a prema tom zadatku su postavljena merila za odabiranje najpogodnijeg štiva. List se pojavio na kraju ovog perioda. Stoga se ograničavam da o njemu dam najkraće obaveštenje.

Izdavačka koncesija za list »Kršćanska obitelj« dobijena je na molbu pomenutog zbora još rešenjem Zemaljske vlade od 11. januara 1899, [1] ali je početak izlaženja lista pomeren za celu godinu dana. Kako su za to odlaganje postojali neki važni razlozi, Zbor se molbom od 28. listopada 1899. obratio Zemaljskoj vladi tražeći »da bi blagohotno pomenutu dozvolu produljiti izvolila, buduć se kani odpočeti sa izdavanjem pomenutog lista početkom god. 1900, sa istim programom i urednikom uz jedinu primjetbu da će mjesto dvaputa za sada samo jedanput na mjesec izlaziti«. Kako su molbu poduprla i oba mostarska predstojnika, kotarski i okružni (iz akata se ne vidi pravi razlog odlaganja), Zemaljska vlada je 13. novembra traženo produženje valjanosti koncesije odobrila.[2]

Počinjući u januaru 1900, list »Kršćanska obitelj« izlazio je u Mostaru, latinicom, obično na 16 stranica male osmine, pod uredništvom profesora fra Radoslava Glavaša. Hrvatski usmeren, list je na pristupačan način obrađivao razne religiozno-moralne teme, pre svega iz života svetaca i čudesnih bogougodnika i, kako se čini, ulazio sve više u narod. Ukazuje na to i jedna rana molba upućena Zemaljskoj vladi u kojoj pokretači 27. maja 1900, tražeći za list neku manju subvenciju, pored ostalog, kažu: »Pored svega, da je naš list našao veoma liepa odziva kod našega prostoga naroda i da je naišao na pohvalu i odobravanje kod

[1] ABH – Zem. vlada, br. 2158 Präs, 1898.

[2] ABH – Zem. vlada, br. 3396 I. B. 1899.

POLITIČKI LISTOVI

Prvi politički listovi u Bosni i Hercegovini za austrijskog vremena nastali su uskoro posle slamanja hercegovačkog ustanka 1882, kad se njih nekoliko pojavilo jedan za drugim. Označivši kraj prakse koja je branila da se politička pitanja u štampi uopšte pokreću i raspravljaju, ovi listovi su u sklopu preduzetih konsolidaciono-pacifikatorskih mera posle ustanka imali zaista dvostruku ulogu: da sitnim ustupcima ma i prividno zadovolje uznemireno stanovništvo i da u isto vreme budu vidan znak sređivanja prilika i ostvarenog napretka pod novom upravom.

Pokazalo se, međutim, da date novinske koncesije za narod nisu imale veće vrednosti, i pored toga što je njima vidno obeležavano jedno dugo uskraćivano političko pravo. Radilo se, bilo je jasno, o listovima koji su, bez obzira na različite namene pa prema tome i moguće neusklađenosti, pokretani pre svega radi pružanja podrške Kalajevom upravnom kursu, brižljivo građenom i izgrađenom na konzervativnim političkim shvatanjima. Bio je to onaj čuveni režim upravnog apsolutizma koji je, vešto smišljen i prema potrebi upotpunjivan, počeo već delovati. Pomoću principa zakonitosti, isticanog sad u prvi plan, on je ne samo branio postojeće društveno stanje već i sprečavao pokretanje socijalno-ekonomskih pitanja koja su potresala zemlju, a kako se zasnivao na zakonskim propisima, funkcionisao je sve bolje i postupno prelazio u sistem koji će kroz nekoliko godina, posle ugušenja oružanog otpora svih oblika, doživeti potpun uspeh.

Era političkih listova započela je 1884. godine s listom »Bosnische Post«, kad je Zajedničko ministarstvo finansija, odobravajući koncesiju, u glavnim crtama naznačila uslove koji će se postavljati pri osnivanju sličnih novih listova. Po pokretanju ovog lista za činovništvo i javnost u Monarhiji i na strani, javila se uskoro misao o potrebi osnivanja zasebnih političkih listova za svaku od tri glavne nacionalno-konfesionalne zajednice. Zbog postojećih specifičnosti ta misao je u akcionom delu morala biti prethodno usaglašena s političkim težnjama Kalajeva režima, drukčije se u to vreme ne bi dala ni zamisliti, a opravdavana je potrebom zadovoljenja posebnih interesa pojedinih narodnih skupina, često sukobljenih jednih sa drugim, pa bi stoga za raspravljanje o njima bili neprikladni listovi namenjeni celom narodu, svim narodnim grupama. Prava namera se ipak nije mogla zabašuriti, jer se znalo da režim povlađivanjem ovih posebnih listova sledi u stvari poznatu politiku pro-

dubljivanja nacionalnih, verskih i klasnih trvenja na kojoj je pre svega i zasnovao svoje zavojevanje.

Značajno je da se iza političkih listova u prvo vreme nalazio svagda režim i da je njima na ovaj ili onaj način dirigovao, bez obzira što su ti listovi prikazivani kao spontane akcije pojedinaca ili grupa s kojima vlastodršci nemaju nikakve veze. Ovo zamagljivanje je razumljivo ako se ima u vidu da sâm režim nije ni mogao izdavati takve, u neku ruku stranačke listove, jer bi u tom slučaju, javnim razmatranjem postojećih nesuglasica u narodu, štetio svojoj politici smirivanja i progresivnog kretanja kojom se toliko hvalio. A osim toga, predstavnici režima znali su kakvog bi odjeka imala njihova neposredna reč u ovoj vojnički pokorenoj zemlji, u kojoj su društvene suprotnosti bile samo potisnute a ne i razrešene.

Iako pokretani s jednog mesta, ovi prvi politički listovi nisu krojeni po istom kalupu, naprotiv, oni pokazuju veliku šarolikost u pogledu stavova, načina raspravljanja, pismenosti, tehnike uređivanja. Zajednička im je osobina da su na krug svojih čitalaca delovali često samo opštim parolama, pošto za izvođenje celovitog programa u pravilu nisu imali dovoljno samostalnosti. Oni su u ovom pogledu bili zavisni od režima koji im je, prema prilikama i svojim potrebama, određivao okvire delovanja, posebno u pogledu raspravljanja spornih pitanja u odnosu na druge narodne skupine. A kako su u svakoj prilici morali braniti režim, širiti i bezuslovno podržavati njegovu politiku, uz to svojim postojanjem služiti kao vidan znak trajnog učvršćenja nove vlasti, jasno je da su prvi politički listovi više koristili režimu nego stanovništvu kome su tobože bili namenjeni.

Posle pokretanja lista »Bosnische Post«, koji će se održati sve do kraja austrijskog perioda, režim je u prvo vreme pridavao osobitu pažnju osnivanju listova za srpsko i muslimansko stanovništvo, pomoću kojih će podbadati i huškati jedne protiv drugih i produbljivanjem starih nesuglasica nastojati da ne dođe do njihova približavanja i složne akcije kao što se neočekivano dogodilo u prošlom ustanku. Po istom neodmerenom, svađalačkom tonu tim listovima će se zatim pridružiti i hrvatski list don Franje Milićevića čim od zabavno-poučnog postane politički (1885). Primani od čitalaca s manje ili više nepoverenja, ovi prorežimski listovi nailazili su na teškoće, pojedinačno vrlo različne, što se svakako odražavalo i na njihov vek trajanja. Dok je kod Srba period sličnih listova, posle tri neuspela pokušaja (»Javnost« 1884, »Prosveta« 1885-1888. i »Napredak« 1890-1891), uglavnom rano okončan, a kod Hrvata don Franjo Milićević svoj »Glas Hercegovca« tek održavao desetak godina i onda ga 1896. godine neafirmisana napustio, kod Muslimana je izdavan na turskom jeziku najpre (od 1884) list »Vatan«, od 1897. do 1902. pod imenom »Rehber«, a osim toga na maternjem jeziku od 1891. do 1910., skoro dve decenije, sedmični list »Bošnjak«. Ovde idu i dva ponešto neobična izdavačka pokušaja, prvi »Bosnische Post« s jednim srpskohrvatskim izdanjem pod istim imenom – »Bosanska pošta« (1896-1898), i drugi novinara Franca Selaka, koji je bez jačeg mate-

rijalnog oslonca pokrenuo »Stimmen aus Bosnien«, drugi list na nemačkom jeziku u Sarajevu (1898).

Krajem ovog razdoblja pojavili su se i prvi nezavisni politički listovi, na čije pokretanje i izdavanje režim nije imao neposrednog uticaja. Bile su to preteče narodnih, opozicionih listova koji će se po Kalajevoj smrti (1903) brže javljati i do izbijanja prvog svetskog rata znatno proširiti. Prvi od tih listova pokrenuo je u Mostaru 1897. godine, u jeku srpske autonomne borbe, jedan od njenih vođa Vladimir M. Radović pod imenom »Srpski vjesnik«, i ovaj list će se nekako probijati i održati do godine 1901. Drugi je hrvatski list »Osvit«, pokrenut 1898. godine, takođe u Mostaru, od grupe građana, koji će nekoliko godina glasno izražavati političke težnje bosanskohercegovačkih Hrvata.

Potpunosti radi pominjem da su u ovom periodu izdavana i tri opoziciona lista izvan Bosne i Hercegovine, i to »Bosna« u Šapcu (1889--1892), »Bosansko-hercegovački glasnik« u Beogradu (1896 – 1898. i 1905 – 1909) i »Nevesinje« u Nikšiću (1898-1899), koji si imali izvesnog uticaja na strani, dok su zbog stroge kontrole u neznatnim količinama ulazili u zemlju i bili ovde od malog uticaja.

rijalnog oslonca pokrenuo »Stimmen aus Bosnien«, drugi list na nemačkom jeziku u Sarajevu (1898).

Krajem ovog razdoblja pojavili su se i prvi nezavisni politički listovi, na čije pokretanje i izdavanje režim nije imao neposrednog uticaja. Bile su to preteče narodnih, opozicionih listova koji će se po Kalajevoj smrti (1903) brže javljati i do izbijanja prvog svetskog rata znatno proširiti. Prvi od tih listova pokrenuo je u Mostaru 1897. godine, u jeku srpske autonomne borbe, jedan od njenih vođa Vladimir M. Radović pod imenom »Srpski vjesnik«, i ovaj list će se nekako probijati i održati do godine 1901. Drugi je hrvatski list »Osvit«, pokrenut 1898. godine, takođe u Mostaru, od grupe građana, koji će nekoliko godina glasno izražavati političke težnje bosanskohercegovačkih Hrvata.

Potpunosti radi pominjem da su u ovom periodu izdavana i tri opoziciona lista izvan Bosne i Hercegovine, i to »Bosna« u Šapcu (1889--1892), »Bosansko-hercegovački glasnik« u Beogradu (1896 – 1898. i 1905 – 1909) i »Nevesinje« u Nikšiću (1898-1899), koji si imali izvesnog uticaja na strani, dok su zbog stroge kontrole u neznatnim količinama ulazili u zemlju i bili ovde od malog uticaja.

»BOSNISCHE POST«

Nije jasno ko je dao ideju za pokretanje »Bosnische Posta«, prvog političkog lista u Bosni i Hercegovini za austrijskog vremena. Iz raspoloživog arhivskog materijala proizilazi da je ona potekla s privatne strane, dakle iz pojedinačne akcije, iako se po naglašenom austrijskom patriotizmu i brzini kojom je ostvarena, kao i po sličnim inicijativama koje su zatim nicale na više strana, može s pravom pretpostaviti da su u tome imali udela i pojedinci iz visokih režimskih krugova. Čini se ovo tim verovatnije što je taj prvi list izlazio samo na nemačkom jeziku i po svagdašnjem zalaganju za vlastodršce i novo stanje istican često kao poluzvaničan organ, mada to formalno nije nikad bio. S naglašenim političko-privrednim obeležjima, list je pokrenut u Sarajevu radi zadovoljenja potreba činovništva koje je pridolazilo i umnažalo se, kao i radi obaveštavanja javnosti u Monarhiji i na strani o prilikama u okupiranoj zemlji, uglavnom po viđenju i željama novih upravljača. Na putu prema postavljenom cilju list je sve vreme vrlo uspešno plovio režimskim vodama.

Po orijentaciji i nameni, list »Bosnische Post« predstavljao je jednu od mera koje su uz podršku režima preduzimane radi smirivanja prilika i učvršćenja novog upravnog kursa. Ipak, da odmah kažem, list je i nastao i razvijao se nezavisno od domaće čitalačke publike, koja će se na nj, kao glasilo doseljenika i zainteresovanih krugova u Monarhiji, dosta teško i tek s vremenom privikavati. Naravno, bilo je dovoljno razloga za to odbojno držanje i nerazumevanje. Dok se domaći živalj na razne načine opirao zavojevačkim težnjama okupatora, pa prema tome i s nepoverenjem gledao na njegove političke ciljeve, list je bezuslovno i do kraja zastupao interese novih upravljača i stoga kod njih uživao potporu u svakom pogledu. Pored toga, on je u pronošenju novih ideja, okrenut prema savremenom svetu, propagovao potrebu bržeg menjanja ove sredine, pa i tim, suprotno konzervativnim shvatanjima domaćeg sveta, delovao u duhu težnji novih upravljača. U naslanjanju i slaganju s režimom treba svakako videti jedan od važnih činilaca što se list uspeo održati do kraja austrijskog perioda, izlazeći bez prekida gotovo punih 35 godina.

Vredno je još istaći da su s pojavom »Bosnische Posta« političke pretenzije novih upravljača i putem štampe vidno obeležene: prvi politički list u Bosni i Hercegovini pokrenut je i izdavan isključivo na ne-

Dr Julije Makanec

mačkom jeziku, iako je ova sredina imala tada, pored nešto ranije nastanjenih španskih Jevreja i malog broja novih doseljenika, čisto domorodačko stanovništvo.

* * *

Rano pokretanje lista »Bosnische Post« u Sarajevu, bez obzira na stalno prisutne političke težnje značajno je već po tome što se okupirana zemlja sad, putem ovog lista na nemačkom jeziku, otkrivala svetskoj javnosti a tim unekoliko i otvarala njenim uticajima. Lekar dr Julije Makanec, da odmah kažem, prikazuje se kao protagonista ove publicističke delatnosti, koja će u svom dugom trajanju biti od znatnog uticaja na društveni život Sarajeva i cele zemlje.

Rođen 23. marta 1854. u Zagrebu dr J. Makanec je imao 25 godina kad je u martu 1879. došao u Sarajevo, uskoro po završetku medicinskih studija u Beču. Najpre je kraće vreme bio gradski lekar i lekar okružne oblasti, a od početka 1881. godine policijski lekar. Mlad i veliki pregalac, »jedan od najzaslužnijih i najaktivnijih tadašnjih činovnika« – kako o njemu kaže na jednom mestu Vladimir Ćorović,[1] dr Makanec se svojim radom od prvih dana isticao u sarajevskom javnom životu. Posle osnivanja »Bosnische Posta« i ličnog zalaganja na tom listu, on je dao prvi podsticaj za osnivanje Muzejskog društva za Bosnu i Hercegovinu (1884), koje je uspešno delovalo sve do osnivanja državnog Zemaljskog muzeja (1888). Zagrejan za poslove Muzeja, učestvovao je u arheološkim iskopavanjima u Sretežu kod Kaknja, u Ćatićima, na Glasincu. Bio je poslednjih godina i većnik Sarajevske opštine. A onda je smrt neočekivano prekinula ovu aktivnost. U junu 1891. dr Makanec je krenuo s hadžijama da na putu do Meke i natrag vrši nad njima lekarski nadzor. U luci Džidu razboleo se od tifuzne groznice i 31. jula 1891. umro.

Iz arhivske građe i drugih spisa moguće je stvoriti sliku o radu dra Julija Makanca na osnivanju lista »Bosnische Post«. Početkom decembra 1883. godine on je od Zemaljske vlade zatražio koncesiju za izdavanje jednog političko-privrednog lista na nemačkom jeziku koji bi, pod imenom »Bosnische Post«, dva puta nedeljno izlazio u Sarajevu. Već 4. decembra civilni adlatus baron Nikolić podneo je o tome izveštaj Zajedničkom ministarstvu finansija i u njemu u pohvalu molioca istakao da je rodom Zagrepčanin i brat nedavno preminulog hrvatskog narodnog poslanika (tj. dra Milana Makanca, prvaka Narodne stranke, koji je umro u julu 1883), da se pre više od četiri godine nastanio u Sarajevu, najpre kao lekar okružne oblasti, a sad već blizu tri godine zauzima mesto policijskog lekara. Njegovo ponašanje u političkom i moralnom pogledu bilo je uvek lojalno i besprekorno, on uživa i opšte uvaženje kod stanovništva s kojim kao lekar dolazi u dodir, a uz to pruža jamstvo kako u materijalnom pogledu tako i svojom inteligencijom i stepenom obrazovanosti da će list stajati na realnoj, ozbiljnoj i svakog poverenja dostojnoj osnovi. Ljubav prema novinarstvu, pretpostavlja se, najjači je podsticaj izdavaču za osnivanje ovog preduzeća, koje mu uz dosta muke i truda u najboljem slučaju može doneti samo skromnu dobit, ali je isto tako moguće da pri tom nastane i znatniji gubitak.

Službeni izveštaj pruža i neke podatke o Makančevoj preduzimljivosti, zapravo težnji da od početka organizaciono sredi list i pronađe po-

[1] »Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu«, XXVI/1914, sv. 1 – 2, str. 4.

trebne pomagače i saradnike. Saopštio je usmeno, ističe se, da kao redaktor sam neće figurirati, za taj posao, nameran je da uzme neko poverljivo lice, isto i za mesto administratora, ali će uza sve zadržati u svojoj ruci redakcioni deo posla i starati se da za obradu stručnih pitanja zadobije kao saradnike pouzdana lica iz redova ovdašnjeg činovništva, filijale Unionbanke, zadruge »Bosnia« itd.

Dajući komentar uz ovaj izveštaj, baron Nikolić je istakao da ovakvom listu s gledišta uprave ne može biti nikakva prigovora. Naprotiv. Pravilno shvaćen i dobro vođen, list koji se namerava pokrenuti učiniće vladi krupne usluge već tim što će obaveštavati šire krugove u Monarhiji o ovdašnjim prilikama, naročito onim koje ukazuju na postupan privredni uspon provincije.

Prema tome, ovaj list zaslužuje svaku vladinu potporu i civilni adlatus je stoga sklon da zatraženu koncesiju dodeli, razumljivo, uz uobičajenu obavezu podnošenja lista na preventivnu cenzuru. Ali kako je ovo prvi slučaj pokretanja jednog političkog lista u okupiranoj zemlji, moli on Ministarstvo da samo donese merodavan zaključak o traženoj koncesiji. Navedeno je još da dr Makanec namerava pokrenuti list s 1. januarom 1884, pre toga trebalo bi da razašalje prospekt s pozivom na pretplatu, pa se Ministarstvo moli da telegrafski saopšti eventualno odobrenje, kako bi se pripremne radnje koliko je moguće ubrzale.

U izveštaju, Nikolić je još skrenuo pažnju Ministarstvu da u okupiranoj zemlji ne postoje nikakvi propisi o davanju izdavačke koncesije, tretiranju, odnosno nadziranju ovde štampanih dela, za čim se dosad zapravo nije ni osećala potreba, što ne može vredeti i za budućnost, kako pokazuje već slučaj ovog lista. Spominjući listove koji ovde izlaze, među njima i list »Bosanac« – iako je sigurno da već odavno nije izlazio, u dopisu se kaže da je davanje koncesije za »Hercegovački bosiljak« i »Bosanac« bilo uslovljeno obavezom slanja tih listova na preventivnu cenzuru, dok slična obaveza za verski list »Srce Isusovo« ne postoji. Izdavanjem odgovarajućih propisa bila bi ne samo stvorena čvrsta, opštevažeća merila za buduća periodična izdanja već i pružena najbolja prilika da se sve publikacije jedinstveno i jednako tretiraju. Pokrećući ovo pitanje, Nikolić na kraju kaže da će o ovom naknadno podneti neke svoje predloge ukoliko Ministarstvo smatra oportunim da se takvi propisi o štampi izdaju u ovom času.[2]

Već 9. decembra, Zajedničko ministarstvo finansija ovlastilo je Zemaljsku vladu da dru Juliju Makancu izda koncesiju za list »Bosnische Post« prema traženju, na uslov da list obavezno podleže preventivnoj cenzuri i da se koncesija može u svako doba oduzeti bez navođenja razloga.[3] Uzeta kao celina, oba uslova postaju norme, samo administrativne, za buduće periodične publikacije kojih će se režim strogo pridržavati i na njih pozivati u svakom slučaju, sve tamo do godine 1907, kad je u Bosni i Hercegovini donesen prvi zakon o štampi. Ne može biti nikakve

[2] ABH – Zem. vlada, br. 473/I res. 1883; R. Besarović, nav. delo, str. 414-416.

[3] ABH – Zaj. min. fin., br. 708 Pr. BH 1883.

sumnje da su oba ova uslova snažno delovala i prećutno sadržavala i politički pritisak na štampu u najvećoj meri.

Iz kratke obznane u zvaničnom listu zna se da je dr Makanec po dobijanju koncesije izdao »Poziv na pretplatu«, objavljujući tim da od početka 1884. godine izdaje u Sarajevu političko-privredni list pod imenom »Bosnische Post«. »Kako razabiremo iz poziva na pretplatu« – kaže se po navođenju imena izdavača i urednika – »biće glavni zadatak ovijeh novina, da odnošaje Bosne i Hercegovine u svim granama javnog života svestrano u informativnom pravcu objasni i da ovako što više upozna narod austro-ugarske monarhije i inozemstva sa našom zemljom u opće, naročito pak s njezinom trgovinom i industrijom, sa raznim granama poljodjelstva, sa šumarstvom i rudarstvom.« Pored podataka o izlaženju lista, pretplati i štampariji, novom listu je na kraju upućen pozdrav s dobrodošlicom: »Mi pozdravljamo najusrdnije ovaj list i želimo da njegovo poduzimanje nađe svagdje najboljeg odziva i izdašne pomoći.«[4]

* * *

Prvi broj lista »Bosnische Post« izišao je 3. januara 1884, na četiri stranice običnog novinskog formata. U zaglavlju je krupno štampan podnaslov »organ za politiku i narodnu privredu«, navedena adresa redakcije i administracije (Kulovića ul 5), zatim podaci o ceni lista i oglasa, rukopisima, vremenu izlaženja (svakog četvrtka i nedelje) i dr. Na začelju lista označen je dr Julius Makanec kao vlasnik i izdavač a Eugen pl Tepfer (Eugen Ritter von Töpffer) kao odgovorni urednik, najposle navedena Zemaljska štamparija, u kojoj su prvi brojevi štampani. Zna se, iz jednog članka povodom desetogodišnjice lista,[5] da se u redakciji nalazila od početka i Milena Mrazović, primljena najpre kao učenica (Lehrbube) i već rano prikazivana publici kao »vrlo cenjeni saradnik«, odnosno »omiljeni feljtonista«.

Na uvodnom mestu prvog broja, pod naslovom »Našim čitaocima« izložen je program lista ne samo poletnim, kitnjastim rečima nego i sa patosom jednog uzavrelog patriotskog osećanja. Treba, kaže se u početku, opravdati smelost preduzeća što »u glavnom gradu Nove Austrije« osnivamo nezavisan publicistički organ koji će široke krugove Monarhije upoznavati s prilikama, potrebama i uspesima u obe novostečene provincije i snažno podsticati pa i potpomagati njihovo interesovanje za ove zemlje budućnosti, a s druge strane i kod ovdašnjeg stanovništva živo podržavati i jačati osećanje zajedničke pripadnosti, zajedničkih interesa i sudbinske povezanosti, kako bi se stvorio duhovni most za obostrano razumevanje, ljubav i uvaženje, »jedan čvrst savez između majke zemlje i najmlađeg, njenoj nezi i zaštiti poverenog deteta«. Naglašeni patriotizam zavojevača je u prikazanoj koncepciji dobio i svoju krajnju kolonijalističku dimenziju isticanjem protektorske uloge Mut-

[4] »Sarajevski list«, VI/1883, br. 151, decembar 22 (10).

[5] »Bosnische Post«, XI/1894, No. 1.

terlanda prema svom nejakom detetu. Izloženi programski zadatak, za koji se kaže da je uzvišen i dostojan zahvalnosti, ne ostavlja ni najmanje sumnje o političkoj boji lista: list će se otvoreno zalagati za novo stanje i u celosti zastupati interese novih vlastodržaca.

I pored jasnog programa s kojim će krenuti u svet, list »Bosnische Post« je morao u početku krčiti sebi put i probijati se u trvenju s teškoćama, o čemu je moguće i nešto određenije reći služeći se pomenutim člankom Milene Mrazović.[6] U samoj zemlji bio je nesrazmerno mali broj čitalaca: od milionskog stanovništva list su uzimali tek pojedinci, poneki činovnik, oficir, učitelj, trgovac, žandarm, a u malim mestima bi jedan jedini primerak išao iz ruke u ruku i pronosio vesti i u šire krugove. Nije ni moglo drukčije biti. U zemlji, vrlo zaostaloj i primitivnoj, nije čitanje novina bila dnevna potreba ljudi kao na drugim stranama, gde svako za se kupuje novine i čita ih na ulici, u omnibusu, u restoranu, kod kuće. Povrh toga, u pitanju je bio list na stranom jeziku. Govorilo se da bi ovaj list bolje prolazio ako bi donosio više domaćih vesti, odnosno novosti iz zemlje. Samo, ko je mogao da piše i javlja vesti, da bude novinski dopisnik u toj malo pismenoj zemlji? I o čemu da piše? Da je negdje izgoreo hambar, tamo, opet, odbegla krava i slično, ali ne i o nekim važnim novostima iz domaćeg privrednog i društvenog života. Jer u okupiranoj zemlji nije postojao nikakav javni politički život, ni narodno predstavništvo, ni političke partije u kojima buja život s međusobnim zađevicama, ni izborne borbe, nije postojala ni velika industrija, ni veletrgovina, nikakva berza s povremenim paničnim potresima, dakle, ništa od onog što u drugim listovima ispunjava duge stupce. Novi list nije mogao u okupiranoj zemlji ni kao informativni zameniti inostrane dnevne listove, pored ostalog ni zbog loših saobraćajnica (pošta iz Beča i Pešte stizala je pre nego ona iz Sarajeva u severne bosanske gradove – u Banju Luku, Bihać, Brčko, Tuzlu).

Izložen ovim i sličnim nepovoljnostima, ovaj sarajevski list je tražio najpogodniji put u okviru realnih mogućnosti i uspevao da se uz podršku vodećih režimskih predstavnika održi i bude priznat kao informativno-politički list s određenim programskim stavovima. Tome je, pored odmerenog uređivanja i dobre tehničke izrade, doprinelo i to što je list s početka imao među svojim čitaocima dobrovoljnih saradnika i pomagača iz visokih vladinih krugova, među kojima je posebno istican bešljivi policijski direktor Bečlija Karlos Oliva.

List »Bosnische Post« je zauzimanjem osnivača od početka prikladno, po određenom planu uređivan, i taj način će za svoga izlaženja uglavnom zadržati, naravno, uz neophodna poboljšanja tokom vremena. Po ugledu na bečke informativno-političke listove, materijal je sređivan po srodnosti i zatim raspoređivan po planu. Na uvodnom mestu list je, kako se po naglašenom programu moglo i očekivati, redovno donosio politički članak sa svojim komentarom o nekom događaju u zemlji ili na strani, a onda je u obimnom Političkom pregledu (Politische Rundschau) prikazivao važnija politička zbivanja po pojedinim državama

[6] »Bosnische Post«, XI/1894, nav. čl.

(Austro-Ugarska, Nemačka, Engleska, Rusija i dr.). Telegramima u prvo vreme saopštavani su samo izuzetno važni događaji (na primer, o srpsko-bugarskom ratu), ali je s vremenom sve više proširivana ta izveštajna služba. U rubrici »Dnevne vesti« (Tagesbericht) u kraćim beleškama registrovani su značajniji događaji u gradu, zemlji i celoj Monarhiji, uz to su donošeni, sprva gotovo u svakom broju, feljton i poneki duži članak, povremeno i razni izveštaji (sa sednica sarajevskog Opštinskog zastupstva, sa sudskih procesa i dr.), zatim rubrike »Književnost«, »Priposlano«, efektni i menični kursevi sa bečke javne berze, izveštaji o vremenu, najposle oglasi.

U feljtonu »Bosnische Posta«, koji je već u prvom broju zaveden (»Bosanske putničke epizode«) i zatim gotovo stalno negovan, objavljeno je više zanimljivih članaka, od kojih ću iz prvog vremena samo neke navesti. Pored priča i crtica Milene Mrazović, u listu su sprva duže vremena u nastavcima izlazile *Uspomene iz života serdara Ekrem Omer-paše* od dra J. Kečeta, negdašnjeg pašina lekara, koje su zatim odštampane i u posebnu knjigu. Ocenjene kao nepristrasne i istinite, ove beleške predstavljale su malu istoriju novijih dana turske vladavine, pa su i u srpskohrvatskom prevodu objavljeni delovi koji se odnose na Bosnu. U listu je izašla, takođe u nastavcima i studija Franca Šerera (Franz Scherer *O bosanskim narodnim pesmama,* pri čemu se pisac poslužio nemačkim prevodom srpskih narodnih pesama od Svetozara Manojlovića.

Vredi pomenuti da je u ovo vreme »Bosnische Post« donosila više pojedinačnih izjava iz zemlje povodom polemike o političkom statusu bosanskih muslimana. Na anonimnu brošuru protiv muslimana, štampanu krajem 1885. godine u Lajpcigu pod naslovom *Bosniens Gegenwart und nächste Zukunft,* odgovorio je u februaru 1886. godine vladin savetnik Mehmed-beg Kapetanović brošurom *Što misle Muhamedanci u Bosni,* koja je odmah izišla i na nemačkom jeziku, najpre u »Bosnische Postu« a zatim i posebno. U brošuri Kapetanović brani muslimane, koji su se pomirili s novim i ne nadaju se povratku Turske. Kao posednici i vlastela, oni su elemenat tradicije i konzervativizma, pa prema tome i najpogodniji da budu oslonac vlasti, stoga odaje hvalu Kalaju. Povodom ovog Kapetanovićeva odgovora »Bosnische Post« je dugo donosila izjave mnogih uglednih feudalaca muslimana, kao Mustaj-bega Begtaševića, Širbega Širbegovića, Rustan-bega Alibegovića, Muhamed-bega Alajbegovića, Mehmed-Ali-bega Pašića, Ali-bega Teskeredžića, Salih-bega Kopčića, Salih-bega Uzeirbegovića, Ibrahim-bega Bašagića itd., koji su se solidarisali s njim i izjavljivali mu zahvalnost što je odlučno ustao u odbranu muslimana.

Dobro uređivan, list »Bosnische Post« je od početka i tehnički lepo opremljen, u pogledu štampe i novinske hartije, a to se još jače istaklo od maja 1884, otkad je štampan u novoj Štampariji Špindlera i Lešnera, za austrijskog vremena prvoj privatnoj štampariji u Sarajevu. Lepo uređivan i tehnički opremljen, ovaj list se uz potporu vladinih krugova, svakako i materijalnu, plasirao ne samo među sve brojnijim

doseljenicima nego i u zemljama Monarhije i stičući brzo glas hvatao korena naročito u zainteresovanom poslovnom svetu.

* * *

Neočekivano, međutim, u listu »Bosnische Post« došlo je uskoro do prvih ličnih promena. Lekar dr Makanec, prikazan kao glavni inicijator poduhvata, odstupio je posle dve i po godine iz razloga meni nepoznatih i list sa svim pravima prodao dotadašnjem odgovornom uredniku Eugenu pl. Tepferu. Vidi se to iz dopisa od 15. avgusta 1886, kojim je Zemaljska vlada zatražila od Zajedničkog ministarstva finansija ovlašćenje da može sprovesti ovu transakciju. Uz vladin dopis priložena je Tepferova molba, takođe i kupovni ugovor sklopljen s drom Makancem kao dokaz da je kupovinom stekao sva prava na list (ovaj interesantan dokumenat nisam uspeo pronaći). Preporučujući molbu, Zemaljska vlada je u dopisu naglasila da se molilac dosad besprekorno držao i ponašao, što pismeno potvrđuje i vladin komesar za glavni grad Sarajevo, stoga ona moli Ministarstvo za odobrenje da izdavačku koncesiju, datu krajem 1883. godine lekaru dru J. Makancu, pod istim uslovima prenese na Eugena pl. Tepfera, s tim da list, prema potrebi, može izlaziti i tri puta nedeljno.[7]

Kako je Zajedničko ministarstvo finansija odobrilo prenos koncesije, list »Bosnische Post« je izlazio dalje na stari način, kao da u njemu nije došlo ni do kakvih ličnih promena. Zavređuje pažnju ovaj podatak kao jedan od realnih dokaza da Eugen pl. Tepfer nije bio u listu samo štroman izdavača Makanca, kako bi se moglo pomisliti prema njegovom prvom podnetom izveštaju vlastima, već uistinu redaktor, koji je svojim radom imao uticaja na oblikovanje i orijentaciju lista i sâm doprinosio znatno njegovom unapređenju. A to je utoliko interesantnije što je u pitanju bio čovek koji se kasno počeo baviti novinarstvom, posle dugogodišnjeg glumačkog i rediteljskog rada u pozorištu.

Tepfer je došao u Sarajevo godine 1881. kao reditelj nemačkog pozorišta Hajnriha Spire, i na tom mestu proveo do pred kraj 1883. godine, kad mu je dr Makanec poverio mesto odgovornog urednika u listu »Bosnische Post«, koji je upravo osnivan. Nemac, rodom iz poznate bečke porodice, on je s nekih nepovoljnih prilika ostao bez imanja i dospeo u vojnike. Učestvovao je kao vojnik 1866. godine u bici na Kraljevom Gracu i tom prilikom dopao rana. Postao je zatim glumac, u tom pozivu prošao i upoznao gotovo celu Nemačku i najposle u svojstvu reditelja dospeo u Sarajevo. Primivši mesto odgovornog urednika u »Bosnische Postu«, Tepfer je pristupio ozbiljno novinarskom poslu i u njemu pokazao veliko pregalaštvo, dosta veštine i snalažljivosti, što se videlo po rezultatima koje je za kratko vreme postigao. Pošto je kupovinom postao vlasnik lista, on je uskoro, već u decembru 1886, uspeo da u ortakluku s Milenom Mrazović, stalnim saradnikom lista, nabavi novu modernu štampariju, koja će pod imenom »Bosnische Post«, odnosno, kas-

[7] ABH – Zem. vlada, br. 42.609/I 1886; R. Besarović, nav. delo, str. 434-435.

nije »Bosanska pošta« raditi u Sarajevu sve do godine 1945. (od 1912. g. ima prva u Bosni i Hercegovini, i rotacionu mašinu). List će se odsad pa kroz celo vreme štampati u ovoj štampariji. Ni Tepfer ni Mrazovićeva nisu imali vlastitog imetka. Stoga se može s pravom pretpostaviti da su za nabavku štamparije bili u znatnom iznosu subvencionisani s neke naročite strane, koju nisam uspeo otkriti. Ali, ma odakle da su došla potrebna materijalna sredstva, list je s vlastitom štamparijom neosporno stao na svoje noge i bez materijalnih bojazni produžio izlaženje.

Kao pre, list »Bosnische Post« je i po Makančevom odstupanju izlazio svakog četvrtka i nedelje, što znači da nije korišćeno dobijeno odobrenje za izdavanje lista triput nedeljno. Ne menjajući način uređivanja lista, uz tehnička poboljšanja koja je donosila nova štamparija, Tepfer je zajedno s Milenom Mrazović, svojim ortakom u poslu štamparije, uspeo uskoro da posao organizuje prema savremenim zahtevima i da celom preduzeću pribavi lep ugled i glas. Da bi to postigao, on je morao svakodnevno naporno raditi i savladavati mnoge teškoće. U redakcijskom poslu, posebno, trudio se da list učini što interesantnijim, ne ustručavajući se pri tom da neke objavljene stvari pruži svojim čitaocima u nemačkom prevodu. Od mnogobrojnih primera vredi ovde pomenuti da su iz »Bosanske vile« odmah posle izlaženja (1887) bile prevedene na nemački i u »Bosnische Postu« objavljene dve pripovetke domaćih autora: *Joka* od Steve Kaluđerčića i *Mula Meho* od Nike H. P. Besarovića.

I pored narušenog zdravlja i invalidstva, Eugen Tepfer je u toku nekoliko godina izdržao tempo rada kakav se nametao u ovom poslu, boreći se svakodnevno s teškoćama, a onda je iznenada teško oboleo i brzo podlegao (26. jul 1889). Njegova smrt obeležava kraj prvog perioda u životu ovog značajnog, već afirmisanog lista, koji uz to ima i vlastitu moderno uređenu štampariju. Govoreći tim povodom o novinaru Tepferu s pohvalom, savremeni hroničar nije propustio a da ne ukaže na neke njegove odlike. »Svojom obrazovanošću i uljudnim ponašanjem, svojim poštenjem i dobrotom on je u dosta teškoj borbi oko unapređenja svojega lista i štamparije umio da steče sebi mnogo prijatelja i poštovatelja u Sarajevu.« Ističući da je Tepfer kao novinar u Sarajevu morao da proguta i dosta gorkih zalogaja, podnoseći sve te navale muški i gledajući optimistički, s pregalačkim duhom u budućnost, hroničar na kraju zaključuje: »Kao radniku na prosvjetnom polju, kao novinaru i štamparu neka mu je trajan spomen među živijem, on je to pošteno zaslužio.«[8]

* * *

Pred smrt, Tepfer je list i štampariju »Bosnische Post« ostavio testamentarno svojoj ortakinji Mileni Mrazović, s kojom se nešto pre bolesti bio i zaručio. O nasleđu i univerzalnoj naslednici data je u listu obznana koju je i zvanični list preneo ističući »da će list i štamparija

[8] »Sarajevski list«, XII/1889, b. 89, jul 28 (16).

pod njezinom upravom i dalje izlaziti odnosno opstojati«.[9] Već početkom septembra, Zemaljska vlada je dala dozvolu za dalje izdavanje lista »Bosnische Post« Mileni Mrazovićevoj kao naslednici pokojnog izdavatelja i urednika E. viteza Tepfera »koja će listom upravljati u dojakošnjem pravcu«.[10] Za urednika odgovoran je sad Alfons Kulih (Kullich), bivši činovnik špedicijske radnje Roter i Peršic u Sarajevu, dok je kao vlasnik i izdavač potpisivan: Eugen Ritter von Töpffers Erbin (Milena Mrazović). Uz poslovne, i sentimentalni razlozi su svakako u velikoj meri doprineli da tako dobro uvedeni list s modernom štamparijom srednjeg kapaciteta pripadne u nasleđe jednoj našoj mladoj devojci, već poznatoj po svom književno-publicističkom radu.

Milena Mrazović (1860-1927) potiče, po tvrđenju H. Kreševljakovića,[11] iz plemićke porodice koja se pominje već od XII veka kao jedna od onih koje su birale hrvatske kraljeve. Rođena u Bjelovaru, svršila je nauke u jednom peštanskom institutu za devojke i onda došla, nekoliko nedelja posle okupacije, kao činovnička kći u Bosnu, najpre u Banju Luku i odmah zatim u Sarajevo, gde je živela do početka 1919. godine. Ne znam da li je s početka bila gde zaposlena, ali ne može biti sumnje da je rano nastojala da strani svet informiše o Bosni u novim prilikama pišući pretežno na nemačkom jeziku. Zavređuje pažnju podatak da je na devojačkoj školi milosrdnih sestara u Sarajevu školske 1884/85. godine predavala francuski jezik »posve bezplatno od ljubavi prema sestram i njihovim učenicam, te se uspjeh pokaza izvrstan«.[12] No više nego za ovaj rad, njeno ime je vezano za list i štampariju »Bosnische Post« u prvo vreme njihova delovanja.

Stupivši u redakciju lista »Bosnische Post« u vreme osnivanja, Milena Mrazović se uskoro počela javljati sa zanimljivim feljtonima pretežno iz bosanskog života. Najpre stalni saradnik lista, ona je od 1886. godine suvlasnik u novootvorenoj štampariji, a od godine 1889, posle Tepferove smrti, i jedini vlasnik lista i štamparije. Preterano je a delom i netačno tvrđenje da je ona bila »ne samo prvim ženskim glavnim urednikom i izdavačem uopće, već je ona i prvi novinar profesijonista u Bosni«,[13] jer su stručna lica uistinu vodila oba glavna posla, novinarski i štamparsko-izdavački, dok se prvi profesionalni novinari javljaju u Bosni još za turskog vremena (Miloš Mandić, Šakir Kurtćehajić). Ali ne može biti nikakve sumnje da je Milena Mrazović nekoliko godina vodila celo preduzeće i držeći u rukama glavne poslovne konce imala u svemu odlučujuću reč, a tim svakako i doprinosila u velikoj meri njegovom razvitku.[14]

[9] »Sarajevski list«, XII/1889, br. 90, jul 31 (19).

[10] »Sarajevski list«, XII/1889, br. 110, septembar 15 (3).

[11] »Napredak«, Sarajevo, II/1927, br. 6 (ožujak), str. 89.

[12] »Srce Isusovo«. II/1885. br. 2.

[13] »Napredak«, II/1927, c. čl.

[14] Da bi upoznala zemlju i narod, Milena Mrazović je proputovala, većinom na konju, celu Bosnu i Hercegovinu i tako doprla i u najzabitnija mesta. Putovala je u društvu

Nastojeći da za list nađe pogodna urednika, vlasnica Milena Mrazović je u nekoliko godina angažovala više novinara sa strane, koji su se jedan za drugim smenjivali, pošto nijedan na tom poslu u Sarajevu ne bi duže ostao. Izuzetak je u tom svakako novinar Herman Tausk, čovek koji je dobro stajao kod režimskih glavara i u redakciji lista se održao nekoliko godina (do sudskog spora s vlasnicom krajem 1894), a potom kao novinar i dalje ostao u Sarajevu. U redakciji »Bosnische Posta« Tausk je ušao od broja 19, početkom marta 1890, i postao odgovorni urednik namesto Alfonsa Kuliha, uspevši uskoro da se nizom feljtona (putopisne skice, razna pripovedačka proza) istakne kao dobar publicista i novinar. Posle godinu dana Tausk je, ostajući i dalje saradnik redakcije, prepustio mesto odgovornog urednika bečkom novinaru Adolfu Flaksu (Flachs), za koga se prilikom angažovanja kaže da je dobro poznat po svom publicističkom i beletrističkom delovanju.[15] Nova promena na položaju odgovornog urednika dogodila se u januaru 1892, kad je Flaks istupio iz »Bosnische Posta« i na njegovo mesto došao bečki novinar Adolf Landau, koji će od 4. broja te godine potpisivati za list. On se, međutim, najkraće zadržao u listu, jer je već s brojem 44. od 1. jula 1892, potpisivala kao odgovorni urednik sama vlasnica i izdavateljica

sa slikarkom Augustom Bok (Bock), sestrom direktora sarajevske filijale Unionbanke, pa se može misliti kakvo je iznenađenje u našim kasabama devedesetih godina izazivala pojava ovih dveju devojaka u švapskoj nošnji i na konjima! Ali one se kao da i ne osvrtahu na to, sledeći svaka svoje ciljeve. Dok je slikarka Bok bogatila svoju mapu izvornim motivima iz ovih krajeva – s čim uoči pokretanja »Nade« računa veliki kombinator Konstantin Herman, Milena Mrazović je skupljala utiske i zapažanja o životu bosanskih ljudi, uglavnom muslimana, i koristila potom u pripovetkama i feljtonskim napisima objavljivanim u »Bosnische Postu« i nekim izvanbosanskim listovima. Njene bosanske pripovetke, odnosno crte, pisane na nemačkom jeziku, bile su rano i kod nas zapažene, iako zbog jednobojnog i sladunjavo-površnog tretmana nisu prodrle u književnost. Deo svojih pripovedaka iz života bosanskih muslimana Milena Mrazović je izdala i u zasebnim knjigama, kao zbirku *Selam* (Berlin 1893), *»Bosnisches Skizzenbuch«* (Insbruk 1900), pripovest »Grabesfenster« (Insbruk 1906). Kako je na putovanjima skupljala i narodne pripovetke, izdala je jedan izbor iz svoje zbirke pod naslovom *Bosnische Volksmärchen* s predgovorom V. Jagića (Insbruk 1905). Od kulturno-istorijskih članaka objavila je posebno dve knjige, *Bosnische Ostbahn* (Beč 1908) i *Bosnisches Skizzenbuch* (Drezden 1909). Da je pisala i na našem jeziku, pokazuje njena saradnja u prvim godištima »Nade«. Vredi još pomenuti da je Mrazovićeva u svojoj štampariji izdala *Pjesnička djela fra Grge Martića* u dve knjige s predgovorom Franje Selaka (Sarajevo 1893, 1895).

Ističući da je u podlisku novina »Bosnische Post« izišlo u poslednje vreme više zanimljivih članaka, Nikola Šumonja u jednoj belešci zatim kaže: »A najzanimljivija pojava u tim podliscima jesu pripovijetke, što ih piše gospođica Milena Mrazovićeva. Sve su mahom iz bosanskog života, odlikuju se dovoljnom tehničkom vještinom i rado se čitaju. Najnovija pripovijetka jest ‚Ašidin k'smet'. Ne može se doduše poreći, da pripovijetke iz bosanskog života, što ih piše Hrvatica na njemačkom jeziku, dobivaju neki izvjestan, malo neprirodan kolorit, ali svakako su lijep početak. Ako nam bude moguće, i mi ćemo u prevodu saopštiti još ove godine koju pripovijetku gđice Milene Mrazovićeve« (»Bosanska vila«, I/1886, br. 10, str. 159). Nije, međutim, »Vila« donela nijednu od tih pripovedaka.

[15] *»Unser Blatt.* Unseren geschätzten Lesern diene als Mittheilung, dass mit Anfang dieses Monates der sowohl durch seine publicistische als beletristische Thätigkeit bekannte Wiener Journalist, Herr Adolf Flachs, in die Redaktion unseres Blattes eingetreten ist. Derselbe zeichnet auch als verantwortlicher Redakteur« (»Bosn. Post«, VIII/1891, Nr. 19, März 7).

Milena Mrazović, čime je pitanje stvarnog urednika postalo interna stvar uprave lista.

Posle ovog neobičnog smenjivanja više urednika, u »Bosnische Postu« je nastala izvesna stabilizacija, kao što pokazuje slučaj novinara H. Tauska, koji sad uspeva da se blizu dve i po godine održi kao stvarni iako anonimni urednik lista. Potvrđuje ovo i »Bošnjak« kad u jednoj pohvalnoj belešci povodom desetogodišnjice »Bosnische Posta« ističe »da je taj list najvećim uspjehom uređivao gosp. Herman Tausk, koji mu je i sad urednik«.[16] Podatak je značajan kao dokaz da je Milena Mrazović i u vreme kada sama potpisuje i odgovara za list imala profesionalnog novinara koji je, zapravo, obavljao sav urednički posao. Ni urednik Tausk nije do kraja izdržao, iznenada je otpušten, a na njegovo mesto je s 15. novembrom 1894. došao iz Zagreba Franjo Selak, koji će zatim nekoliko godina obavljati u ovom listu urednički posao.

Može se reći da ni pod upravom Milene Mrazović nije u izdavanju »Bosnische Posta« došlo do nekih vidnih promena. List je izlazio dva puta nedeljno, s tekstom približno jednakim predašnjem, koji se na isti način raspoređivao na već ustanovljene i ustaljene rubrike. Sadržaj lista je i dalje raznovrstan i redakcija, trudeći se da ga učini što interesantnijim, ne samo da je prenosila članke iz raznih listova na nemačkom jeziku, pa i nekih domaćih (»Bosanske vile«, »Glasnika Zemljastog muzeja«, »Vienca«, »Školskog vjesnika«; »Nade« i dr.), nego je uspevala i da proširi krug redovnih i povremenih saradnika. List donosi radove velikog broja nemačkih pisaca i novinara, poznatih i manje poznatih (Heinrich Renner, Theodor Wolf, Raymund Mayr, Oscar Hirth, Ernest v. Dombrowski, Carl Mischke, Julius Brandl, Roda Roda i mnogi drugi), ali se širi i krug saradnika iz zemlje, domaćih ljudi (dr Ćiro Truhelka, Ignjat J. Dimić, J. Okić, Đuro Vrignanin i dr.). Da list prati savremeno društveno zbivanje svedoče mnoga obaveštenja, beleške i prikazi iz svih oblasti društvenog života, zatim dopisi iz zemlje i sa strane, pored vesti s komentarima o važnijim političkim događajima u svetu. Prema tome, list sadrži mnogobrojne književne i pozorišne prikaze, beleške iz zdravstvene službe, izveštaje o raznim društvenim priredbama i sastancima (na primer, iscrpne izveštaje o održanom arheološkom kongresu u Sarajevu u leto 1894), obaveštenja o gradnji puteva, železnica, podizanju nekih većih industrija, o bosanskoj trgovini šljivama, o električnoj centrali i ostalim komunalijama u Sarajevu, o trkama na Ilidži, o posetama velikodostojnika iz Monarhije i raznim drugim pojavama.

U idejnom pogledu list je, kao i pre, zastupao režimske težnje i zalagao se za njihovo sprovođenje, što se, naravno, vraćalo povlašćenjem lista u raznim vidovima, od proširenja oglasne mreže do eventualnog direktnog subvencionisanja. Savremenici su zapažali ovu spregu lista s režimom, o čemu su se čuli glasovi u tadašnjoj štampi.[17] Uz podršku reži-

[16] »Bošnjak«, IV/1894, br. 5, februar 1.

[17] Tako »Srbin Bosanac« kaže u jednom dopisu iz Sarajeva, pored ostalog: »A ‚Bosn. Post'! Ta ‚kulturtregerska' lija! Ona je po prevashodstvu svojih patrona na najvišem stupnju novinarske mudrosti, i dok god se srodni elementi među sobom glože, dotle ona

ma, posao, i izdavački i štamparski, išao je dobro i preduzeće, stavši brzo na svoje noge, ne samo da nije imalo nikakvih materijalnih briga u pogledu redovnog izlaženja lista, nego je po izmirenju troškova, odbacivalo vlasnici svake godine i dobit u znatnom iznosu. Ovaj prosperitet se doskora i javno pokazao, kad je početkom septembra 1894. celo preduzeće (štamparija i redakcija lista) preseljeno u novosagrađene kuće u Ćukovića ulici 7-9. »U uskim, skučenim okolnostima rodilo se naše preduzeće i s opštim napretkom raslo je i uspevalo«, kaže tim povodom uredništvo.[18]

I jedna ne osobito važna pojedinost upućuje unekoliko na stalno napredovanje lista. Po ugledu na velike redakcije zapadnih gradova, i ovde je nešto kasnije u prozoru administracije i redakcije namešten jedan veći izlog u kome su, uz opis, izlaganim fotografijama predstavljani važni aktuelni događaji.

* * *

Otpuštanje urednika Hermana Tauska iz »Bosnische Posta« pod jesen 1894. godine, neočekivano i pod izuzetno nepovoljnim prilikama, dalo je povoda odgovornim predstavnicima režima da, i pre nego ovaj slučaj kroz sudski proces izbije u javnost, razmotre neke pojave u listu, karakteristične za odnose vlasnice prema uposlenim novinarima, kao i prema samom režimu. Nešto više o svemu tome može se reći na osnovu opsežnog izveštaja koji je vladin komesar Berks tim povodom podneo ministru Kalaju,[19] pokušavajući da potpunije osvetli ne samo zbivanja u »Bosnische Postu« nego i neke pojave u tadašnjoj bosanskohercegovačkoj periodici uopšte.

Iz Berksova izveštaja saznaje se da je urednik Tausk otpušten iz »Bosnische Posta« zbog samovoljnog napuštanja dužnosti i odlaska iz Sarajeva radi lečenja obolelih očiju. Kad od Mrazovićeve kao vlasnice lista nije za lečenje dobio ni odsustvo ni neophodan predujam (u visini jednomesečne plate), on se za pomoć obratio direktno civilnom adlatusu baronu Kučeri i pošto je od njega za to dobio 200 ili 300 for. krenuo odmah na put, stigao do Rijeke i tu se iznenada teško razboleo. Vredi istaći da je u ovom slučaju šef civilne uprave, protivno stavu koji je zauzela vlasnica lista, pokazao spremnost da jednom novinaru brzom novčanom pomoći omogući potrebno lečenje. Povrh svega, vlasnica lista je još

nažalost žanje plodove, pa zadovoljna sa visine pogleda na zavađenu braću, pomišljajući zar u svojoj paklenoj duši, e je svoju dužnost kao ‚kulturtregerka' učinila. A naši ‚junaci' sa vladinih stolica? Oni vam sa mehkih dušeka podrugljivo posmatraju taj razdor – pa su zadovoljni sa ovim uspjehom« (»Branik«, VII/1891, br. 149, decembar 19 – 31).

[18] »Bosnische Post«, XI/1894, Nr. 72, September 8. – Na ovu gradnju odnose se, verovatno, reči Vladislava Skarića, koji u svom poznatom *Pismu iz Bosne* kaže da je vlasnica režimskog lista »Bosnische Post« sagradila nedavno u Sarajevu kuću u vrednosti 30 000 – 40 000 for., »bez svake sumnje za novce iz dispozicionog fonda, što ih je zsluzila onijem himnama mudroj politici vladinoj, kojih su himana puni stupci njezina lista« (»Delo«, nav. čl. str. 290).

[19] ABH – Zem. vlada, XLII/S.I.A. ad 217/1894; R. Besarović, nav. delo, str. 451-458.

istog dana, u nameri da spreči ovaj put, zatražila od sarajevske policije da Tausk zbog dužnog predujma od 700 for. bude skinut s voza i prisilno vraćen u Sarajevo, ali je taj njen zahtev bio odbijen. Kad se Tausk vratio u Sarajevo, prebrodivši neprilike s novim oboljenjem, bio je smesta otpušten iz redakcije, ugovor o nameštenju raskinut zbog samovoljnog napuštanja posla, a on i tužen sudu.[20] Našavši se u teškom položaju, pre svega zbog neopskrbljene mnogočlane porodice (osmoro maloletne dece), on se obratio Zemaljskoj vladi za pomoć i zaštitu, a kako je bio zaslužna vrlo poverljiva ličnost, dobio je od barona Kučere neku potporu, kao i obećanje za jedan stalni saradnički honorar kod upravo osnivane »Nade«.

Da ne bi bilo sumnje o promenama u redakciji »Bosnische Posta«, Mrazovićeva je u 93. broju lista, od 21. novembra 1894, objavila da je Herman Tausk posle dve i po godine istupio iz redakcije i da unazad nekoliko nedelja nema nikakve veze s listom. U isto vreme ona je obavestila odgovorne predstavnike režima da je s 15. novembrom angažovala za list novog urednika Franju Selaka iz Zagreba, o kome Berks u pomenutom izveštaju daje neke, prilično oskudne podatke. Služio je Selak ranije kao gimnazijski profesor negde u Hrvatskoj ili Kranjskoj (u stvari je poreklom Slovenac), ali je mesto izgubio zbog izvesnih političkih i moralnih nekorektnosti, dok ga u poslednje vreme biju nepovoljne glasine kao zagrebačkog dopisnika bečke »Politike«, o čemu će bliža obaveštenja pružiti policijski izveštaji. Po Berksovom mišljenju na istom mestu, Selak bi odgovarao za feljtonistu ali ne i za urednika, jer ne pruža ni najmanje garantija da bi postigao neophodno poboljšanje lista.

Otvoreni sukob s Tauskom, bez obzira na njegov neposredan povod, proizašao je svakako iz nesuglasica koje su u »Bosnische Postu« odranije tinjale i postupno glasnije postajale. Za ovo se može kao karakterističan primer navesti da je sâm Tausk, još pre izbijanja pomenutog sukoba – dok se nalazio u redakciji »Bosnische Posta« i njom rukovodio, nameravao pokrenuti u Sarajevu novi politički list na nemačkom jeziku (»Sarajevoer Tagblatt«) i u tom cilju podneo Zemaljskoj vladi molbu za koncesiju. Spominje to Berks u pomenutom izveštaju i kaže da je Tausk, na njegovo pitanje gde će naći novac za novi list, izjavio da mu je to obrekla novoosnovana firma »Bankovni posao Salom, Besarović i Birnbaum«, što je neprihvatljivo, jer u takvo preduzeće ne bi trebalo domaće uvlačiti. Dok Vlada procenjuje oportunost novog lista na nemačkom jeziku, svakako konkurentskog već postojećem, i Tauskova molba stoga stoji nerešena, Berks se koristi ovom prilikom da kod ministra Kalaja pokrene ponovo pitanje ovdašnje štampe, a s tim u vezi i pitanje eventualne reorganizacije cenzure u nešto liberalnijem duhu.

[20] I Tausk je protivtužbom tražio ispunjenje ugovora, pa je spor bio na Okružnom sudu već krajem iste godine okončan u njegovu korist. Opširan prikaz celog slučaja doneo je i »Bošnjak« (V/1895, br. 1), ali je posle nekoliko meseci, krajem aprila, dao karakterističnu ispravku u kojoj, pored ostalog, kaže: »Žalimo zato, što smo krivo izvjestili o toj parnici gospojice, koja je i u našim muhamedanskim krugovima jednako cijenjena« (V/1895, br. 17).

Govoreći o »Bosnische Postu«, Berks stavlja upravi više zamerki, ističući da je list sad unazađen i sadržajno ni izdaleka ne odgovara onom što bi se od njega očekivalo, uz to nerazumno se upušta u visoku politiku i stvari koje ne spadaju u njegov delokrug a zanemaruje specifične bosanske prilike, naročito na području nacionalne ekonomije. Zbog usmeravanja na ovako široke, često nepotrebne teme, list nije više u stanju da Zemaljskoj vladi pruža onakvu podršku kakvu je ona od ovog preduzeća za učinjene raznovrsne usluge s pravom očekivala. Iako je vlada potpomagala list, interne prepirke u »Bosnische Postu« pod upravom Mrazovićeve nisu prestajale, kao što pokazuje navedeni Tauskov slučaj i zađevice sa skoro svim dotadašnjim urednicima.[21]

Uvidevši da se ne može duže održati ovo stanje, Milena Mrazović se rešila da celo preduzeće proda. Znala je za Tauskove planove o novom listu na nemačkom jeziku, u Sarajevu, čije bi se pokretanje odrazilo nepovoljno na ishod njenih pregovora o prodaji, stoga je poverljivo zamolila da vlada traženu koncesiju za list zasad ne izdaje. U vezi s ovim zahtevom Berks smatra da se neće moći duže otezati s rešavanjem Tauskove molbe, a u isto vreme ukazuje ponovo na nezadovoljavajuće stanje u postojećem listu, ističući da je nespojivo s dostojanstvom vlade da se pri javnoj raspravi raznih, često vrlo ozbiljnih pitanja mora računati s manje-više histeričnim ispadima jedne nesnošljive i svadljivo-intrigantske žene, koja uz to jako pati od uobraženosti. Smatrajući neophodnim da se u listu otklone redakcijske slabosti, što je moguće sprovesti samo pod jednom novom upravom, on stavlja interesantan predlog da jedan konzorcij preduzeće otkupi i pretvori u izdavačko-štamparsko akcionarsko društvo.[22]

Nema svrhe ispitivati ovde u kojoj je meri komesar Berks bio nepristrasan pri prosuđivanju prilika u sarajevskom listu »Bosnische Post«, jer su sve te optužbe i ocene ostale dugo skrivene u najužem krugu režimskih vrhova. Ali je iz njegova izveštaja s kraja 1894. godine očigledno da je Milena Mrazović kao vlasnica toga lista izgubila poverenje režima za dalje izdavanje ovih novina s tačno određenom političkom namenom, pa iako o tome nije gotovo ništa procurilo u javnost, njoj ipak nije preostalo drugo nego da se tiho i uz što povoljnije uslove povuče iz ovog posla.

* * *

[21] Za pogoršano stanje u listu »Bosnische Post« Berks je optužio jedino vlasnicu Milenu Mrazović i o njoj bez uvijanja dao posve nepovoljnu karakteristiku. Umesto da prema prijateljskim savetima angažuje okretne nove saradnike i tim poboljša stanje, ona je srozavala kvalitet lista pokazujući lakomu težnju da preduzeće iskoristi za svoje brzo bogaćenje. Pored lakomosti, ona je i osvetoljubiva, i taj njen osvetoljubivi karakter dolazio je često do izražaja, zbog čega su u preduzeću nastajale brojne prepirke i dospevale većinom na rešavanje pred forume Zemaljske vlade, iako je sama Mrazovićeva prema vladi, radu i držanju njenih predstavnika gajila potajno veliku mržnju (slučaj Marhula-Pininski, informisanje slovenačkog poslanika dra Vošnjaka i dr.). Naravno, njeni protivrežimski stavovi nisu u listu javno plasirani, za to se brinula već cenzura, ali je upravo stoga ta mržnja, koja bi se na kraju možda mogla svesti na histerična stanja, morala na drugoj strani da traži oduške.

[22] ABH – Zem. vlada, nav. spis iz 1894; R. Besarović, nav. delo, str. 451-458.

I pre nego se sukobila s urednikom Tauskom, Milena Mrazović je vodila pregovore o prodaji lista i štamparije »Bosnische Post«, pored ostalih i sa J. B. Šmardom (Johann Baptist Schmarda), komercijalnim savetnikom iz Beča, koga je Bosna poslovno sve više privlačila. Bilo je to, verovatno, u leto 1894, kad je u novinama objavljeno da je on s bratom Albertom Šmardom, potpredsednikom sarajevske Deoničke pivare, boravio nekoliko dana u Sarajevu. Poslovna vezanost J. B. Šmarde za Sarajevo i Bosnu ogleda se i u tom što je već tada bio potpredsednik A. d. za vredniju upotrebu bosanskohercegovačkih zemaljskih proizvoda i šef špedicijske firme C. kr. bosanska železnica. Nema sumnje, radilo se samo o prethodnim pregovorima, opipavanju pulsa s obe strane, jer se strankama očigledno nije žurilo a ni režim, čija je saglasnost za sklapanje posla bila neophodna, nije o celoj stvari imao još čvrst stav za konačno rešenje.

Može se stoga razumeti što Berks u pominjanom izveštaju s potrebnom obazrivošću govori o eventualnim kupcima »Bosnische Posta«. On smatra da treba iskoristiti Šmardinu nameru da ostvari ovu kupovinu i uveren je da bi ovaj kupac požurio sa zaključenjem posla ukoliko sazna da je to i ministrova želja. Ako je ministar protivnog mišljenja pa drži da za ovu kupovinu ne treba Šmardu uzimati u kombinaciju, Berks je odmah spreman da za takav slučaj ukaže na drugog kupca, na firmu Has i Dajč (Haas et Deutsch) iz Budimpešte, koja je nedavno otkupila »Naplo« i koja raspolaže s kapitalom od 2 1/2 mil. for.[23]

U međuvremenu, za kupovinu ovog preduzeća javili su se i neki drugi interesenti, kao što pokazuje jedan službeni spis iz toga vremena. U dužem izveštaju od 28. marta 1895. Zemaljska vlada podnosi Zajedničkom ministarstvu finansija molbu sarajevskog advokata dra Vladislava Nieća i dotadašnjeg prokuriste štamparije »Bosnische Post« Đure Vrinjanina (Vrignanin), koji kao tobožnji kupci lista i štamparije »Bosnische Post« traže da se na njih prenese koncesija koju za te poslove ima Milena Mrazović. U izveštaju se tvrdi, pored ostalog, da je u Sarajevu sklopljen konzorcij trojice za kupovinu ovog lista i štamparije, a zatim daju podaci o pojedinim učesnicima. Ukazuje se pre svega na članstvo u konzorciju slovenačkog poslanika u Carevinskom veću dra Vošnjaka, koji je u poslednjih godinu i po dana pokušao više puta da učestvuje u konzorciju za kupovinu »Bosnische Posta«. Iako prilično imućan i sa osiguranim prihodima, on nije ipak u mogućnosti da pribavi potrebno trećinsko učešće od oko 40000 for. za ovu kupovinu, a taj iznos nema u svojim fondovima ni slovenačka partija čiji je on vođ. Ostala dvojica, iako javno istupaju kao podnosioci molbe, nemaju potrebnih sredstava za ovaj posao. Dr Nieć, sin jednog rusinskog seljaka ili popa, od kuće je bez ikakva imetka, što je slučaj i s Vrinjaninom, koji se u svakoj prilici ističe kao propovednik velikohrvatske partije u okupiranoj zemlji. Kako se na kraju zaključuje, koalicija Nieć – Vrinjanin – Vošnjak bi se predstavila kao rusinsko-velikohrvatsko-slovenačka, u svakom slučaju

[23] ABH. Zem. vlada, nav. spis; R. Besarović, nav. delo, str. 451-458.

kao panslavistička, stoga Zemaljska vlada predlaže da se molba odbije, s čime se zatim i Ministarstvo saglasilo.[24]

Zna se da je ministar Kalaj najposle dao saglasnost da upravo J. B. Šmarda otkupi list i štampariju »Bosnische Post«, pa je vlasnica Milena Mrazović s njim produžila započete pregovore.

Nije moguće pratiti tok pregovora oko preprodaje »Bosnische Posta«, pa prema tome ni opisati peripetije kroz koje su prolazili, ali je izvan sumnje da su se pregovori, trajući blizu dve godine, suviše odužili. Otkupna cena je u tome verovatno bila kamen spoticanja i uzrok odugovlačenja, jer je Milena Mrazović zatezala u nastojanju da postigne što bolje uslove, bez obzira što se moglo iz celog njenog držanja naslutiti da je novinarsko-izdavački i štamparski posao nije intimno privlačio. Preduzeće je u celini bilo rentabilno, što potvrđuje i komesar u pomenutom izveštaju, koji je poverljivim putem doznao da ono odbacuje čistu godišnju dobit od 16 000 for., što bi odgovaralo 10% ukamaćenju uložnog kapitala od 160 000 for. Po njegovom mišljenju, za celo preduzeće može se prilikom prodaje dobiti najviše 100 000 – 120 000 forinti. Ne znam uz koju je cenu na kraju izvršena ova kupoprodajna transakcija.

Dok su trajali pregovori sa Šmardom, list »Bosnische Post« je izlazio uglavnom na stari način, za redakciju se starao novi urednik Franjo Selak a za list je i dalje odgovarala i potpisivala vlasnica Milena Mrazović. I pored Berksovih teških optužbi i zamerki, list je i u tom prelaznom periodu dobro uređivan, informativan, politički sav okrenut prema režimu, i po svemu tome, kao i po urednom izlaženju, nije imao premca u okupiranoj zemlji. Sama vlasnica Mrazovićeva, još uvek agilna i vrlo komunikativna, stekla je svojim javnim radom izvestan glas i priznanje u visokim režimsko-činovničkim krugovima. Tako je, na primer, zabeleženo da je na poziv Etnografskog društva, krajem februara 1896. godine, održala u bečkoj Gradskoj kući predavanje o Bosni i Hercegovini, za koje se reklo da je propraćeno odobravanjem.[25]

Posle dužih pregovora, verovatno i promašenih pojedinačnih kombinacija, Milena Mrazović je početkom 1896. godine prodala list i štampariju »Bosnische Post« trgovcu J. B. Šmardi, pošto je dobijeno potrebno odobrenje s nadležne strane. U dopisu od 24. marta 1896. Zemaljska vlada je predložila Zajedničkom ministarstvu finansija molbu šefa Špedicionog biroa J. B. Šmarde kojom traži da se na nj prenese

[24] ABH – Zaj. min. fin., br. 389 Pr. BH 1895; R. Besarović, nav. delo, str. 459-462.

[25] U belešci »Što u Beču govore o Bosni« kaže se: »Dne 28. o. mj. držala je gospojica Milena Mrazovićeva, vlasnica tiskare u Sarajevu i poznata spisateljica, u Beču u društvu za upoznavanje austrijskih naroda čitanje, u kojem je ocrtala naš narod u Bosni i Hercegovini. Gospojica Milena ocrtala je naš narod lijepim bojama, te istakla sve što ima u njem lijepa i dobra, pak su slušatelji popratili njezino predavanje burnim odobravanjem. Na ovom sastanku bilo je veoma mnogo odličnoga općinstva, i to poimenice između ostalih supruga zajedničkoga financijalnoga ministra gospoja Vilma pl. Kallay, odsječni predstojnik vitez Horovitz sa gospođom suprugom, grof Prokeš-Osten, grof Hompeš, dvorski savjetnik profesor Jagić, baron Sedlnicki itd« (»Bošnjak«, VI/1896, br. 10, mart 5).

Sličnu belešku, s mnogo pohvala, donela je zatim i »Nada«, II/1896, br. 6, mart 15, str. 119.

koncesija za vođenje štamparije i lista »Bosnische Post«, koja je ranije data Mileni Mrazović. Molilac je sklopio nužne kupoprodajne ugovore i čeka još samo odluku političke vlasti, kako bi mu na osnovu postojeće koncesije bilo dopušteno da vodi dalje poslove. Zemaljska vlada nema ništa protiv ovog odobrenja, jer je molilac u svakom pogledu čovek od poverenja i može se od njega očekivati nastojanje da »Bosnische Post« u svakoj prilici ima korektno držanje. A osim toga od molioca se očekuje da za duže vreme obezbedi željeno poboljšanje prilika u redakciji lista. Tople preporuke Zemaljske vlade prihvatilo je Zajedničko ministarstvo finansija i odobrilo celu kupoprodajnu transakciju.[26]

Uskoro posle prodaje »Bosnische Posta«, krajem novembra 1896, Milena Mrazović se venčala u kaptolskoj dvorani barnabitskog manastira u Beču s drom Jozefom Prajndlsbergerom (Preindlsberger), primarnim lekarom sarajevske Zemaljske bolnice. Živela je i dalje u Sarajevu, a onda se početkom 1919. godine s mužem odselila u Beč, gde je provela ostatak života.

* * *

List »Bosnische Post« sad je potpisivao vlasnik i izdavač Joh. Bapt. Šmarda a redakciju vodio zatečeni urednik Franjo Selak. Odmah u početku čulo se i kroz novine bilo lansirano da će ovaj list izlaziti svaki dan, ali ta namera je sprovedena tek 1. oktobra 1896, od kada je pa sve do kraja izlaženja (2. XI 1918) »Bosnische Post« bio dnevni list. Početkom avgusta 1897. odstupio je dotadašnji urednik Franjo Selak, zbog bolesti – kako je rečeno, a redakciju je preuzeo i zatim dugo vodio Oskar Hirt (Oscar Hirth), bivši urednik »Wiener Tagblatta«. Poreklom iz Donje Austrije, Hirt je bio uskoro unapređen u zvanje glavnog urednika (Chefredacteur – kako je na listu označivan kao odgovoran za redakciju), a predstavljen je javnosti kao čovek koji dobro poznaje bosanske prilike pošto je redovno pohađao i svršio Veliku gimnaziju u Sarajevu (maturirao u prvoj generaciji g. 1888). Posle Hirta, mesto glavnog i odgovornih urednika zauzimalo je više lica (Eduard Pivnicska, Josef Steinhard, Hermengild Wagner, Franz Mach i drugi).

Angažovanjem više novinara, kako je potrebno za dnevni list, »Bosnische Post« je pod novom upravom brzo zadobio fizionomiju dnevnika, izlazio je na vreme, sa dosta vesti iz svih oblasti života, nije opterećen dugim člancima koji se teško čitaju. Proširena je rubrika dnevnih vesti, pa sadrži sve više političkih i drugih zanimljivih, uglavnom aktuelnih vesti i beležaka. Pored obimne lokalne hronike, najčešće vrlo zanimljive, u listu su opširno opisivani izleti pojedinih grupa, većinom činovničkih, u razna okolna mesta (vikendi, slavlja s pevanjem i sl.). Obraća se i dalje pažnja feljtonu, u kome se već donose romani i duže pripovetke u nastavcima, uz to obrađuju i druge zanimljive teme, a donose često i tzv. »Svaštice« (Allerlei) o stvarima koje mogu interesovati čitaoca. Da se više pažnje posvećuje privrednim pitanjima vidi se po tome što u svakom broju znatan prostor zauzima rubrika »Narodna

[26] ABH. Zem. vlada, br. 858 I.B. 1896; R. Besarović, nav. delo, str. 470.

privreda, trgovina i saobraćaj«. Naravno, list daje ponekad i vanredna izdanja o zanimljivim događajima (tako je, na primer, u septembru 1899. izdano vanredno izdanje s obzirom na veliko interesovanje s kojim je u Sarajevu očekivana presuda vojnog suda u Drajfusovoj aferi).

List »Bosnische Post« izlazio je u Sarajevu bez prekida skoro 35 godina, od toga kao dnevnik više od 22 godine (1. X 1896 – 2. XI 1918), i za to vreme stekao glas uglednog informativno-političkog lista koji je okupiranu zemlju otvarao stranom svetu i za nju budio interesovanje u raznim vidovima. Pa iako je slika o nekim pojavama i događajima davana i u ponešto iskrivljenom svetlu, kako je u raznim prilikama odgovaralo interesima vlastodržaca, treba reći da ovaj list predstavlja danas pravu riznicu podataka kao nijedan drugi bosanskohercegovački list iz toga vremena, i šteta je što to, zbog teškoća s jezikom, takođe i pomanjkanja kompleta na jednom mestu, nije dovoljno iskorišćeno. Pokrenut za činovništvo, ljude iz Monarhije i inostranstva, ovaj dobro uređeni list je u svoje vreme nalazio čitalačku publiku i među školovanim domaćim svetom, koji ga je sve više prihvaćao, slično kako su na primer, razni narodi Monarhije uzimali i čitali »Neue Freie Pressu« kao svoje informativne novine.[27]

[27] Kako je dugogodišnji vlasnik »Bosnische Posta« J. B. Šmarda bio poslovan čovek, može se lako razumeti što je osobitu pažnju obraćao komercijalnoj strani preduzeća, o čemu se i bivša vlasnica Mrazovićeva vrlo uspešno starala. Pretvaranjem lista u dnevnik omogućena je njegova sve veća komercijalizacija, pri čemu su, naravno, oglasi igrali važnu ulogu zauzimajući ponekad više od polovine lista od osam stranica! Uspešno je vođen i štamparski posao, za koji je na vreme u dovoljnoj meri vršeno obnavljanje osnovnih sredstava, pa je preduzeće za sve vreme rentabilno poslovalo.

Posle smrti J.B. Šmarde, njegovi naslednici su sredinom 1912. godine prodali preduzeće (list i štampariju) Privilegovanoj zemaljskoj banci za Bosnu i Hercegovinu, pa je ovo preduzeće otad do kraja prvog svetskog rata vođeno kao samostalno akcionarsko društvo.

»VATAN«

Prve vesti o zasebnim listovima za narodne grupe prodrle su u javnost u julu 1884, kad su u službenom listu objavljene beleške o pokretanju najpre srpskog i zatim muslimanskog političkog lista. Saopštenje o jednovremenom osnivanju dva sedmična lista, kao i isticanje da za tim poduhvatima stoje grupe ljudi, ne ostavlja nas ipak u sumnji da je sâm režim, inspirišući ove akcije, na njima uporedo i istovremeno radio. Dok je prvi pokušaj sa srpskim listom propao, plan o muslimanskom listu ostvaren je uskoro bez smetnji. Posle odluke da se za muslimansko stanovništvo izdaje list na turskom jeziku, svakako radi povlađivanja prevaziđenim starim shvatanjima, izvršene su nužne pripreme i list »Vatan« je s jeseni 1884. godine počeo redovno izlaziti.

Pod imenom »Vatan« list je na turskom jeziku izlazio uz podršku režima do proleća 1897. godine. Posle toga list je pod imenom »Rehber« na isti način izlazio još jedno vreme.

* * *

Za osnivanje lista »Vatan« pripreme su počele uskoro posle pojave »Bosnische Posta« i bile toliko ubrzane da je reis-ul-ulema i predsednik Ulema-medžlisa Mustafa Hilmi-efendija u ime grupe uglednih sarajevskih građana (notabiliteta) uputio 4. aprila 1884. Zemaljskoj vladi predstavku i njom zatražio dozvolu za izdavanje jednog lista na turskom jeziku. Ovdašnji prvaci, ističe se u predstavci, uvideli su da je potrebno osnovati u Sarajevu jedan nezvanični turski list, koji bi služio pre svega prosvećivanju naroda i javnim interesima, uz to i omogućio narodu da na pristupačan način sazna za zakone i naređenja uprave, ukratko, koji bi olakšao dodir između vlade i stanovništva. Odlučili su oni stoga da izdaju list »Vatan« (Domovina), i za tu svrhu već skupili u fond lista 3360 for. a. vr. Moli se Visoka zemaljska vlada da odobri osnivanje ovog lista, uvažujući višestruku korist koju će on nesumnjivo imati.

Molbu reisa Mustafe Hilmi-efendije Zemaljska vlada je 14. maja u nemačkom prevodu (naznačen je prevodilac Miloš Mandić) dostavila Zajedničkom ministarstvu finansija na odobrenje. Naglašeno je u vladinom dopisu da će prilozima prikupljen iznos biti dovoljan za kupovinu potrebne količine turskih slova od jedne carigradske štamparije i za podmirenje štamparskih i ostalih redakcijskih troškova u prvoj godini,

ne uzimajući uopšte u obzir prihode od pretplate za to vreme. Svrha lista je poglavito da pretresa politička i ostala pitanja koja interesuju zemlju, kao i da zakone i naređenja izdane posle okupacije objašnjava na pristupačan, za ovdašnje muslimansko stanovništvo razumljiv način. Za urednika »Vatana« određen je Hulusi-efendija, pre kratkog vremena u ovdašnjoj Vakufskoj komisiji postavljeni mufetiš, ličnost lojalna i poverenja dostojna, koji je još pre okupacije radio kao turski redaktor i žurnalist, tako da za ovo mesto poseduje naročitu sposobnost. Ukazuje se u dopisu i na to da konzorcij u pogledu štampe pregovara s obe ovdašnje štamparije (Zemaljskom i tek osnovanom privatnom štamparijom Špindlera i Lešnera), da bi se najzad odlučio za onu gde dobije povoljnije uslove.

Kako pojava ovakvog lista, kaže se na kraju dopisa, može biti samo od koristi za ciljeve uprave, koja je uz to u vođstvu lista obezbedila za se dovoljan uticaj tako da ne mogu doći pod sumnju njegove političke tendencije ni lojalnost, Zemaljska vlada najtoplije podupire ovo traženje i moli Zajedničko ministarstvo finansija da se koncesija za izdavanje turskog lista »Vatan« odobri pod istim uslovima koji su postavljeni pred pokretanje »Bosnische Posta«.[1]

Već 20. maja Zajedničko ministarstvo finansija je odobrilo grupi sarajevskih Muslimana traženu koncesiju za pokretanje političkog lista »Vatan« na turskom jeziku, s tim da list obavezno podleže preventivnoj cenzuri i da se koncesija može oduzeti bez navođenja razloga za to.[2]

Izvešćujući o dobijenoj koncesiji za list i izvršenim pripremnim radnjama, zvanični list u napisu *Turski list Vatan* kaže da se o tom listu poodavno pogovara među sarajevskim Mislimanima i zatim o listu daje neka nova obaveštenja. »Dobivši dozvolu za list« – kaže se – »društvo je izdalo danas prvu objavu o tome na turskom jeziku. U njoj se razlaže potreba takvoga lista kano udesnoga sredstva za širenje prosvjete na turskom jeziku, pošto mnogi domaći Muhamedanci ne znaju čitati moderna slova. List ‚Vatan' (Otadžbina) izlaziće jedanput na heftu uz pet forinti pretplate za godinu, a urednik biće mu g. Mehmed Hulusi. Kada će izaći prvi broj ovog lista, ne zna se još u tvrdo, jer se iz Carigrada očekivaju naručena nova turska slova. Ova prethodna objava štampana je starim turskim slovima zemaljske štamparije. Hairli!«[3]

Za pokretače ove, za današnje pojmove neobične akcije može se reći da su pripadnici one nevelike oportunističke grupe među muslimanima koju je uprava od prvih dana stvarala izdižući pojedince do najviših društvenih položaja. Oni su javno istupali u ime muslimanskog stanovništva, povlađivali novom stanju i bezuslovno ga branili, što je sprva odudaralo od težnja i raspoloženja njihovih sunarodnika. Ali usvajanjem savremenih tekovina s progresivnim propratnim idejama oni se niukoliko nisu odricali starih, preživelih društvenih odnosa, s feudalnim

[1] ABH – Zem. vlada, br. 583 res. 1884; R. Besarović, nav. delo, str. 419-421.

[2] ABH – Zaj. min. fin., br. 454 Pr. BH 1884.

[3] »Sarajevski list«, VII/1884, br. 83, jul 27 (15).

i drugim oblicima eksploatacije koje im konzervativna uprava priznaje i svojim autoritetom potpuno ujemčava i štiti. Jer ta na izgled neodrživa protivrečnost leži u srži cele politike novih vlastodržaca i ona će, uz nužno izvesno kolebanje, biti održana kroz ceo austrijski period. Ogleda se ona, pored ostalog, i u vladinom shvatanju potrebe da grupa njenih iskušanih privrženika u centru okupirane zemlje izdaje list za politiku i prosvećivanje Muslimana na turskom jeziku, tobože što »mnogi domaći Muhamedanci ne znaju čitati moderna slova«, a u stvari da posluži kao sredstvo privlačenja muslimanskog življa politici okupacione uprave u Bosni i Hercegovini i da uspori proces sazrevanja njihove nacionalne svesti.

U ime osnivačke grupe list »Vatan« će za sve vreme uređivati Mehmed Hulusi (1843-1907), negdašnji urednik zvanične »Neretve« u Mostaru. Svoj vek od rane mladosti Hulusi je proveo u javnoj službi, najpre kao finansijsko-upravni službenik, a zatim u službi vakufa. Uživao je ugled među muslimanima jer se, kako je isticano, odlikovao inteligencijom, velikim iskustvom i dobrim poznavanjem zemlje, naroda i vakufskih stvari. Biografi o njemu govore samo s prekomernom hvalom. »Znalci tvrde« – ističe savremeni hroničar – »da je izvrsno govorio i pisao turski, upravo po carigradski. Kao čovjek isticao se svojim karakterom i ubjeđenjem, koje bi jakom logikom odvažno, rječito i energično zastupao. U privatnom ophođenju bješe vazda gospodski ozbiljan i dostojanstven, u društvu razgovoran i duhovit pripovjedač. Stručnim znanjem, taktično i dostojanstveno je do skoro pred smrt predsjedavao u zadnjem zasjedanju zemaljske vakufske komisije i vješto rukovodio njezine živahne debate, što ga je veoma zamorilo... Obasut sjajnim častima i odlikovanjima, kao nijedan Sarajlija i Bošnjak od okupacije amo, on je među Muslimanima uživao velika ugleda kao čovjek, koji se bez velikih škola sâm sobom umio podići na visok stepen pa na toj se visini i održati u općem ugledu i poštovanju.[4]

Mehmed Hulusi imao je razumevanja za potrebe savremenog života dokazavši to još sedamdesetih godina prošlog veka kad je, kao mlad službenik, zastupao potrebu osnivanja kompanija i fabrika i kod nas i o tom pisao u zvaničnoj »Bosni« S ovim shvatanjima on je po okupaciji preuzet u službu nove uprave i među prvima prišao oportunističkoj grupi koja se među Muslimanima stvarala, pa je u karijeri brzo napredovao do najviših položaja. U vreme muslimanske autonomne borbe potpuno je na strani vladinoj, i kad se u početku borbe proneo glas da je u ime vakufa prišao pokretu, on je to preko lista »Bosnische Post« odlučno demantovao.[5] Pored više domaćih i stranih odlikovanja, Hulusi je

[4] »Sarajevski list«, XXX/1907, br. 41, april 7 (mart 28).

[5] Prema tekstu koji su u prevodu donela oba sarajevska domaća lista izjava glasi: »*Odbija klevetu.* Čitamo u 203. broju ovdašnjeg lista »Bosn. Post« od 4. o.m. slijedeće retke: *Izjava.* Neki klevetnici i moji protivnici, koji me ne trpe, obijedili su me kojekakvim potvorama, da sam ja tobož na Kiseljaku o.g. bio začetnikom nekakva društva i da sam nagovarao isto, da se proti vakufskim poslovima, šumskim i agrarnim odnošajima prituže i da makar mimoišavši visoku zemaljsku vladu sa posredovanjem ine vlasti neodvisnost vakufske uprave isposluju i meni povjere. – Ja izjavljujem, da su to puke laži i izmišljo-

za dugogodišnje izdavanje listova u Bosni na turskom jeziku dobio od carigradske vlade počasni naziv »paša«.

U bibliografskim podacima kod »Vatana« se spominje da je »u uredništvu i Ibrahim-beg Bašagić«,[6] a inače se zna da je on kao dobar poznavalac turskog jezika radio na ovom listu od samog početka.

* * *

Mada su pripreme zapinjale i stoga pojava lista odlagana, osnivači su preduzeti posao najzad uspješno priveli kraju. Prema zvaničnom izvještaju, prvi broj »Vatana« pojavio se 12. septembra 1884. godine. Javljajući već sutradan Zajedničkom ministarstvu finansija o izlasku lista, civilni adlatus baron Nikolić podvlači da se ovo preduzeće, mada radosno pozdravljeno od čitavog muslimanskog stanovništva, borilo s teškoćama pretežno tehničke prirode. Pre svega, zapela je nabavka turskih slova i pomerila prvo izlaženje lista, a osim toga morao se iz Carigrada pozvati i jedan dobar, umešan slagač. Da bi se ubrzala već odužena rasprava oko nabavke slova, poslan je u Carigrad šef-redaktor Hulusi, koji se do ovog časa nije otuda vratio. Ali kako su u međuvremenu prispela slova i slagač, osnivački komitet zaključio je da bez odlaganja pristupi izdavanju lista, tako da se prvi broj mogao juče pojaviti. Prilažući Zajedničkom ministarstvu finansija pored dva primerka prvog broja i nemački prevod objavljenog uvodnog članka, na kraju dopisa kaže se da ovaj prvi broj sadrži i neke pozdrave i odobravanja, zatim vesti iz provincije i sitne vesti. Izražava se još mišljenje da će list biti savršeniji i formom i sadržajem nego što je za ovaj broj bilo moguće kad se iz Turske povrati urednik, čiji se dolazak ovde svaki dan očekuje.[7]

Opširniji opis prvog broja dao je zvanični list u napisu *Turski list Vatan,* gde se pre opisa kaže da je broj izišao 13. septembra. List ima oblik negdašnjeg »Sarajevskog lista«, a štampan je, na četiri strane, u Zemaljskoj štampariji »veoma čistim turskim slovima«. U prikazu sadržaja prvog broja navedeno je najpre urednikovo izvinjenje što list nije mogao izići odmah posle Bajrama, kako je u oglasu obećano, a zatim je iskazana nada »da će list potporom turski čitajuće publike napredovati«. Saopštene su zatim brzojavne vesti, i to one iste koje su u nekoliko poslednjih dana bile objavljene u »Sarajevskom listu« i »Bosnische Postu«, zatim po jedan dopis iz Trebinja i Tešnja, napis o uređenju sarajevskog tramvaja na čemu se upravo radi, napis o ruždiji, najposle dve izjave o potrebi turskog lista u Bosni i Hercegovini, jedna od kadije Sej-

tine, koje ja apsolutno od sebe odbijam dodajući, da ja ne samo da sam znao, nego niti pojma imadem za takvo društvo, a kamo li da sam bio začetnikom. – Moj kratki boravak na Kiseljaku, na mojem dobru, bio je kao i prošlih godina čisto iz zdravstvenih obzira sa familijom, koje sam ja u familijarnoj brizi proveo. – Sarajevo dne 4. septembra 1899. – *Mehmed Hulusi«* (»Bošnjak«, IX/1899, br. 36, septembar 7).

[6] Đ. Pejanović, nav. delo, str. 23.

[7] ABH – Zem. vlada, br. 1205/I res. 1884; R. Besarović, nav. delo, str. 426-427.

fulah-efendije i druga, slična, od nepoznatog »ljubitelja domovine«. U širem izvodu prikazan je uvodni napis pod naslovom *Situacija.*[8]

Programski zadatak izložen je na uvodnom mestu prvog broja, a kako se radi o karakterističnim političkim shvatanjima osnivača, ukazujem ovde na važnije programske misli, oslanjajući se pri tome na pomenuti nemački prevod,[9] kao i na date šire izvode u zvaničnom listu. Prošlo je sedam godina (stvarno šest), kaže se na početku, kako je izišao poslednji broj zvaničnog lista na turskom (treba i srpskohrvatskom) jeziku. Kao zvanični, taj list je, naravno, s prestankom ovdašnje turske vlasti morao biti obustavljen. »Naš list ‚Vatan' nije nikakav zvanični list, a osnovan je od više sarajevskih odličnika da bi svojim verskim jednomišljenicima praktično ukazao uslugu širenjem istinitih vesti i posredovanjem da razumeju zakone i naredbe izdane u bosanskom zemaljskom jeziku.«

U idejama sličnim onima koje su izražene u programu »Vatana«, s jače naglašenim polemičkim tonom, biće nešto kasnije izdavan na srpskohrvatskom jeziku »Bošnjak« kao list namenjen samo muslimanskom stanovništvu.

* * *

U prvo vreme »Vatan« je izlazio sedmično oslanjajući se na jedan broj pretplatnika i veću predusretljivost vlasti. S kancelarijom uredništvo se smestilo na Bendbaši br. 6, kod Vakufske uprave, i to preko zvaničnog lista objavilo sarajevskim čitaocima. Mada se uz vladinu potporu održao dugo godina, »Vatan« je u stvari samo u početku pobuđivao izvesno interesovanje u muslimanskim i drugim krugovima, kako se može ceniti i po dostignutom broju pretplatnika. O njegovom izlaženju navešću nekoliko podataka iz prvog vremena prema odjecima na koje je nailazio u javnosti i kod zainteresovanih režimskih krugova.

Uskoro posle prvog izišao je i drugi broj »Vatana« s interesantnim sadržajem: na uvodnom mestu je politički pregled o važnijim zbivanjima u svetu, zatim depeše o sastanku trojice careva, naredba o kotarskim vakufskim komisijama, duži članak o prosveti, dva dopisa iz Foče i Hercegovine, a u podlisku obnarodovani statut grada Sarajeva, razume se, u turskom prevodu. Takođe su objavljena, prema zvaničnom listu, imenovanja, premeštaji i ostale promene u službeničkom aparatu. Od narednih brojeva vredi istaći da je iz 4. broja zvanični list u prevodu preneo ceo članak *Patriotizam*, koji počinje ovim rečima: »Kao što čovjek svoju djecu i svoju familiju ljubi, tako treba da ljubi i svoju domovinu. I zaista treba domovini davati prvenstvo u počasti, jer naše telo je šaka zemlje naše domovine. Kad smo se na svijet rodili najprije smo svoju domovinu vidjeli...« Uz isticanje ljubavi prema domovini, s razlozima se agituje protiv iseljavanja domorodaca Muslimana.[10] U broju 8. »Va-

[8] »Sarajevski list«, VII/1884, br. 104, septembar 14 (2).

[9] R. Besarović, nav. delo, str. 427-430.

[10] »Sarajevski list«, VII/1884, br. 115, oktobar 10 (septembar 28).

tana«, od 31. oktobra 1884. upozorio je Ibrahim-beg Bašagić na Muvekitovu *Tarihi Bosna,* koja nije bila još dovršena. Itd.

Koliko je list »Vatan« isprva zadovoljio upravljače pokazuje najbolje dopis poglavara Apela uz koji je 26. oktobra 1884. poslao Zajedničkom ministarstvu finansija zaostale obavezne primerke lista. Naglasivši da je »Vatan« po dosadašnjim rezultatima potpuno odgovorio svim očekivanjima, poglavar još kaže da je list odlično uređen i da je stoga postigao srazmerno visok broj pretplatnika (oko 600-700). Naglašeno je u dopisu da list iskazuje posve lojalne i za vladu prijateljske tendencije, kako se to vidi osobito iz članaka o militarizmu, o patriotizmu i o emigraciji, u kojima se vrlo veštim perom pobijaju predrasude i lažna shvatanja koja muslimane odbijaju od vojne dužnosti i pokreću na iseljavanje.[11]

Ovo interesovanje bosanskih muslimana za list na turskom jeziku nije, međutim, dugo potrajalo. Sama misao o izlaženju takvog lista u Sarajevu kao bosanskom centru, vrlo dopadljiva isprva iz političkih razloga, gubila je postepeno svoj smisao i značaj i list je sve više gubio teren kod domaće čitalačke publike. Održavan uz podršku režima, najpre redovno i zatim s izvesnim zaostajanjem, list je pod imenom »Vatan« izlazio do 16. aprila 1897, do kada su ukupno izdana 642 broja. Ipak, to nije značilo i kraj ovog neobičnog poduhvata.

[11] ABH – Zem. vlada, br. 1392 res. 1884; R. Besarović, nav. delo, str. 430.

»PROSVJETA«

Za pokretanje srpskog političkog lista u Sarajevu stvorena je, kako se činilo, povoljna klima. Vodeći krugovi srpskog građanstva, ohrabreni postupcima i nagoveštajima Kalajeva režima, počinju se približavati vlastodršcima s uverenjem da će sad srpske želje i zahtjevi biti najvećim delom zadovoljeni. Takvo optimističko shvatanje stvaralo je, naravno, pogodno tle i za osnivanje srpskog lista u Sarajevu, što je takođe iskazano kao jedna od tačaka u pomenutim željama. Ali kako se odmah, već u početku videlo da Kalajeva politika u praksi ne odgovara očekivanjima bosanskohercegovačkih Srba, jasno je da u takvim promenjenim prilikama nisu glatko tekle ni pripreme za politički list namenjen Srbima koji će se, posle neuspelog prvog pokušaja, pojaviti tek s proleća 1885. godine.

* * *

O pokušaju osnivanja srpskog političkog lista u Sarajevu moguće je iz poznatog materijala rekonstruisati tek važnije događaje a ne i redosled zbivanja u celosti. Ne može se sumnjati u to da su pokretanje ovog lista neslužbeno podsticali neki predstavnici režima, među njima pre svega Kosta Herman, tada već vladin komesar za glavni grad Sarajevo, koga kao takvog izričito navodi jedan savremeni novinski izveštač. Može se pretpostaviti da se Herman angažovao u ovoj vladinoj akciji »dobronamernim« poverljivim savetima, pošto je već uspeo da se nametne uglednijim (»gazdinskim«) srpskim porodicama u Sarajevu kao prijatelj.

Pripremni razgovori o listu dali su na kraju neke praktične rezultate. Zna se pouzdano da je konačna odluka o pokretanju srpskog političkog lista pala u leto 1884. godine, za vreme trećeg boravka ministra Kalaja u Bosni. Radi tačnog datiranja nekih događaja treba navesti da je Kalaj krenuo iz Beča i posle dvodnevnog putovanja došao 19. juna u Bihać, gde mu je priređen svečan doček, s vatrometom i bakljadom. Zadržao se nekoliko dana po Krajini, pa je preko Banje Luke, Jajca i Travnika stigao 26. juna u Sarajevo i u njemu ostao desetak dana. Kao na ranijim putovanjima, on je i ovog puta saslušavao pojedince i neke stvari rešavao na licu mesta.

Za svog trećeg boravka u Bosni Kalaj se interesovao za srpske stvari, o čemu se ponešto saznaje iz jednog članka koji je pod naslovom *Ka-*

laji u Bosni datiran tada iz Spljeta (Splita). »Prilikom poslednjeg boravljenja svog u Sarajevu« – kaže se na početku članka – »dao je ministar Kalaji preko svojih agenata dozvati k sebi najotmenije tamošnje Srbe, te ih je pozvao, da mu saopšte svoje želje i tegobe. Ovi na to odgovoriše, da su Srbi već prilikom prvog putovanja Kalajevog po Bosni podneli želje svoje u 20 tačaka, no da još ni dan-danas ne znaju šta je s tom žalbom učinjeno. Na to su iskupljeni podneli svoje mnogobrojne tužbe.« Među raznim žalbama koje se zatim navode nalazi se i ta »da u Bosni nema srpskog lista«.[1]

O pokretanju srpskog lista u Sarajevu doznaje se više od »Srbina Bosanca«, sarajevskog novinskog dopisnika, koji u članku *Stanje u Bosni* piše nekoliko godina kasnije, pored ostalog, i ovo: »Još se živo sjećamo, kako je jednom prilikom baš za boravka Kalajeva u Sarajevu držan neki zbor u kući sinova *Đ. Besarovića* u celji da se želje Srba, koje za njih preterane izgledahu, u nekoliko suzbiju. Na ovaj zbor bili su pozvani mnogi odlični građani Srbi, a Kalaja je na tom zboru zastupao *Đurković*. U glavnome se vrzlo oko pokretanja jednog srpskog lista, koji bi imao tu ulogu da vladinim svrhama sekundira.«[2] Iako događaj nije datiran, u članku je važan podatak o držanju sastanka sarajevskih Srba »baš za boravka Kalajeva u Sarajevu«, što znači da se to uistinu dogodilo jednog dana između 26. juna i 6. jula 1884. godine.

O osnivanju lista sarajevski Srbi su duže pregovarali s ministrom Kalajem i njegovim poverenikom mađaronom Đorđem Đurkovićem. Kao što se zna, tada nije ništa konkretno postignuto, ali su o vođenim pregovorima ostale sačuvane neke na svoj način interesantne pojedinosti. Predlog o pokretanju lista bio je privlačan i nije odmah ni odjednom odbačen. Da se pored razgovora i domišljanja prilazilo i konkretnim akcijama, moguće je utvrditi prema podacima iz zvaničnih izvora. Istog dana kad je ministar Kalaj napuštao Sarajevo, na putu za Beč, objavljena je u službenom listu jedna beleška pod naslovom »Novi politički list u Sarajevu«: »Kako doznavamo, predao je u četvrtak (tj. 3. jula – 24. juna) poznati građanin sarajevski g. Risto Đ. Besarović ispred male družine Sarajlija molbenicu u ruke Njeg. Preuzvišenosti g. ministru Kalaju, u kojoj je molio za dozvolu, da se u Sarajevu pokrene *samostalan političko-ekonomski list ćirilicom* štampan. Preuz. g. ministar Kalaji primio je istoga građanina u audijenciju odveć ljubazno, razgovarao se s njim poduže i stavio mu u izgled najpovoljniju odluku u pogledu zamišljenog lista.«[3] Ova audijencija je verovatno bila posle pomenutog sastanka u kući Besarovića, na šta upućuje ne samo vreme njenog držanja (neposredno pred Kalajev odlazak iz Sarajeva) već i okolnost da pitanje lista nije odmah skinuto s dnevnog reda.

Kao što se vidi, poslove oko pokretanja lista je u ime Srba preuzeo na se Risto Đ. Besarović (1855-1908), sarajevski trgovac, industrijalac i

[1] »Zastava«, Novi Sad, XIX/1884, br. 104, jul 8 (20).

[2] »Branik«, Novi Sad, VII/1889, br. 102, avgust 31 (septembar 12).

[3] »Sarajevski list«, VII/1884, br. 74, jul 6 (jun 24).

bankar, koji se među Srbima isticao i u čijoj kući je i održan pomenuti politički sastanak. Od mladih dana on je učestvovao u javnom životu i svojom obrazovanošću unosio nova shvatanja u sarajevsku sredinu, pomažući njeno uzdizanje u raznim pravcima, naročito kulturnim (član Patronata Srpske gimnazije, pomagač i saradnik »Bosanske vile« itd). Nema sumnje, Besarović je u to vreme uživao puno poverenje vodećeg srpskog građanstva i u njegovo ime istupao.

Arhivska građa, ranije nepoznata, otkriva nam da se i posle odlaska Kalajeva iz Sarajeva radilo na osnivanju srpskog političkog lista. Vidi se to iz dopisa civilnog adlatusa barona Nikolića od 13. avgusta 1884, kojim obaveštava ministra u Beču da je, na osnovu usmenog ovlašćenja ministrovog, sarajevskom građaninu Risti Đ. Besaroviću dao dozvolu za izdavanje jednog sedmičnog političko-ekonomskog lista, naravno, uz ograničenja koja vrede i za druge listove (obavezno slanje lista na preventivnu cenzuru i mogućnost ukidanja koncesije bez navođenja razloga za to). Iz ovog dopisa saznaje se da je Besarović usmeno nagovestio da list želi izdavati pod imenom »Javnost« i da za urednika namerava uzeti Popovića Vackog. Kako ovi podaci nisu sadržani u molbi za koncesiju koja je uručena ministru, Zemaljska vlada je odobrila Besaroviću da izdaje list uz prethodno odobrenje za naziv lista, kao i mišljenje o ličnoj podobnosti predviđenog urednika. Od Ministarstva se posebno traži odluka o tom da li Popović Vacki može biti urednik novog lista.[4]

Rešavajući stvar Kalaj je 19. avgusta saopštio Zemaljskoj vladi da nema ništa protiv toga da se novi političko-privredni list koji će biti štampan ćirilskim slovima nazove »Javnost«, niti se protivi da redakcija ovog lista bude poverena Popoviću Vackom. Ovo poslednje postaje razumljivo kad se zna da je Stevan Popović, iako se dodatkom »Vacki« kitio posle 1871. godine, kad je kao urednik »Zastave« primio na se krivicu zbog pisanja Svetozara Miletića i po tužbi ministra grofa Andrašija odležao godinu i po zatvora u Vacu, zaplovio već oportunističkom strujom i brzo postao Kuenov pristaša u Hrvatskom saboru. Ali, i pored takvog stanja stvari, ministar naglašava na kraju da novom redaktoru treba prilikom nastupa jasno nagovestiti (die nothwendigen Andeutungen machen) kakav pravac ima list da zauzme u političkom pogledu.[5]

Zahtev da se prihvate političke sugestije kao da je bio sudbonosan za celu akciju. Jer list »Javnost«, i pored izvršenih priprema, nije nikad pokrenut, ne zato što vlada za nj ne bi dala dozvolu – kako se bez poznavanja arhivske građe ranije tvrdilo,[6] već zbog toga što su zainteresova-

[4] ABH – Zaj. min. fin., br. 722 Pr. BH 1884. Pismo Zemaljske vlade je br. 17.611/I od 13. avgusta 1884. Originalna molba Besarovićeva nije u arhivskom materijalu pronađena; R. Besarović, nav. delo, str. 425-426.

[5] ABH – Zaj. min. fin. nav. spis, R. Besarović, nav. delo, str. 426.

[6] Tako je Đorđe Pejanović u članku *Štampa u Bosni i Hercegovini* ranije pisao: »Ali je na tom obećanju i ostalo. List se nije pojavio, jer režimu nije išlo u račun, da pravoslavni Srbi dođu do svog nezavisnog lista. Pokretač i oni koji su stajali za njim nisu bili vladini, pa im se nije moglo ni dozvoliti da izdaju list. Zbog svega toga su i sva nastojanja ostala uzaludna« (»Pregled«, Sarajevo, VII/1933, br. 110, str. 104).

ni pokretači prozreli nameru režima i u poslednjem času odstupili. Ovaj raskid važan je i po tome što vidno obeležava prekretnicu u politici srpskog građanstva prema stranim vlastodršcima. Sigurno je da su obe strane želele jedan srpski list, ali se nisu mogle sporazumeti na pitanju kakav treba da bude taj list. Do razilaženja je moralo doći prilikom razgovora o ostvarenju plana, kad je vlada otvoreno istupila sa zahtevom da list zastupa njene političke koncepcije. Srpsko vođstvo se odjednom trglo i, shvativši da se nerealno zanosilo u protekle dve godine, uvidelo najposle da je režim prostim obećanjima samo obmanjivao, izigravao srpske želje i zahteve.

Odbijanje Riste Đ. Besarovića da u ime vodeće srpske grupe izdaje politički list nalagali su pre svega nacionalni razlozi: doživevši mnoga razočaranja pod novom upravom, srpsko građanstvo osećalo se nacionalno ugroženim, pa je s nepoverenjem susretalo sve što bi vlast u ovom mogla preduzeti. Ova bojazan izvirala je iz svesti vodećih slojeva srpskog građanstva da u novim uslovima mogu opstati i napredovati jedino ako ne iznevere srpsku nacionalnu misao, koja je još za turskog vremena poprimila sasvim određeni politički smisao i sadržaj.

* * *

Vest o odbijanju srpske grupe da se založi na izdavanju lista, bez obzira na dalekosežne političke posledice tog postupka, primljena je s negodovanjem u odgovornim režimskim krugovima. Ona je došla neočekivano, u vreme kad se očekivalo da počne izlaziti taj list, za čije su pokretanje, uz ministrovo zauzimanje, pripreme bile uglavnom izvršene. Povrh toga, ovim odustajanjem poremećen je već stvoreni plan o političkim listovima za glavne narodne grupe, pošto je brojno najjača srpska grupa ostala bez svoga lista.

Trudeći se da nastalu nepovoljnost prebrodi i stvori mogućnost za pokretanje sličnog novog lista, režim je posle nekoliko meseci angažovao Srbina iz Vojvodine Jovana Vidića, koji će zaista pokrenuti i nekoliko godina izdavati prvi srpski politički list u Bosni i Hercegovini za austrijskog vremena. Taj čovek, sav već u vodama okupacionog režima, pojavljuje se kao ličnost koja je u odnosu na bosanskohercegovačke Srbe odigrala krajnje nezavidnu ulogu.

Rođen u Novom Sadu, Jovan Vidić je kao pitomac Tekelijanuma svršio filološki odsek Filozofskog fakulteta u Budimpešti, 1879, ali traženo mesto u sarajevskoj Srpskoj gimnaziji, i pored izbora, nije mogao dobiti ni te ni naredne školske godine iz razloga što su ugarske vlasti gledale na njega kao na pristašu Omladine i dopisnika »Zastave«, koji uz to još naginje socijalističkim idejama.[7] Pošto nije dobio željeno nameštenje u Srpskoj gimnaziji, Vidić je odmah zatim došao u Banju Luku i primio mesto učitelja u Srpskoj osnovnoj školi, odakle je 1. septembra 1883. prešao u Sarajevo i kraće vreme bio upravitelj a zatim samo učitelj u srpskim školama. Potkraj 1884. godine on se sukobio s odborom

[7] Opširnije o tom u mom članku *»Srpska realka – gimnazija u Sarajevu,* Glasnik arhiva B. i H., III/1963, str. 91-124.

sarajevske Srpske opštine, pa je zbog nesuglasica morao napustiti mesto u Srpskoj školi i preći na rad u privatni Zavod Mis Irbijeve, gde se nalazio u vreme pokretanja srpskog političkog lista.

Dok ovi podaci pokazuju koliko je Jovan Vidić lično bio zlosrećan na svom putu u život, dotle je mnogo teže otkriti uticaje pod kojima se izvršio njegov preobražaj od negdašnjeg oduševljenog omladinca u čoveka koji će već u prvoj polovini 1884, kad je pitanje političkog lista u Sarajevu stavljeno na dnevni red, biti vrlo dobro zabeležen u poverljivoj arhivi Zemaljske vlade. U ovo vreme promene kod njega su već vidljive i javno izražene. Preporučio se on vlastima krajem januara 1884, na Svetosavskoj besedi, kad je u pozdravnom govoru, u prisustvu najviših predstavnika režima, obeležavajući važnost osnovnih škola u Bosni i Hercegovini, pored ostalog, »naglasio podvige naše zemaljske vlade i ostalijeh faktora na polju školskom a naročito istakao, kako je škola i prosvjeta svagda imala neoboriv bedem u prejasnoj vladalačkoj osobi.« Na ovo je ceo skup aplaudirao caru.[8]

Da je Vidićev istup na Besedi bio dobro primljen od vlasti, zasvedočava karakteristika koju će o njemu uskoro dati Zemaljska vlada, a na koju će se prilikom dodeljivanja koncesije za list pozivati (pri čemu su zaboravu predane sve one zamerke zbog kojih on nije mogao ranije dobiti nastavničko mesto u sarajevskoj Srpskoj gimnaziji). Kad je Zajedničko ministarstvo finansija 17. marta 1884. zatražilo mišljenje o nekom učitelju iz Sarajeva po imenu Vidić koji se, prema poverljivom obaveštenju, zadržava u Novom Sadu, Zemaljska vlada je 28. marta podnela izveštaj da je Đuro (!) Vidić, učitelj u konfesionalnoj pravoslavnoj školi u Sarajevu, zbog smrtnog slučaja u porodici zaista bio na 14-dnevnom dopustu u Novom Sadu, odakle se po isteku dopusta vratio na svoju redovnu dužnost. Vidićevo držanje za vreme boravka u Sarajevu bilo je, koliko se moglo saznati, savršeno korektno i nije davalo povoda ni za kakve primedbe; to je, može se reći, ozbiljan i marljiv mlad čovek, koji se ne bavi politikom i sâm izbegava da diskutuje o tim pitanjima.[9]

Teško je danas nešto određeno reći ko je i kakav udeo imao u pridobijanju Jovana Vidića za političke koncepcije vlastodržaca, pošto su i savremenici o tome mogli samo naslućivati, imajući svakako u vidu i zađevice koje je on sâm izazivao s odborom Srpske opštine u Sarajevu. Ali se iz arhivskog materijala pouzdano zna da je do 12. marta 1885, kad je Vidić datirao svoju molbu za izdavačku koncesiju, bilo principijelno odlučeno o pokretanju srpskog političkog lista u Sarajevu, što potvrđuje najbolje brzina s kojom su potom ispunjene predviđene formalnosti.

U molbi pisanoj na nemačkom jeziku Jovan Vidić je zatražio od Zemaljske vlade koncesiju za izdavanje jednog popularnog sedmičnog lista u »zemaljskom« jeziku (u zagradi »srpski s ćirilskim slovima«) pod imenom »Prosveta« (Kultur), koji bi sâm uređivao i za uređivanje

[8] »Sarajevski list«, VII/1884, br. 11, januar 29 (17).

[9] ABH – Zem. vlada, br. 357 res. 1884.

odgovarao. List će, kako i odgovara njegovom imenu, raspravljati o temama i pitanjima iz svih naučnih grana, uz to baviti se iscrpno kulturnim i privrednim procvatom okupirane zemlje, najposle pružati čitaocima i potrebnu zabavu. Naglasio je urednik zatim kao posebnu zadaću lista da prema potrebi, od slučaja do slučaja, obaveštava publiku o konkretnim pojavama s područja zemaljske i opštinske uprave, pri čemu će s najboljom voljom i znanjem u svakoj prilici predusretati intencije Visoke vlade i u tom smislu delovati. List će izbegavati diskusije o strogo političkim pitanjima, ali će nastojati da bude potpuna nedeljna smotra već prošlih političkih događaja i ujedno stremiti da pobije sve krive predstave i zlonamerne glasine o ovdašnjim prilikama ma s koje strane dolazile. U nameri da list štampa u Zemaljskoj štampariji, izdavač moli da mu to vlada odobri.[10]

Samo dva dana kasnije, 14. marta, Zemaljska vlada je u poverljivom dopisu dostavila Zajedničkom ministarstvu finansija na »blagonakloni uvid« molbu učitelja Jovana Vidića, koji namerava da izdaje u Sarajevu, pod vlastitom redakcijskom odgovornošću, jedan sedmični političko-ekonomski list, štampan ćirilskim slovima. U dopisu se podseća Ministarstvo da sve dosad nije pokrenut list »Javnost«, za koji je još u avgustu prošle godine dana koncesija, pa se stoga u izvesnom smislu čini nužnim da se istočno-pravoslavnom elementu pruži naknada za to. Posmatrano s ovog gledišta, molba učitelja Vidića dolazi vrlo zgodno Zemaljskoj vladi, utoliko više što novi sedmični list obećava da će slediti jednu zdravu tendenciju i imaocu koncesije omogućiti da učvrsti svoje odnose s istočno-pravoslavnim elementom, čije poverenje već uživa, a na koje će moći najpovoljnije uticati svojim znanjem i načinom mišljenja.

U pogledu ličnosti Jovana Vidića Zemaljska vlada se u dopisu pozvala na svoj prošlogodišnji izveštaj, dopunjujući ga još uveravanjem da je Vidić poznat u Sarajevu kao poverljiv, ozbiljan, školovan čovek, a uz to se pokazuje da je potpuno dorastao svojoj zadaći. U poslednje vreme on je učitelj u Zavodu Mis Irbijeve, pošto je mesto u ovdašnjoj Srpskoj školi napustio posle nesuglasica s opštinskim školskim odborom. Na kraju je Zemaljska vlada zamolila Ministarstvo da odobri već u izgled stavljeno dodeljivanje koncesije za ovaj list, pošto smatra da ne postoji nikakva sumnja ni u pogledu molioca ni u pogledu naslova, kao ni programa predviđenog sedmičnog lista. Vlada smatra da odobrenje ne treba uskratiti ni zbog toga što analogno primenjeni uslovi visokog rešenja iz decembra 1883. ujemčuju vladi pravo nadzora u dovoljnoj meri.[11]

Zajedničko ministarstvo finansija je svojim dopisom od 19. marta 1885. odobrilo zatraženu koncesiju učitelju Jovanu Vidiću za izdavanje ćirilicom sedmičnog političko-privrednog lista »Prosveta«.[12]

Čim je ministarsko rešenje stiglo u Sarajevo, obaveštena je i javnost o dozvoli koju je od Zemaljske vlade dobio »bivši upravitelj

[10] ABH – Zem. vlada, br. 157 res. 1885; R. Besarović, nav. delo str. 432-433.

[11] ABH – Zem. vlada, nav. spis; R. Besarović, nav. delo, str. 433-434.

[12] ABH – Zaj. min. fin., br. 126 Pr. BH 1885; R. Besarović. nav. delo, str. 434.

srpsko-pravoslavnih škola u Sarajevu« J. Vidić da izdaje nedeljni list »Prosvjetu« »čisto ćirilicom štampan«. List će izlaziti redovno od 1. aprila 1885.[13] Odmah zatim Vidić se obratio javnosti »Pozivom na pretplatu«, koji su preneli neki domaći i spoljni listovi, dok je pred izlazak lista objavio novi »Poziv« moleći »svakoga rodoljuba« »neka se svojski zauzme oko skupljanja pretplate«.[14]

U pogledu finansiranja lista obavešten je Vidić poverljivim dopisom od 29. marta, koji je u ime šefa Zemaljske vlade potpisao finansijski direktor David, da mu je za sedmični list »Prosvetu« odobreno plaćanje novinske takse odsekom, za koje je molio, i da je paušal prethodno utvrđen na 5 for. a. vr. mesečno. Predviđeni su modaliteti koji se odnose na polaganje odobrenog paušala, kao i način plaćanja oglasnih taksa. Zemaljska vlada pridržava za se pravo da u svako doba opozove odobreno paušalno plaćanje ili ga reguliše na odgovarajući način prema stvarnom broju pretplatnika. O sporazumu su obaveštene nadležne vlasti.

* * *

Pošto su hitno izvršene osnivačke pripreme, prvi broj lista »Prosvjeta« ugledao je sveta već 1. aprila 1885. godine. List se otada redovno pojavljivao jednom sedmično, uglavnom na četiri stranice folio-formata, pa je za nešto više od tri godine izišlo u svemu 166 brojeva (1885 – 39, 1886 – 50, 1887 – 52 i 1888 – 25). S početka, »Prosvjeta« je bila označena kao »list za javne interese, narodnu privredu i zabavu«, ali je taj podnaslov već druge godine izmenjen u »list za politiku, književnost i zabavu«, kako će do kraja neizmenjeno ostati.

Jovan Vidić, izdavač i odgovorni urednik, starao se sve vreme o listu kao o svom privatnom preduzeću. Kako je štampan u Zemaljskoj štampariji, list je bio tehnički lepo opremljen i u tom pogledu nije niukoliko zaostajao za sličnim listovima toga vremena. Dok administriranje lista nije Vidiću zadavalo veću brigu, redakcijski poslovi bili su svakako obimni i u njih je on morao ulagati dosta truda obavljajući ih bez znatnije pomoći sa strane. Njemu pripada zasluga što je kao stručnjak pazio osobito na pismenost i u tom pogledu davao jedan dobar list u vreme kad je pismenost u okupiranoj zemlji bila na vrlo niskom stepenu.

U svom listu Vidić je otvoreno propagirao oportunistički politički pravac ne ostavljajući pri tom nikog u sumnji, o kakvom se listu radi. Još u »Pozivu na pretplatu« on je, ukazujući na srpski karakter lista, javno obeležio taj pravac navodeći pored ostalog, i ovo: »Stojeći na zemljištu iskrene lojalnosti, suzbijaćemo svaki pokušaj od strane raznijeh sebičnijeh neprijatelja našijeh, koji bi pokušavali da budi kojim načinom pomute u našem narodu svijest o lojalnosti i poštovanju zakonskog poretka«.[15] Može se reći da je ova koncepcija bila prisutna manje-više u svakom broju lista dok je izlazio.

[13] »Sarajevski list«, VIII/1885, br. 33, mart 25 (13).

[14] »Sarajevski list«, VIII/1885, br. 35, mart 29 (17).

[15] »Zastava«, XX/1885, br. 44, mart 20 (april 1).

Isticao je Vidić više puta »Prosvjetu« kao srpski list, pokrenut s jedinom pobudom da zastupa i brani interese srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Takav srpski list smatrao je potrebnim, iako nije verovao da bi neko imao interesa za takvu politiku u ovoj zemlji koja bi ojačala šovinističke nade i omogućila jednoj veri ili narodnosti da se osnaži na štetu koje druge i da nad njom vlada. A osim toga, uveravao je Vidić i sebe i druge da je moguće izdavanje jednog srpskog lista iako je znao da u zemlji gde nema slobode štampe, za kakvu je bez ulepšavanja priznavao Bosnu i Hercegovinu u to vreme, vladaju izrazito nepovoljne štamparske prilike. I dok su savremenici, prosuđujući stvar bez predrasuda, osuđivali ove stavove,[16] on je u raznim prilikama i dalje dokazivao da je njegov list potreban srpskom narodu.

Jovan Vidić je u svom listu zauzimao i takozvano realno političko stanovište priznajući da Bosna i Hercegovina faktički u svemu pripada Austro-Ugarskoj. Ne samo da je u ovom priznavao postojeće stanje, već je i izražavao želju da se status okupirane zemlje i pravno putem aneksije konačno reši. U svom listu pisao je još godine 1885, kad se najveći deo srpskog i muslimanskog življa zanosio verovanjem da je okupacija privremena, kako se ne zna da li će velika narodna deputacija iz Bosne i Hercegovine od preko 500 članova, koja je otišla u Slavonsku Požegu da caru Franji Josifu izrazi lojalnost, zatražiti tom prilikom »da se Bosna i Hercegovina konačno utjelove Austro-Ugarskoj«. Ako deputacija i tu želju izjavi, dodaje se, ona će to raditi samo po »osjećajima ogromnog dijela stanovništva« (I/1885, br. 23.).

Nije Vidić zastupao ovo proaustrijsko gledište samo iz razloga političkog oportunizma – u koji je morao zapasti zbog svoga odnosa prema Zemaljskoj vladi – već i iz osvedočenja da Austro-Ugarska vrši u Bosni kulturnu misiju širokih razmera. Pridajući tome poslu naročiti značaj, on je tvrdio da svojim listom lojalno pomaže upravu u izvršenju kulturnih zadataka.

Vredno je još ukazati na shvatanje, koje urednik Vidić često iskazuje braneći se od napada raznih srpskih listova, da se list »Prosvjeta« u svom radu nije nikad ogrešio o Srpstvo i srpsku stvar uopšte, bilo da se radilo o Bosni i Hercegovini, bilo ma o kom drugom kraju.[17]

Pravac lista pokušao je Jovan Vidić da bliže odredi i u dva duža uvodnika, objavljena u prvim brojevima treće godine, posle sticanja izvesnog iskustva u ovom poslu. Ponavljajući ranije formulacije i obraz-

[16] Tako, na primer, dopisnik »Srbin Bosanac« opširno polemiše s Vidićem i konkretnim primerima obara njegove tvrdnje iskazujući, pored ostalog, i ovo: »A u koliko smo mi sada slobodnih i odrešenih ruku, i kakve pritiske i nasilja čini vlada na naše škole i crkve, to bi i »Prosveta« dobro znala, jer njen urednik već nekoliko godina boravi u Bosni, pa su mu te stvari kao narodnom učitelju u Banjaluci i Sarajevu do znanja dolazile, i nekad, možda nekad, do gnušanja ga dovodile. A sad, sad g. Vidić gnušava se svog nekadašnjeg rada! Je li to g. Vidiću dug kojim se odužuje Tekelijanumu?« (»Zastava«, XX/1885, br. 86, jun 2 – 14).

[17] »U našim današnjim okolnostima nijesmo se nikad ogriješili o srpsku stvar, bilo da se ona ticala Srpstva izvan Bosne, bilo srpskog pravoslavnog naroda u Bosni i Hercegovini. Na kraju ovogodišnjeg svog rada savjest nam je i u tom pogledu čista, – a ona nam je najbolji sudija« (II/1886, br. 50).

loženja, vidi on zadatak lista u zastupanju interesa srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, i to u okviru interesa Austro-Ugarske, kojoj okupirana zemlja faktično pripada. I dok se izvan tog okvira ne može stavljati nijedan srpski list koji izlazi na zemljištu Monarhije, u samoj Bosni mora se računati s tim da postoje tri glavne veroispovesti, od kojih je svakoj u današnjim okolnostima dozvoljeno »da se individualno razvija, politički, kulturno i materijalno«. Takvo stanje obavezuje list da, pored odbrane interesa srpsko-pravoslavnog naroda, poklanja pažnju i svekolikom razvitku ostalih dveju veroispovesti.

U pogledu nacionalnog pitanja u Bosni Vidić zauzima u listu posve realistički stav. »Pitanje o jeziku i narodnosti u Bosni« – kaže on u tom programskom članku – »nijesu odlučili, niti će odlučiti ni šovinistički srpski, ni šovinistički hrvatski listovi. To je zadatak historije i nauke. Toliko stoji i to znade svaki poznavalac ovdašnjih odnošaja, da među pojedinim vjeroispovjestima u nas postoje još mnoge oštrine.« Izražava se zatim misao da je potrebno mnogo raditi da se poravnaju postojeće oštrine i nesnošljivi odnosi među onima »koji su jedan narod, koji govore jednim istim jezikom, koji imaju mnoge jednake narodne osobine i običaje, zajedničku prošlost itd.«. Ali, daleko smo još od tog idealnog jedinstva.

Radi obaveštenja o tadašnjim nacionalnim prilikama, tvrdi se, najbolje je ako se dođe u ovu zemlju i na terenu upoznaju postojeći odnosi. »Obmana je pisati o Bosni, kao da bi u njoj živio jedan narod samo sa jednom vjeroispovjesti, – a mahnitost je od nekih srpskih listova u Austro-Ugarskoj, kad pišu o Bosni, a pri tom smeću s uma, da Austro-Ugarska vrši ovdje kulturnu misiju, koja je nužna, da se pomoću nje stvori realan bazis za dalji razvitak ovijeh zemalja. Neopravdano je odbacivati temelj ispod nogu, kad nam je pružena prilika, da pod egidom Austro-Ugarske očuvamo i obezbijedimo srpsku narodnost i pravoslavnu vjeru...«

Iz izloženog Vidić povlači zaključak da je pri postojećim prilikama opravdano što se list ograničava pre svega na zastupanje želja i potreba srpskog naroda. »Mi smo išli i ići ćemo za tijem, da srpsko-pravoslavni dio stanovništva zauzima u našijem zemljama onaj i onakav položaj, koji mu pripada po brojnoj, materijalnoj i moralnoj snazi. Osuđivaćemo svakog, koji bude udarao na Srpstvo i pravoslavije u ovijem zemljama. To je naš štit i bedem, koji moramo čuvati svim mogućim dozvoljenim i zakonitim sredstvima.« Obećava još na kraju da će raditi na svemu što učvršćuje Srpstvo u Bosni. (III/1887, br. 2).

Iako izdavan pod kontrolom vladinom u doba kad se pripremala misao o političkom bosanstvu, list »Prosvjeta« je ipak često isticao srpsko ime kao oznaku naroda i jezika,[18] a takođe i zastupao misao o je-

[18] Za dokaz navešću nekoliko primera iz g. 1887; U nekrologu Stevanu S. Popoviću, učitelju reljevske Bogoslovije: »predavao je povjesnicu, zemljopis i srpski jezik« (br. 17); pokretanje lista »Dabro-bosanski istočnik« objavljuje: »Nov srpski list« (br. 23) i »Srpski crkveni list« (br. 25), oba puta u naslovu; za okrivljene i svedoke u parnici D. Baruh i drugovi pred sarajevskim Okružnim sudom navodi poimenično kako ko odgovara: srpski ili nemački (br. 24); škole naziva »srpske vjeroispovjedne škole« (br. 28) ili »srpske osnovne

dinstvu srpskog naroda donoseći vesti o Srbima iz svih krajeva gde ih je bilo. Ovakvo javno postupanje, čak od strane pojedinaca koji pokušavaju delovati u intencijama vlastodržaca, pokazuje koliko je srpska politička misao u to vreme bila već učvršćena i razvijena.

* * *

Slično drugim manjim listovima ovog vremena, »Prosvjeta« je imala redovne rubrike koje su svakom broju davale manje-više jedinstven izgled. To je pre svega uvodni članak, a pored njega još jedan ili dva slična članka, uz to rubrike »Dopisi«, »Domaće vesti«, »Razne vesti«, feljton i književne objave, dok je veći deo poslednje, četvrte stranice bio ispunjen oglasima, privatnim saopštenjima (»Priposlano«) i sl.

Politička pitanja su u listu zauzimala najviše prostora. Veliku radoznalost list je pokazivao za politička zbivanja u svetu, pre svega među evropskim velikim silama, pa je upoznavao čitaoce s važnijim događajima i o njima davao tumačenja uglavnom prema zvaničnim stavovima. Zanimljivije su, svakako, vesti o političkim događajima u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Ugarskoj, koje list donosi ukoliko se tiču srpskog naroda, a uz koje redovno daje svoj komentar (na primer, o izbornoj borbi u Hrvatskoj, o novom ministarstvu u Srbiji, povremeni pregledi o stanju srpskog naroda u pojedinim zemljama i dr.). Političke prilike u Srbiji i Crnoj Gori list je prikazivao uglavnom u povoljnoj svetlosti, što je bilo u skladu s linijom austrijske spoljne politike toga vremena, dok se prema političkom stanju u Vojvodini kritički odnosio i pobijao neke lične i druge razmirice.

O političkim događajima i prilikama u Bosni i Hercegovini, međutim, u listu je bilo malo govora za sve vreme njegova izlaženja. Iz šturih obaveštenja jedva se može naslutiti političko stanje u zemlji, iako prigodno ima pokušaja da se uopštenim pohvalama stvori o njemu jasna, određena predstava. Kakav je optimizam izbijao iz tih prikaza može se donekle videti iz uvodnog članka na kraju druge godine, u kom se pregledno iznosi politička situacija srpskog naroda po pojedinim pokrajinama i zatim izričito kaže: »Srpski narod u Bosni i Hercegovini dočekuje evo deveti Božić, oslobođen tereta i nasilja. Minuo je pritisak, koji je prijetio njegovoj srpskoj narodnosti i pradedovskoj pravoslavnoj vjeri...« (II/1886, br. 50). Samo, uzalud su ovakvi hvalospevi kad ih razgoličuje i opovrgava stvarnost iz poneke dnevne vesti u istom listu (na primer, o vešanju buntovnika i njihovih jataka), koja svojom jezivošću glasno optužuje novi režim.

Oskudne političke vesti iz Bosne i Hercegovine list »Prosvjeta« je naknađivao isticanjem lojalnosti bosanskohercegovačkih Srba prema Austriji i na taj način revnosno izvršavao svoju najvažniju političku za-

škole« (br. 42); narodne umotvorine (pesme, zagonetke, poslovice i dr.) nazivaju se redovno srpskim; čak reklamira i »nov srpski list« pod imenom »Velika Srbija« prof. St. Vlad. Kaćanskog: »U pozivu na pretplatu kaže se, da će list zastupati veliko-srpske interese i krijepiti veliko-srpsku misao u narodu srpskom« (br. 52).

daću. List je u svakoj prilici ukazivao na lojalnost srpskog naroda i o njoj pisao, bilo da se radilo o raznim proslavama, kao svetosavskim besedama, carevom rođendanu ili imendanu, poklonstvenim deputacijama, proslavama otkrivanja raznih spomenika, bilo o kanonskim vizitacijama dabrobosanskog mitropolita, otvaranju novih srpskih škola, osvećenju crkava, manastira i sl. Nije ovde važna samo lojalnost – nje, kao što se zna, ima od svake ruke i u svim buržoaskim vladavinama – ali je važno da se njenim isticanjem išlo za prikazivanjem političkih težnja bosanskohercegovačkih Srba u iskrivljenoj slici, protivno osećanjima vodećeg srpskog građanstva i, naročito, širokih narodnih masa. I razumljivo, list ovakvog kova branio je dosledno i u svakoj prilici režim i sve ono što je on radio.

Pored političkih stvari, na stupcima lista »Prosvjeta« pretresana su i mnoga pitanja iz raznih oblasti društvenog života. Tu su pre svega napisi o srpskim autonomnim opštinama, jedinim ustanovama u kojima se ogledao javni život bosanskohercegovačkih Srba. Ovi napisi su svakako zanimljivi kao savremena shvatanja, iako se ne može tvrditi da su uvek i nepristrasni, ne samo zbog Vidićeva sukoba sa sarajevskom Srpskom opštinom već i zbog nevidljive a ipak prisutne vladine želje da ograniči autonomna prava tih opština. Čak i kad pokušava da te ustanove u najvećoj meri uzdigne, tvrdeći da je njihova samouprava kroz predaju srasla sa životom narodnim, list ume da neosetno iskaže vladinu želju izjavljujući kao uzgred »da samouprava našijeh opština nije napisana i uzakonjena« (III/1887, br. 2). Vidi se, list samo konstatuje, a zaključak će se sâm od sebe nametati.

Prema sarajevskoj Srpskoj opštini »Prosvjeta« je zauzimala kritički stav i svoje zamerke javno iznosila. Tako se u jednom tobožnjem dopisu iz Sarajeva napada ova opština zbog nebrižljivog rukovanja novcem i pri tom naročito se zamera što je ceo školski fond utrošen na bivšu nižu gimnaziju, koja je Opštinu u materijalnom pogledu znatno unazadila. »Ne velim da nam ona nije bila korisna« – kaže se tu – »al bez sigurnog fonda i temelja nije je trebalo ni podizati. Danas možemo reći, da je ona bila i prošla, a za sobom je ostavila samo žalosne pošljedice. To danas svi uviđamo. Za potrošene fondove zadužena je stara crkva sa 1700 dukata.« Zbog ovakvog stanja nije izvesno da li će Srpska opština dobiti Tuzlićev legat za Srpsku gimnaziju, koji je sad sa 3% interesa uložen u jednu trijestinsku banku. Napada dopisnik još opštinsku upravu zbog neracionalnog gazdovanja stipendijskom zakladom pok. Riste Radulovića, od koje je jedan deo već propao (II/1886, br. 49).

Sarajevska Srpska opština bila je na udaru i u raznim drugim prilikama. Tako, na primer, govoreći o priređivanju Svetosavske besede list zamera odboru zbog pozivnica i rasporeda raspoloživih mesta u dvorani, zbog slabog pevanja, deklamovanja i izvođenja drugih tačaka programa, zbog neprikladnog odela dece koja su pevala i dr. Kao zanimljivo navešću još da se u jednom uvodnom članku prebacuje Srpskoj opštini sarajevskoj što se prilikom sprovođenja opštinskih izbora zanemaruje po »starom adetu« sveštenički stalež i u odbor biraju samo predstavnici esnafa a nijedan sveštenik. I ovde je jasna tendencija za kojom i vlast ide:

laičke opštine, ako se moraju tolerisati, treba podvrći uticaju i nadzoru sveštenićkih krugova.

List »Prosvjeta« naslućivao je da će autonomne opštine kao nasleđe iz prošlosti biti sve manje podobne za javni život bosanskohercegovačkih Srba, naročito u Sarajevu, koje se kao grad brzo razvijalo, pa je svojim sugrađanima s razumevanjem preporučivao savremene oblike udruživanja. Šireći nova shvatanja, list je u uvodnom članku *Potreba udruživanja* govorio konkretno da u Sarajevu treba što pre osnovati četiri društvene organizacije: srpsku čitaonicu, srpsko pevačko društvo, srpsku žensku zadrugu i zadrugu za međusobno pomaganje i štednju (III/1887, br. 6). Kasnije je list i posebno obrazložio misao o osnivanju Zadruge Srpkinja. Ne treba smetnuti s uma da ovo propagiranje društvenog rada pada u vreme kada je ideja udruživanja bila u Bosni i Hercegovini nova i praktično još neostvarljiva.

Pored ovih materijala, list »Prosvjeta« je zanimljiv i po tome što sadrži nešto podataka o školama, naročito srpskim (o učiteljima, broju đaka, otvaranju novih srpskih škola i sl.). O tome ima i više članaka, kao o srpskim školama u Bosni i Hercegovini pod Turcima i o Zavodu Mis Irbijeve i Mis Makenzijeve (pisan još 1872). Tu su i neki kritički članci o stanju srpskih škola, zatim članci s podacima o srpskim školama u eparhijama zvorničkoj i dabrobosanskoj. U vezi sa školstvom list je doneo i više vesti o sarajevskim školama (gimnaziji, učiteljskoj školi, komunalnim školama i dr.), zatim duže pedagoške članke o domaćem vaspitanju i obrazovanju, kao i o preustrojstvu škola s osobitim obzirom na odnose u Bosni i Hercegovini. Spomenuću još da su u listu objavljeni i šematizmi za 1886. godinu eparhija zvorničko-tuzlanske i zahumsko-hercegovačke, sa podacima o školama, crkvama, sveštenstvu i broju stanovnika po parohijama.[19]

Nije, naravno, moguće navesti sve teme o kojima je »Prosvjeta« pisala, pa ću od ostalih samo još neke spomenuti. Protiv mitropolita Kosanovića, koji je svojim stavom sve manje odgovarao vlastodršcima, list je s početka vodio žučnu kampanju, očigledno s ciljem da ga kompromituje, a uz to je i polemisao sa srpskim opozicionim listovima iz Vojvodine i Hrvatske. U rubrici »Dnevne vesti« on je u svakom broju donosio zanimljivih podataka iz savremenog života sarajevskog i uopšte bosanskohercegovačkog (proslave, sudske vesti, nekrolozi, policijska hronika i sl.), a takođe je i iz zvaničnog »Sarajevskog lista« prenosio saopštenja o imenovanjima i premeštaju činovnika.

Vesti iz oblasti narodne privrede, međutim, ima relativno malo, a i to uglavnom napisa iz prvog vremena, dok se list još smatrao i privrednim. Ta popularno-poučna literatura danas je prevaziđena i manje joj pažnje pridajemo nego, recimo, brzojavnim izveštajima o kursevima na bečkoj berzi koje je list jedno vreme donosio.

Treba istaći da je list »Prosvjeta« za sve vreme izlaženja obraćao osobitu pažnju feljtonu, bez koga se u pravilu nije mogao zamisliti nije-

[19] Opširnije u mom radu *Vidićeva Prosvjeta 1885-1888,* Glasnik arhiva i arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knjiga IV-V/1964-1965, str. 209-228.

dan broj. Zaslužuje priznanje urednik Vidić što je na ovom do kraja istrajao, i pored toga što su neki od objavljenih feljtona male ili nikakve književne vrednosti. Stalan feljton doprinosio je raznovrsnosti i zanimljivosti lista, i po tome bio ne samo od uticaja na formiranje čitalačke publike već i podsticaj mladim početnicima za književni rad. U pripremanju feljtona Vidiću je sve vreme značajnu pomoć ukazivao Ivan Vasin Popović, urednik zvaničnog lista.

Za feljton je Vidić uzimao sastave iz raznih književnih rodova dajući u tom prvenstvo pripovedačkoj prozi. Od pripovedaka malo je izvornih, delom od mladih početnika (Vaso M. Ćuković) i nešto više od poznatih pisaca (Pavle Marković Adamov, Janko Veselinović i dr.) ali preštampanih iz srpskih listova izvan Bosne i Hercegovine (»Otadžbina«). Iako list pazi da sav tekst bude u južnom narečju, neke pripovetke, uz objašnjenje, ipak prenosi i u istočnom narečju.[20] Prevedenih pripovedaka je mnogo više i pisci ili nisu nikako navedeni ili su manje poznati (Katil Mandel, Marija Hagen-Šverin, Vilhelmina Poper, A. G. Sutner i dr.). Prevođeno je s raznih evropskih jezika, samo su prevodioci navedeni pod šifrom, pa prema tome nepoznati po imenu ostali. Verovatno je da veći deo prevoda potiče od urednika Vidića i I. V. Popovića.

U listu je dobro zastupljena narodna književnost, za koju je u ovo vreme u Bosni i Hercegovini bilo probuđeno živo interesovanje. Objavljeno je više narodnih umotvorina – pesama, pripovedaka, poslovica i zagonetaka, a osim toga i neki etnografski članci, kao o srpskim narodnim običajima (o Božiću, pri slavama, svadbama, daćama), zatim o manastiru Dabru ili Dobrunu i dr. Skupljači narodnih umotvorina i pisci članaka su većinom mladi učitelji, početnici u ovom radu (Vaso M. Ćuković, Ostoja S. Erceg, Miloš Kostić i dr.).

U feljtonu »Prosvjete« objavljeni su i neki književni ogledi (na primer, o Jovanu Boškoviću) i nekrolozi (Đorđu Natoševiću, Melentiju Peroviću, dru Josifu Pančiću), zatim opisi proslava nekih znatnijih ljudi (Vuka St. Karadžića, Filipa Višnjića, Ruđera Boškovića, Ivana Gundulića i dr.). Kao zanimljivost navodim da je u »Prosvjeti« 1887. godine objavljeno poznato pismo patrijarha Germana Anđelića begu Kapetanoviću povodom njegove knjige *Narodno blago,* kao i Kapetanovićevo pismo o tom, a pred sam prestanak lista, 1888. godine, takođe i Kapetanovićev spev *Pozdrav* u slavu dolaska u Sarajevo prestolonaslednika Rudolfa i žene mu Štefanije.

Pominjem još da je list »Prosvjeta« donosio stalno književne oglase i beležio gotovo sve knjige koje je izdavala Matica srpska, knjižare Luke Jocića, Braće Popovića, Braće Jovanovića i druge; štaviše, list je donosio i pozive pojedinaca na pretplatu (na primer, Nikole Begovića na knjigu *Život i običaji Srba graničara,* Jovana Boškovića na *Skupljene spise,* Milana Đ. Milićevića na *Pomenik znamenitih ljudi u srpskom na-*

[20] Kad objavljuje pripovetku *Čiča Marko i čiča Marinko,* sliku iz srpskog narodnog života u Sremu od P. Adamova, urednik objašnjava u belešci: »U današnjem listu donosimo jednu od lijepih slika i prilika iz srpskog života od *P. Adamova.* Preštampali smo je po dozvoli g. pisca. Zadržali smo istočno narječje, da se još bolje vidi originalnost čistog narodnog jezika u Srijemu« (II/1886, br. 49).

rodu novijeg doba i dr.). Pored toga, list je redovno objavljivao sadržaje brojeva nekih srpskih časopisa, kao »Otadžbine«, »Letopisa Matice srpske«, »Male Srbadije«, »Nevena«, »Javora« i još nekih, a takođe donosio i izveštaje o sastancima književnog odbora Matice srpske, bečke »Zore«, Društva sv. Save i dr.

* * *

Može se shvatiti da je za bosanskohercegovačke Srbe bio događaj kad su u sedmoj godini austrijske okupacije, posle doživljenih teških iskušenja, ugledali u svojoj sredini jedan srpski list, »Prosvjetu«. Razumljivo je stoga što su Srbi, kako je u svoje vreme kazivao mladi Vladislav Skarić, primili sprva taj list i tim više ga nabavljali što je slobodnije pisao o Srpstvu. Samo, nije to dugo trajalo, jer je list počeo uskoro donositi izvesne predloge o srpskim opštinama i školama. »Svijet se odmah dosjetio ko naređuje članke u ‚Prosvjeti'« – kaže Skarić – »i iz čije su kuhinje oni prijedlozi, kojima se htjeo da iskopa grob srpskijem općinama i školama, i poče list ostavljati, tako da mu u pošljednjim danima njegova izlaženja, koliko se sjećam, nije ostalo više od četrdeset pretplatnika. Vlada je vidjela, da joj se pokušaj izjalovio i obustavila je dalje izlaženje toga lista.«[21]

Slično mišljenje o Vidiću i njegovom listu ima i savremeni novinski dopisnik iz Sarajeva, koji u članku *Iz ucviljene Bosne* kaže o Vidićevom »samostalnom listu«, pored ostalog: »U kojem će nas pravcu ‚Prosvjeta' prosvećivati, to nije teško pogoditi, jer da kraj današnjih prilika kod nas nije moguće samostalni list izdavati, to već i vrapci na krovu pevaju. A da vladi nije do toga stalo, da se ovde pokrene samostalan srpski list, to već proizlazi otuda što je ona ‚Zastavi' odmah iza okupacije oduzela poštanski debi i nije joj ga sve do danas povratila.« Samostalan politički list nemoguće je ovde izdavati zbog nepostojanja štamparskog zakona, koji bi urednika čuvao od samovolje vlasnika. Ako je to tako, onda pametan čovek neće lako ulagati umnu i materijalnu snagu oko nečeg što sutra može da ne postoji. »Sadanji urednik ‚Prosvete'« – nastavlja dopisnik – »kanda je dobro znao za sve ovo, pa stoga je prilikom pokretanja svoga lista mudro postupio i uložio samo svoj kapital, a za materijalni ostavio je neka se vlada brine. On je naime od vlade ishodio to, da mu zemaljska štamparija prethodno štampa list na ‚poček', a posle će vlada račun urednika ‚Prosvete' pasirati i time će biti stvar svršena. – Mi žalimo g. Vidića, da se on kao bivši Tekelijin pitomac i negdašnji srpski učitelj, dao navesti na tanak led Srboždera K. Hermana, a da se nije ugledao na čestitog Srbina Ristu Đ. Besarovića, koji ne htede na sve pretnje u tu kiselu jabuku zagristi.«[22]

U jednom drugom dopisu iz Sarajeva ukazano je da »Prosvjeta«, iako tobože samostalan srpski list, nije propustila ni u jednom dosadašnjem broju a da se ne zakači za »Zastavu«, »Srbobran«, »Srpsko kolo«

[21] »Delo«, c. čl. str. 291.

[22] »Zastava«, XX/1885, br. 67, maj 3 (18).

»i uopšte za sve srpske listove, za koje se zna da se ne hrane na jaslima dispozicionog fonda«. I taj list, koji pomalo prokazuje Sarajlije što čitaju zabranjene listove, nameće se pojedincima po Sarajevu iako ga oni vraćaju. »Prosvjeta« svakako uobražava ako ozbiljno misli da je svojim člancima izazvala mitropolita Kosanovića da podnese ostavku, razlozi su druge prirode, iako taj list sad lije suze krokodilske za mitropolitom, ali ne zbog toga što je odstupio, već što je ostavku podneo neposredno carigradskom patrijarhu a ne bečkom dvoru.[23] U »Zastavi« su objavljeni još neki dopisi u kojima se Jovan Vidić napada pre svega zbog toga što je pristao da u Sarajevu izdaje vladin list za Srbe.

Ni predstavnici sarajevskih Srba nisu imali o Vidiću bolje mišljenje. Na vanrednoj sednici odbora Srpske opštine od 8. januara 1887. rešeno je da se urednik »Prosvjete« Jovan Vidić ne poziva na Svetosavsku zabavu, pošto je u svom listu nagrdio sav narod, a uz to svaki dan grdi opštinu, školski odbor i škole. Neki članovi su zapretili da će dati ostavku ako se on pozove, jer je »zakleti neprijatelj cjelog ovdašnjeg naroda«.[24] Na sednici odbora od 9. marta 1887. ulaže se protest što je mitropolit s Konzistorijom odredio bogosluženje o Uskrsu u obe crkve bez znanja Opštine, i što je taj raspored »dao štampati u jednom listu novine nazovi prosvjeta koji je list omražen u narodu, kao i urednik lista istog Jovan Vidić«.[25]

U jednom »Priposlanom« od sarajevskog odbora Svetosavske besede od 25. januara 1887. u Sarajevu se javno kaže za Vidića i »Prosvjetu«: »...jer zna sva Bosna i Hercegovina e je samo zato tu, da, nagrđuje ono što je srpsko«, i ponovo na kraju: »... jer ‚Prosvjeti' i njenoj klici ide u prilog bacati se blatom na sve što je srpsko.« U dodanoj beleški uredništvo »Vile« izjavljuje da i ono prima na se odgovornost za objavljeno »Priposlano«.[26]

* * *

Izloženi primeri jasno pokazuju da je Jovan Vidić pretrpeo neuspeh s pokušajem da pomoću lista »Prosvjeta« raskravi bosanskohercegovačke Srbe i približi ih režimu. Liniju srpske građanske politike određivali su priznati društveni predstavnici u crkveno-školskim opštinama, zbog čega su oportunistička skretanja pojedinaca ostajala bez ikakva uticaja. Opozicioni stav koji su Srbi kao celina zauzeli još 1884. godine postajao je odlučniji i dosledniji kako se Kalajev tzv. srpski kurs razgrađivao, slabio i konačno bio napušten posle smenjivanja barona Nikolića s položaja civilnog adlatusa (1886).

Odmah posle Nikolićeva odlaska, u Bosni i Hercegovini je inaugurisan novi politički kurs s baronom Kučerom na čelu, što je umnogom

[23] »Zastava«, XX/1885, br. 104, jun 30 (jul 12).

[24] Arhiv sarajevske Srpske opštine – Knjiga zapisnika.

[25] Isto.

[26] »Bosanska vila«, II/1887, br. 3, str. 47-48.

izmenilo politički odnos režima prema pojedinim narodnim grupama. Srpsko političko vođstvo nije se imalo više čime zavaravati, pa je svoj opozicioni stav ne samo zadržalo već i pooštrilo i sredinom devedesetih godina u autonomnoj borbi i javno manifestovalo. S druge strane, ni za vladu nije postojala sada potreba da povlađuje Srbima, pa, prema tome, ni da podržava Jovana Vidića i njegov list. Što je najinteresantnije, i sâm se Vidić, pre nego je izgubio podršku vlasti, našao u nezavidnoj situaciji da praktično ne može živeti od subvencionisanog lista zbog neznatnog broja pretplatnika na koje je spao. Nije stoga čudno što je Vidić uskoro zatražio raskidanje ugovora, kako bi se oslobodio daljeg izdavanja lista.

Obavešten o pravom stanju, ministar Kalaj je šifrovanim brzojavom 27. juna 1888. saopštio civilnom adlatusu baronu Kučeri svoju saglasnost da »Prosvjeta« s 13. julom bude obustavljena i da se to u prvom narednom broju lista objavi.[27] Na osnovu prednjeg, urednik Vidić je u narednom, 25. broju od 26. juna (8. jula) 1888, koji je ujedno i poslednji, štampao saopštenje da list »Prosvjeta« s tim brojem dobrovoljno prestaje izlaziti. »Kada sam se prije tri godine« – kaže tu Vidić – »latio teškog posla da u Bosni pokrenem i izdajem politički list na *srpskom* jeziku, imao sam na umu potrebu i korist srpsko-pravoslavnog naroda u Bosni i Hercegovini. U tečaju prošle tri godine i tri mjeseca, radio sam došljedno u tom pravcu, koliko sam umio i mogao. U tom poslu oduševljavalo me je jedino srpsko rodoljublje.« Kaže da je radio u dosta nepovoljnim prilikama, a zatim se, odlazeći iz Bosne, oprašta s pretplatnicima i čitaocima. Osim ovog saopštenja, Vidić i u dužem članku obrazlaže prestanak lista.[28]

Bio je to neslavni kraj prvog srpskog političkog lista u Bosni i Hercegovini, kojim se, suprotno težnjama srpskog vođstva, išlo za tim da se režimske koncepcije popularišu u srpskom narodu.

Posle obustavljanja »Prosvjete«, Jovan Vidić je napustio Bosnu i u Budimpešti stupio u redakciju promađarskog »Srpskog dnevnika«, lista koji je pokrenuo i izdavao baron Fedor Nikolić, bivši bosanskohercegovački civilni adlatus.

[27] ABH – Zaj. min. fin., br. 566. Präs. BH 1888.

[28] Tu se, pored ostalog, kaže: »Stupivši prije tri godine na polje samostalne srpske publicistike u Bosni i Hercegovini, mi smo odmah uzeli na um, da ovo polje u nas valja ponajprvo iskrčiti i duboko uzorati, pa tek onda posijati sa nužnim sjemenom. U tom teškom poslu mi smo nailazili svaki čas na debele žile zakorelih tradicija, kojima je hoćeš-nećeš već odzvonilo, mi smo nailazili na tvrde panjeve od predrasuda, krivih pojmova i nezrelog shvatanja onih realnih prilika u koje su Bosna i Hercegovina s okupacijom zapale i s kojima je narod u njima, ponaosob srpski narod morao da računa. Mi smo imali pred očima ono što smo morali vidjeti: mi smo računali s onijem činjenicama, s kojima se moralo računati, a politiku osjećaja prepustili smo onijema, koji najvoliju da – sanjaju...« (IV/1888, br. 25).

»GLAS HERCEGOVCA«

Osećao je don Franjo Milićević ne malo zadovoljstvo kad je posle neugodnog incidenta zbog zaplene lokalne vesti i dvoipomesečne zabrane dobio dozvolu za dalje izdavanje lista sa istim zabavno-poučnim sadržajem, i u tom vedrom raspoloženju kao da nije ni primećivao promene u domaćoj publicistici, nastale u međuvremenu s pojavom političkih listova. A kad se uz »Bosnische Post« i muslimanski »Vatan« pojavila i srpska »Prosvjeta«, takođe s obeležjima političkog lista, don Milićević se trgao i već 4. aprila 1885, kako se vidi iz akata, zatražio od Zemaljske vlade odobrenje da delokrug svoga sedmičnog beletrističkog lista »Novi hercegovački bosiljak« proširi političkim člancima i beleškama. Bila je to za vlastodršce prilika da i Hrvati u Bosni i Hercegovini dobiju svoj politički organ, pa se moglo očekivati da će oni i u ovom slučaju bez oklevanja stvar okončati. Ali ovog puta nije nikakva žurba sa službene strane pokazana. Naprotiv. Zemaljska vlada je 6. juna, posle više od dva meseca, predložila, a Zajedničko ministarstvo finansija tek 23. jula 1885. dalo odobrenje don Franji Milićeviću da svoj list proširi i na tretiranje političkih pitanja. Dogodilo se to posle svih zatezanja po nadležnim uredima uz prosto i lako prihvatljivo obrazloženje: list već postoji, obavezno se šalje na preventivnu cenzuru i inače stoji pod nadzorom vlasti, ne može prema tome biti štetan ni u novom ruhu. Najposle, ne postoji nikakav razlog da ovaj politički list ne bude od tamošnjih Hrvata dobro primljen.[1]

Teško je reći iz kojih razloga se pitanje hrvatskog političkog lista toliko povlačilo, ostavljalo bez rešenja. Čini se da za vlastodršce nije bilo sada žurbe ni zbog toga što se radilo o listu kod koga je osnovni politički pravac bio izvan diskusije. A osim toga, raspoloživi materijali ukazuju na neke pojave, jako ih bliže ne objašnjavaju. Tako su od konkretnih razloga za ovo zatezanje navedena u pomenutoj službenoj prepisci dva važnija, od kojih prvi ostaje samo pretpostavka. Podnoseći Milićevićev zahtev Ministarstvu na odobrenje, Zemaljska vlada kaže da je Okružna oblast u Mostaru u svom izveštaju »tačno navela da u Mostaru stvarno i ne postoji potreba za nekim političkim listom«, pa iako to pitanje ne obrazlaže, ipak kao da izriče skrivenu želju da i hrvatski politički centar sa svojim organima bude u zemaljskom glavnom gradu Sarajevu a ne u Mostaru. Uzdizanje Sarajeva kao zemaljskog centra vidno je u

[1] ABH – Zaj. min. fin., br. 4436 Pr. BH 1885; akt Zem. vlade br. 12.870/I iz 1885.

svim prilikama, pa i političkim. Drugi razlog je što režim nije mnogo držao do urednika don F. Milićevića, smatrajući ga jednostrano izobraženim i nedoraslim za taj posao, pa se sme pretpostaviti da je za ovo mesto priželjkivao nekog pogodnijeg, sposobnijeg. Sâm Milićević, kao bivši fratar, nije dobro stajao ni kod franjevaca, glavnih nosilaca modernog hrvatskog nacionalizma u Bosni i Hercegovini, uz to, osim u Mostaru, slabo je bio poznat kod malobrojnog domaćeg hrvatskog življa po gradovima.

Ali u ovom trenutku jedna okolnost je svojim dejstvom imala znatnog uticaja na idejni smer hrvatskog političkog lista.

* * *

Don Franjo Milićević je svoj list »Novi hercegovački bosiljak« tek posle pet nedelja od izdanog odobrenja pretvorio u politički, najavio promenu naziva lista u »Glas Hercegovca« i objavio svoj politički program. Sporost koju je pri ovom pokazao izdavač, poznat inače kao vrlo uporan kad treba isterati i odbraniti neko svoje pravo ili interes, bila bi jedva shvatljiva da je ne objašnjava tiho, neupadljivo uplitanje režima u određivanje programa novog političkog lista. Prema usvojenoj koncepciji, za koju se i režim založio, list vodi dalje dotadašnji vlasnik i urednik, ali ne kao hrvatski list – organ neke grupe ili vođstva, kako se moglo očekivati, već kao list koji ima da zastupa interese svega stanovništva u Hercegovini, što odgovara njegovom novom nazivu, nastalom analogno službenom »Glasu Crnogorca«, koji već godinama izlazi na Cetinju.

Prema nameni koja se daje listu, članak *Naš program* napisan je razložno, u pomirljivom tonu, i objavljen na uvodnom mestu »Novog hercegovačkog bosiljka«. Naglasivši da je pre sedam godina sinuo »krstaš našeg premilostivog kralja«, i naš zlopatni narod »jedva dočekao taj dan oslobođenja svoga«, u članku se potom kaže da je sâm narod, pošto se smirio na svom ognjištu i starini, osetio potrebu za širom razmenom mišljenja. Istina, dve godine unazad »Hercegovački bosiljak« u skromnom obliku kuca na vrata našeg puka »da skupi narodno blago i u sviet ga iznese«, ali što se više svet udružuje i ljudski život ogleda kroz narode, raste i znamenitost naše mile postojbine, pa sâm »Bosiljak« nije više dovoljan za naše potrebe. »Nastala je nuždа i kod nas, kao kod svih slobodnih naroda, da misli koje hoće da zbiljimice prodru u narod, late se novinskog i osobito državničkog ratila: koji će okupit narod, spravljat događaje umjetnom poukom i mudrim razlaganjem, navađajuć ga na misli i na djela sebi najprikladnija i najkorisnija.«

Posle isticanja da izneta načela podstiču pokretača na izdavanje »Glasa Hercegovca« a ne nikakvi osobni interesi, kaže se u produžetku da će pored toga »najpoglavitija dužnost« lista biti da poštuje svačije osobine držeći se one »Brat je mio koje vere bio«. Nije ipak jasno šta se htelo reći rečima: »i ova naša junačka postojbina poštovat će svačije osobine«, da li se radi o nezgrapnoj formulaciji ili je zaista na to spre-

man umišljeni neko čija je ovo junačka postojbina. Ali je zato osobito važno kazivanje da će list svaku prepirku gledati »zaodjet plaštom ljubavi, jer samo ljubav zna nositi blagoslovljene plodove slobode i blagostanja«. Dužnost je naša dokazati svetu »da mi neradimo nit o razdvajanju niti o mržnji, nego o sjedinjenju i bratinskoj ljubavi i da mi hoćemo tu sviest udahnuti cielom narodu našemu«.

Kad se radi o sadržaju, list obećava da će i o najmanjem selu iznositi verno sve što se događa, ne prećutkujući ni nepovoljne stvari. »Ali nek nitko netraži od nas da uzmnažamo mjestne mržnje, da služimo njegovoj ličnoj zlovolji koje porađaju otrovnih mržnji i besplodnih sukoba.« Kao naslednik »Novog hercegovačkog bosiljka«, »Glas Hercegovca« »skupljat će po narodu našemu zakopano bogatstvo našeg milozvučnog jezika, te narodne pjesme, pripoviedke itd. priobćavat će u podlistku«.

Istaknuto je posebno da će list održati svoju nezavisnost, ali i pružati podršku novim vlastima: »...u svim plemenitim težnjam, za moralno i materijalno stanje naše postojbine, mi ćemo vladu podupirati, eda čim prvo izvede djelo našeg preporoda.«

Izloživši program u opštim crtama, izdavač je zatim objavio da list proglašava političkim. Viša vlast nije još rešila podnetu molbu za promenu naziva u »Glas Hercegovca«. Stoga će list jedno vreme izlaziti pod starim imenom, ali s tim da »današnjim danom postaje politički, te ćemo u napried rado primati uvrstbe, članke i novine političke«. Radeći na pomenutim zadacima, on je uveren da će vršiti svetu dužnost prema narodu i u tome biti obilato potpomognut, podržan, posebno od svesnih rodoljuba koji treba da perom i savetom budu listu desna ruka. Pošto je istakao potrebu složnog rada svih na unapređenju zapuštene postojbine, izdavač obećava na kraju da će nastojati da list bude što ukusniji i u povećanom obimu a uz staru pretplatnu cenu, kao što se vidi po upravo izdanom broju.[2] Ovo proširenje jednog slabo stojećeg lista omogućio je režim izvesnom subvencijom, koju će list i kasnije jedno vreme uživati. Interesantna je ideja o zajedničkom listu za Hercegovce, nešto slično u Bosni nije se u ovo vreme nigde pojavljivalo, pa iako nije moguće dokučiti kojim kanalima je ideja prolazila pre konačnog oblikovanja, nema nikakve sumnje da su u izradi te koncepcije režimski predstavnici odigrali važnu ulogu. Pošto je stvar smišljena i dogovorena, potrebne formalnosti su brzo izvršene. Molbu za promenu naziva lista u »Glas Hercegovca« don Milićević je datirao 26. avgusta 1885, a mostarska Okružna oblast ju je već sutradan uputila Zemaljskoj vladi na rešenje, dok je usvojeni politički program objavljen u listu 29. avgusta. Zemaljska vlada sad se požurila i 5. septembra izdala rešenje na mostarsku Okružnu oblast kojim se don Franjo Milićević ovlašćuje da svoj sedmični list »Novi hercegovački bosiljak« nazove ubuduće »Glas Hercegovca«.

Karakteristično je da Zemaljska vlada u svom rešenju ukazuje na raniju tvrdnju Okružne oblasti da list ne raspolaže potrebnim redakcijs-

[2] »Novi hercegovački bosiljak«, II/1885, br. 35, kolovoz 29.

kim snagama za izdavanje političkog lista, a kako se zbog promenjenog naziva u »Glas Hercegovca« ne sme dopustiti nikakva sumnja da se ne radi o listu koji zastupa poglede i interese svih delova tamošnjeg stanovništva, zadaća je Okružne oblasti da pazi na težnje i stavove koje će list zastupati, zatim da mnogo više nego dotad utiče da sadržaj lista bude prikladniji, naročito da pazi na političke članke. Od Zemaljske vlade pozvana je Okružna oblast da prilikom preventivne cenzure, koju obavlja Gradski kotarski ured, potpomogne intelektualno redakciju na taj način što će popravljati neprilične članke, političke pre svega, dopunjavati poneku vest, odnosno na bilo koji način pomagati uredniku, takođe i u tom pogledu da može uvek neko pitanje obraditi u duhu režimskih želja i ciljeva. S rešenjem o promeni naziva lista u »Glas Hercegovca« saglasilo se dopisom od 12. septembra i Zajedničko ministarstvo finansija.[3]

Promenu je objavio i zvanični list donoseći u belešci *Politički list u Mostaru* vest »Novog hercegovačkog bosiljka« da će postati politički i promeniti ime u »Glas Hercegovca«. Od izloženih stavova političkog programa ističe se obećanje da će novi list izbegavati prepirku, kako bi dokazao svetu da ne radi na razdvajanju nego na sjedinjenju i bratinskoj ljubavi, pošto želi da tu svest udahne celom narodu. Naglašeno je da će list ostati i dalje nezavisan, ali i da će pomagati vladu u svim njenim poduhvatima radi što bržeg izvršenja preporodnog dela za kojim ide. Pošto je ukazao na obećanje da će »Glas Hercegovca« u podlisku donositi umotvorine iz naroda, pisac beleške na kraju kaže: »Našem novom drugu želimo sreće i lijepa odziva, a što smo nekad preporučili ‚Bosiljku' to preporučujemo naročito ‚Glasu Hercegovca', neka se dadne čuti odista – hercegovačkim čistim narodnim jezikom.«[4] Jezik, međutim, ostaće kroz celo vreme bolna tačka lista.

Iz objavljenog programa vidi se da novi politički list, iako po svemu hrvatski (smer, jezik, pismo, pravopis), izbegava namerno, svakako po traženju režima, da išta o tom određeno kaže. Dok je »Vatan« muslimanski a »Prosvjeta« bez ograde srpska, »Glas Hercegovca« programski insistira na jedinstvu celog naroda, bez obzira što u njemu postoje neke osobenosti, ali taj narod ostaje zasad anoniman, obeležen samo pridevom »naš«. Nema sumnje, urednik misli na narod hrvatski, ali se ponaša kao da zbog nečeg nije vreme da to i otvoreno kaže. Kako su posle ustanka 1875. godine bile u javnosti na dnevnom redu rasprave o naciji (narodnosti), uopšteno čak i u ovom listu, može se samo nagađati, slutiti zašto je tako postupljeno. Čini se da je režim nastojao na tome da list nastavlja tradicije »Bosiljka«, koji je, kao što se zna, pokrenut kao zajednički list za sve narodne grupe, iako to stvarno nije nikad bio. Za neisticanje hrvatskog imena bilo je svakako i drugih razloga, od kojih ću dva ovde pomenuti: ime hrvatsko, osim uz dalmatinsku granicu, nije bilo ni kod katoličkog sveta dovoljno prošireno ni poznato, a s druge strane, u ovom kraju su do pripadanja znatnog dela Hercegovine Crnoj

[3] ABH – Zaj. min. fin., br. 6778 BH 1885; akt Zem. vlade br. 21.889/I iz 1885.

[4] »Sarajevski list«, VIII/1885, septembar 4 (avgust 23).

Gori za prošlog ustanka i ratova bile i ostale vrlo izrazite srpske političke težnje.

* * *

Izdao je don Franjo Milićević pod starim imenom još dva broja lista, 36. i 37, i na uvodnom mestu ovog poslednjeg, od 12. rujna 1885, odštampao krupno da će naredni broj izići pod nazivom »Glas Hercegovca« i pri tom nastaviti broj i tečaj dotadašnjeg »Novog hercegovačkog bosiljka«. U istom povećanom novinskom formatu list se pod novim imenom pojavio kao 38. broj od 19. rujna 1885, štampan lepim slovima latinicom (ćirilice više nema), na čvrstoj hartiji, i produžio da jednom sedmično izlazi. U zaglavlju nije imao nikakav podnaslov, ni tada ni kasnije, nego su samo obični podaci o pretplati, rukopisima, adresi uprave, uz karakterističnu, svakako ne mnogo važeću objavu: »Tko neodbije prva dva broja, obvezan je predbrojbi za godinu dana«. Na kraju, naveden je vlasnik i odgovorni urednik lista don Franjo Milićević i Tiskarna don Franje Milićevića u Mostaru, u kojoj se list za sve vreme izlaženja štampao.

Kao slični politički listovi koji izlaze jednom ili dvaput sedmično, i »Glas Hercegovca« je nastojao da obaveštava čitaoce o svemu važnijem što se u svetu događalo, u čemu je u prvo vreme uglavnom uspevao. Radilo se o najrazličnijim političkim zbivanjima, mnogobrojnim važnim i manje važnim događajima i pojavama, naročito onim koje se odnose na aktuelna spoljnopolitička pitanja, na veliku svetsku politiku. Ne upuštajući se u prikazivanje toga sadržaja, što bi ovde predstavljalo veliko opterećenje, može se ukratko reći da su ti svetskopolitički problemi iznošeni i komentarisani u listu, o njima se kao važnim savremenim pojavama pisalo iz broja u broj, sve dok ne bi razrešenjem izgubili aktuelnost ili na bilo koji način postali nezanimljivi. Kako je to po prilici izgledalo, neka za primer posluži uvodnik iz 38 (1) broja lista, u kome su, uz kratko tumačenje, nanizani važniji događaji savremene spoljnopolitičke scene (sastanak ruskog i austrijskog cara u Kromjerižu i njihov doprinos svetskom miru, Španija i Karolinška ostrva, Francuska i ideja revanša, italijanske kolonijalne težnje, nemački nemiri u Češkoj). Pored uvodnog opšteg političkog pregleda, list je i posebno, u zaokruženim člancima, prikazivao važnije političke događaje u pojedinim austrijskim zemljama, a zatim je pod naslovom »Pogled po svietu« iznosio znatnije političke događaje u raznim državama ili gradovima.

Posvećivao je »Glas Hercegovca« dosta pažnje i unutrašnjopolitičkim pitanjima, bilo da je prenosio zanimljive članke iz domaćih listova, bilo da je sâm opisivao i tumačio neke političke pojave. Iz splitskog »Naroda« list je već na početku preneo više članaka pod zajedničkim naslovom *Spojenje Bosne*, u kojima se sa hrvatskog gledišta, uza sve pohvale Srbiji – koja u prošlom ratu nije ipak uspela da zadobije Bosnu, postojano traži sjedinjenje Bosne s Dalmacijom i Hrvatskom, a to gledište će i ovaj list sve upornije zastupati. Kako se »Glas Hercegovca« s političkim obeležjima pojavio u vreme odašiljanja velike bosans-

kohercegovačke deputacije u Slavonsku Požegu na poklonstvo caru i kralju Franji Josifu, razumljivo je da list o ovom odaslanstvu daje duže prikaze, iznosi imena deputiraca iz pojedinih hercegovačkih kotareva, obaveštava o prijemima kod vladara i održanim govorima. Kao ostali prorežimski listovi, i ovaj daje deputaciji veliki značaj u pogledu njenog tobožnjeg zauzimanja za pripajanje, odnosno definitivno uređenje statusa okupirane Bosne i Hercegovine. Doskora će se na ovom mestu pojavljivati oštre i sve žučnije polemike koje će list o nacionalnom pitanju voditi s domaćim i nekim izvanbosanskim listovima.

Iako znatan deo prostora zauzimaju politička pitanja, Milićevićev list ipak produžava da i u novom ruhu piše o ostalim zanimljivim pojavama, nastojeći pri tom da pruži što raznovrsnije štivo zabavno-poučnog sadržaja. Za ovo je list bio prikladno uređen, naročito u pogledu rasporeda materijala. Pored stalnih rubrika: »Domaće viesti«, »Viesti sa strane«, »Različnosti«, »Strane sitnice«, »Književnost«, zatim uobičajenih ostalih beležaka (brzojavnih tečajeva bečke berze, pošte uredništva, priposlanih dopisa, oglasa), list je donosio, u prvo vreme gotovo redovno, i feljton (»listak«), u kome su objavljivane pre svega narodne umotvorine, takođe i poneki etnografsko-folklorni članak, zatim umetničke pesme, pripovetke i druga proza, izvorna ili prevedena (prevodi većinom s italijanskog), književne objave, beleške i sl. Pomenuću da je već u 38. (1) broju »Glas Hercegovca« doneo listak s naslovom *Poslovice bodulanca,* što ih je sabrao Frano Radić na Braču.

Kao urednik, don Franjo Milićević je u »Glasu Hercegovca« za sve vreme imao izvestan broj dobrovoljnih pomagača. Jedan od glavnih saradnika na listu Ivan Milićević Aziz seća se posle više od četiri decenije kako mu je kao gimnazijalcu stric don Franjo o ferijama, odlazeći u banju na lečenje, poveravao upravu štamparije i lista. Prema tom sećanju, Ivan je za list pisao izvorne pripovetke iz hercegovačkog života, prevodio s italijanskog *(Bergamske pripovetke* od Kantua), zatim prevodio pripovetke od Sjenkjeviča, a osim toga pisao članke s istorijskom pozadinom, prikaze knjiga (kao narodne pesme *Smailagić Meho* koju je izdao dr Fridrih Kraus), uz to i razne sitne beleške, dok je prilikom smrti don Mihovila Pavlinovića, 1887. godine, spevao i u listu objavio sonet u slavu pokojnikovu. U prisećanjima na taj rad Ivan Milićević posebno ističe da je u nekoliko brojeva »Glasa Hercegovca« objavio raspravu o prezimenima, a na koju se u zagrebačkom »Vijencu« osvrnuo dr Tomo Maretić i o tom zatim pisao u »Radu« Jugoslavenske akademije.[5] Većina saradnika na listu je anonimna, kako oni iz redova đačke omladine tako i oni iz reda franjevaca, učitelja i ostalih građana. Spominje se da je godine 1887. objavljenu pripovetku *Pop Ilija i top Zelenko* napisao Ahmed-beg Defterdarević, đak V razreda sarajevske Gimnazije,[6] dok pesma od dve strofe u čast dolaska prestolonasledničkog para u Sarajevo u junu 1888. godine. nosi potpis Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka.

[5] Spomenica Prve gimnazije, str. 50.

[6] Isto.

Što se tiče saradnje franjevaca, treba imati na umu da je njihovo glasilo već rano napalo urednika Milićevića i njegov list. Iznoseći mnoge jezičke greške iz nekog broja »Glasa Hercegovca«, urednik franjevačkog lista dodaje: »Nije li to divno... strašilo. Pa se još taj urednik usuđuje kome šta prigovarati! Ljudi za što novac dajete? Iza toga broja stigao nam je drugi, pa druga i treća strana sasviem biela, a to je ‚Glas Hercegovca'.«[7] No, i pored toga jedan broj franjevaca sarađivao je u »Glasu Hercegovca«, pored ostalih i fra Josip Dobroslav Božić, koji je početkom devedesetih godina pod svojim potpisom objavio nekoliko odlomaka iz svoga rada *Arbanija*, čije objavljivanje kao knjige nije kasnije bilo dopušteno.

* * *

Odnos koji je don Franjo Milićević pri izdavanju »Glasa Hercegovca« uspostavio s vlastima nije bio tako jasan a ni prost kako se savremenicima u početku činilo. Podudarnost zbog priznanja oslobodilačke misije okupatora, potvrđivana u duhu vremena na bazi katoličanstva i hrvatstva, omogućila je približavanje lista režimu, kome će se on formalno u svemu prikloniti i njegove političke i ostale stavove načelno zastupati, braniti. Nije moguće određeno reći kako je do ove sprege došlo, ko je bio njen začetnik. Ali ne može biti nikakve sumnje da je povezanost lista s režimom, od savremenika naslućivana, uistinu postojala na osnovu obostrano izraženih želja i ciljeva, koji su među sobom prethodno morali biti usaglašeni. Pokazalo se, međutim, brzo da na sklopljeni sporazum s obe strane nije jednako gledano. Među partnerima su stoga počele izbijati nesuglasice i svojom težinom potresati, razgrađivati uspostavljeni sklad.

Besprekoran i prisan po izgledu, odnos don Milićevića prema vlastima nije od početka bio dovoljno ni iskren ni srdačan pa, prema tome, ni zasnovan na poverenju koje je neophodno u ovakvim prilikama. Naprotiv, on je u sebi nosio klice nesporazuma koje će potajno tinjati, narastati, i doskora naći mogućnosti za javno probijanje i odušku. Poreklo ovih razlika, njihov postanak i produbljenje nije moguće potanje pratiti, takođe ni bliže odrediti njihovu suštinu, ali ne može biti sumnje da je do nesuglasica moralo doći čim su na videlo izbila različita gledanja na cilj koji se listom želeo postići. Vršeći preventivnu cenzuru, nadležna upravna vlast u Mostaru je u prvo vreme imala uticaja na uređivanje lista, kako je to želela i naredila Zemaljska vlada, pa iako se ne može znati u kojoj meri je to činila, sme se posigurno tvrditi da je urednik Milićević postepeno izmicao tom uplitanju vlasti i sve više sâm, po svom

[7] »Glasnik jugoslavenskih franjevaca«, III/1889, br. 12, str. 205. U narednom broju ponovljen je napad i, pored ostalog, rečeno: »Što su izrekla medena usta, a napisalo zlatno pero g. Don Franje Milićevića na naše izpravke štampane u 12. br. pr. g., to može, tko hoće čitati sa ogavnom ugodnošću u 50. broju »Glasa Hercegovca«. Ali ljudi! pravo veli ona stara naša: čeg je puno srce onog i usta, ili: medena usta medeno i sbore. Kakvo ulišće onake i pčele. Nego se vidi, da će se popraviti. U tom 50. broju neima više nego nešto preko stotine – nisu to samo tiskarske pogrieške. Ide se napred, ide!?« (Glasnik jugoslavenskih franjevaca, IV/1890. br. 1. str. 15).

ukusu i nahođenju, uređivao list. S nastojanjem da se oslobodi neželjenog tutorstva vlasti, on je povremeno, i sve češće, izazivao male sukobe i zbog toga kod moćnih upravljača stvarao protiv sebe neraspoloženje, mrzovolju, pa i ozlojeđenost. Takav obrt nije, naravno, nastao odjednom nego se na pogodnom tlu taložio i pripremao duže vremena.

Tekle su stvari skladno sve dok je urednik Milićević misao o jedinstvu naroda u Hercegovini, podstaknutu i podržanu upravo od režima, propovedao u »Glasu Hercegovca« pomirljivo i nepristrasno, na način kako, je izložio u svom programskom članku. Ali, i pored toliko isticane tolerantnosti, on je već rano stavljao do znanja da će u nacionalnom pitanju zauzeti nepomirljiv, isključiv stav. O narodnosti, tada vrlo aktuelnoj temi, govoreno je u listu na više mesta i isticano da se ona, kao značajna pojava savremenog života, ne može zatajiti. Ipak, uza sve to, narodnost po imenu nije kazivana već je prepuštano istoriji, toj učiteljici života, da kaže i zasvedoči o kojoj se narodnosti ovde radi. U sklopu ovog razmatranja napadano je nerazumno mešanje vere s narodnošću, iz čega nastaju teške razmirice, nepotrebno raspirivanje strasti, iako ne može biti nikakve sumnje da smo svi, bez razlike vere, sinovi jednog istog naroda. U širenju i popularisanju ove misli, narodnost je neizbežno izlazila iz dotadašnje anonimnosti, a stalnim nastojanjem na pripajanju okupirane zemlje Hrvatskoj, list je u sve neobičnijoj formi razvijao tezu o narodnom jedinstvu tvrdeći, sad već otvoreno, da je Bosna i Hercegovina hrvatska zemlja, koja pripada isključivo hrvatskom narodu.

Poistovećivanje misli o narodnom jedinstvu s hrvatstvom u listu za kojim je, znalo se, stajao režim ne samo da je izazvalo buru protesta s raznih strana nego i dovelo u nezgodan položaj vlastodršce, koji su polazili od faktičkog stanja u zemlji i zvanično podržavali politiku trpeljivosti među versko-nacionalnim grupama. Do izvesnih prigovora dolazilo je i pre nego se don Franjo Milićević javno nacionalno iskazao i zaplovio velikohrvatskim vodama. Kao primer mogu se navesti dva slučaja iz godine 1888. Tada je »Glas Hercegovca« u 32. broju, od 8. avgusta, na uvodnom mestu neprikladno saopštio neko previšnje ručno pismo upućeno zajedničkom ministru finansija, a osim toga, na drugom mestu istog broja, prikazao svečanu proslavu 900-godišnjice pokrštenja Rusa i u vezi s tim doneo tekst pozdravnog telegrama koji je biskup Štrosmajer poslao u Rusiju. Zamerajući što je preventivna cenzura propustila te članke, Zemaljska vlada je dopisom zatražila od mostarske Okružne oblasti da se ubuduće na ta osetljiva pitanja obraća najveća pažnja.[8]

Za novo uplitanje vlasti dao je zatim povod »Glas Hercegovca« kad je u narednom 33. broju, od 16. avgusta, usledilo više zaplena od preventivne cenzure i ta mesta redakcija ostavila prazna, nepopunjena novim tekstom. Konstatujući ovu neobičnost, Zemaljska vlada ističe u aktu, upućenom Okružnoj oblasti, da se nikako nije smelo dopustiti da list s takvim belinama izađe jer to, očigledno, daje povoda neprijateljski raspoloženim elementima, domaćim i stranim, da o prilikama u zemlji

[8] ABH – Zem. vlada, br. 1064 res. 1888.

stvaraju nepovoljne zaključke. Ovo treba da ima stalno na umu Gradski kotarski ured kao cenzorska vlast i da obavezno traži popunjavanje svih belina, a osim toga i da redovno izveštava višu vlast o sadržaju zaplenjenih članaka. U vezi s ovim slučajevima Zemaljska vlada traži da se opomene urednik Milićević da bi produženje ovakvog rada neminovno imalo za posledicu oduzimanje koncesije i obustavljanje odobrene subvencije. Na kraju Zemaljska vlada ukazuje da nije trebalo objaviti ni članak o ujedinjenju Hrvata i Srba već ni zbog toga što je u njemu sadržan jedan dopis iz zagrebačkog »Srbobrana«, a tome listu je oduzet post-debi za Bosnu i Hercegovinu.[9]

Prema sećanju Ivana Milićevića, Zemaljska vlada je 1888. godine bila obustavila »Glas Hercegovca«, ali je urednik nekako izmolio da list i dalje izlazi.[10]

Stvari su posle svega krenule neočekivanim putem, uz zagonetnu popustljivost režima, za koju bi se jedva moglo naći neko opravdanje. Ne samo da su bez dejstva ostale opomene Zemaljske vlade, nego se i list »Glas Hercegovca«, uz izdašnu materijalnu pomoć režima, našao u položaju da radikalni hrvatski politički kurs javno obeleži. Da bi pokazao svoj razmah i ekspanziju, »Glas Hercegovca« je od 1. avgusta 1890. izlazio već dvaput sedmično, umesto jedanput kao dotad, a ovo znatno proširenje, sada se zna, omogućio je upravo režim tim što je listu povećao subvenciju i istodobno mu odobrio i isplatio jednu akontaciju u znatnom iznosu. Mostarski gradski kotarski predstojnik Foglar (Foglár), koji kao cenzor daje ove podatke, kaže u jednom izveštaju da mu se s pravom može prigovoriti što je listu isposlovao ovu i ostale povlastice, jer su iz toga proizašle veoma teške posledice: zbog povlastica kojima je obasipan, Milićević se ponašao kao da vlast ne može imati ništa ni protiv njega ni protiv njegova lista, pa je s takvim uobraženjem postajao sve slobodniji, nezavisniji od vlasti.[11] Naravno, ovakvo urednikovo ponašanje imalo je za posledicu gomilanje ispada prema vlastima, o čemu predstojnik Foglar ponešto govori u nekoliko svojih izveštaja.

Kao što se moglo i očekivati, »Glas Hercegovca« je posle proširenja obraćao veliku pažnju nacionalnom pitanju. Obeležavajući svoju hrvatsku orijentaciju po ugledu na pravašku štampu u Dalmaciji i Hrvatskoj, list je u prikazu političkog stanja bio često pristrastan i u toj meri netrpeljiv da se nije trudio da ni lako uočljiva preterivanja izbegne. Bosna i Hercegovina je hrvatska zemlja, ta osnovna nacionalno-politička misao »Glasa Hercegovca« sada je u svakoj prilici otvoreno i bezrezervno isticana, i pored toga što je hrvatsko ime iz zemlje, kako se objašnjavalo, usled nezgoda vremena ili zlobe ljudske potiskivano s nastojanjem da bude uništeno, skriveno, a sve to radi slabljenja hrvatskog naroda kao celine. Ali tama obmana i laži ne može biti trajna, istina i

[9] ABH – Zem. vlada, nav. spis.

[10] Ivan Milićević, *Tiskarna don Frane Milićevića u Mostaru.* Mostar i Hercegovina. Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva, Beograd, XVII/1937, br. 11-12, str. 1055.

[11] ABH – Zem. vlada, br. 726, res. 1891.

pravda će posigurno prodreti i hrvatsko ime će se vratiti u ove krajeve. Za potvrdu toga isticano je da hrvatsko narodno ime svetli u svetskoj povesti kao alem-kamen, jer nijednog drugog naroda nema koji bi mu mogao stati uz bok svojom čistotom i sjajnom prošlošću.

U sledu ovih misli »Glas Hercegovca« zamera Austriji što ne rešava državnopravni položaj okupirane zemlje, koji je i sada, posle toliko godina neodređen, prema tome, čudnovat i neizvestan. U interesu svoga opstanka i ujedinjenja, Hrvati kao narod treba da idu naruku Austriji. Stoga list ostaje pri tome da se prirodnim pripajanjem okupirane zemlje Hrvatskoj okonča sadašnja neizvesnost i tim neprijateljima izbiju konačno iz ruku mnogi propagandni aduti.

Čini se da je izlaženje »Glasa Hercegovca« dvaput nedeljno ostavljalo u javnosti utisak da je isticanjem hrvatske političke orijentacije bilo omogućeno listu da proširi krug svojih čitalaca u Bosni i Hercegovini i, još više, u Hrvatskoj, i pored napada koji su mu otud upućivani od nekih uglednih hrvatskih listova (zagrebačkog »Obzora«, zadarskog »Narodnog lista« i još nekih). Ovo je shvatljivo ako se ima u vidu da je u Hrvatskoj u novije doba, pod uticajem ideja borbenog pravaštva, postajala sve popularnija misao o hrvatskoj Bosni i Hercegovini, a kako se o tome u raznim prilikama govorilo i pisalo, često s pozivom na neke istorijske događaje i pojave, padalo je sve to na plodno tle i u sklopu jedne moćne državne tvorevine hvatalo tim lakše korena što je znatan deo severozapadne Bosne do turskih osvajanja bio naseljen hrvatskim stanovništvom i ulazio u sastav hrvatske države (tzv. Turska Hrvatska). Polazeći od osnovnih ideja pravaštva, nezavisno od stvorenih frakcijskih razlika, »Glas Hercegovca« je isticao takozvano hrvatsko državno pravo i, postajući sve radikalniji, odricao u Bosni i Hercegovini ma kakvo pravo drugim narodima osim hrvatskom.

* * *

U krugu misli koje je razvijao »Glas Hercegovca« svako pravo Srba u Bosni i Hercegovini je poricano ili se preko njega ćutke prelazilo. Izbačena je i ponavljana krilatica da srpstvo nije narodnosna nego samo verska oznaka i na toj izmišljotini stvarane postavke koje su ponekad imale neverovatan prizvuk. Ali kako je srpska politička misao, uza sve to, postojala i vidno jačala pa se stvarno stanje ipak nije moglo do kraja zataškati, Srbe je »Glas Hercegovca« u svakoj prilici napadao, često bezobzirno vređao i ismejavao.[12] Uz omalovažavajuće pristupne reči on je iznalazio i isticao nepovoljne pojave i događaje među Srbima u okupiranoj zemlji i, naročito, u Srbiji, i bio u takvom komentarisanju neumoran za sve vreme izlaženja. U listu se često govori o doseljavanju Srba u hrvatske zemlje i u mnogobrojnim varijacijama na ovu temu probija se

[12] Da se pri tom i neukusno postupalo ne vodeći računa o istini pokazuje sledeća beleška u ovom listu: »*Dimić.* Dojakošnji učitelj trgovačke škole u Sarajevu Ignjat Dimić na vlastitu molbu otpušćen je daljnje službe u ovim zemljama, te je smjesta otputovao u Srbiju – morda za ministra mjesto Pašića« (IX/1892, br. 61). A Dimić, poznati stručni pisac i novinar, nije uopšte otišao u Srbiju nego u Zagreb, gde se bavio novinarstvom.

i tvrdnja da su oni došljaci i u hrvatskoj zemlji Bosni i Hercegovini. Ustajalo se naročito protiv srpske propagande u hrvatskim zemljama, koja je utoliko opasnija što je pomagana spolja, iz Srbije i Rusije. Ukazujući da se u hrvatske zemlje uvukla pogubna ideja o srpstvu, list se često obara na srpske listove u Hrvatskoj, naročito na zadarski »Srpski list« i zagrebački »Srbobran« kao listove koji ne bi trebalo da izlaze u Hrvatskoj.

Dokle se išlo u preterivanju prema Srbima vidi se po tome što je »Glas Hercegovca« uskoro preneo iz splitskog »Naroda« članak nekog tobožnjeg pravoslavca iz Mostara (potpisan sa »Istinić«), »u kome u istinu saviestni i poštovani gospodin pisac (pravoslavni) jasno i nepobitno prikazuje na temelju povjestnički dokaza, da je Bosna i Hercegovina hrvatska zemlja, te kao pošten čovjek poziva bez razlike sve bosance i hercegovce da se drže svoga hrvatskoga prava i da pristanu uz svoga hrvatskoga kralja pod kojim nam je jedini i sigurni spas«, (VIII/1891, br. 4). Članak je donet na uvodnom mestu, u seriji napisa pod naslovom *Razbistrimo.* Povodom ovog dopisa Zemaljska vlada je poverljivo ukazala mostarskom okružnom predstojniku Isidoru baronu Benku na iskrivljavanje prikaza državnopravnog položaja Hrvatske. Vlada smatra da je u dopisu došla do izražaja velikohrvatska koncepcija poznate Starčevićeve Stranke prava, čije ideje kod bosanskohercegovačkih Hrvata prodiru i drugim kanalima, na primer, putem mostarskog Narodnog pevačkog društva. Od preventivne cenzure se stoga traži da ubuduće pri pregledu »Glasa Hercegovca« obrati veću pažnju na ove tendencije i da o mogućim posledicama izvesti direktnim putem urednika don Milićevića.[13]

U uzvraćanjima sa srpske strane omalovažavano je pisanje »Glasa Hercegovca« i s nevericom primano kazivanje da je Hercegovina hrvatska zemlja. Kako se može tako nešto tvrditi, pitali su se sa čuđenjem Srbi, kad je Hercegovina, danas »srpska Toskana«, bilà nekad vojvodina (hercogstvo) svetog Save i po tom dobila sadašnje ime. Protivno hrvatskom stavu, oni su složno tvrdili da je Bosna i Hercegovina srpska zemlja i da u njoj žive samo Srbi, bez obzira na versku podelu i za to navodili istorijske i druge dokaze. Ostajući dugo na ovom isključivom stanovištu, »Bosanska vila« je kao književni list nipodaštavala u toj meri »Glas Hercegovca« da se samo u jednom napisu, povodom nekog nezgrapnog dopisa o izgredima bečkih radnika, dotakla ovog lista. »Treba dosta kuraži imati, pa metnuti na naslovnu stranu jednoga lista ovo dično ime, i trpati u njega besmislice, raspirivati mržnju među jednokrvom braćom, propovijedati vjersku nesnošljivost i širiti hrvatsku ideju u vojvodini svetoga Save.« Pisac kaže da ovo nije glas Hercegovca niti će to ikad biti, ovo je samo grozna ironija, sprdnja sa krunom jezika srpskog iz Vukovih narodnih pesama itd.[14] I dok se dalje nije osvrtala na pisanje »Glasa Hercegovca«, »Bosanska vila« je polemisala s »Na-

[13] ABH – Zem. vlada, br. 38 res. 1891.

[14] »Bosanska vila«, V/1890, br. 13-14, str. 251.

rodnim listom« i »Viencem« zbog njihovih tvrdnja da je Hercegovina hrvatska zemlja.

Kad je pod jesen 1890. godine Dubrovčanin Antonije Stražičić pokrenuo u Sarajevu list »Napredak«, koji je bučno i neodmereno iskazivao srpske težnje, došlo je do žučne polemike između ovog lista i »Glasa Hercegovca«, koja se povlačila kroz više brojeva. Ističući glasno svesrpske pretenzije, pod okriljem režima – kako se kasnije saznalo – Stražičić je bio u povoljnijem položaju utoliko što je srpska misao u Bosni i Hercegovini još za turskog vremena, pod uticajem oslobodilačkih borbi, poprimila politička obeležja izražena u težnji za oslobođenjem i ujedinjenjem svih delova srpskog naroda. Kako je proces formiranja nacija bio kod bosanskohercegovačkih Hrvata u toku, a kod Srba uglavnom završen još pod starim režimom, Stražičić je srpska shvatanja branio uporno i sa romantičarskim zanosom, iako posle političkih promena u vreme okupacije nije za to imao realnog osnova. Vedri optimizam nije Srbe ipak zadugo napuštao, svakako zbog vidnog napredovanja na raznim sektorima društvenog života. U isto vreme su srpski izvanbosanski listovi (»Branik«, »Zastava«, »Srbobran«, »Delo« i dr.) sluteći iz pisanja »Glasa Hercegovca« njegove veze s režimom, tvrdili da je taj list pokrenut da pomoću hrvatstva unosi mržnju među srodnim elementima koji do okupacije u ljubavi življahu.[15]

Spominjem još i zanimljivo svedočanstvo predstojnika Foglara o tužbama na »Glas Hercegovca« koje je slušao i primao prisustvujući kao izaslanik vlasti sednicama odbora Pravoslavne opštine mostarske (svakako posle obnavljanja u godini 1888). Na tim sednicama moglo se često čuti da vlast ispisuje ceo list i da je ona odgovorna za svaku reč i stav, pošto je list vladin organ. Na ovim premisama stvoreno je veliko nepoverenje pravoslavnih prema konkretnim događajima, uz prebacivanje režimu da povlađuje katolicima i katoličkoj propagandi. A u svemu tome prevlađivalo je uverenje da za ovim listom stoji vlast, inače, pitali su se oni zašto se ovakav list najniže vrste ne zabrani.[16]

Prema muslimanima, međutim, »Glas Hercegovca« je zauzimao najpovoljnije gledište polazeći od pravaške svehrvatske ideje i Starčevićevih konstrukcija da su bosanski begovi hrvatsko najstarije i najčistije plemstvo sablje u celoj Evropi. Muslimani su na razne načine hvaljeni, veličana je njihova kultura, poštenje i junaštvo. Kao starosedeoci, oni u Bosni s katolicima predstavljaju najstarije slovensko stanovništvo koje pripada hrvatskom narodu, dok se ovde nije ni znalo za pravoslav-

[15] U poznatom *Pismu iz Bosne* Vladislav Skarić je svojevremeno, pored ostalog, pisao: »To (»Glas Hercegovca«) je jedan list, koji je postavio sebi za zadatak, da širi Hrvatstvo u Bosni i Hercegovini. Naravno kad vlada smatra svakog Srbina pravoslavne vjere za hajduka – kao što se izvolio izraziti gospodin okružni prestojnik Lazarini jednom vojničkom ljekaru – i buntovnikom, koji upire oči tamo na onu stranu Drine i na Lovćen i Durmitor, onda se može razumjeti zašto se Hrvatstvo u Bosni protežira i smatra za vrlo povoljno po državnu ideju. I Hrvati imaju još obraza da kažu kako ih gone u Bosni. Još kad takav hrvatski listić hvali vladu i njezine ustanove, onda već možete misliti kako stoji kod vlade« (»Delo«, nav. čl. str. 290-291).

[16] ABH – Zem. vlada, br. 726 res. 1891.

ne sve do dolaska Osmanlija. Posebno je ukazivano na neke osobine zajedničke katolicima i muslimanima (na primer, ikavsko narečje), a prećutkivano je sve ono po čemu su muslimani bliski pravoslavnima. Ovu politiku zbližen ja katolika i muslimana nasuprot pravoslavnim podsticao je i režim, pošto je takav stav kao probitačan bio zauzet još u vreme okupacije.

Kako je teza o jedinom hrvatskom narodu u okupiranoj zemlji, bez obzira na verske razlike, postajala zbog opiranja Srba sve manje ubedljiva, a famozni »Istinići« koji »veselo i poštena obraza« priznaju »hrvacka prava na Bosnu i Hercegovinu« bili upravo bele vrane kojima niko nije hteo verovati, »Glas Hercegovca« je utoliko uporn ije insistirao na hrvatstvu muslimana, pribrajao ih hrvatskom narodu i svaku priliku koristio da to javno kaže i naglasi. On je pripadnost muslimana hrvatskom narodu uzimao kao nešto razumljivo samo po sebi, u što se ne može nikako sumnjati niti o tom diskutovati. U stvari, osim nevelikog broja pojedinaca, široki muslimanski slojevi nisu u to bili ubeđeni, i kod »Glasa Hercegovca« nije se javljala dilema kod isticanja potrebe odlučnog rada i preduzimanja svega što će doprineti pridobijanju muslimana za hrvatstvo. Tome mogu svakako poslužiti muslimani koji se već javljaju kao saradnici »Glasa Hercegovca« (na primer, Osmanbeg Štafić). Smatralo se da značajno dejstvo imaju neke u listu objavljene izjave muslimana u kojima se ustaje protiv srpstva i odlučno brani hrvatsko narodno ime.[17] Koristi se za isti cilj i teška prošlost, pri čemu se uz banove i knezove pominju paše i veziri, među sobom zadojeni mržnjom i ratom do istrebljenja (»Zrinjski bane, Sokolović paša«) kao »tuđe volje sužnji«.

Zbog sličnih prorežimskih stavova »Glas Hercegovca« je s uvažen jem susretao muslimanski list na turskom jeziku »Vatan« i iz njega neke dopise prevodio i objavljivao. Na isti način on je dočekao i novi muslimanski list »Bošnjak« kad se pojavio sredinom 1891. godine, pretpostavljajući da će raditi za hrvatstvo. A kad se pokazalo da »Bošnjak« ne ide očekivanim putem, da on u stvari pokušava da od naroda u Bosni i Hercegovini stvori novu narodnost, »Glas Hercegovca« je u više polemičkih članaka pobijao takve težnje koje cepaju i razjedinjuju hrvatski narod i nanose mu štetu. Tako je ovaj mostarski list u nekim člancima, polemišući s »Bošnjakom«, razložno ukazivao da se narod i jezik ne mogu nazivati pokrajinskim imenima, jer bi u tom slučaju imali za jedan jedini hrvatski narod na desetine pokrajinskih imena (VIII/1891,

[17] »Glas Hercegovca«, VIII/1891, br. 81, studeni 28. Pod naslovom »Izjava bosanskih Hrvata Muhamedanaca« iznosi se i sledeće: »I mi se, gospodine uredniče, pridružujemo onoj ‚izjavi', koju je donio i ‚Glas Hercegovca' u br. 77. t. g. naše braće iz Bosanske Dubice: Rustan-bega Cerića, Ibrahim-age Pezića, Ali-bega Kapetanovića, Ahmet-bega Cerića i dr., te izjavljujemo, da nam nitko o srbstvu i ne govori, kamo li nam ga nameće. Mi se ne stidimo našega imena hrvatsko-narodnog, kao što ga se stide, opojeni vjerskim fanatizmom, njeki naši zemljaci, Srbima prozvani, nagovorom srbske propagande. – Mi smo pripravni za naš narodni ponos i krv proliti, a ne uzmaći sa branika, kao Srbi iz Slivnice i Pirota. – Bosansko Posavlje 16/11. 1891. – Više nas Muhamedanaca za sve Posavlje« (Nije ipak niko potpisan).

br. 81). List je u više prilika na razne načine ponavljao svoju tezu o nacionalnom pitanju u Bosni i Hercegovini.

I pre nego će između oba ova proređimska lista doći do prećutnog sporazuma na hrvatskoj osnovi, »Glas Hercegovca« je, naglašavajući da će u budućnosti biti slavno nazivati se Hrvatom, pozvao muslimanski »Bošnjak« neka se lati posla oko širenja hrvatstva, pa će njegovo ime postati časno i slavno, neumrlo u povesti naroda našeg. »Još je vrieme ‚Bošnjače'« – kaže se na jednom mestu – »da prigrliš svetu ideju hrvatstva, da razviješ barjak ne okaljanog patriotizma hrvatskoga, na kojem neka bude napisano naše geslo: Bog i Hrvati« (IX/1892, br. 12).

Da se »Glas Hercegovca« kao pravaški list sukobljavao i sa hrvatskim listovima koji nisu zastupali tu ideju, pokazuje slučaj sa »Obzorom«, najuglednijim hrvatskim listom toga vremena. Nezadovoljan stavovima i načinom uređivanja, »Obzor« se osvrtao na pisanje ovog hercegovačkog lista i uz stavljane primedbe davao i neke savete. Ozlojeđeno negodujući zbog ovog pokroviteljstva, »Glas Hercegovca« je svom žestinom napao »Obzor« i »obzoraše«, koji nisu ništa doprineli za izobrazbu bosanskohercegovačke hrvatske mladeži. (VIII/1891, br. 58.)

U jednom napisu »Obzor«, zastupajući tezu da su Hrvati najkulturniji na jugu i da je kultura i prosveta najbolje oružje za napredak hrvatstva, kaže, pored ostalog: »Toj misiji u Bosni – priznati će i najnepristraniji – nezna da se odazove, nezna da ju vrši ‚starčevićizam': on je pače ruši. Toj se zadaći pak najmanje znade odazvati nesposobni i tiesnogrudi ‚Glas Hercegovca'.«[18]

* * *

S pisanjem »Glasa Hercegovca« nije ni vlast mogla biti zadovoljna. Zapazilo se uskoro da neki stavovi iznošeni u listu sve više odudaraju od političkih načela koja je vlast javno zastupala, a to joj je padalo tim nezgodnije što se znalo za njene veze s ovim listom, kome je na razne načine pružala podršku. Može se ovo pouzdano tvrditi, iako je neke tonove tog pisanja već na početku nadahnuo sâm režim, uveren da će svojim moćnim uticajima držati urednika i list pod kontrolom. Posle nekoliko godina don Milićević je, protivno ovom očekivanju, postajao samostalniji i sadržinom svoga lista i načinom uređivanja sve manje zadovoljavao vlastodršce, i pored toga što je preventivna cenzura sad mnoge napise precrtavala i izbacivala. Iz ovog razloga je gradski kotarski predstojnik Foglar, odgovoran za obavljanje preventivne cenzure, došao u položaj da se pred višim vlastima pravda za taj posao, pri čemu je nastojao, pored ostalog, da osvetli karakter i težnje lista, kao i ličnost redaktora i njegov odnos prema vlastima.

Iz međusobnih, uglavnom službenih dodira s urednikom predstojnik Foglar je kao cenzor stekao dosta nepovoljno mišljenje o don Milićeviću i njegovom »Glasu Hercegovca«. Vodeći politiku prema vlastitom nahođenju, Milićević se nije obzirao na službene stavove, i u listu

[18] »Obzor«, XXXII/1891, br. 270, studeni 24.

je ustajao naročito protiv državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine, uz to javno ispoljavao neslaganje s raznim uredbama nove uprave, i pri svemu se ponašao kao pravi gospodar kome niko od vlasti ništa ne može. Foglar ukazuje na članke izbačene iz lista od cenzure, koji na karakterističan način govore koliko je Milićević nipodaštavao sve od vlasti upućivane pouke, opomene, pa i pretnje. List je uređivan na nepriličan način, u njemu su dolazile do izražaja negativnosti koje prate neke listove iz susedstva, kao namerna površnost, nepromišljenost, naduvenost. Neodmerenim polemikama sa srpskim listovima, »Glas Hercegovca« je podsticao vodeće katoličke krugove, naročito sveštenstvo s biskupom Buconjićem na čelu, da se tuže na rđavo stanje pod novom upravom i tvrde pri tom da se katolici potiskuju a pravoslavnima sve dozvoljava, što svakako nije bilo tačno. U stvari, list je nizom svojih članaka pod naslovom *Razbistrimo* izazivao pravoslavne, koji su se njima osećali povređenim.

Ukazujući na preširoko polje rada koje je Milićeviću ostavljeno, Foglar postavlja pitanje šta ovaj list znači i u čemu on treba da koristi režimu. Kako on misli, »Glas Hercegovca« nije organ sveštenstva, ni uopšte neke katoličke grupe – umerene ili ekskluzivno hrvatske, on ne deluje ni u verskom ni u nacionalnom smislu, ne doprinosi ništa preporodu, ne sadrži ni poučne ni beletrističke priloge, on se sad bavi, podvlači se s ogorčenjem, preštampavanjem teksta Berlinskog ugovora, članaka o Albaniji i sl. List zapostavlja i lokalnu hroniku, koja ga se malo tiče, omalovažava sve što je od opšteg interesa i važnosti za upravu, prosvetu, trgovinu itd., a svoj najveći trijumf vidi u bezvrednim ali razdražujućim svađama s drugim sličnim novinama, uz to stavlja sebi za zadaću da prikaže kako je narodu rđavo pod novom upravom. Istina, on to čini zaobilaznim, manje upadljivim putem, jer uživa od uprave materijalnu pomoć. Za ilustraciju tih postupaka navodi da je preventivna cenzura krajem novembra 1891. izbacila iz »Glasa Hercegovca« dve proklamacije iz vremena okupacije (carevu i vojnog komandanta Filipovića), koje je list nameravao doneti pošto je pre toga, bez naročitog povoda i razloga, preštampao tekst Berlinskog ugovora, iako je to sve objavljeno u I knjizi Glasnika zakona i naredaba i za preštampavanje u jednom lokalnom listu nije postojala nikakva potreba. Ali tim je, misli cenzor, urednik hteo pokazati kako su u zemlji od okupacije povećane razne dažbine, pa prema tome i pogoršan položaj naroda što je svakako u vezi s protestnom akcijom koju u zapadnoj Hercegovini vodi jedan katolički sveštenik.

Posebno je nezgodno što »Glas Hercegovca« uliva nepoverenje prema režimu i nanosi mu veliku štetu. Razdražljivo deluje sve što Milićević piše, naročito njegove neodmerene polemike sa srpskim listovima i optuživanje srpskog elementa en bloc zbog tobožnjeg gravitiranja prema vani. I pored precrtavanja i izbacivanja od strane preventivne cenzure, opet je toga polemičko-svađalačkog dosta ostajalo i listu davalo ton. A najgore je to što se u javnosti stvorilo mišljenje da je to list koji stoji dobro kod režima i uživa njegovo poverenje i milost. Upravo na tom uverenju, kao i na okolnosti da urednik pripada sveštenićkom stale-

žu – što je osuđivano kao nepovoljno za režim – zasnivao je don Milićević svoje drsko ponašanje prema svim dobronamernim predlozima i opomenama režima, znajući pouzdano da će upravi biti poturena i na nju svaljena odgovornost za sve nedolične stavove i težnje iskazane u listu. List je, misli cenzor, zaista beznačajan, ali ako se optužuje za neke stavove, Milićević je tada uvek u drugom planu, a glavna odgovornost pada na vlast koja se poistovećuje s tendencijama lista.

Zanimljivo je Foglarovo tvrđenje da se sve više uveravao, dolazeći u bliži dodir s Milićevićem, da je lakše izići na kraj s otvorenim neprijateljima režima nego s ovim eksfratrom, čija lojalnost i odanost ne vredi ni jednog krajcara a koji na sramotu svog staleža nosi svešteničko odelo, pod kojim traži i nalazi imunitet za svoju neobrazovanost, netolerantnost i mržnju. Kad se uzme u obzir cenzorova žalba da je zbog ovog lista i veza s njim poljuljan njegov ugled kod domaćeg življa, biće razumljiva izvesna preterivanja koja su neizbežna u sličnim poverljivim izveštajima.

Dajući još nekih pojedinosti, takođe i ponavljajući iste stvari u više varijanti, Foglar je na osnovu izloženog predložio na kraju preduzimanje konkretnih mera prema listu, pre svega smanjenje odobrene subvencije. S njim se složio i okružni predstojnik baron Benko, koji, dostavljajući izveštaj Zemaljskoj vladi, podvlači da je Foglar tačno opisao držanje don Franje Milićevića i težak utisak koji svojim nedoličnim sadržajem ostavlja taj za oficijelni smatrani list »Glas Hercegovca«. Benko potvrđuje da je Foglar sve prilike svestrano i tačno opisao, i sa svoje strane samo dodaje da je šteta za svaki krajcar koji se izdaje za ovaj list, dok je bezizgledno svako staranje cenzorskih vlasti da se pomoću don Franje postigne pristojan i čitljiv list koji ne bi, kao sada, izazivao neprilike i zlu krv prema upravi.

Najbolje je, smatra okružni predstojnik, ako se obustavi isplata subvencije, posle čega bi »Glas Hercegovca« prestao, a verovatno je da bi se našao neki pristojan i koliko-toliko obrazovan pojedinac za pokretanje jednog lista katoličkog pravca, kome bi se mogla pružiti potpora.[19]

Okružni predstojnik Benko je ponovio svoj predlog dostavljajući novi izveštaj predstojnika Foglara s otiscima zaplenjenih članaka iz jednog broja »Glasa Hercegovca« uz obrazloženje svake zaplene pojedinačno, ističući, sad još odlučnije, da uviđa samo jedan probitačan izlaz iz svega – uskraćivanje koncesije don Milićeviću. Kako bi on u tom slučaju napustio Mostar, ostalo bi slobodno mesto za osnivanje jednog novog lista, pogodnog i lojalnog. Zemaljska vlada, međutim, nije još bila za predlagane krajnje mere. Uzimajući na znanje neobuzdane istupe koje je don Milićević u svome listu činio u poslednje vreme, ona je dopisom od 18. decembra odobrila rad cenzorskih vlasti i predstojnika Foglara uputila da Milićeviću ne isplati sledeću ratu odobrene subvencije, što je imalo da predstavlja ozbiljno prethodno upozorenje.[20]

[19] ABH – Zem. vlada, br. 726 res. 1891.

[20] ABH – Zem. vlada, br. 811 res. 1891.

Za don Milićevića bila je ovo jedna povoljna prilika da sredi stvari, ali kako se on nije dao »urazumiti« nego je na isti način produžio da izdaje »Glas Hercegovca«, izgubio je, verovatno, potporu pre isteka godine 1892, u kojoj je i inače izdao nešto manje brojeva. List je zapadao u ozbiljne tegobe i neprilike, pre svega zbog nemarnosti pretplatnika, a i sa drugih razloga. Uspevši da »neokaljanu zastavu čistog rodoljubja vije«, kako se pohvalio krajem godine u belešci »Našim čitateljima«, list ipak daje unekoliko naslutiti probleme s kojima se već nosi: »Sva naprežanja naših protivnika, sve nepogode tiskarske nemogoše dovesti naš list na rub propasti. Ni bure ni oluje koje je naš list ove godine pretrpio nijesu učinile da smalakšemo. Nas sve to nije smutilo ili oslabilo. Mi smo se pokoravali udarcem okolnosti, ali nismo nikada gubili nadu u bolju budućnost i podporu sa strane čitatelja. Nadamo se pouzdano da će rodoljubi, a u prvom redu čitaonice po Hercegovini i Bosni, po Banovini i Dalmaciji priskočiti predplatom nama u pomoć, da time osjeguramo obstanak lista« (IX/1892, br. 81, prosinac 28).

* * *

Ali to su bile samo varljive nade. Izgubivši podršku vlasti, don Milićević je sa »Glasom Hercegovca« doživljavao razne neprilike i u naredne dve-tri godine jedva održao list, koji je i sadržajno i tehnički sve jadnije izgledao. Broj pretplatnika nije bio velik ni ranije, u vreme proširenja lista i na politička pitanja, sada se taj broj osipao, smanjivao uporedo s pogoršanjem kvaliteta lista. Kako pretplata i oglasi kao jedini izvori prihoda nisu obezbeđivali ni najskromnije materijalno pokriće, list je kopneo, srozavao se, ali i životario, svakako na račun štamparije, čija su postrojenja nemilice iskorišćavana i nisu obnavljana ni koliko je neophodno za prosto održavanje. Iz ovog razloga tehnička izrada lista bila je vrlo slaba, ispod svih normi, slova izlizana i delom polomljena a štampa neujednačena, tako da su pojedini brojevi bili nečitki, šareni, s belinama. Za ilustraciju krajnje beznadnog stanja u koje je zapao list navodim početnu rečenicu iz »Poziva na pretplatu«, objavljenog početkom 1895. godine na uvodnom mestu: »Pošto nas je g. 1894. zapustila i sirotim ostavila, nam nije drugoga već se skrušeno providnosti Božjoj preporučiti i našoj maćiji godini 1895. u zaokrilje dati« (XII/1895. br. 1).

I pored očajanja u koje ga je, kao što se vidi, bacilo stanje lista i štamparije, don Franjo Milićević se nije predavao nego i dalje ostao na poslu pokazujući ne malu izdržljivost. Čini se da Ivan Aziz ne preteruje odviše u rodbinskom zanosu kad za svoga strica tvrdi da je »bio odlučan, postojan, tvrd i nesalomljiv u svemu, što je zamislio i kanio učiniti«,[21] jer ove osobine umnogom objašnjuju njegovu upornost da po svaku cenu održi list. Kad se ovo ima na umu, nije onda teško razumeti ni tvrđenje cenzorskih vlasti da je Milićević ostajao gluv na sve opomene i predloge koji su mu u interesu lista stavljani s te strane u vreme dok su s njim bar formalno bili dobri odnosi. Kako je on i kasnije produžio da

[21] Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva, nav. članak, str. 1054.

se na svoj način, izokola, sukobljava s vlastima, da s njima potajno ratuje, cenzori su i dalje imali dosta posla, tim više što je sad Milićević pokušavao da neke od cenzure odbačene napise ponovo objavi. Iako je mostarski Gradski kotarski ured, obavljajući preventivnu cenzuru »Glasa Hercegovca«, postajao više osetljiv i sumnjičav, dolazilo je ipak pojedinačno do propusta koje viša vlast nije odobravala. Jedan takav slučaj dao je povoda Zemaljskoj vladi da preventivnu cenzuru »Glasa Hercegovca« prenese iz Mostara u Sarajevo i poveri svojoj Sekciji I A.

Smatrajući se jako povređenim što su muslimani u jednoj belešci »Glasa Hercegovca« (iz septembra 1894) pribrojeni nevernicima, Mostarci muslimani su protiv toga najodlučnije protestovali putem jedne deputacije odaslane okružnom predstojniku baronu Benku. I pored Benkova uverenja da će muslimanima pribaviti zadovoljenje, deputaciji to nije dovoljno bilo, pa je povodom iste stvari uputila i Zemaljskoj vladi protestni telegram. Pristupajući odmah rešavanju ovog slučaja, Zemaljska vlada je naredila Okružnoj oblasti da od urednika Milićevića zatraži odgovarajuću izjavu za objavljivanje u ime ispravke, kao i da se on zapisnički opomene uz pretnju da će izgubiti koncesiju za list ukoliko bi nešto slično ponovio. Pošto je osudila drsko nastupanje i ponašanje nekih članova deputacije kod okružnog predstojnika, posebno onih koji su u državnoj službi, Zemaljska vlada se našla primoranom da preuzme na se cenzuru »Glasa Hercegovca«, jer, prema njenom nahođenju, politička vlast u Mostaru nije cenzorski posao obavljala prema utvrđenim principima. S ovim rešenjem složilo se i Zajedničko ministarstvo finansija.[22]

Prenošenje preventivne cenzure za »Glas Hercegovca« iz Mostara u Sarajevo stvorilo je Milićeviću novu nevolju. List ni dotad nije najurednije izlazio, neki brojevi zbog prilika u štampariji nisu nikako izdani, sad je u iščekivanju odobrenja iz Sarajeva morao kasniti i nailaziti i na druge teškoće (izbačene napise trebalo je zameniti novim a ove u pravilu takođe podnositi na odobrenje). Materijalno stanje lista bilo je tako teško da je trebalo zaista hrabrosti pa odlučiti da list i dalje izlazi »na uhar zlopatničkog nam naroda i dobrobit mile nam domovine naše kršne Hercegovine – mile Hrvatske«.

Čini se da urednik pokušava naći izlaz iz nezavidnog položaja u koji je dospeo u prilično upadljivom pokušaju približavanja režimu, kako to iz pisanja proizlazi. Govoreći u jednom napisu o nekim ranijim narodnim patnjama, »Glas Hercegovca« zatim doslovno kaže: »Al sad ti slavni narode, sad kad si sretno doživio, da tobom vlada milost, zakon i pravda, možeš se rode obazrieti na minulu godinu, koja ti je urodila svakojakim plodom, te će božjom pomoćju i mudrom upravom našeg premilostivog Vladaoca sveđ uraďati, dok god bude ova zemlja ploditi vjernim i ratobornim sokolovim, koji priznaju i harnim se pokazuju svojim dobročiniocem i prosvieteteljem.« Naravno, list na istom mestu ukazuje i na zadaću koju sâm treba da izvrši: »Nu uz ove sretne doživljaje naša je sveta dužnost odgovarati svojoj zadaći i nepristrano našim

[22] ABH – Zaj. min. fin., br. 1370 Pr. BH 1894.

glasilom u budućnost koracajuć, častnom čitateljstvu na duševnost i poštenje puštamo točno podupiranje ovoga jedinoga i samostalnoga glasila u cieloj Hercegovini, koji jedini brani interese svoga naroda...« (XII/ 1895, br. 1).

Uz ovo, Milićević čini u isto vreme i jedan originalan pokušaj da spase list i štampariju. Molbom od 6. januara 1895. on se obratio Zemaljskoj vladi i zatražio odobrenje da svoju štampariju, koju je još 1872. godine ustanovio u Mostaru, prenese i uredi u Sarajevu, gde bi produžio i s izdavanjem svog lista »Glasa Hercegovca«. Obrazlažući molbu, don Milićević je naglasio da osim štamparije nema drugih ni pokretnih ni nepokretnih dobara od kojih bi mogao živeti, a skromno se još od 1883. godine izdržavao teškim trudom i radom izdajući jedan list. U Mostaru štamparija osim lista nema drugog posla, a sad je samo izdavanje lista otežano pošto je posao cenzurisanja uskraćen mostarskoj političkoj vlasti i prenesen u Sarajevo. Zbog toga list sad kasni 5 – 6 dana, a kako pretplatnici ne znaju pravi razlog tom zakašnjenju, uskraćuju pretplatu i tim onemogućuju skromno izdržavanje ne samo uredniku nego i štamparskim radnicima koji na listu rade. Prenosom štamparije i lista u Sarajevo, naprotiv, postigle bi se značajne prednosti, od kojih su neke pomenute, kao: cenzura bi se obavljala u najkraćem roku a list izlazio najbrže što je moguće, uklonile bi se i druge neprilike kojima bi mogla biti nezadovoljna Zemaljska vlada, radnicima bi se omogućila zarada potrebna za život, takođe i potpisanom »prositelju« da »nepadne u još goru nuždu svoga životnog obstanka«.

Zemaljska vlada je molbu don Milićevića poslala 24. januara Zajedničkom ministarstvu finansija s predlogom da se ovaj prenos ne dopusti iz razloga što u Sarajevu ne postoji nikakva potreba za jednom novom štamparijom, pa bi njena pojava poslovno nepovoljno delovala na ostale sarajevske štamparije. Ministar Kalaj je dopisom od 20. februara potvrdio predloženo odbijanje prenosa štamparije i lista iz Mostara u Sarajevo, odobrio takođe i navedenu motivaciju, a u pogledu obavljanja preventivne cenzure »Glasa Hercegovca« u Sarajevu naredio da se za to stvore takvi uslovi koji ne bi mogli ugroziti opstanak ovog mostarskog lista.[23]

U »Glasu Hercegovca« ostalo je sve po starom, list je jedva životario s malim brojem pretplatnika, a po spoljašnjoj opremi bio upravo primitivan, kako je u jednom zvaničnom izveštaju kazano.

* * *

Došao je na red i poslednji period »Glasa Hercegovca«, u kome se neočekivano pojavljuje jedno novo lice koje će, pošto na volšeban način prigrabi list i štampariju, delovati samo kratko vreme i onda svojom ranom smrću okončati celo preduzeće. To čudno, pomalo zagonetno lice bio je Dominik Nedjelko Radičić, saradnik splitskog »Jedinstva«, koji je u doba osnivanja »Nade« došao u Sarajevo i u redakciji

[23] ABH – Zaj. min. fin., br. 111 Pr. BH 1895; R. Besarović, c. d. str. 467-469.

ovog lista proveo jedno vreme. Odatle je negdje 1895 (ne 1894, kako navodi Ivan Milićević) prešao u Mostar za saradnika »Glasa Hercegovca«, svakako po nečijem nagovoru i s određenim zadatkom, jer se ne može ni zamisliti da bi neko od svoje volje napustio uredništvo moćne, tek osnovane »Nade« i prišao listu koji se nalazio, tako reći, na izdisaju. Novi saradnik se odmah u Mostaru svojski prihvatio posla. »Radičić se« – svedoči Ivan Milićević – »u početku iskazao kao valjan i vrijedan, rad šta se umilio don Frani.«[24] Po svemu što se zna, može se reći da je ovaj mladi okretni i dovitljivi čovek, po zvanju učitelj, za svog sarajevskog boravka, dolazeći u dodir sa zvaničnim krugovima, stekao izvesne veze koje će odmah po dolasku u Mostar znati da iskoristi. Radilo se pre svega o tome da Radičić preuzme redakciju »Glasa Hercegovca«, pošto on nije nikako želeo da u listu ostane samo saradnik.

Iz izveštaja koji je Zemaljska vlada 23. decembra 1895. podnela Zajedničkom ministarstvu finansija vidi se da je Nedjelko Radičić zatražio iz Mostara da mu se odobri sukoncesija na list »Glas Hercegovca«, pa iako se ne zna kako i pod kojim uslovima je dotadašnji koncesionar na to pristao, u izveštaju se kaže da je sa zvanične strane ovo traženje sa zadovoljstvom primljeno u očekivanju da će list sad udariti drugim pravcem i tim opravdati svoje pravo na postojanje. Može se reći, tvrdi se dalje, da će ove želje biti ispunjene, Radičić se već pokazao kao iskusan novinar, s dosta razumevanja i takta. On u listu takođe sledi hrvatske tendencije, ali se pri tom smireno ponaša, izbegava ispade protiv drugih političkih pravaca i postojećih konfesija.

Nedjelko Radičić se kao novinar pokazao dostojan uvaženja, pa prema tome i podrške u svakom pogledu. Njemu je potrebna brza i dovoljna materijalna pomoć da bi list održao i sačuvao od propasti, potreban mu je neophodan obrtni kapital bez koga list, ne može stati na vlastite noge. Sâm baron Benko, sad već šef Administrativnog odeljenja u Zemaljskoj vladi, nedavno se lično uverio da su uređaji u štampariji primitivni, oprema jadna, dotrajala, pa je neophodna pomoć za otklanjanje ovih i drugih nedostataka. List ima svega oko 350 pretplatnika, od kojih jedva da njih 250 plaća pretplatu, što je nedovoljno za održavanje lista. Prema Radičićevom privatnom pismu, izdaci za list nisu neznatni i oni se ne mogu nikako pokrivati iz sadašnjih minimalnih primanja.

Sadržajno i redakcijski »Glas Hercegovca« je pod novim starateljstvom popravljan i doterivan, ali se to nije mnogo zapažalo jer je spoljni izgled lista zbog veoma slabe štampe ostavljao nepodnošljivo težak utisak. Za otklanjanje ovih nepovoljnosti i dalje osposobljavanje lista trebalo je Radičića pomoći jednim većim iznosom za nabavku štamparskih uređaja, slova i drugog pribora, a osim toga i obezbediti mu isprva jednu stalnu godišnju pomoć. Značajno je da se pomoć daje samo Radičiću, pa je njegova stvar, kako se ističe u izveštaju, da ugovorom reguliše svoj odnos s don Franjom Milićevićem , kako ovaj ne bi mogao ništa uzimati iz štamparije i lista, a za to je Radičiću dato uputstvo čije

[24] Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva, nav. članak, str. 1055.

je sprovođenje preneto na mostarskog kotarskog predstojnika barona Klimburga. Posle svih opreza i rezervi kojima treba Milićevića udaljiti od lista i štamparije, Zemaljska vlada je predložila da se Nedjelku Radičiću odobri jednokratna pomoć od 1500 for. za uređenje štamparije, a uz to na ime stalne pomoći zasad po 800 for. godišnje. Takođe je zatraženo odobrenje da se Radičiću pozajmi iz Zemaljske štamparije jedna stara ručna presa. Ovim sredstvima biće Radičiću omogućeno da list na zadovoljavajući način opremi u novoj štampariji koju će nabaviti, pa se može očekivati da tako fundiranom i osposobljenom listu ne bude potrebno ubuduće dalje subvencionisanje.

Pretpostavljajući povoljno rešenje ovih predloga, do čega je zatim i došlo, Zemaljska vlada je dala Nedjelku Radičiću zatraženu koncesiju za štamparski posao, a takođe odobrila zamoljenu promenu naziva lista u »Zora«, pošto je »Glas Hercegovca« izgubio toliko na ugledu da se samo pod novim nazivom može očekivati povećanje broja pretplatnika.[25]

Posle ovih rešenja, pri čemu vlast udešava i ide naruku Radičiću s očiglednom težnjom da izigra pa i ošteti starog vlasnika i urednika don F. Milićevića, list »Glas Hercegovca« s brojem 83, od 11. prosinca 1895, izlazi s novim licima prema promenama koje su usledile: »Radičić Nedjelko, odgovorni urednik; Tiskara »Milićević i Radičić«; D. Fr. Milićević i N. Radičić, vlastnici i izdavatelji. Tako je list išao do kraja godine, samo to Radičiću i vlastima nije bilo dovoljno, trebalo je don Milićevića lišiti svih prava i potpuno odstraniti iz lista i štamparije.

Kako je to učinjeno vidi se iz izveštaja koji je Zemaljska vlada 29. januara 1896. podnela Zajedničkom ministarstvu finansija. Prema kupoprodajnom ugovoru koji su stranke sklopile pred mostarskim Kotarskim uredom kao sudom, Nedjelko Radičić je stekao pod meni nepoznatim uslovima vlasnička prava na list »Glas Hercegovca« i na štampariju, posle čega će istupati kao njihov jedini vlasnik. Tim je ispunio uslov za dobijanje subvencije, pa mu je rata od 800 for. za 1896. godinu odmah isplaćena, kako bi mogao podmiriti najhitnije potrebe. Izveštaj pominje opet neko Radičićevo privatno pismo, prema kome iz dotadašnjih subvencija nije nabavljen novi tip slova, pa postoji bojazan da će se »Glas Hercegovca« i dalje pojavljivati u staroj lošoj izradi. Ujedno Zemaljska vlada saopštava da nije sprovedena odobrena izmena naziva lista i on će i dalje izlaziti pod starim imenom.[26]

Posle toga list »Glas Hercegovca« je pod uredništvom i u vlasništvu Nedjelka Radičića izlazio jednom sedmično od početka jula 1896, kad je obustavljen pošto se novi urednik razboleo i uskoro potom podlegao sušici u 32. godini života.

O daljem toku stvari saznaje se iz jednog kasnijeg izveštaja koji je Zemaljska vlada podnela Zajedničkom ministarstvu finansija. Odmah po Radičićevoj smrti, don Franjo Milićević je telegrafski zatražio odobrenje da preuzme redakciju »Glasa Hercegovca«, ali je bio odbijen

[25] ABH – Zem. vlada, br. 566 res. 1895; R. Besarović, nav. delo, str. 467-469.

[26] ABH – Zem. vlada, br. 204 I.B. 1896; R. Besarović, nav. delo, str. 469.

pošto se Zemaljska vlada zaklonila za poznati kupoprodajni ugovor i njim odbijanje pravdala. U sudskom procesu koji je potom Milićević poveo mostarski Okružni sud je najposle poništio taj famozni ugovor uverivši se da Radičić nije ispunio preuzete obaveze. Smatrajući se sad vlasnikom lista, Milićević je u oktobru 1896. ponovo zatražio odobrenje za izdavanje lista, ali je i ovog puta bio odbijen, jer je vlada smatrala da je koncesija za izdavanje »Glasa Hercegovca«, nezavisno od vlasništva lista, prešla svojevremeno na N. Radičića i bila s njegovom smrću ugašena. Zemaljska vlada se u istom izveštaju pravda da je od dodele nove koncesije morala odustati jer je Milićević svojim radom i stavom pokazao da nije nimalo pogodan za izdavanje političkog lista. Milićević je zatim nekoliko puta ponavljao molbu i tražio koncesiju za list »Naša domovina«, ali je iz istih razloga odbijan, poslednji put zbog toga što su pred kraj 1897. godine Ilija Ivanković i drugovi zatražili koncesiju za izdavanje lista istih tendencija pod imenom »Osvit«.[27]

Začuđujuće je, a to i ova prepiska pokazuje, u kojoj je meri »pravdoljubiva« Zemaljska vlada išla za tim da pomoću jednog nepoznatog mladog čoveka liši don Franju Milićevića njegove jedine imovine, lista i štamparije. Da se radilo o običnoj prevari izvršenoj uz privolu i blagoslov najviših vlasti, ostavio je ubedljivo svedočanstvo Ivan Milićević u pomenutom članku, gde, pored ostalog, kaže: »Pred konac 1895. leže don Frano na bolesnički krevet. Tečajem don Franine bolesti Radičić izmami don Frani potpis, da mu predaje uredništvo lista. Međutim Radičić je nabavio svom brzinom posve novu tiskaru i brzotisak. Kad se u proljeće 1896. don Frano diže iz kreveta, pođe vrcem u svoju štampariju. Tu zateče posve novu štampariju, dok je njegova bila zbijena u posebni prostor.« Ivan je na stričev brzojavni poziv došao u Mostar, vodio i dobio sudski proces, pa su list i štamparija ostali u vlasništvu don Franje. »Usprkos sudske osude Milićević nije više došao u priliku, da i dalje vodi svoju štampariju i izdaje ‚Glas Hercegovca'. Zemaljska vlada je smatrala, da Milićević ponovo traži dozvolu za štampariju i list: oboje mu je uskratila. Teška srca Milićević smjesti svoju štampariju u samostanski podrum, dočim štamparija, koju je vlada bila nabavila za Radičića, bijaše prodana u Sarajevo.«[28] Bilo bi zaista čudno da je don Milićević, uporan i odlučan, svojevoljno prepustio nepoznatom čoveku svoju štampariju i list s kojim je toliko godina živeo.

Don Franjo Milićević, osnivač prve štamparije u Hercegovini, pokretač i urednik prvih tamošnjih listova, nije zaista zaslužio tako žalosnu sudbinu, bez obzira što u svom novinarsko-štamparskom radu nije pokazao dovoljno pismenosti a ni neophodne razboritosti u svojim političkim pogledima.

[27] ABH – Zem. vlada, br. 4034 I. B. 1897; R. Besarović, nav. delo, str. 479-480.

[28] Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva, nav. članak, str. 1055.

»NAPREDAK«

Posle obustavljanja Vidićeve »Prosvjete« (jul 1888), basanskohercegovački Srbi više od dve godine nisu imali svog političkog lista, a to se u merodavnim vladinim krugovima osećalo kao nedostatak tim više što su obe druge narodne grupe imale svoje listove. Pod ovim prilikama shvatljivo je što su zvanični predstavnici krajem leta 1890, kad se javila misao o pokretanju »Napretka«, prihvatili novi list kao dobrodošao da popuni nastalu prazninu, pa se stoga i založili za njegovo osnivanje. Novi srpski politički list, treći u nizu sličnih pokušaja, nije bio duga veka, i mnogo je brže nego »Prosvjeta«, izgubivši poverenje jednog dela sarajevskih Srba, prekinuo dalje izlaženje. Za ovaj list karakterističan je posebno prenaglašeni nacionalni ton s kojim je upadljivo istupao upravo u vreme kad se Kalajev bošnjakluk konačno uobličava i zadobija političke oznake. To srbovanje je pobuđivalo u javnosti osnovanu sumnju o vezama ovog lista s režimom. Inače se takvo pisanje ne bi moglo objasniti u ovo gluvo doba nacionalnih progona, i to sumnjičenje nije otpalo ni po obustavljanju lista. No najgore je što su iz delovanja ovog lista proizašli mnogi sukobi s nepoželjnim, štetnim posledicama. Svojim pisanjem »Napredak« je na razne načine unosio smutnje u redove sarajevskih Srba, raspirivao među njima razmirice i stvarao razdor, a tim i doprinosio njihovom podvajanju koje se nije moglo lako otkloniti.

Za nešto više od godinu dana izašla su svega 64 broja lista »Napredak« (verovatno u 1890. godini 18 i u 1891. godini 46), i danas se ne zna da li su gde ti brojevi, u celosti ili bar pojedinačno, sačuvani.[1]

* * *

»Napredak« je pokrenuo sarajevski štampar Eduard Špindler, suvlasnik Štamparije Špindlera i Lešnera, nalazeći u tom, bez sumnje, neki

[1] I pored traganja, nisam posle rata uspeo da pronađem nijedan redovni broj »Napretka«. Do 1941. godine više brojeva ovog lista (ne znam da li je to bio komplet) imao je u svojoj biblioteci proto Mirko Maksimović (1890-1946), agilan književni i kulturni radnik sarajevski, kod koga sam pre izbijanja rata imao priliku da pregledam ovaj list. U leto 1941. godine ustaše su, prilikom proterivanja M. Maksimovića iz Sarajeva, odnele i celu njegovu biblioteku, i ne znam da li je od nje posle rata išta pronađeno i sačuvano. – U ovom prikazu koristćen je arhivski materijal i savremena štampa, a od lista samo poslednji oproštajni broj, izdan u obliku letka, koji je priložen uz vladinu poverljivu prepisku.

poslovni interes za štampariju. Iz Monarhije je Špindler još 1879. godine došao u Sarajevo, i nekoliko godina bio poslovođa u Zemaljskoj štampariji, doprinoseći za to vreme svojim radom mnogo njenom tehničkom napretku i osposobljenju. U želji da samostalno i za svoj račun radi, Špindler je početkom 1884. godine dobio od Zemaljske vlade koncesiju da u Sarajevu otvori privatnu štampariju, koju je zatim u Beču nabavio i 1. maja 1884. počeo s radom. Bila je to tada, pored Zemaljske, druga štamparija uređena i otvorena u Sarajevu. Ona je pod navedenim imenom postojala do godine 1898, a onda je menjala nekoliko puta vlasnika i pod novim nazivima radila u Sarajevu do kraja prvog svetskog rata. U novoj štampariji štampani su povremeno listovi »Bosnische Post« i »Bosanska vila«, a sad i »Napredak«.

Jasno je da štampar Špindler, Nemac po rođenju, ne bi preduzeo izdavanje našeg lista »Napredak« da se prethodno nije sporazumeo s urednikom Antonijem Stražičićem i verovatno od njega na to bio podstaknut. Ostali su skriveni modaliteti te pogodbe, samo se zna da je u ovom povezivanju posredovao Nikola Kašiković, jedan od učesnika pri dogovoru o pokretanju »Napretka«.[2] koji je u ovoj štampariji od početka štampao »Bosansku vilu«. Ali, bez obzira na posredovanje, ne može biti sumnje da je glavni akter novog lista Dubrovčanin Antonije A. Stražičić, vrlo temperamentan mlad čovek (rođen 1864), koji upravo u to vreme namerava da se u Sarajevu stalno nastani. Pre toga on se, kao opštinski tajnik u Mljetu, pročuo svojom saradnjom u »Bosanskoj vili«, gde je od početka 1888. godine objavio u kratkom vremenu veći broj članaka iz književnog, kulturnog i političkog života dalmatinskih i bosanskohercegovačkih Srba, delom polemičkog karaktera, a ogledao se i u pripovedačkoj prozi, izvornoj i prevodima s italijanskog. Utvrđivao je on svoj književno-publicistički glas i time što je u pisanju neosporno bio iznad nivoa »Bosanske vile« i njenog urednika Kašikovića, kome kao da je u svemu tome najviše godilo isticanje i hvaljenje srpstva.

Stražičić je po svoj prilici, u ovo vreme napustio Dubrovnik osetivši da bi kao revnostan član dubrovačke Srpske omladine mogao biti od vlasti progonjen. Zadržao se u Sarajevu, međutim, nešto više od godinu dana, i za to vreme je izdavao list »Napredak« i svojim neodmerenim i tendencioznim pisanjem došao u sukob sa sarajevskim Srbima. Duže se nije mogao da skrasi ni u Novom Sadu, gdje je zatim, početkom godine 1892, došao u redakciju »Zastave« po preporuci kompozitora Jovana Paču. Čini se da je Stražičić i u Novom Sadu izazvao neke sukobe, pa se uskoro i otud morao seliti, da bi, kako se tvrdilo, izmakao progonima mađarskih vlasti. I kao da se sad, po napuštanju Novog Sada, počinje da ruši politička zgrada, koju je godinama brižljivo gradio i podupirao. Iz Stražičićeve izjave koju je s jeseni 1893. godine razaslao mnogim listovima, a »u kojoj nemilice napada Srbe« – kako je tada zlurado naveo

[2] O tom sâm Stražičić kaže u pomenutom oproštajnom broju: »Onda kad sam pokrenuo ‚Napredak' u društvu i dogovoru N. Kašikovića, urednika ‚Bos. Vile' i još nekije ljudi, računao sam da su ti ljudi iskreni i rodoljubivi, da ću š njima moći da još bolje radim...« (ABH – Zaj. min. fin., br. 11 Pr. BH 1892).

jedan sarajevski list – nazire se već njegovo postupno odstupanje od dotadašnje srpske političke orijentacije. Napustivši Novi Sad, on se vratio u Dubrovnik, gde je jedno vreme izdavao šaljivi list »Guščaricu«. Tu ga je doskora zatekao poziv šefa hrvatske Narodne stranke za Dalmaciju Bulata iz Splita da preuzme uređivanje stranačkog organa »Jedinstvo«.

U Splitu se Stražičić sav predao novom poslu i ubrzo istakao kao dobar novinar i polemičar. »Već za ono doba pobuđivali su njegovi članci« – tvrdilo se kasnije – »silnu pažnju, tako da mu je i veliki naš Strossmayer jednom zgodom pismeno čestitao i dao blagoslov na njegovo pero.« Isti biograf kaže zatim da je Stražičić prijateljevao i dopisivao se s nekim od najviđenijih naših ljudi (Nodilom, Budmanijem, Lukom Zore, Supilom, braćom Vojnovićima, slikarom Bukovcem) i bio često priman i na dvoru crnogorskog kralja Nikole.[3]

Za vreme prvog svetskog rata A. Stražičić je izdavao u Splitu sad već svoj list »Naše jedinstvo« i u njemu često, pod pritiskom ratnih prilika, i protiv svoje volje zastupao austrijsko stanovište, zbog čega je kasnije oštro napadan. Takav stav u vreme rata ne može se, naravno, ničim dokraja pravdati, iako je on to pokušavao u više prilika a naročito svojim opširnim člankom *Odgovor i obrana*. Ostavljajući po strani celo ovo pitanje, jer nas samo pravdanje ovde ne interesuje, iz tog velikog članka saznaje se da je dalmatinska vlada 12. decembra 1918. konfinirala Stražičića u Sarajevo s obrazloženjem da bi iz Splita mogao prebeći kralju Nikoli kao njegov negdašnji pristaša. Bez obzira da li je to bio i jedini razlog za proterivanje, on se posle toliko vremena našao ponovo u Sarajevu, gde je kao novinar pristupio nedavno pokrenutom »Jugoslavenskom listu« Zagrepčanina Ivana Peserla, a taj list je svojim jugoslovenstvom, kako je rekao, najbolje odgovarao njegovim svagdašnjim osećajima i uverenju.[4] Stražičić je uskoro umro u Sarajevu (29. septembra 1921).

O koracima preduzetim za dobijanje koncesije za novi list saznaje se iz akta koji je o tom Zemaljska vlada uputila Zajedničkom ministarstvu finansija 6. avgusta 1890. Tu se kaže da je vlasnik sarajevske štamparije Eduard Špindler, prema priloženoj molbi (koju nisam uspeo pronaći), zatražio koncesiju za izdavanje jednog političko-privrednog lista koji bi pod imenom »Napredak« izlazio jednom nedeljno, u »zemaljskom« jeziku, pod uredništvom Dalmatinca Antonija A. Stražičića. Nameravao je Špindler najpre, kaže se u aktu, da list izdaje u oba pisma, ali se po predaji molbe odlučio da list štampa isključivo ćirilicom, i

[3] »Jugoslavenski list«, Sarajevo, IV/1921, br. 246, septembar 30.

[4] »Jugoslavenski list«, III/1920, br. 14, siječanj 18. Jedan pasus iz ovog članka navodim radi karakterističnog tona Stražičićeve odbrane: »Ali recimo da nijesam bio nikada Jugoslaven već frankovac uvijek. U tome slučaju trebalo bi da mi priznadu napadači da sam se, grešnik frankovac, barem sada vratio na pravi put jugoslavenski, i da sa mojim dragim kolegama u uredništvu ‚Jugoslavenskog lista' radimo otvoreno i pošteno za naš ujedinjeni narod i državu...« Čini se da slučaj Antonija Antuna Stražičića, u pogledu njegovih nacionalno-političkih stavova i metamorfoza, najbolje pokazuje koliko su Srbi i Hrvati bliski jedni drugima.

tu svoju odluku iskazao je naknadnom klauzulom koju je na molbi dodao.

Obrazlažući podnetu molbu, Zemaljska vlada je upozorila Ministarstvo da u okupiranoj zemlji, posle prestanka »Prosvete«, nema nijednog političko-privrednog lista koji bi se samo ćirilicom štampao. Nepostojanje takvog lista oseća se utoliko jače što je većini srpskih listova koji izlaze u Austro-Ugarskoj i Srbiji morao biti oduzet post-debi zbog njihovog neprijateljskog držanja prema Monarhiji i njenoj upravi u Bosni i Hercegovini, a naročito zbog njihovih veza s panslavističkim agitacionim krugovima, dok za srpske listove koji se u ovom pogledu korektno drže nije zainteresovano ovdašnje srpsko stanovništvo, jer se ti listovi samo uzgredno bave specifičnim bosanskohercegovačkim prilikama. Na području beletristike ovdašnja »Bosanska vila« daje lektiru prilagođenu potrebama pravoslavnog elementa, ali taj deo stanovništva oseća nedostatak jednog političko-privrednog lista tim više što sledbenici obe druge konfesije u zemlji već imaju takve listove.

Zemaljska vlada je procenila sve prilike i izvela zaključak da bi Eduardu Špindleru trebalo bez daljeg podeliti koncesiju za izdavanje jednog sedmičnog lista prema iskazanom programu, kome se ne može ništa ozbiljno prigovoriti, razume se, uz pridržavanje uslova datih u rešenju Ministarstva iz decembra 1883 u pogledu preventivne cenzure i prava nadzora Zemaljske vlade, kako se primenjuje i prema ostalim listovima u zemlji.

O ličnosti koncesionara Špindlera vlada je u izveštaju naglasila da se on, boraveći u Sarajevu već više od deset godina, nije nikad svojim postupcima zamerio zemaljskoj upravi. Naprotiv, imao je u svakoj prilici korektno držanje. O ličnosti predviđenog urednika Antonija A. Stražičića Zemaljska vlada, međutim, ne raspolaže nikakvim zvaničnim podacima. Prema poverljivo prikupljenim obaveštenjima, on je zavičajan u Dalmaciji, katoličke je vere, pa ipak pristaša dalmatinske Srpske partije. Najviše se bavio dosad književnim radom, naročito kao stalni saradnik »Bosanske vile«. Ovim radom Stražičić se pokazao kao umešan, strastven novinar, pa Zemaljska vlada stoga veruje da odgovara za mesto urednika novog lista, uzimajući pri tom u obzir da on kao novinar uživa dobar glas u širim srpskim krugovima. Za svaki slučaj, ipak, potrebno je obratiti se Prezidijumu C. kr. namesništva u Zadru, i od njega zatražiti izveštaj o Stražičićevom moralnom i političkom vladanju. Na kraju dopisa Zemaljska vlada je zamolila Ministarstvo da odobri zatraženu koncesiju ukoliko protiv urednika Stražičića po naknadnom izveštaju ne bude nikakvih prigovora.[5]

Zajedničko ministarstvo finansija je već 14. avgusta odobrilo predlog Zemaljske vlade u svim tačkama, pa i u pogledu urednika Stražičića, razume se, ukoliko se o njemu dobije povoljan odgovor iz Zadra.[6]

Iz prepisa izveštaja koji je Namesništvu u Zadru, na njegovo traženje, poslala 15. avgusta Sreska kapetanija iz Dubrovnika vidi se da je

[5] ABH – Zaj. min. fin., br. 473 Pr. BH 1890; R. Besarović, nav. delo, str. 442-444.

[6] ABH – Zaj. min. fin., nav. spis.

Antonije Stražičić lice vrlo nemirne prirode a po političkom opredeljenju fanatični pristaša Srpske partije. U ranijim godinama on je bio anonimni dopisnik iz Dubrovnika za zadarski »Srpski list« (»Srpski glas«), kome je slao lokalne vesti protumačene sa srpskog gledišta. U svim izbornim agitacijama Stražičić je, ukoliko se nalazio u Dubrovniku, uzimao živog učešća kao predstavnik ovdašnje Srpske partije, što je unekoliko imalo odraza i u njegovom moralnom držanju. Kapetanija je na kraju istakla da Stražičić nema stalnog zanimanja i da se mora označiti kao profesionalni smutljivac.[7]

Zemaljska vlada je 28. avgusta izvestila Zajedničko ministarstvo finansija o davanju zatražene koncesije štamparu Špindleru pošto je, posle ponavljanja navoda koje je o Stražičiću dala Sreska kapetanija iz Dubrovnika, izvukla povoljan zaključak: Kako se iz ovih podataka protiv Stražičića ne mogu izvesti nikakvi ozbiljni prigovori, uz to je njegovo držanje za vreme boravka u Sarajevu bilo besprekorno, to Zemaljska vlada bez daljeg smatra da Stražičić može biti urednik novog lista. Saopštenje je Zajedničko ministarstvo finansija uzelo bez primedbe na znanje.[8] Ovo prelaženje preko jednog nepovoljnog izveštaja, pored Špindlerove naknadne odluke da se list štampa samo ćirilicom (Bečlija i ćirilica!), daje osnova za pomisao da su pokretači »Napretka« već sprva u bilo kojem obliku uspostavili neke nevidljive veze s predstavnicima vlasti.

* * *

I pre nego je Zemaljska vlada poslala Zajedničkom ministarstvu finansija pomenutu obavest o izdavanju koncesije, u Sarajevu je Antonije Stražičić posebnim proglasom objavio da pokreće nedeljni srpski list »Napredak«, koji sebi za program postavlja »da narod napreduje moralno i materijalno: u trgovini, ekonomiji i poljoprivredi, u školama i u patriotizmu«. Javljajući o tom osnivačkom proglasu s programom, zvanični list u beležci »Nov politički list u Sarajevu« kaže, posle vesti o pokretanju, da će »Napredak« u svakom broju donositi: »1) politički pregled; 2) poučne članke u kojima bi se podizao narod na rad, moral, slogu i u opće na njegovo kulturno vaspitanje; 3) bosansko-hercegovački glasnik; 4) dopise; 5) sarajevski glasnik; 6) književne i kulturne bilješke; 7) razne vijesti; 8) podlistak (isključivo za zabavu).« Naglašeno je da će novi list gajiti slogu u narodu i stišavati verske omraze, a uz to i na javnost iznositi »nedjela svih onih koji ne rade onako kako bi morali raditi po njihovim dužnostima – pa se to ticalo i srpskih učitelja, sveštenika, opštinara, činovnika i građana«. A to znači da će »Napredak« za svakog imati jednaku meru – »i hvaliti neće mnogo«. U proglasu, »Napredak« se obraća »na sve prijatelje srpskog naroda kojima je ideal Srpstvo i domovina da ga potpomognu moralno i materijalno.« Govori

[7] ABH – Zaj. min. fin., nav. spis.

[8] ABH – Zaj. min. fin., nav. spis; R. Besarovića, c. d. str. 444.

se u belešci još o ceni i početku izlaženja novog lista i na kraju zaključuje: »Želimo ovom našem listu sreće i uspjeha.«[9]

Vredi iz pristupačnog oproštajnog broja »Napretka« navesti program lista kako ga je urednik Stražičić prikazao: »Kad sam došao lanjske godine u Bosnu i pokrenuo ‚Napredak' ništa pred nikijim nisam krio. Stupajući na polje javnog rada, kao i uvijek i onda pa i u budućnosti, mislio sam i mislim, da svaki čovek mora otvoreno i iskreno kazati što i kako namjerava da radi. Ko radi na javnosti taj se ne smije plašiti istine. U toj namjeri ja sam lani izdao ‚proglas' i u njemu, da me svak čuje i razumije, otvoreno i bez ikakva okolišanja zabilježio sam pravac ‚Napretku'. Braniti lijepu vjeru pravoslavnu i lijepo ime srpsko, srpsku narodnost i srpske običaje, širiti ovo divno naše ćirilsko pismo, buditi u narodu srpsku svijest, preporučivati mu srpsko-pravoslavne škole, širiti ideju ‚baška vjera a baška narodnost', trijebiti iz naroda poroke i sijati vrline i puzavcima i trgovcima patriotizma, renegatima i svima onijem, koji rade protiv Srpstva skidati obrazinu, ne metanisati pred nikijem ni pred pojedinijem ni pred vlastima, a sve građane pozivati na vršenje svojih građanskih i srpskih dužnosti – to je bio pravac ili program ‚Napretka'. Stupajući š njima u javnost založio sam svoj obraz, da se nikad neću pokolebati, da mu se nikad iznevjeriti neću.«[10] Citirani program pokazuje da su u njemu sadržani upravo oni stavovi s kojima se srpsko građanstvo u to vreme pa i kasnije suprotstavljalo okupacionoj upravi.

Dok priprema prvi broj »Napretka«, Stražičić je slanjem štampanog proglasa s programom zainteresovao za list širu javnost putem nekih spoljnih listova koji su zabeležili njegovo pokretanje. Tako se u jednoj vesti, pored saopštenja o početku izlaska i uredniku novog lista, kaže na kraju: »List je posve nezavisan i iz njega će se po svoj prilici čuti slobodna srpska reč.« [11] A u drugom listu, osim slične obavesti, kaže se o »Napretku«: »Prema programu koji je u proglasu izložio urednik lista, list će ovaj braniti isključivo interese srpske.«[12] Čak i Bjelanovićev »Srpski glas«, tvrdi Stražičić u pomenutom oproštajnom broju, kazao je o početku »da će biti odviše ako i polovinu obećanja« urednik ispuni, a to je najbolji znak da je listu bio dat pravac »koji je odgovarao željama i mislima svakog poštenog Srbina«.[13]

Prvi broj »Napretka«, »lista za politiku, privredu, pouku i zabavu«, izišao je 1. septembra 1890. na četiri stranice običnog novinskog formata. Od zainteresovane javnosti list je s početka vanredno dobro primljen, što se vidi i po odzivima na koje je u nekim srpskim listovima naišao. Tako je »Bosanska vila« zabeležila izlazak prvog broja i posle navođenja imena izdavača i urednika lista istakla u njegovu pohvalu: Sudeći po programu, koji je vrlo slobodno i gromovito napisan, a još

[9] »Sarajevski list«, XIII/1890, br. 102, avgust 27 (15).

[10] ABH – Zaj. min. fin., br. 11, Pr. BH 1892.

[11] »Javor, Novi Sad, XVII/1890, br. 37, str. 592.

[12] »Branik«, VI/1890, br. 99, avgust 18 (30).

[13] ABH – Zaj. min. fin., nav. spis iz 1892.

po prvom broju, mi se nadamo da će ‚Napredak' omiliti svakome Srbinu i da će uhvatiti čvrsta korjena u Bosni i Hercegovini. Samo ako zadrži taj pravac i nadalje, nadati se dobru i uspješnu radu na tome polju, a mi se nadamo, da će i biti, kao što želimo.« Pošto je kazano kakve će članke, prikaze i druge napise donositi list, u belešci se dalje navodi: »Prvi broj je vrlo odabrane sadržine. U njemu se crta naše žalosno stanje i srpsko rastrojstvo i nesloga, koja nas vavijek prati. Članci su oštri, ali vrlo duhoviti, kao što već umije pisati naš Srbin katolik... U proglasu veli, da ga zovu srpskom izdajicom, ako i za dlaku skrene od svoga programa, koji je skroz srpski. U toj nadi i mi najtoplije preporučujemo ‚Napredak' Srbima bez razlike vjere! Sretan i napredan bio, ako Bog da!«[14]

Iz raspoloživog materijala stiče se utisak da je »Napredak«, izlazeći redovno jednom nedeljno, branio u svakoj prilici srpska shvatanja dodirujući pri tom najraznovrsnija pitanja koja su interesovala bosanskohercegovačke Srbe. Odnosilo se to pre svega na srpsko ime, jezik i narodnost, što je u napisima uvek upadljivo isticano, čak kad je bila reč i o sitnim, beznačajnim stvarima. Pokazavši kao urednik umešnost da list sa svakim brojem učini zanimljivim, Stražičić je pokretao neprestano aktuelna pitanja savremenog života i o njima na svoj način naširoko raspravljao. Iz onog što je na drugim mestima zabeleženo zna se da je tu konkretno bilo reči o pitanjima autonomnih opština i škola, zatim o Tuzlićevom legatu za sarajevsku Srpsku gimnaziju, o podizanju monumentalnog spomenika pesniku Simi Milutinoviću Sarajliji u rodnom gradu o stogodišnjici njegova rođenja (1891), o vladinom uplitanju u rad srpskih škola, o nacionalnom pitanju u Bosni i Hercegovini u polemikama s mostarskim »Glasom Hercegovca«, o upotrebi ćirilice itd. Povodom udžbenika *Gramatika bosanskog jezika* (izdanje Zemaljske vlade, Sarajevo 1890), »Napredak« je u opširnom članku, koji je preneo novosadski »Branik«, ustao protiv naziva »bosanski jezik«, tvrdeći da je gramatika inače dobra i mogla bi se preporučiti kada bi na njoj stajalo »gramatika srpskog jezika«.[15]

[14] »Bosanska vila«, V/1890, br. 15-16, str. 255.

[15] »Branik«, VI/1890, br. 124, oktobar 16 (28). Prenosim deo u kome »Napredak« razlaže svoje mnenje: »Cijeli izobraženi svijet priznaje, da se u ovijem zemljama govori srpski – cijeli izobraženi svijet priznaje, da se u ovijem zemljama i najčistije govori i da su u njima najbolje sačuvani srpski običaji. Ta to je stara riječ, da je Hercegovina srpska Toskana! Ovo mi ne govorimo, nego iznašamo mnijenja glasovitih i neumrlih književnika: Vuka Karadžića, Šafarika, Miklošića, Jagića, Budmani-a i toliko drugih. Ovo mi ne pišemo, da se pofalimo pred svijetom, jer su o tome pisali najučeniji Nijemci, Italijani, Francuzi i Englezi. Zar naše srpske pjesme nijesu zadivile učeni svijet? A zar nije najsvečanija istina, da su se srpske pjesme najviše pjevale i pjevaju u ovim zemljama? Na što dakle naslov gramatici: ‚bosanskog jezika'? Za što nam stvarati drugo ime, kad se ipak tijem neće ništa polučiti? Ako se ide na to, da Srbin svoje Srpstvo pretvori u ‚bosanstvo' trud je uzaludan. ‚Iskustva su putevi budućnosti', rekao je glasoviti Kavur. A ta iskustva mogu se čitati u onoj lijepoj i strašnoj knjizi, koja se zove: Srpska istorija od god. 1389-1890. Mi ovo govorimo, jer nerado gledamo, da se naš narod odbija od škola radi ovakvih trica i da mi moramo ovoliko udarati na ‚Gramatiku', o kojoj smo se uvjerili, da može stati u broj najboljih srpskih školskih gramatika. Pa eto... mi žrtvujemo svu njezinu vrijednost, jer se na prvoj strani vrijeđa naše srpsko osjećanje, isto kao što zaziremo od

Srpska javnost je s početka dobro primila novi list nalazeći u njemu oduške za nacionalnu potištenost koju je sve teže osećala i podnosila. Prihvaćen od čitalaca, list je po dostignutom broju pretplatnika, pod normalnim prilikama, mogao opstati i uglavnom redovno izlaziti. Ali su uskoro izbili sukobi i javna optuživanja, i »Napredak« je posle toga gubio tle pod nogama u toj meri da je najposle morao prestati s izlaženjem.

* * *

Suprotno realističkom stavu negdašnje »Prosvete«, Stražičićev »Napredak« je na nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini gledao nekritički i u isticanju srpstva bivao sve netrpeljiviji, žešći, i pored toga što se nacionalni položaj bosanskohercegovačkih Srba u to vreme pogoršavao, postajao sve teži i nezavidniji. Bilo je čudno, pa i zagonetno, kako u Sarajevu može izlaziti jedan list sa isključivo srpskim sadržajem u isto vreme dok svemoćni upravni aparat s policijom i nevidljivim kolonama dostavljača drži pod nadzorom javni i privatni život i posebno svim sredstvima suzbija javno isticanje sličnih nacionalnih težnja i zahteva. Zanimljivo je da se Stražičić najpre sukobio i razišao s grupom koja ga je pomagala pri pokretanju lista, optužujući pojedince da su u svojim člancima (koje je on isprva propuštao u list) sejali ličnu mržnju i držali sebi slavopoje a samo pričali o srpstvu nemajući »ni pojma o velikim i svetim dužnostima pravog Srbina...« A onda je iz ove svađe izbila u srpskim listovima velika povika na sarajevski »Napredak« i njegovog urednika Stražičića.

Prvi je uznemirio javnost zadarski »Srpski glas« kad je u novembru 1890, u svome 45. broju, objavio članak *Čuvajte se Napretka*, u kome je otvoreno tvrdio da uredništvo »Napretka« svojim žestokim pisanjem o srpskim stvarima samo mami dopisnike o onda ih prijavljuje, potkazuje vlastima. Želja je »Srpskog glasa« da šira javnost bude obaveštena o tome kakav je list »Napredak«, kome je glavni cilj da za Crnu knjigu bosanske Zemaljske vlade pribavi što više imena. Članak u »Srpskom glasu« Save Bjelanovića, u kome je Stražičić ranije bio dopisnik iz Dubrovnika, odjeknuo je senzacionalno i postao poznat i široj čitalačkoj publici posle saopštenja u više srpskih listova (»Srbobranu«, »Odjeku«, »Braniku« i dr.). Uz ovaj glas pronošene su i vesti da je list subvencionisan od Zemaljske vlade, a kako je uz to svojim pisanjem rušio slogu u srpskim redovima, gubio je naglo poverenje čitalačke publike, pa se i broj pretplatnika smanjivao.

U međusobnim optužbama i raspravljanju, uglavnom putem izvanbosanskih srpskih listova, Stražičić je izdržao razne navale, ali su ga u tome, kako kaže u pominjanom oproštajnom pismu, poplavili silni troškovi »a osobito oko istraga i parnica«, pa je bio primoran da list ot-

osnovnih narodnih škola, jer se tamo ne gaji srpski patriotizam. Kamo sreće, da se prestane ovijem tricama! Priznajte zvanično naš jezik srpskim i naredite da se u osnovnijem školama uči i naša istorija!«...

kupi od Špindlera i da zatim pređe u Prvu srpsku štampariju Riste J. Savića, koja je osnovana početkom 1891. godine.[16] Posle otkupa lista, transakciju prenosa koncesije je, u maju 1891. godine, odobrila Zemaljska vlada, a to rešenje je i Zajedničko ministarstvo finansija uzelo na znanje.[17] Samo, posle svega, listu više nije bilo spasa, o čemu sâm Stražičić kaže u oproštajnom broju: »Primoran otkupiti list, ja sam mogao održati se samo pod tim uslovom, da su mi svi pretplatnici (964 njih) bili tačni. Ali na žalost, toga nije bilo. Polovina je plaćala vrlo uredno. Jedan dio pretplatnika neuredno, drugi gotovo nikako.«[18]

List »Napredak« prestao je da izlazi oko 18. novembra 1891. godine. Zajedničko ministarstvo finansija je 7. decembra telegrafski zatražilo od Zemaljske vlade brojeve »Napretka« koji u poslednjih 14 dana nisu primljeni, na šta je Zemaljska vlada dva dana kasnije brzojavno odgovorila da nijedan broj lista već tri nedelje nije izišao, a od urednika je primljeno obaveštenje da list zbog malog broja pretplatnika mora obustaviti. Vlada obećava da će naknadno podneti izveštaj o daljem toku stvari.[19] Zajedničko ministarstvo finansija je još jednom, 30. decembra, telegrafski hitno zahtevalo od Zemaljske vlade oproštajni broj »Napretka«, koji nije do tada primljen, na što je Zemaljska vlada sutradan telegrafski odgovorila da taj broj, uz opširan pismeni izveštaj, upravo otprema.[20]

U pomenutom izveštaju, Zemaljska vlada saopštava Ministarstvu da je Antonije Stražičić definitivno rešio da obustavi list »Napredak«, o čemu je u oproštajnom pismu obavestio pretplatnike. Nameravao je Stražičić, kaže se u dopisu, da odluku o prestanku objavi u posebnom, završnom broju lista, za koji je rukopis delimično prošao preventivnu cenzuru, ali je štampar Risto Savić odbio da štampa taj broj, što Stražičić, ne bez osnova, pripisuje spletkama svog protivnika Nikole Kašikovića. Razlaže Stražičić u oproštajnom pismu, žučno i povišenim tonom, kako je morao obustaviti list zbog slabog plaćanja pretplatnika, takođe i zbog neprestanog huškanja protivnika, pri čemu posebno prekoreva one srpske listove koji su po »Napretku« neprestano udarali. Zemaljska vlada, tvrdi se dalje u izveštaju, nema nikakva razloga da zažali što se obustavlja »Napredak«, čija je pojava često davala povoda za mnoge nesuglasice. Od Nove godine Stražičić će, kako je izjavio, stupiti u redakciju novosadske »Zastave«, a to mesto mu je obezbedio urednik ovog podstrekačkog lista Jović, na preporuku ovdašnjeg lekara dra Jovana Pačua.

Vest o prestanku »Napretka«, kako se dalje saznaje, podstakla je jednu grupu sarajevskih Srba pod vođstvom dra J. Pačua da uz sopstvene materijalne žrtve pokuša da list održi i vek mu na stari način produ-

[16] ABH – Zaj. min. fin., nav. spis iz 1892.

[17] ABH – Zaj. min. fin., br. 214. Pr. BH 1891.

[18] ABH – Zaj. min. fin., nav. spis iz 1892.

[19] ABH – Zaj. min. fin., br. 621 i 636 Pr. BH 1891.

[20] ABH – Zaj. min. fin., br. 679 Pr. BH 1891. i br. 3 PR. BH 1892.

ži. Na sastanku kod dra Pačua, grupa se, prema izjašnjenju koje je vladinom savetniku Kosti Hermanu dao oficijal Trivanović kao jedan od učesnika sastanka, saglasila da se list pod uredništvom Stražičića održi, da se njegovo teško finansijsko stanje reši putem skupljenih priloga, da se za dalje priloge pojedinci obrate na svoje poslovne prijatelje po kasabama i, najposle, da se Stražičiću u ime grupe za svaki slučaj garantuje 1 200 for. godišnje u vidu neke plate. Ali je ceo poduhvat propao usled Stražičićeva odbijanja. Na istom sastanku, posle pozivanja, on je izjavio da ne može povući donetu odluku o obustavljanju »Napretka«, da je, uz to, već prihvatio mesto u redakciji »Zastave«, a »Napredak« bi mogao pokrenuti kasnije, ukoliko bi bosanskohercegovački Srbi složno i nedvosmisleno izjavili da je izdavanje lista pod njegovim uredništvom nužno i željeno u interesu srpske stvari. Ova sadašnja ponuda je za njega veoma časna, što ne znači da bi njom svi Srbi bili zadovoljni.

Po mnogo čemu pretpostavlja Zemaljska vlada, kaže se u izveštaju, da je celu stvar udesio dr Paču, koji se stalno pojavljuje u ulozi prijatelja i zaštitnika Stražičićeva, kako bi svom štićeniku pomoću izjave ovdašnjih Srba »odbranio čast«, nasuprot silnim napadima kojima je od srpskih listova izložen, i tim mu prokrčio put za ulaz u redakciju »Zastave«. Čini se da je ovo zauzimanje kompozitora Pačua podstaknuto uglavnom, obostranom ljubavlju prema muzici, jer je kod Stražičića smisao za muziku bio razvijen kao kod većine obrazovanih Dubrovčana. Ipak, dr Paču je, zbog svog aktivnog učestvovanja u društvenom životu sarajevskih Srba, bio ovde pod stalnim policijskim nadzorom i morao je već 1892. godine da napusti Sarajevo. Vlada, međutim, nije ovom prilikom usvojila predlog vladina komesara za glavni grad da se dr Paču kazni po nekoj naredbi iz 1879. godine zbog držanja neprijavljenog sastanka, pošto se zna da su tom prilikom pretresana samo pitanja jednog lista koji je od vlasti odobren. Naprotiv, dvojicu svojih činovnika učesnika toga sastanka (sudskog adjunkta Demetrovića i oficijala Trivanovića) vlada je opomenula, stavljajući im jasno do znanja da će biti strogo disciplinski kažnjeni ukoliko se ubuduće ne bi držali daleko od sličnih akcija.[21]

Zajedničko ministarstvo finansija je uzelo na znanje vladin izveštaj o prestanku »Napretka« i ujedno potvrdilo da dra Pačua ne treba zbog održanog sastanka progoniti, ali da se nad njim i dalje vodi najstroži nadzor. Ministarstvo se takođe složilo i u pogledu opomene dvojice činovnika učesnika sastanka, kojima treba zapretiti strogim disciplinskim kaznama za slične stvari u budućnosti, a onda je u konceptu precrtano jedno značajno objašnjenje koje je, u ime opravdanja toga učešća, zatim sledilo: Za drukčije njihovo kažnjavanje ne postoji zasad nikakav osnov s obzirom na opšte mišljenje koje je, kako se zna, do pre kratkog vremena vladalo u Sarajevu i drugde o odnosu između »Napretka« i Zemaljske vlade, pa se s pravom može uzeti da su oba činovnika postupala bona fide kada nisu izbegavali pominjani sastanak.[22]

[21] ABH – Zaj. min. fin., br. 11 Pr. BH 1892.

[22] ABH – Zaj. min. fin., nav. spis.

U svom oproštajnom pismu Stražičić je, razumljivo, odbijao sve navode za koje je javno optuživan,[23] ali je sumnja, pored svega, ostala i nije ni kasnije otklonjena. Čini se da je mišljenje savremenika o tome najbolje iskazao dopisnik »Srbin Bosanac« iz Sarajeva kad je u jednom dužem članku, javljajući o prestanku »Napretka«, rekao da je list, i pored zastupanja interesa srpstva, ostao bez pretplatnika i stoga mora prestati da izlazi. »On se je u nas ‚rukopipatelno' razmetao, a ovamo mu se između redova mogao čitati kukavičluk, pošto se u okviru vladina trabanta kretao.« Ističe dopisnik zatim da je Stražičić imao zasnovati i izdavati list u društvu s poznatim rodoljubima i odbaciti farisejstvo s kojim je amo došao da u našem narodu utvrđuje srpstvo, pa onda zaključuje: »Naše je mišljenje ovo: kada već nemamo takovog srpskog lista, koji bi se mogao u granicama naše narodne individualnosti kretati i otvoren bojak biti sa našim neprijateljima, onda je koristnije po srpsku stvar što je ‚Napredak' prestao izlaziti, jer razmetanje na račun Srpstva pod skrivenom obrazinom ne vodi celji.«[24]

Svojim načinom pisanja, ličnim tonom i spletkama, Stražičićev »Napredak« je unosio razdor u redove bosanskohercegovačkih Srba, izazivajući podvajanja u srpskim opštinama i narodu, što je, svakako, imalo vrlo štetnih posledica kroz duže vreme.

[23] Tako na jednom mestu kaže Stražičić: »Napadali su me, nazivali svakojakim imenima, crnili, sumnjičili, podvaljivali mi – ali? Uvijek sa lažima i izmišljotinama a nikad niko nije iznio ni jednog dokaza, pa ma to bio i najmanje vrijednosti, na osnovu koga je mogao da potvrdi svoje podvale, da sam se ikad ogriješio o načelo. Zašto? Ja kažem zato, jer i ako su obično moji dušmani čitali ‚Napredak', uvijek u zloj namjeri da u njemu nađu bar jednu riječ, radi koje bi me napali, opet te riječi ne mogoše naći. Ne, ne mogoše i bio im je sav trud uzaludan, a danas, ako imadu obraza, oni će se stiđeti onih podvala i žalosnih i sramotnih protiv mene a ja ću od sada kao do sada ostati vjeran svome programu.«

O konkretnim optužbama Stražičić na istom mestu kaže: »Prva je kleveta bačena – da izdavam dopisnike. Poslije ućutaše, poslije s te klevete predoše na drugu, da ja stvaram Hrvate. Kad im je i tu odgovoreno, onda predoše na treću klevetu, da primam subvenciju od Zemaljske vlade a kad i tu nasjedoše – onda izidoše novom klevetom, da rušim u narodu slogu« (ABH – Zaj. min. fin., br. 11 Pr. BH 1892).

[24] »Branik«, VII/1891, br. 149, decembar 19 (31).

»BOŠNJAK«

U Sarajevu je godinama izlazio na turskom jeziku sedmični list »Vatan«, koji na muslimanske mase nije imao niti je mogao imati nekog jačeg uticaja, i pored toga što je stavovima u izvesnoj meri odražavao opšta shvatanja pa i težnje muslimanskog stanovništva kao celine. Naravno, razlog je pre svega ležao u jeziku na kome se list pojavljivao. Jer u svoj Bosni i Hercegovini nije bilo tada, prema kazivanju savremenih poznavalaca, ni stotinjak ljudi koji su turski govorili i pisali, ne računajući pri tome one, svakako brojnije, koji su taj jezik nešto natucali i njim se tek izuzetno i dosta teško služili. Kako se sve više uviđalo da »Vatan« svojim turskim tekstovima, tim znacima jednog prevaziđenog stanja, nije kadar da u narod prodre i u njemu deluje kao političko-informativni i zabavni list, nametala se vodećim krugovima sama od sebe misao o potrebi pokretanja sličnog lista na maternjem jeziku domaćeg stanovništva, kako bi u svemu bio dostupan i širim muslimanskim masama. Osvajala je sve više ta misao i doskora, oblikujući se u određenom pravcu, bila s pokretanjem »Bošnjaka« i ostvarena.

»Bošnjak« se pojavio na izmaku sedme godine od pokretanja »Vatana« i održao duže no ijedan od domaćih proređimskih listova: on je bez prekida, uglavnom redovno, izlazio blizu dve decenije, od 1891. do 1910. godine. Dugo trajanje ovog muslimanskog stranačkog lista, uz obilnu podršku vlastodržaca – ne samo materijalnu – jasno pokazuje koliko je režimskim krugovima bilo stalo da upravo ovim putem plasiraju neke svoje političke ideje.

* * *

S idejom o pokretanju »Bošnjaka«, novog muslimanskog organa, bila je saglasna poznata proređimska muslimanska grupa, ali samo osnivanje lista nije vezano za nju kao celinu, kakav je slučaj bio kod pokretanja »Vatana«, već za ime vladinog savetnika Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, pisca političkih brošura, skupljača narodnih umotvorina i prevodioca s istočnih jezika, uglednog predstavnika pomenute oportunističke struje i jednog od prvih iz muslimanskih redova koji se po okupaciji snašao i s razumevanjem odnosio prema novom vremenu i njegovim idejama. Predstavnici režima, glavni iako nevidljivi činioci ovog odlučivanja, smatrali su da je pri osnivanju »Bošnjaka« dovoljno

primamljivo već ime jednog čoveka kao glavnog pokretača celog poduhvata, pa stoga nije ni potrebno javno isticati da iza akcije stoji jedna jedinstvena, odavno formirana grupa. Svojim imenom sâm pokretač lista je predstavljao taj program, uz to bio ličnost koja je, po delatnosti razvijanoj u javnom životu, zauzimala svakako naročito mesto među bosanskim muslimanima u drugoj polovini XIX veka.

Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak (1839-1902) potiče iz ugledne begovske porodice, koja je nekad davala muselime i gradske kapetane, a održala se na površini dugo, sve do razrešenja feudalnih odnosa po svršetku prvog svetskog rata. Zna se, iz proverenih podataka koje je dr Vladimir Ćorović izneo u svojoj zapaženoj monografiji,[1] da je Kapetanović sedam godina učio mekteb i ruždiju u Mostaru i za to vreme dobio prva znanja iz istočnih jezika (turskog, arapskog i persijskog), a kako se zatim školovao još u Ljubuškom kod poznatog hodže Krehića, smatran je za vrlo učena čoveka. Godine 1862. istakao se u ratu protiv Crne Gore i doskora bio po javnom radu zapažen. Stupio je rano u državnu službu i posle 1865. godine obavljao skoro jedanaest godina dužnost kajmakama u raznim hercegovačkim mestima. Pošto se našao na visokim upravnim položajima, poželeo je da vidi i upozna život naprednijih sredina, pa je godine 1869. putovao po Italiji i Austro-Ugarskoj a potom i po zemljama Bliskog i Srednjeg istoka. U Trebinju se, godine 1874, po dolasku za kajmekama, sreo i sprijateljio s austrijskim vicekonzulom Vukom Vrčevićem, s kojim je u dokolici čitao naredne pesme, *Gorski vijenac* i Gundulićev *Osman*, pa se zatim i sâm sve više zanimao za književnost. Godine 1877. postavljen je za gradonačelnika Sarajeva, i iste godine bio izabran za narodnog poslanika u turskom parlamentu. Nije mu se ispunila želja da postane mutesarif i paša, uglavnom zbog protivljenja valije Mazhar-paše, koji ga je sumnjičio i zbog veza s Austrijom, pa se pri kraju našao u opoziciji prema valiji i turskoj upravi uopšte. U burnim danima 1878. godine, pokušao je najpre da ukaže na besciljnost svakog otpora okupaciji, ali je najspole morao da kao austrijski čovek beži iz Sarajeva u Dalmaciju.

Po okupaciji, Kapetanović je zauzeo lojalno držanje i novo stanje, u ime muslimanskog stanovništva, svakom prilikom branio. Bio je zbog toga nagrađen ne samo visokim carskim ordenima nego i honorisanim položajima, najpre kao gradski većnik sarajevski, a od jula 1879. i kao vladin savetnik. Stavoljubiv i tašt na odlikovanja, on je avgusta 1880. godine zatražio pismeno od novih vlastodržaca austrijsko plemstvo s naslovom grof, ističući svoje lojalno držanje i starinsko poreklo, ali mu je tek posle tri godine odobreno samo pravo na plemićku titulu s dodatkom »od Vitine«. Od godine 1883. bio je član raznih vladinih komisija, kao za uređenje vakufa, za prevođenje zakona i naredaba, za izdavanje tapija na šumska zemljišta, za čišćenje jezika u udžbenicima i dr. Godine 1893. postavljen je za gradonačelnika Sarajeva, i na tome položaju je ostao sve do 1899. godine, kad se posle teškog oboljenja povukao.

[1] Dr Vladimir Ćorović; *Mehmed beg Kapetanović.* Zur Kunde der Balkanhalbinsel 1. Sarajevo 1911.

Mehmedbeg Kapetanović Ljubušak

Istakao se Kapetanović još više kao prvi među sunarodnicima koji je u novim prilikama delovao i književno-publicistički. Posle polemičkih članaka koje je još 1879. godine objavio u bečkoj »Pressi« (protiv stavova poslanika dra Mihe Klaića i nekih turskih listova o stanju u Bosni), štampao je kasnije i dve političke brošure, *Što misle Muhamedanci u Bosni* (1886) i *Budućnost Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*

(1893), koje su u javnosti imale širег odjeka. Kad se počeo baviti skupljanjem narodnih umotvorina, prvo je izdao anonimno delo *»Risalei ahlâk«* (Sarajevo 1883), u kome je prema nekom turskom originalu izneo »pouke o lijepom i ružnom ponašanju«, dodajući na više mesta poneku našu poslovicu koja će to potvrditi. Skupljene narodne poslovice, mudre izreke, prispodobice, popevke i popularne pesme Kapetanović je izdao u većem delu pod naslovom *Narodno blago* (dva izdanja: Sarajevo – latinicom 1887. i ćirilicom 1888), dok je svoje prevode iz istočnih književnosti dao u dve veće sveske knjige *Istočno blago* (Sarajevo – I 1896, II 1897). Zasebno je objavio još narodnu pesmu *Boj pod Banjomlukom godine 1737* i pesmu Jusuf-bega Čengića *Avdija,* koje je sâm ponešto proširio i dopunio, a uz to je štampao i neke kraće istorijsko-folklorističke članke i patriotske pesničke oglede. I pored toga što je svojevremeno nailazio na snažan odjek, ovaj književno-publicistički rad ima danas uglavnom kulturno-istorijski značaj.

Kao osnivač i prvi vlasnik »Bošnjaka«, Mehmed-beg Kapetanović je na svoje ime primio svu odgovornost za političku liniju koja je u listu sprovođena, iako je njegov lični udeo u celom tom radu bio prilično skroman, nevelik.

Za prvog urednika »Bošnjaka« predviđen je i javnosti predstavljen Hilmi-ef. Muhibić (1861-1915), činovnik Zemaljske vakufske komisije. Rodom Sarajlija, iz ugledne građanske kuće, Muhibić je još za turskog vremena, svršivši ruždiju, počeo raditi u Šerijatskom sudu i zatim u sarajevskoj Belediji. Godine 1883. prešao je u novoosnovanu Zemaljsku vakufsku komisiju, gde je, ističući se marljivošću i sposobnošću, napredovao do vakufskog mufetiša (inspektora), a jedno vreme je, posle smrti predsednika Mehmeda Hulusija, vodio i sve poslove vrhovne vakufske uprave. Po okončanju muslimanske autonomne borbe (1909), kad su za vakufe na osnovu izvojevane samouprave birani novi upravni organi, Muhibić je napustio svoje dotadašnje mesto i prešao na rad u Zemaljsku vladu, odakle je kao vladin sekretar uskoro po molbi penzionisan. Uživao je veliki ugled među sunarodnicima u Sarajevu i celoj Bosni.

Ranijih godina, H. Muhibić se bavio i književnim radom sarađujući izvornim ili prevedenim napisima u nekim povremenim publikacijama (»Salname«, »Bosanska vila«, »Glasnik Zemaljskog muzeja«, »Vatan«, »Bošnjak«, »Nada«, »Sarajevski list«). S turskog je, kao dobar poznavalac ovog jezika, preveo tragediju Namika Kemala *Siroto dijete* i objavio je u »Bošnjaku« za 1891 (br. 8-13) i posebno (dva izdanja: Sarajevo 1891. i 1906). Tih ranijih godina Muhibić je dao i nekoliko kulturno-istorijskih članaka *(Prilog istoriji Sarajeva, Stara ćuprija u Mostaru* i dr.).

Pored Hilmi Muhibića, koji je bio formalno urednik »Bošnjaka«, odgovorni urednik – kako i stoji na listu – postojao je još i stvarni urednik ovlašćen zapravo od režima, koji je za širu javnost ostajao uglavnom skriven. Da se o tome i tada ponešto znalo, svedoči Vladislav Skarić, koji kao gradački student u svom poznatom *Pismu iz Bosne* kaže, pored ostalog, i ovo: »Pa i faktički urednik – ne onaj što figurira kao takav i čije ime kao urednika stoji na ‚Bošnjaku' – već baš pravi ured-

nik, koji je sve i sva u redakciji, taj pravi urednik je Hrvat, – i to od one sorte što bi, da mogu, popili sve Srbe u čaši vode.« Ističući da je »Bošnjak« list koji je pokrenula vlada, Skarić navodi da je taj pravi urednik (čije ime ne kazuje) obavljao sav posao po želji i naređenju Zemaljske vlade, zbog čega ga ni sâm vlasnik Kapetanović nije mogao otpustiti kad se s njim sporečkao.[2] Zna se danas iz kazivanja Safvet-bega Bašagića, koji je prvo vreme kao gimnazista anonimno saradivao u »Bošnjaku«, da je novinar Jozo Čebular bio stvarni urednik »Bošnjaka«, a takođe i redaktor Kapetanovićevih dela *Narodno blago* i *Istočno blago*.[3] O ovom snalažljivom novinaru, koji se svakako nalazio u vladinoj poverljivoj službi, znam samo to da je saradivao u »Nadi« i izvornim prilozima i raznim prevodima, kao i da je kasnije, od avgusta 1897. do jula 1898, bio odgovorni urednik srpskohrvatskog izdanja »Bosanske pošte«.

* * *

Kao glavni nosilac ovog poduhvata, Mehmed-beg Kapetanović je početkom aprila 1891. zatražio od Zemaljske vlade koncesiju za izdavanje »Bošnjaka«, političkog lista koji bi u Sarajevu, na »bosanskom« jeziku, latinicom, jednom nedeljno izlazio. Preporučujući 6. aprila Zajedničkom ministarstvu finansija na odobrenje njegovu molbu (koju nisam uspeo pronaći). Zemaljska vlada je u ime obrazloženja ukazala najpre kako u poslednje vreme grupa ovdašnjih Muslimana nastoji da radi zastupanja interesa muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini pokrene jedan list na »zemaljskom« jeziku. Ta želja potekla je otud što su ovi muslimanski inteligenti došli do uverenja da je sarajevski »Vatan«, u turskom jeziku i pismu, pristupačan samo malom broju pojedinaca a ne i širim muslimanskim slojevima koji ne poznaju taj jezik ni pismo. Iz istog razloga, zbog jezika i pisma, »Vatan« ne može u potrebnoj meri zastupati interese muslimanskog elementa ni u odnosu na sadašnju slovensku publicistiku.

Potreba pristupačnijeg muslimanskog lista obrazložena je i specifičnim nacionalnim razlozima. Hrvatski i srpski listovi, kaže se u vladinom dopisu, oštro obeležavaju svoja nacionalna stanovišta, prenoseći to ponajčešće i na konfesionalno područje, pa je pojmljivo što musliman-

[2] »Delo«, nav. čl. str. 290: »Ja sam gore spomenuo« – kaže na istom mestu Skarić – »da je ‚Bošnjak' vladin list, pa će se možda naći kogod te zapitati: A kako to? Eno na samom ‚Bošnjaku' stoji da mu je vlasnik Mehmed beg Kapetanović Ljubušak? Jeste, gospodine, imate pravo, to tako stoji u listu, ama šta biste vi rekli na ovo: Taj isti Kapetanović, čije ime stoji štampano u ‚Bošnjaku' kao vlasnika, zavadio se prije negde sa Hrvatom, onim pravim urednikom ‚Bošnjaka', i htjeo da ga digne iz redakcije. Jel'te digao ga je, jer je vlasnik lista, pa može raspolagati s redakcijskim personalom po svojoj volji? A vidite, moj gospodine, stvar je ispala sa svim drukčije: protiv volje Kapetanovićeve ostao je taj Hrvat u redakciji, jer je vlada tako htjela. Šta velite sad? Kažite mi sad čiji je list ‚Bošnjak'? Dakle vidite, da ono ime vlasnika na listu nije ni za što drugo, već da figurira, da se obmanjuje neobaviješteni svijet, kako je to, za boga, nezavisan organ bosanskijeh muhamedanaca.«

[3] »Bibliotekarstvo«, Sarajevo, IX/1963, br. 2, str. 42.

ski živalj zazire od veza sa tim listovima. I zametnuta novinska polemika između »Napretka« i »Glasa Hercegovca« mogla je u pomenutom muslimanskom krugu da samo ubrza pokretanje vlastitog lista. Nije teško iz Kapetanovićeve molbe uočiti da će u novom listu nacionalno pitanje biti raspravljano u čisto domovinskom, dakle bosanskom smislu (otuda i ime lista »Bošnjak«), suprotno nastojanju srpskih i hrvatskih listova da se za svoje nacionalne težnje kod muslimanskog elementa najvatrenije izbore.

Nije propušteno da se na kraju još ukaže kako je ovakav list potreban mlađoj muslimanskoj generaciji koja je u novim prilikama postigla izvestan razvoj, s jedne strane za lektiru i pouku, a s druge strane kao javno glasilo u kome bi se pojedinci književno ogledali.

Preporučujući Zajedničkom ministarstvu finansija da se Mehmed-begu Kapetanoviću odobri koncesija za izdavanje lista »Bošnjak«, razume se, uz uobičajene opšte uslove, Zemaljska vlada je naročito istakla da se ne može ništa izneti protiv nameravanog pokretanja ovog lista. Već ličnost osnivačeva pruža puno jemstvo da će list imati korektno i lojalno držanje prema austrougarskoj upravi i državnoj ideji, a i oprobana pouzdanost urednika Hilmi-ef. Muhibića takođe je jemstvo da će list biti pravilno uređivan. Za Muhibića se posebno naglašava da je činovnik Vakufske zemaljske komisije, sposoban, sa znanjem vrednim pažnje, koje je sâm upornim radom postigao, što ga s obzirom na njegov dosadašnji rad (u »Bosanskoj vili« i »Glasniku Zemaljskog muzeja«) kvalifikuje za urednika novog lista.[4] Zanimljivo je da u dopisu nije pomenuta ideja o vladinom obezbeđenju uticaja na redakciju lista posredstvom jednog poverljivog lica, iako već prvi broj »Bošnjaka« po neuobičajenom jeziku i stilu ne ostavlja sumnje o njegovom prisustvu.

Zajedničko ministarstvo finansija je već 15. aprila dalo saglasnost Zemaljskoj vladi da odobri koncesiju za izdavanje »Bošnjaka« pod uslovima koji su u okupiranoj zemlji vredeli za političke i ostale listove.[5]

Po dobijanju koncesije, pokretači »Bošnjaka« su, vršeći pripreme, izdali sredinom juna 1891. »Poziv na pretplatu«, koji je i zvanični list doneo. Tu se, u neposrednom obraćanju čitalačkoj publici, kaže u početku: »Već je došlo vrijeme da i mi muhamedovci pokrenemo jedan list na našem materinskom jeziku, koji će braniti naše pravo i sokolit i podučavat nas za svaki hajirli poso, a osobito koji ćemo vrlo lako razumjeti i još lakše učiti moći i koji će biti pravo glasilo nas muslimana u svoj Bosni i Hercegovini; pravo rečeno, koji će odgovarati našem duhu i današnjem vremenu, kao što to sama bratska ljubav traži i iziskuje.« Ističe se zatim da svoja glasila imaju svi narodi, pa je to slučaj i u Bosni i Hercegovini. »Tko se ne brine za se i za svoju budućnost, taj nema niti kakva osjećaja...« »Bošnjak«, list koji se upravo pokreće, glasilo je Bošnjaka muhamedovaca, i list će primati dopise pisane turski, ćirilicom, lati-

[4] ABH – Zem. vlada, br. 25.902/I 1891; R. Besarović, nav. delo, str. 445-446.

[5] ABH – Zaj. min. fin., br. 150 Pr. BH 1891; R. Besarović, nav. delo, str. 445.

nicom i našom starom bosančicom. »Latinicu smo odabrali za naš list što većina Muhamedovaca čita i piše sada latinicom.«[6]

Uskoro, pošto su pripremni radovi privedeni kraju, pojavio se novi list na sarajevskim ulicama.

* * *

Prvi broj »Bošnjaka« izišao je 25. zilkade 1308 – 2. jula 1891, na četiri stranice novinskog formata 48 × 32. U zaglavlju je navedeno da list izlazi svakog četvrtka, zatim cena lista pojedinačno i u pretplati i cena oglasa, kao i da se uredništvo i administracija nalaze na Bendbaši br. 6 (gde je Vakufska uprava i redakcija lista »Vatan«). Na kraju četvrte strane navedeni su: vlasnik Beg Kapetanović (baš ovako), tiskarna Spindlera i Löschnera i kao odgovorni urednik Hilmi Muhibbić (sa dva b). Spoljni izgled lista, tehnički i redakcijski, ostavljao je dobar utisak: štampan je lepim slovima na čvrstoj hartiji, uz to i redakcijski bio doteran, uređivan po izvesnom redu. Pored uvodnog članka o nekom društvenom pitanju – bez koga s početka nije gotovo nijedan broj, list je obično imao još jedan aktuelan članak, a osim toga i neke stalne rubrike, kao politički pregled, domaće vesti, različite vesti, narodno gospodarstvo, prosveta, podlistak, brzojavi, zatim astronomski kalendar, razne objave i oglasi. Svojim sadržajem list će za sve vreme izlaženja nastojati da ostvari jedan muslimanski program, koji je pod naslovom »Čitaocima Bošnjaka« izložio u glavnim crtama preko cele naslovne stranice prvog broja.

Naglašeno je u ovom programskom članku pre svega kako visokocivilizovani evropski narodi, koji kroje sudbinu ostalim narodima, imaju raznih predrasuda o Muslimanima. »Neki nas drže za divljake, neki za surov elemenat, koji se civilizirati ne može, a neki dapače vele, da moramo seliti u azijske pustare i da nam valja ostavljati našu otadžbinu i naše zemljište...« Iako te klevetničke reči – ističe »Bošnjak« – ne potiču od razboritih ljudi i nepristrasnih naučnika, muslimani nisu ipak do pre kratkog vremena imali prilike »da kalemom u ruci pokažemo tim ljudima iz civilizovanih naroda, što smo mi, kakvim nas je plemenitim svojstvima dragi Allah obdario i kakvim smo odredbama najsvetijeg šerijata hak Nebija odgojeni, pak da im začepimo pakosna usta i slomimo pristrana pera, iznoseći pred cijeli svijet neobične faktove, proti kojima nijesu u stanju stati, pa da su im pera čvršća od čuskije, a oštrija od dimiskije.«

Za nepovoljno mišljenje koje je stvoreno krivicu snose umnogom i oni sami, jer su u dremanju propustili najnovije vreme kada se trebalo braniti i predstavljati civilizovanom svetu. »Mi ostadosmo do sada hladni prema svim podvalama i iftirama, ostadosmo nepomični, držasmo se u svemu i svačemu starih navika, mrzismo bez razlike svaku novost, kojoj se navikli bili nijesmo; negdje se umjedosmo, a negdje ne htjedosmo prigrliti hajirli i fajideli reforama, koje bi nas i umno i stvarno na

[6] »Sarajevski list«, XIV/1891, br. 70, jun 17 (5).

viši stepen podići mogle.« Muslimani i danas stoje na starom, i misle po starom, povodeći se u svemu za krivo shvaćenim smislom poslovice: »Pleti kotac kao otac«. Ali dedovi su im tu izreku ostavili da bi ih sledili u čistoti vere, ljubavi prema otadžbini i svom rodu, ukratko u svemu što je kreposno, pametno i istinito, a za nove izume i ostalo nepoznato nisu im mogli drugi amanet ostaviti nego da treba raditi, da »valja poskočit pa dokučit«. Moraju se, prema tome, prenuti iz dremeža i odsad ozbiljnije i ustrajnije raditi za svoje unapređenje.

Naglašeno je posebno da pokretačima »Bošnjaka« »leži na srcu dobro otadžbine i mile braće povrh svega ostaloga« i da ih mnogo boli što se za to retko ko iz ove sredine valjano zauzimao, pa kako se smatraju dužnima da koliko mogu pomognu svojim bližnjim, odlučili su da pokrenu list »akoprem ne osjećamo potpuno sposobnosti za tako poduzeće«. Samo, ne misle oni da će osnivanjem lista udovoljiti svim dužnostima, nego tim tek stvaraju zemljište »na kojem bi mogao svaki pojedini Bošnjak raditi i istaći ono, što je na korist i obranu našu«. A to ukazuje na potrebu da se u znanju i umeću među sobom korisno dopunjuju.

Izložen je zatim u četiri tačke program po kome će »Bošnjak« svoj rad razvijati. Prema prvoj tački, list će u narodu utvrđivati veru i pouzdanje u jedinog Boga, uz to negovati poštenje i milovanje među braćom, sve kako i verski propisi nalažu. Drugom tačkom predviđeno je da će list zastupati prava i interese narodne, uz to i braniti narod od tobožnjih prijatelja ukazivanjem na njihove laskave reči kojima mu podvaljuju izvlačeći za se lične koristi. U smislu treće tačke list će neprestano isticati potrebu širenja prosvete među muslimanskim življem, podsticati naročito omladinu da prigrli školu i vaspitanje i tim se sačuva od štetnih natrusina, kako bi, naoružana znanjem, umela svoje umne sile upotrebiti na korist svoga doma i naroda. Da bi ovom cilju poslužio, list će donositi u feljtonu članke zabavnog i poučnog sadržaja, »naročito pak naše krasne narodne umotvorine«. U četvrtoj tački, najposle, predviđeno je da će list raditi na unapređenju narodnog blagostanja i pomagati usavršavanje svega što olakšava podmirenje životnih potreba naroda. Očigledna je korist od takvog rada jer »narodu, kojeg je blagostanje na višem stepenu, nije ništa teško, a svaku nepriliku može lakše ukloniti«. Neophodno podizanje i unapređenje trgovine, zanata i poljoprivrede ne može se postići bez većih kapitala (sermije), a te treba prikupiti putem udruženog rada zasnovanog na slozi i poverenju. »S toga nam je jedan od najprečih zadataka da njegujemo bratsku slogu i povjerenje...« Privredni rad u zemlji treba podizati i zbog toga da bi bili manje zavisni od inostranstva u pogledu dovoza robe.

Obećavši da će na izloženom programu raditi koliko budu znali imogli, pokretači »Bošnjaka« očekuju od svojih prijatelja da će ih pomoći dopisima i člancima, takođe i savetima, odnosno poukama. »Za nas nije nužno« – kažu dalje – »da ima svaki, koji će nam pisati Haririno ili Nerkesino pero, nama je dosta i zadovoljni smo, ako su naši dopisnici kadri sami svoje dobre misli i istinite događaje razumljivo na ćage prenijeti, jer ni sami ne trpimo visokog štila u našem listu, pošto je

ponajviše namijenjen muhamedovcima, među kojima bi bilo malo ljudi, koji bi nas razumjeli, kad bi pisali u visokom štilu ili kad bi lijepi naš jezik natrusili riječima, nepoznatim u našoj miloj otadžbini.«

Pisac programa poziva na kraju milu braću Bošnjake da se prihvate pera. »Vrijeme je da se prenemo iza sna i da se stavimo na branik naših prava i interesa. Slomimo krila klevetnicima i onim prividnim prijateljima, koji hoće da nas na tanak led navedu. Pokažimo im da smo ljudi štovanja vrijedni, kao što su i naši djedovi bili.« Kao što se stari Bošnjak nije nikad za drugim povodio, nego vazda prednjačio i druge predvodio, tako i mi danas – apeluje list na svoje čitaoce – treba da budemo dostojni potomci naših Sokolovića, Okupovića i Herceg Ahmed-paše. »Oni su u svojem vaktu branili svoj dom nadžakom i bistrim razumom, a nama je donijelo vrijeme, da sebe branimo i svoj obraz osvjetlamo pismom i naukom.« U to ime list poziva »milu braću dične Bosne i Hercegovine« na saradnju i obećava da će svakog raširenih ruku primiti. »Krećimo naprijed u svim granama kulture, puni pouzdanja i uvjerenja, da nas čeka sjajna budućnost, koju nam zajamčuje naš prirođeni karakter i položaj, i naša starina.«

Blagonaklono držanje »Bošnjakovo« prema režimu kao da se samo od sebe podrazumeva, pa se o njemu u članku ne govori niti to naročito obrazlaže. A osim toga, izloženi programski stavovi nisu i jedini. Naprotiv, oni će u toku izlaženja lista biti dopunjeni novim detaljima koji će po mnogo čemu izazvati reagovanje jugoslovenske javnosti. To se odnosi pre svega na širenje ideje o bosanskoj naciji.

* * *

Na opšte proteste u jugoslovenskoj javnosti, srpskoj i hrvatskoj u prvom redu, posebno je naišla pesma *Bošnjaku* mladog S. B. (Safvet-bega Bašagića), objavljena u drugom broju »Bošnjaka« među raznim prilozima kojima se pozdravlja pojava novog muslimanskog lista u Bosni i Hercegovini. Reagovanje na koje su naišli neki stihovi iz te pesme nametnulo je listu potrebe da za Bašagićevu interpretaciju Kalajeve teze o bosanskoj naciji, izraženu tim stihovima, pokuša naći i neko razložno opravdanje.

Izlažući svoj stav o bosanskoj naciji u uvodnom članku *Svačije poštujemo a svojim se dičimo* (I/1891, br. 4) »Bošnjak« se najpre tuži kako je zbog objavljene pesme i prvih brojeva napadnut s raznih strana, »graknuše« – kaže – »na nj novine iz susjednih zemalja kao na bijelu vranu«, pa se on sada brani od tih oštrih kritika i silnih prigovora. »Znali smo mi već odavna da nekim izvjesnim krugovima ne ide u račun da se Bošnjak i Hercegovac znade pobrinuti sam za se i za svoju budućnost.« List ističe da oni neće više igrati u kolu kako im drugi sviraju, jer se i sami znaju kretati u kolu po svom običaju kako je za njih najkorisnije, i što je glavno, naglašava se, danas su u Bosni takve prilike da mogu »po svojoj volji slobodno i rahat živjeti«.

S imenom naroda je, kako se zna, najuže skopčano i ime jezika, a on se – ističe »Bošnjak« – kod nas zove samo bosanski jezik. »Mi se

ponosimo time, da je upravo naš jezik, a iz naše otadžbine uzet za osnovu književnog jezika naših komšija Srba i Hrvata.« Sledeći ovu misao, člankopisac se poziva na znamenite jezikoslovce (Vuka, Daničića, Gaja), koji ovaj jezik prenesoše u književnost i prezvaše jedni srpskim a drugi hrvatskim imenom, dok o nazivu bosanskom nema nigde ni pomena. »Ali mi nikako ne razumijemo, zašto naziv, što su ga oni našem jeziku po svojoj volji, a bez našeg pitanja dali, sada nama po što, po to hoće da nametnu, pa nam čak brane, da mi u našoj vlastitoj kući svoj jezik označujemo imenom našeg naroda.«

U završnom delu članka kaže pisac da bosanski muslimani ne preziru narodnost srpsku ni hrvatsku i da neće nikad poreći da su i sami od plemena jugoslovenskog. »Ali uvijek ostajemo Bošnjaci kao što su nam bili i pradjedovi i ništa drugo.« Naši prijatelji Jovo i Ivo oko nas su se među sobom zakrvili kao dva najveća dušmanina. »Kad bismo prigrlili jednoga, šta bi rekao drugi, za to je najbolje svakom svoje, pa mirna Bosna.« Pozivajući se i na neke narodne poslovice (»Svaka tica svome jatu, al' bez brata teško bratu«), kaže pisac najposle: »Pa kako da ostavimo baštinu svojih šukundjeda našu milu bosansku narodnost.«

Ostvarenje muslimansko-bosanskog programa, svoj osnovni zadatak, »Bošnjak« nastoji već rano da proširi i upotpuni novim, uzgredno datim stavovima, koji će praktično utirati put jednoj dobro smišljenoj političkoj koncepciji u interesu vlastodržaca. U pitanju je ideja o bliskosti muslimana s katolicima Hrvatima, tzv. muslimansko-hrvatska komponenta u bosanskom političkom programu, koja zbog neobičnosti nije muslimanskom stanovništvu u to vreme programski ni izlagana, iako je na više načina proturana pa i zastupana.

* * *

Od prvog dana »Bošnjak« u svakoj prilici istupa kao branilac, zastupnik muslimanskog življa i takav stav ponekad upadljivo podvlači. Tako se list, na primer, već u prvo vreme žali na postupke nekih stranaca prema domaćem svetu, Bošnjacima, posvećujući ovom pitanju zaseban uvodni članak *Neki stranci prema Bošnjacima ili šešir prema fesu i saruku* (I/1891, br. 3), dok u novom uvodniku *Mi smo preči od tuđina* (I/1891, br. 11) ustaje protiv glasova o naseljavanju stranih seljaka u Bosni. Posebne napise posvećuje hadžijama (I/1891, br. 4), otvaranju muslimanske veroučiteljske škole Dar-ul-mualimina (I/1891, br. 17), srpskim novinama i bosanskim iseljenicima, pri čemu se naročito obara na pisanje srpskih novina o izbeglom Derviš-begu Ljuboviću, za koga kaže da je »poznati izdajica svoje vere i svog roda« (I/1891, br. 20) itd.

Tezu o bosanskoj narodnosti »Bošnjak« je prvih godina zastupao u svakoj prilici i tim, tobože iz naroda, pružao podršku Kalajevom pokušaju rešavanja nacionalnog pitanja u Bosni. Tako, na primer, u članku *Ne dajmo se* odgovara napadačima zbog poznate Bašagićeve pesme, ističući da muhamedanci treba da ostanu verni svojoj bosanskoj narod-

nosti (I/1891, br. 20). Povodom neke izjave četvorice muslimana u pravaškoj »Hrvatskoj«, list ustaje protiv tvrđenja da su muslimani Hrvati jer »Bošnjak muhamedovac ne zna druge narodnosti osim bosanske« (I/1891, br. 22). Kad zvanični »Sarajevski list« objavljuje da je u Vrhovnom sudu imenovan jedan činovnik »tumačem za srpsko-hrvatski, njemački, mađarski i italijanski jezik«, »Bošnjak« je u neprilici kako treba razumeti te reči. »Nije jasno, da li se u ovoj objavi naziva naš bosanski jezik »srpsko-hrvatskim« ili se tako priznaje razlika srpskog i hrvatskog jezika od bosanskog, te će ovaj tumač prevađati sa srpskog i hrvatskog na bosanski jezik i obratno.« Poziva se na to da je Zemaljska vlada priznala bosanski jezik i za srednje škole *Gramatiku bosanskog jezika* sama izdala (I/1891, br. 23). Ustaje »Bošnjak« i protiv jedne vesti u listu »Bosnische Post«, gde se javlja da se na nekoj školskoj zabavi u Livnu deklamovalo na nemačkom i hrvatskom jeziku, pa se s čuđenjem pita kako je ta novina mogla »ovaku protunaravnu pogrešku napisati« i da li ona zna u kojoj zemlji izlazi (II/1892, br. 52). Itd.

Pozivao se »Bošnjak« za bosanstvo i na fra Antuna Kneževića, koji se do kraja nacionalno priznavao samo Bošnjakom, navodeći često njegove argumente u korist bosanstva, kao i na tobožnjeg Srbina (u stvari Nemca) Ignjata Soprona i njegovo pisanje o bosanstvu u »Sarajevskom (treba: Bosanskom) vjestniku« još za turskog vremena.

Sledeći bosansku liniju, »Bošnjak« u svojim napisima ističe i izvesna preimućstva koja je muslimanski elemenat u Bosni i Hercegovini u odnosu na ostale narodne grupe do danas zadržao, sačuvao. Ovo mišljenje, više puta u raznim prilikama pominjano, iskazano je verovatno najjasnije u uvodnom članku pod naslovom *Kuda to vodi?...,* u kome se povodom nekih izgreda koji ne služe na čast sarajevskom građanstvu, pored isticanja zajamčene jednakosti svih veroispovesti, kaže izrično na kraju: »Ne treba zaboraviti, da je u ovoj zemlji od davnine bio gospodujući elemenat muhamedanski, elemenat s kojim se mora i danas u prvome redu računati. Taj elemenat i danas je u zemlji u većini, on je i najimućniji i najlojalniji, te će svakoga misaonoga čovjeka već i zdrav razum uputiti, da je vladajućim krugovima stalo najprije do toga, da taj elemenat uščuvaju, te sve naumljene navale na njega zapriječe, a ako su učinjene strogo kazne« (II/1892, br. 18). U sličnim idejama su, očigledno, i vodeći režimski ljudi, samo što se oni pri tome rukovode ne interesima muslimanskog življa nego isključivo svojim težnjama i planovima.

Na liniji iznetog muslimanskog programa bio je svakako i ostali sadržaj »Bošnjakov«, s početka raznovrstan i na svoj način zanimljiv. Tako je već prvi broj doneo mnoge vesti, preglede i razne beleške, među njima i kraći članak *O našim mektebima,* zatim, u rubrici »Prosveta« pažnje vredan članak *O bosanskoj književnosti,* u kome je prvi put kod nas prikazan rad bosanskohercegovačkih muslimana koji su pisali na našem i nekim istočnim jezicima, dok je u podlistku, kome se najpre obraća dosta pažnje, objavljena pesma Riza-bega Kapetanovića *Pozdrav Bošnjaku,* uz to i »Iskrice« iz *Istočnog blaga* u prevodu Mehmed-bega Kapetanovića.

I ostali brojevi »Bošnjaka« iz prvog vremena odlikuju se sličnim raznovrsnim sadržajem, kako u pogledu književnih i zabavno-poučnih priloga tako i po mnogobrojnim političkim člancima i dopisima iz unutrašnjosti. Pesama je najviše objavio Riza-beg Kapetanović (u većini brojeva), a pored njega s pesmama se javlja i Safvet-beg Bašagić, koji je kao gimnazista revnosno sarađivao u listu, izvornim i prevedenim prilozima, pod raznim pseudonimima i inicijalima (Šestokrilović u više kombinacija, Ljuti Hercegovac, S. B. i dr.), zatim Edhem Mulabdić pod pseudonimom Ašik Garib, A. R. Kapetanović iz Vitine i nekoliko anonima (Žarivoj, A. H. i dr.). Pripovedačka proza zastupljena je s početka pretežno prevodima iz istočnih književnosti (prevodioci S. Bašagić, H. Muhibić, Ibrahim ef. Repovac), a objavljuje se i po koja narodna pripovetka (Sadik Ugljen), kao i izvorni prozni ogledi Edhema Mulabdića *(Komadić šale)* i Mehmeda Ali-bega Kapetanovića *(Život i smrt).*

U isto vreme »Bošnjak« je donosio više kulturno-istorijskih i političkih članaka, biografija turskih paša, vezira i književnika, koje je anonimno pisao ili prevodio Safvet-beg Bašagić, pored urednika H. Muhibića, takođe vrlo delatnog na tom polju, uz to i poneki kritički književni prikaz (na primer, nepovoljna ocena o *Dahirama,* zbirci pesama Jovana Ilića), dok je neke kulturno-istorijske članke prenosio iz časopisa »Glasnik Zemaljskog muzeja« (članak *Aladža džamija u Foči).* Dosta pažnje list je obraćao pitanjima iz praktičnog privrednog gazdovanja, donoseći nepotpisane mnoge članke, prikaze i uputstva pod zajedničkim naslovom »Narodno gospodarstvo«, a ponešto i o zdravstvu (bolestima i lečenju). Posle godinu dana, pred kraj urednikovanja Hilmija Muhibića, javlja se i po koji saradnik nemusliman (Ivan Klarić), dok u uvodniku *U hatar istine* kao »Glas iz Bosanske Krajine« potpisani »Pravoslavni Bošnjak« ustaje protiv Srbije.

* * *

Ali, nezavisno od svog bosansko-muslimanskog opredeljenja, »Bošnjak« je od početka dobijao izvesna obeležja po kojima je, nasuprot oštrog udaljavanja od pravoslavnih Srba, svoju bliskost prema katoličkim Hrvatima sve otvorenije potvrđivao. Može se reći da je to, u skladu s režimskim težnjama, dolazilo do izražaja na više načina, od kojih neke treba ovde bar spomenuti.

Već spoljašnjim izgledom »Bošnjak« je odavao svoj politički smer i težnje. On je štampan samo latinicom, pismom koje je okupaciona uprava autoritetom vlasti nametala i nametnula muslimanima, što je u to vreme predstavljalo svakako pitanje od političkog interesa. I dok je takav postupak s odobravanjem primljen u hrvatskoj štampi, srpski listovi su bez izuzetka osuli paljbu zbog latinskog pisma na pokretače i svoje prigovore potkrepljivali istorijskim i političkim razlozima. »Zamjeramo mu takođe« – pisala je među prvima »Bosanska vila« – »i što je izabrao latinicu, kad to nije naše slovensko pismo, a on se bar ponosi imenom slovenskim.« Ukazujući da ta slova nisu znali ni njihovi očevi i dedovi, »Vila« nastavlja: »A vi sinovi njihovi, zar se ne stidite sjeni vi-

teških jeh otaca svojih, zar se ne bojite proklestva njihova.«[7] Protiv latinskog pisma u »Bošnjaku« ustajao je slično i Stražičićev »Napredak«, a takođe i neki izvanbosanski srpski listovi.[8]

»Bošnjak« je, naravno, nalazio opravdanja za svoj postupak u pogledu odabranog pisma. Odgovarajući »Napretku« na prigovor da se okitio latinicom »kao baba na Ivanj-dan uvehlom dračom«, obesnažuje on to tvrdnjom da je latinsko pismo danas pismo kojim se služe svi izobraženi narodi u Evropi i Bošnjak, kao što svako zna, nije se nikad kitio uvehlom dračom već svojim junačkim i svetlim oružjem. »A sad ćemo se kititi sa onim sretstvom, kako nećemo iza susjednih naroda u tragu izostati, pa da nam se neko i ispod brka posmjehuje« (I/1891, br. 4). Karakteristično je da list na istom mestu odgovara vrlo žučno i neodmereno, neozbiljnim tonom na prigovore sa srpske strane da piše hrvatskim narečjem i da unosi reči koje su nepoznate u Bosni.[9]

Neosporno je da su i pojedini saradnici imali uticaja na »Bošnjakove« nacionalno-političke stavove. Većina njegovih poznatijih saradnika iz muslimanskih redova samo prolazno se napajala na mutnim vodama bošnjakluka i povlačeći se, pre ili kasnije, iskazivala javno svoju hrvatsku orijentaciju. Dovoljno je o tome ovde podsetiti da su u prvo vreme vrlo revnosno sarađivali u »Bošnjaku« upravo Safvet-beg Bašagić, Riza-beg Kapetanović i Edhem Mulabdić, trojica mladih ljudi koji će se brzo afirmisati kao hrvatski književnici. Pa i kasnije, list će nalaziti saradnike među muslimanima s hrvatskim nacionalnim opredeljenjem ili kojima je to opredeljenje blisko; srpski orijentisani muslimani bili su veliki protivnici »Bošnjaka«, koji ih je u raznim prilikama oštro napadao.

I na druge načine »Bošnjak« je prema Hrvatima pokazivao veću tolerantnost nego prema Srbima. Potvrđuje to najbolje sledeći primer. Poput »Glasa Hercegovca«, i ovaj list je još prve godine u uvodniku

[7] »Bosanska vila«, VI/1891, br. 14, str. 220-221. U narednom broju »Vila« opet govori o pismu »Bošnjakovu« i kaže, pored ostalog, da bi trebalo da list ustupi mesta i ćirilici jer mnogi muslimani, osobito doseljenici iz Srbije i begovi, čitaju i pišu ćirilicom. Kaže da i »Vila« ima lep broj pretplatnika među muslimanima, »a imamo hvala Bogu i saradnika Muhamedovaca, sa kojima se ponosimo«. Navodi još da ćirilicu uče i muslimanska deca po školama. I najposle: »Ta nije li neke godine i sam vlasnik ‚Bošnjaka' i poznati književnik Kapetanović mislio da pokrene list bosančicom? Nije li se za bosančicu borio u komisiji za školske knjige? A sad? Otvorite dobro oči braćo Muhamedovci kuda idete, jer se bojimo da ne zabasate« (»Bosanska vila«, VI/1891, br. 15, str. 238).

[8] Tako novosadski »Branik« pobija tvrdnju da svi muslimani danas pišu latinicom i kaže, pored ostalog, da se i sâm Kapetanović doskora u privatnim poslovima služio ćirilicom i tek skoro latinsko pismo naučio. A onda podvlači: »Znaš li beže, da za turskog vakta ne bjaše u zemlji druge pismenice do arapsko-perziske i srpske ćirilice u privatnim trgovačkim, pa i javnim poslovima?! Zar nisu zvanični listovi turskom i srpskom jazijom štampani bili?! Zar nisu odluke tadanjih trgovačkih sudova istim ovim pismenicama donašane bile?!« (»Branik«, VII/1891, br. 75, jun 29 – jul 11).

[9] »Valjda bi htjeli neki srpski jezikoslovci, da pišemo: ‚Hamet haga Harnaut ujaa u an i donese verman'. Kad bismo ovijem narječjem pisali, malo bi nas ko od naše braće Bošnjaka razumio, već moramo pisati, kako naš narod govori, a to je: ‚Ahmed aga Arnaut ujaha u han i donese ferman'. Pa bilo to hrvatski ili srpski« (»Bošnjak«, c. br.).

Svačije poštujemo a svojim se dičimo izbacio krilaticu da ime Srbin predstavlja zapravo samo versku a ne i nacionalnu oznaku, s kojom će u zaostaloj, verski fanatizovanoj sredini dugo operisati s naglaskom da muslimani upravo zbog toga ne mogu biti Srbi. Takav slučaj nije, naravno, s imenom Hrvat. Utvrdio je »Bošnjak«, tumačeći istorijske pojave, da je paša i velikih vezira bilo i Srba i Hrvata, i da su se Hrvati vazda zvali svojim narodnim imenom (na primer, Hrvat Omer-paša (?), takođe Kujundži-Hrvat Mehmed-paša, za koga se kaže da nije tajio svoje pravo ime – nisu ga zvali Bošnjakom nego Hrvatom), i potom doslovno nastavio: »A što se tiče Srba, budući da je srpstvo skopčato s vjerom, bila bi uvrjeda, nazvati jednoga turskoga pašu Srbinom, zato nema običaja ni danas, nazvati jednoga muslimana Srbinom« (I/1891, br. 24). Ovo ničim potkrepljeno mišljenje je godinama u raznim varijacijama proturano i u nepoverljivim muslimanskim masama raspirivalo stara antagonistička osećanja.

Zbog političkog stremljenja bosanskohercegovačkih Srba prema Srbiji, takođe i Crnoj Gori, »Bošnjak« je prema tim nezavisnim državama zauzimao krajnje negativan politički stav i u njima iznalazio i na svoj način tumačio, isticao sve nepovoljne pojave i događaje. I kada, na primer, upoređuje postojeće prilike u Bosni i Srbiji, list će sa zadovoljstvom isticati da je u Bosni u mnogim pravcima ostvaren veći napredak nego u Srbiji.

* * *

Usmerenost »Bošnjakova«, prilično jasna po osnovnim nedovoljno usaglašenim težnjama, odredila je i ponešto različite stavove koje će prema njemu zauzimati srpski i hrvatski listovi, iako je sama misao o posebnoj bosanskoj narodnosti s obe strane najodlučnije odbijana.

U hrvatskoj štampi je blaži stav prema novom muslimanskom organu zauzeo list bosanskih franjevaca, koji je pozdravio pokretanje »Bošnjaka«, uveren da će se list držati obećanog umerenog programa i svoj glavni zadatak vršiti zastupanjem muslimanskih i pokrajinskih interesa, ne upuštajući se ni u kakve polemičke rasprave ni razmirice. Pre nego »Bošnjaku« poželi svako dobro, a i božji blagoslov, list će još kazati: »Našem narodu treba liepe sloge, dobre pouke i umnih naputaka, a ne napuhane polemike, stravstvenih napadaja i osobnih hira, koje hoće naduti pojedinci svakom da narinu.«[10] Pa i kasnije, kada je bilo jasno da se »Bošnjak« ne drži umerenog smera, franjevački list će mu zameriti samo za jezik, ukazujući da »Bošnjak« ne piše, kako se hvalio, »svojim liepim bosanskim jezikom«.[11]

Kada se pročulo da će u Sarajevu biti izdavan muslimanski list »Bošnjak«, mostarski »Glas Hercegovca« se tome, kako kaže na jednom mestu, veoma obradovao očekujući da će novi list raditi »za čistu hrvatsku stvar«. A kada se zatim pokazalo da muslimanski list nije po-

[10] Glasnik jugoslavenskih franjevaca, V/1891, br. 7, str. 119.

[11] Glasnik jugoslavenskih franjevaca, VII/1893, br. 2, str. 32-34.

šao očekivanim putem, bio je zbog toga od pomenutog hrvatskog lista više puta napadnut. »Bosna je« – kaže se u jednom uvodniku – »pokrajina kao i druge njezine sestre, Hercegovina, Dalmacija, Istra itd., pa koji to naobražen sin od tih pokrajina misli ili drži da nazove jezik drukčije osim hrvatski.« Ne može se on nazivati po pokrajinama, taj jezik nije se rodio u Bosni, a opet svak vidi da smo jedan narod s onim Dalmacije, Slavonije i dr., pa po čemu se on može zvati bosanskim? »Zar što ga je Osmanlija, nepoznajuć našu povjest, a niti mu je stalo do toga bilo, prozvao po Bosni bosanskim, pa zar da se i mi za tim povodimo i da ni najmanje negledamo njegovo porieklo...«[12]

U jednom kasnijem napisu, »Glas Hercegovca« je objasnio svoj stav u vezi s pokretanjem muslimanskog »Bošnjaka«. Pre pojave Bašagićeve pesme nije se moglo naslutiti da bi »Bošnjak« išao za tim da između Hrvata i Srba stvara treću narodnost, »ili da bolje reknemo, da nastoji kako bi Bosnu i Hercegovinu lišio svojega slavnoga historičnoga hrvatskog imena.« Uveren u opravdanost svoje teze o nacionalnom bosanstvu, »Bošnjak« je mirovao i nije nikog pobijao sve dok njegova vlasnika nije napao list »Velika Srbija«, posle čega se sav okrenuo protiv Srba. »Sjećam se« – kaže člankopisac, bez sumnje Ivan Milićević Aziz – »da su tada oni koji se ne po narodnosti nego po vjeri u Bosni nazivlju Srbima, vikali na ‚Bošnjaka' da je veći Hrvat nego ‚Obzor' što izlazi u Zagrebu! Mi to priznajemo da je bio – sa srbskog gledišta, ali mi koji smo shvatili zadaću ‚Bošnjakovu' nismo se veselili toj jadikovki bosanskih Srba. Mi smo znali da ‚Bošnjak' mora i na Hrvate navaljivati pa smo čekali kada će i kako će započeti.« Ali novine hrvatske a ni uopšte Hrvati ne dadoše »Bošnjaku« prilike za napad, »stoga je neprestano derao Srbe«. Najposle je i na Hrvate došao red kada je zadarski »Narodni list« izneo u jednom članku tvrdnju da se i »Bošnjak« i »Glas Hercegovca« podupiru iz jedne iste kase (tj. vladine). »Od toga vremena maršira je ‚Bošnjak' ponosno između Hrvata i Srba i napadao i jedne i druge.« Prelazeći zatim u istorijska razmatranja, pisac na kraju proizvoljno, bez ikakva dokaza, tvrdi da je čak i prvotna »uža Bosna« (ona do Vranduka) bila »samo druga banovina države Hrvatske«.[13]

Na sličan način su i ostali pravaški listovi ustajali protiv objavljenog bosanstva i, negirajući Srbima svako pravo u Bosni i Hercegovini, povlađivali muslimanskim posebnim težnjama. O nekim bosanskohercegovačkim pitanjima, naročito u vezi s položajem i stavom muslimanskog stanovništva, raspravljao je tada Ivan A. Milićević u nizu članaka koje je objavljivao u zagrebačkom pravaškom listu »Hrvatska«.

U jednom zapaženom uvodniku i zagrebački »Obzor« je razložno pobijao »Bošnjakov« stav, ističući da bosanske narodnosti nema. Pisac i na okupiranu Bosnu i Hercegovinu primenjuje misao o srpskohrvatskom narodnom jedinstvu, ali joj daje posebno, svakako zanimljivo objašnjenje. Naglašeno je da u Bosni i Hercegovini postoji samo jedna na-

[12] »Glas Hercegovca«, VIII/1891, br. 81, studeni 28.

[13] »Glas Hercegovca«, IX/1892, br. 6, siečanj 25.

rodnost i jedan jedini jezik, koji Hrvati nazivaju hrvatskim a Srbi srpskim jezikom. Ali u Bosni »Obzorov« uvodničar, i pored tolerantnosti koju ima prema Srbima, daje prednost Hrvatima već zbog toga što je zemlju okupirala Monarhija, u okviru koje žive Hrvati i u okviru koje ovi hoće da svoju domovinu ujedine i učine samostalnom. To nikako ne znači da Srbima u Bosni, isto kao i onima u Hrvatskoj, ne bi bilo priznato pravo na ime i nacionalno opredeljenje. Prema ovom mišljenju, Srbima nema budućnosti a ni mogućnosti za pravilan razvojni put nego pod okriljem hrvatskog državnog prava. »Bosna će ostati Bosna i bez ‚Bošnjaka'.

Od dvaju elemenata – hrvatskoga ili srbskoga prevladati će onaj koji bude kulturniji. S toga mi Hrvati nemamo da se bojimo.« Da potvrdi stav da su Hrvati kulturniji od Srba, pisac je naveo mišljenje nekog Francuza, prijatelja i Srba i Hrvata.[14]

Srpski listovi su vrlo žučno odgovorili na pisanje »Bošnjakovo«, pobijali naročito misao o postojanju novog slovenskog naroda i isticali istorijsko pravo Srba na Bosnu, u kojoj, prema pisanju tih listova živi srpski narod pocepan u tri vere. U tom javnom odbijanju i prepirci »Bosanska vila« se pozivala na mišljenje slavnih naučnika Miklošića, Jagića, Majkova »i stotinama drugijeh«, pa čak i na samog ministra Kalaja[15] i vladina savetnika Milera, koji to izričito potvrđuju, a onda gnevno uzviknula: »U opšte nama se ni malo ne sviđa tako drsko ponašanje i pisanje ‚Bošnjakovo', jer nam dobra donijeti neće, a svađom našom uvijek će se treći okoristiti.« Ipak »Vila« ne zna pravo stanje o vezama lista sa režimom, pa čak izražava nadu da će se izmeniti pisanje »Bošnjakovo«, pošto poznaje urednika lista. »On je valjan i pošten, pa će primiti ove nekolike riječi, ne kao ukor, već kao nasijat, pa se nadati da će u naprijed ‚Bošnjak' poći ljepšim putem, koji vodi sreći i napretku – tako da ćemo se svi moći vremenom podičiti ovijem listom.«[16] Naravno, do toga nije došlo, i »Vili« će se češće pružiti prilika da se sa sličnim prigovorima i primedbama vraća na ovu stvar.

[14] »Obzor«, XXXII/1891, br. 270, studeni 24. – Protiv težnje Hrvata da kao kulturniji zadobiju vodeću ulogu među Jugoslovenima ustala je »Bosanska vila« u jednoj beleški povodom pokretanja Harambašićeva »Balkana« (»Bosanska vila«, I/1886, br. 1, str. 14).

[15] Za pozivanje na Kalaja o srpstvu u Bosni, koliko god to neobično izgledalo, Kašiković je imao puno opravdanje. U svojoj *Istoriji srpskog naroda* (1877) Kalaj je o tome pisao s naučnim pretenzijama (prema prevodu profesora Gavrila Vitkovića):

»Oblasti što ih zauzeše Srbi, kao što se vidi iz onog što rekosmo, bejahu odvojene od hrvatskoga zemljišta na severu i zapadu rekama Savom i Vrbasom. Od izvora Vrbasa, pravcem na Imotsko jezero, do ušća Cetine, duž Jadranskog mora, dopiraše srpska država. Od ovud pa do Bara bijaše granica Jadransko more« (Venijamin Kalaji, *Istorija srpskog naroda,* Beograd 1882, str. 17).

»Po tom je u novoj postojbini Srba bila i današnja Bosna, osim severozapadnog kraja, koji se još i sada zove Turska Hrvatska, a u ono vreme bila je u rukama hrvatskoga plemena, zatim najveći dio Hercegovine, južne Dalmacije, cela Crna Gora, severna Arbanija, Stara Srbija, ili ceo Novo-pazarski pašaluk, i severni okruzi prizrenskog pašaluka, najposle današnja Srbija, osim onih okruga preko Morave« (Kalaji, nav. delo, str. 18).

[16] »Bosanska vila«, VI/1891, br. 14, str. 220-221.

Znam da je »Bošnjakovu« ideju o bosanskoj naciji pobijao i najoštrije napadao i Stražičićev »Napredak«, koji je tada u Sarajevu jednom sedmično u srpskom tonu izlazio, ali nisam u mogućnosti da iznesem doslovno tekstove koji bi to potvrdili.

Slično, samo još otvorenije, napadali su »Bošnjak« srpski listovi čije pisanje nije ograničavala cenzorska olovka bosanskog režima. Tako se novosadski »Branik«, beležeći pojavu »Bošnjakovu«, u dužem članku oborio žestoko na pokretača lista Mehmed-bega Kapetanovića, tvrdeći da se prema prošlosti toga čoveka može načisto biti kakvom će cilju njegov list da služi. »Taj ‚graf od Vitine' – bacio se sada i na žurnalističko polje, da svoje političko majmunstvo svestrano obeleži, da nam evo i na usta svoga lista kaže, kako se tobož muhamedanski interesi u čisto vladinom pravcu neguju.« Pisac prebacuje i oštrim rečima zamera Kapetanoviću što za ljubav savetničkog imena, koje nezasluženo nosi i prima za to platu prodaje svoj rođeni narod nastojeći dokazati »da u Bosni živi narod bosanski a ne srpski, i da se u Bosni bosanski a ne srpski piše i govori«. Prikazivač je uveren da ovaj list neće uređivati ni Kapetanović a ni urednik Muhibić, nego će vlada da preko svojih ljudi diktira pravac lista. Znaju to muslimani, »stoga pokretanje toga lista kod muhamedanaca nije našlo nikakva odziva, šta više javno se negoduje«.[17]

Kao »Branik«, i ostali srpski listovi sa strane (»Zastava«, »Srbobran«, »Srpski glas«, »Velika Srbija« i dr.) pisali su tada a i kasnije na sličan način o »Bošnjaku« i na nj se posebno obarali što pod firmom bošnjaštva razbija i slabi srpstvo.

* * *

List »Bošnjak« bio se već ustalio i dobio svoju fizionomiju kada se, posle nešto više od godinu dana, povukao prvi urednik Hilmi Muhibić i mesto njega za urednika došao Edhem Mulabdić, učitelj u nedavno otvorenom Dar-ul-mualiminu. Kao razlog za ovu iznenadnu promenu navedeno je, u ime objašnjenja pretplatnicima i javnosti, da je Muhibić »od nekog vremena opterećen ogromnim vakufskim poslovima«,[18] čime su, verovatno, pre prikrivani sukobi koje je u redakciji izazivao skriveni, od vlade određen glavni urednik nego što je kazivano i tumačeno pravo stanje. Ipak, teško je reći da li je to bio i jedini razlog promena u uredništvu.

Novi urednik Edhem Mulabdić (1862-1954), iz Maglaja, svršio je u rodnom mestu mekteb i ruždiju, zatim je na nekoliko godina po okupaciji postao muktar u Maglaju i sâm naučio latinsko pismo i nešto nemačkog jezika, a onda godine 1887, već kao zreo čovek, došao u Sarajevo i redovno svršio trogodišnju Učiteljsku školu. Učiteljovao je prvu go-

[17] »Branik«, VII/1891, br. 75, jun 29 (jul 11).

[18] »Bošnjak«, II/1892., br. 32, avgust 11. Od ovog broja novi urednik Mulabdić potpisuje za list.

Hilmija Muhibić

dinu u Brčkom, a od 1891. godine služio u Sarajevu, najpre kao učitelj u Dar-ul-mualiminu, posle kao upravitelj Više devojačke škole, nastavnik i ekonom Šerijatske sudačke škole, školski nadzornik. Pored redovnog posla, Mulabdić je u Sarajevu ne samo dao više književnih ogleda nego i aktivno radio na kulturno-prosvetnom podizanju muslimanskog življa, uz to i politički prišao poznatom oportunističkom muslimanskom krugu koji se tada javno isticao. Bio je među osnivačima kulturnog društva »Gajret« (1903), takođe i organizator prve društvene zabave, ali je ovo društvo zbog nacionalne obojenosti rano napustio i kasnije, posle prvog

svetskog rata, osnovao s grupom političkih istomišljenika novo muslimansko kulturno društvo »Narodnu uzdanicu« (1923), na čijem čelu će stajati sve do njegova ukidanja (1945). Isto tako je bio među osnivačima prvog muslimanskog časopisa »Behar« (1900) i u njemu nekoliko prvih godina i urednik. Od političkog rada pomenuću da je po izboru za narodnog poslanika (1920) delovao nekoliko godina u beogradskoj Narodnoj skupštini kao član poslaničkog kluba Jugoslovenske muslimanske organizacije.

Važniji je svakako Mulabdićev književni rad, za koji se zainteresovao kao učiteljski pripravnik. Razvijajući posle premeštaja u Sarajevo veću književnu delatnost, on je brzo izašao na glas kao jedan od prvih pripovedača među bosanskim muslimanima. Sarađivao je u više listova (»Bošnjak«, »Sarajevski list«, »Nada«, »Bosanska pošta«, »Behar«) i izdao zasebno romane *Zeleno busenje* (Matica hrvatska, 1898) i *Nova vremena* (Mostar, 1914), uz to i zbirke pripovedaka *Na obali Bosne* (Matica hrvatska, 1900) i *Crtice* (Sarajevo, 1907). Iako se formirao pod uticajem hrvatskih romantičara, on je u svojim romanima i pripovetkama dosta verno opisivao život muslimanskog patrijarhalnog sveta u prelomnom posleokupacionom vremenu, ističući njegov konzervatizam zbog koga u novim uslovima srlja neizbežno u propast. Ogledao se i u drami, iako s manje uspeha, pa je izdao nekoliko aktovki *(Miraška – Bogata baštinica, Svak na posao, Teška vremena)* i dramu *Đerzelez Alija.* Pored toga, Mulabdić je još pisao članke iz muslimanskog života, razne dopise, putopise, čak i nekoliko pesničkih ogleda. Bavio se u prvo vreme i skupljanjem anegdota, pa je tada izdao i jednu svesku originalnih i prevedenih šaljivih crtica pod naslovom *Rukovijet šale* (Sarajevo, 1893).

Jedan od vrednih saradnika »Bošnjakovih« iz prvog vremena, Edhem Mulabdić je bio nov čovek u redakcijskom poslu, bez iskustva i neophodnog znanja, pa ne može biti nikakve sumnje da je Jozo Čebular i za njegova vremena bio glavni faktor u redakciji. Vidi se to već na prvi pogled, po načinu uređivanja lista, jer »Bošnjak« i sada, kao pre, ima stalne rubrike s političkim i drugim člancima, dopisima, domaćim vestima, feljtonima i ostalim rubrikama koje su u svakom broju manje-više zastupljene. I ne samo da u uređivanju nije bilo nikakvih promena, nego je list i produžio da na isti način zastupa i širi ranije izložene, već prikazane političke ideje, sada kao nešto već ustaljeno i nepodložno diskusiji. Na liniji utvrđenog muslimanskog programa razmatrane su i dalje muslimanske specifične teme u raznim političkim napisima, kao i u dopisima mnogih dobrovoljnih saradnika iz zemlje. Pokazuju jasno svi ti materijali da je politička koncepcija lista ostala u istim starim okvirima i da u tome nije došlo ni do kakvih promena.

Kao u ostalom delu, i kod kulturne rubrike Edhem Mulabdić je pri redigovanju »Bošnjaka« išao utabanim stazama i uz pomoć J. Čebulara trudio se da list donosi dovoljno književnih, kulturno-istorijskih, folklornih i sličnih priloga. Uspeo je, može se reći, da u celini proširi krug saradnika za ovo područje, ali ne i da održi stare niti da stekne nove saradnike iz redova poznatijih muslimanskih pisaca, što će se kas-

Edhem Mulabdić

nije osećati sve jače kao nedostatak. Ilustruje ovo već podatak da je u »Bošnjaku« s promenom urednika prestao saradivati Safvet-beg Bašagić, najrevnosniji saradnik lista prve godine njegovog izlaženja, takođe i prvi urednik Hilmi Muhibić, dok se pesnik Riza-beg Kapetanović, posle jedne pripovetke iz istočnjačkog života (II/1892, br. 36-39), samo povremeno, izuzetno javljao. Od književnih radova, u »Bošnjaku« iz ovog

vremena pomenuću da je sâm urednik Mulabdić dao nekoliko proznih priloga, kao *Junaštvo Huse od Moruše* (II/1892, br. 40), *Iz rukovijeti šale* (III/1893, br. 8), *Šilo za ognjilo* (IV/1894, br. 2-3, 5-26), a osim toga i putopisnu skicu *Kiseljak – Fojnica* (III/1893, br. 32-33). Pored ovih, u »Bošnjaku« je tada objavljeno još nekoliko pripovedaka, anonimno pod raznim šiframa ili pseudonimima, od kojih su neke prerade i prevodi uz to i po koji neuspeli pokušaj pisaca nemuslimana. Pesama je sada manje, većinom anonimnih,[19] pored jedne pesme Omer-bega Sulejmanpašića (III/1893, br. 20), koji će protiv »Bošnjaka« kasnije pisati u vršačkom »Srpstvu« i zbog toga pisanja se sudski sporiti s vlasnikom »Bošnjaka«.

Narodna književnost zastupljena je u »Bošnjaku« za Mulabdićeva urednikovanja više nego isprva, samo što među piscima i skupljačima preovlađuju saradnici nemuslimani (Nikola Barišić, Ivan Zovko, Janko Livnjak), a od muslimana javlja se samo Mehmed-ef. Karamehmedović, učitelj. Kulturno-istorijske, folklorne i slične priloge list prenosi sada više nego pre iz »Glasnika Zemaljskog muzeja« (radovi Stevana Delića, Sadik-ef. Ugljena, Nikole Barišića, Mehmed-bega Kapetanovića), i zatim iz novopokrenutog »Školskog vjesnika«, »koji osobito vješto i dobro uređuje g. Ljuboje Dlustuš« (članak Nike Vlašića iz Mostara). Može se još pomenuti da je ocenu Kapetanovićeva prepeva *Avdija* (pesma Jusuf-bega Čengića) dao Mehmed Sejdović (IV/1894, br. 2), koji će se kasnije prozvati Hulusija.

* * *

Samo nekoliko meseci posle izvršene promene u redakciji, povukao se iz »Bošnjaka« i njegov prvi vlasnik, odnosno osnivač. Postavljen od Zemaljske vlade aprila 1893. godine za gradonačelnika Sarajeva, Mehmed-beg Kapetanović je zbog visokog novog položaja smatrao neoportunim da i dalje ostane formalno povezan sa jednim partajičnim listom, pa je vlasništvo »Bošnjaka« predao »u ruke vrijednoga našega rodoljuba gosp. Jusuf-bega Filipovića«, kako je objavljeno u listu na dan kada je promena izvršena.[20] Začudo, objašnjenje dato tom prilikom da stari vlasnik ustupa svoje pravo tobože zbog toga što je »sada preopterećen sa gradskim poslovima«, kako se u istoj belešci podvlači, nije ni ovog puta ukazivalo na pravi razlog, jer ne može biti nikakve sumnje da je Kapetanović, i kao vlasnik »Bošnjaka« i kao gradonačelnik Sarajeva, pre reprezentovao jedno stanje, jednu ideju, nego što je na tim položajima bio opterećen stvarnim poslovima.

Novi vlasnik i potom dugogodišnji urednik »Bošnjaka« Jusuf-beg Filipović (1841-1906), potomak stare begovske porodice iz Zagorja (rođen u Lukovu kod Uloga), pripadao je poznatom sarajevskom krugu

[19] Donoseći anonimno pesmu *Čestitka daidži,* uredništvo kaže u belešci: »Ovu smo pjesmu primili od jednoga našega Bošnjaka, koji ju je ispjevao svojem daidži, koji je veoma uvažena ličnost u Sarajevu, te je na naročitu želju donosimo, neka se vidi, što i naši mladi Bošnjaci umiju« (IV/1894, br. 30).

[20] »Bošnjak«, III/1893, br. 17 april 23.

uglednih muslimana, pretežno feudalnih posednika, pristalica nove uprave. Došao je u Sarajevo već 1860. godine i bavio se zastupanjem stranaka pred vlastima, a taj posao je i po okupaciji nastavio, uz dozvolu generala Filipovića, s kojim je odmah uspostavio srdačne veze koristeći se pri tome i slučajnošću što s njim pored prezimena ima i isto ime.[21] Kao predstavnik muslimanskog stanovništva bio je jedan od članova poklonstvene deputacije koja je iz Bosne i Hercegovine decembra 1878. godine poslana u Budimpeštu i Beč da caru Franji Josifu u ime naroda izrazi zahvalnost za izvršenu okupaciju. Posle uvođenja advokatskog reda u zemlji, on je, iako bez propisanih školskih kvalifikacija, po naročitoj dozvoli položio advokatski ispit pred komisijom sarajevskog Vrhovnog suda, posle čega je u leto 1884. godine, rešenjem Zajedničkog ministarstva finansija, imenovan advokatom za Bosnu i Hercegovinu sa sedištem u Sarajevu. Nije bio mnogo pismen, niti je imao razumevanja za pravilno pisanu reč,[22] ali se, po tvrđenju savremenog hroničara, vazda »isticao svojim oštroumljem, praktičnim znanjem i govorničkim darom« i imao stoga klijentelu iz najširih slojeva.[23] Bio je kroz tri izborna perioda zastupnik u sarajevskoj Gradskoj opštini. Da se ogledao i na književnom polju, svedoči njegova pripovetka *Drugda na sreću čobana vuci koze pojedu,* objavljena u »Bošnjaku« (VI/1896, br. 40).

Vlasnik od aprila 1893, Jusuf-beg Filipović je postao i odgovorni urednik »Bošnjaka« početkom 1895. godine, posle odstupanja Edhema Mulabdića, i na ovim obema funkcijama ostao sve do smrti, krajem marta 1906. godine. List je zatim, da uzgred pomenem, prešao po nasledstvu na Jakuba Ešref-bega Filipovića i pod njegovim vlasništvom i uredništvom pojavljivao se do avgusta 1910. godine, kada je najzad obustavljen (poslednji kao urednici su potpisani: Šukri-ef. Karišiković od br. 18. u 1909, i zatim Muhamed Senan-ef. Softić od br. 11. u 1910. godini do kraja).

Odstupanje Mulabdićevo je u »Bošnjaku« samo zabeleženo i nije ničim obrazloženo, a kako je list s poznatih idejnih pozicija na stari način i dalje uređivan, ni ova urednička smena nije, očigledno, dovela ni do kakvih promena. Vidi se to već iz »Poziva na pretplatu«, štampanog krupnim slovima na uvodnom mestu prvog broja iz 1895. godine, posle preuzimanja uredništva, a u kome se u ime potvrde kontinuiteta propagiranog programa kaže, pored ostalog: »Početkom ove godine počimlje peta godina našega lista, uz koji su sve od prvoga početka, pa

[21] Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave.* Arhiv grada Sarajeva, Sarajevo 1969, str. 111.

[22] Istražujući inicijale i pseudonime u bosanskohercegovačkim listovima, A. Nametak je o pismenosti Jusuf-bega Filipovića zabeležio sledeće: »Upamtio sam od Edhema Mulabdića jednu anegdotu o jeziku ‚Bošnjaka'. Jusuf beg Filipović koji je jedno vrijeme fungirao kao vlasnik i urednik ‚Bošnjaka' nije imao razumijevanja za Čebularev jezik. Nije mogao shvatiti zašto se ne piše ‚him' mjesto ‚im' (dativ zamjenice, ‚oni'). A da je pravilno ‚him' dokazivao je kuranskom izrekom: »‚Bismillahirranim'. Kapetanović ga je ružio što oblike ‚bosanskog' jezika potvrđuje arapskim« (»Bibliotekarstvo«, IX/1963, br. 2, str. 42).

[23] »Sarajevski list«, XXIX/1906, br. 27.

do današnjega dana stajali premnogi rodoljubi u našoj domovini, većinom muhamedovci, koji su shvatili potrebu ovakva lista. Mi im zahvaljujemo, te ih pozivljemo opet, da se okupe oko ‚Bošnjaka', koji će i na dalje vršiti svoju dužnost i zadaću, koju je sebi u početku stavio bio.« Apeluje list i ovom prilikom na muslimansku solidarnost i na kraju, pozivajući i ostale rodoljube da stanu pod njegov barjak, ističe: »Ta poznata je ona stara, da soko bez krila letiti ne može, a i ona, da je ptici najljepše i najugodnije, kad se nalazi u svom jatu. Potporom vrijednih rodoljuba mi ćemo u ime Božije nastaviti naš rad« (V/1895, br. 1).

Kao ni oba urednika pre njega, ni Jusuf-beg Filipović nije bio pravi urednik »Bošnjaka«, i mada to on jedini izričito priznaje, o tim tajnim, skrivenim urednicima za njegova vremena se u stvari mnogo ne zna. U redakciji je Filipović prilikom preuzimanja uredničke odgovornosti zatekao Jozu Čebulara, koji je na tom mestu, kao stvarni urednik, ostao još neko vreme. Nije moguće tačno utvrditi to vreme, ali po nekim znacima čini se da je on i za Filipovića delovao u redakciji blizu dve godine, do pred kraj godine 1896, do kada je list manje-više zadržao svoju rano ustaljenu fizionomiju (način uređivanja, pismenost, negovanje feljtona i dr.). Za to vreme list je po starom uređivan, u istim ranije postavljenim okvirima, iako ne može biti nikakve sumnje da je ideja bosanstva upravo tada dostizala politički svoju najvišu tačku, pa prema tome i bila češće isticana i na razne načine uznošena.

Osnovan pre svega za širenje zvanično sprovođene ideje bošnjakluka, i sâm list »Bošnjak« je sada doživljavao svojevrsni trijumf, pokazujući to po načinu iznošenja i razmatranja nekih problema. Tako je »Bošnjak«, pored ostalog, s najvećim zadovoljstvom preneo iz »Bosnische Posta« od vlasti iznuđenu izjavu mostarskog hodže i zemljoposednika Mehmed-ef. Spahića, kojom se ovaj odricao srpstva i braći muslimanima preporučivao da ostanu neutralni u nacionalnom pitanju (V/1895, br. 2)[24] dok je drugom prilikom na vidnom mestu doneo izjavu

[24] Zamerivši se režimu zbog javnog propovedanja srpstva, Spahić je 1893. godine po odluci Zemaljske vlade interniran u neko selo kod Mostara i njegovo vraćanje u Mostar bilo je uslovljeno davanjem ovakve izjave. No Spahić je ostao i dalje u zategnutim odnosima sa vlastodršcima. U leto 1896. godine objavio je u 19. broju lista »Dubrovnik« novu izjavu (»Moje očitovanje«), kojom pobija iznuđenu izjavu objavljenu u »Bosnische Postu« i tvrdi da ostaje i dalje Srbin, apelujući u isto vreme na humanost Zemaljske vlade da ga zbog toga ne progoni. Ovu drugu Spahićevu izjavu »Bošnjak«, naravno, nije preneo. Spahić se pre toga sporio s Mehmed-begom Kapetanovićem zbog bošnjaštva i u srpskim listovima objavio jednu pesmu, datiranu u Mostaru 5. decembra 1892, čiji završni stihovi upućeni direktno Ljubušaku glase:

»Razvedri se, luda glavo,
I ‚bošnjaštvo' mani tvoje
Čitaj retke što na listu
Prošlosti nam slavne stoje.
Pa se i ti vrati jatu
Koje srpska vila čuva,
A ne budi prazan mijeh,
Što po volji drugog duva.«

Više puta Spahić je novčano kažnjavan, a bio je osuđen i na četiri meseca zatvora zbog brošure *Li ćuli firavni musa,* štampane 1904. g. u Novom Sadu, u kojoj je napadao okupacionu upravu ističući naročito da njena politika vodi uništenju Muslimana.

travničkih muslimana (povodom pisanja zagrebačkog »Srbobrana«) da oni nisu ni Srbi ni Hrvati već muslimani Bošnjaci »što je naš najveći ponos i dika« (V/1895, br. 16). I naravno, toliko napadana misao Bašagićeve pesme sada je potvrđivana, čak i šire protegnuta, o čemu se u pomenutom Filipovićevom članku doslovno iznosi: »A nije samo da se ‚Bošnjak' drži onog načela: ‚Od Trebinja do brodskije vrata, ne bijaše Srba ni Hrvata', nego kaže: Čak od Bišća do tvrdog Nišića, i Trebinja do brodskije vrata ne bijaše Srba ni Hrvata« (VI/1896, br. 50).

Trijumfovanje ideje političkog bosanstva nije ostalo bez uticaja na nacionalno srpski ili hrvatski opredeljene muslimane, koji sada odbijaju da sarađuju u »Bošnjaku« ili pak nastoje da tu saradnju koliko je moguće izbegnu. Kako su opoziciono raspoloženi muslimani, u ogromnoj većini nacionalno neopredeljeni i samo u malom broju sa srpskom nacionalnom orijentacijom, i inače bili daleko od ovog vladinog poduhvata, jasno je da se ovde radilo samo o hrvatski opredeljenim muslimanskim piscima, od kojih trojica najpoznatijih (Safvet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić, Osman Nuri Hadžić) nisu više nikako u »Bošnjaku« sarađivali. Novi saradnici muslimani su retki i ne mnogo poznati, a dolazili su uglavnom iz reda školovanih pojedinaca kod kojih je hrvatsko ili srpsko nacionalno opredeljenje ostalo kolebljivo, nedovršeno.

Ali »Bošnjak« ni u ovo cvetno doba bosanstva ne postupa jednako prema ostalim, dvema grupama. Kao pre, i sada je on prema Hrvatima obazriv, popustljiv, i samo retko i izuzetno se dogodi da napadne nekog muslimana zbog hrvatskog opredeljenja, kao što se vidi iz prikaza o učešću Osmana Nuri Hadžića u demonstraciji spaljivanja mađarske zastave na Jelačićevom trgu prilikom posete cara i kralja Franje Josifa (V/1895, br. 48). (Koliko znam, Hadžić nije sarađivao u »Bošnjaku«.) Protiv Srba, međutim, list je sve jače i otvorenije harangirao tvrdeći čak da u Bosni i Hercegovini nema Srba niti ih je ikad bilo, i u tom preterivao u toj meri da se »Bosanska vila« s čuđenjem pitala »zašto se dopušta pojedincima vrijeđati najzamašniji, najobrazovaniji i najsposobniji dio stanovništva u ovijem zemljama«, i to od novine »za koju sami Muhamedanci vele: da niti je njihova, niti zastupa njihove interese«.[25]

Po ostalim prilozima »Bošnjak« se u ovo Čebular-Filipovićevo vreme nije mnogo razlikovao od dotadašnjih brojeva. Negovan je feljton, samo što su sada u književnim prilozima preovlađivale kratke priče zabavnog sadržaja, većinom prevodi iz raznih književnosti, ne samo istočnih, a ponešto i prenosi iz »Nade« i »Vijenca«. Od književnih sastava muslimanskih pisaca direktno primljenih, kojih malo ima, vredi pomenuti *Zulumćarev san,* dramski spev Riza-bega Kapetanovića (VI/1896, br. 35-36). Ostali kulturno-istorijski i folkloristički ogledi najvećim delom su preuzeti iz vladinih publikacija, kao »Glasnika Zemaljskog muzeja« (članci Sadika Ugljena, Hajdara Fazlagića, Luke Grđića Bjelokosića), »Nade« (članci Osman-Mazhar-paše Čengića, Ćire Truhelke, Josipa Milakovića, Mehmeda H. Sejdovića), takođe iz knjige Mehmed-bega Kapetanovića *Istočno blago,* koja se upravo doštampava-

[25] »Bosanska vila«, XI/1896, br. 23-24, str. 375.

la, zatim neka zanimljiva predavanja (iz Kiraehtane), a ređe i članci primani od pojedinaca (Ibrahima Deftedarevića, Drag. Franića, dra Karla Bajera). Praktična uputstva iz narodne ekonomije davao je jedno vreme Simeon M. Pjerotić, profesor iz Dalmacije, a potom Nikola Barišić, narodni učitelj iz Gabele. Od kraja 1896. godine feljton je zanemaren, jer se u toj rubrici više godina štampa u nastavcima samo neki prevod pod naslovom *Otomansko carstvo.*

Može se pretpostaviti da je Jozo Čebular istupio iz redakcije »Bošnjaka« pre nego je, krajem 1896. godine Jusuf-beg Filipović objavio svoj čuveni članak pod naslovom *Glupcu i zvekanu,* koji je po mnogo čemu znamenit. Posle uvodne, na zadivljujući način podnete rekapitulacije svega što se listu prebacivalo,[26] Filipović je kao vlasnik i urednik dao, pored ostalog, i svedočanstvo o načinu uređivanja lista, izjavivši o tome otvoreno: »Nije istina da naš list ‚Bošnjak' uređuje Hrvat nego ga moji pisari po mojoj zapovijedi pišu, i nikad se visoka zem. vlada ne miješa u to koga ću primiti za pisara, niti mi je ikad preporučila koga ću primiti« (VI/1896, br. 50, decembar 10). Ne znam ko su bili ti novi urednici »Bošnjaka«, koje vlasnik Filipović otkriva kao svoje advokatske pisare, a tim i uređivanje lista prikazuje u drukčijem, ponešto neobičnom svetlu, ali je sigurno bez ikakva osnova izneta tvrdnja da se Zemaljska vlada u ta postavljanja, odnosno uređivanje »Bošnjaka« nije mešala. Naprotiv! A famozni Filipovićev članak o postavljanju urednika i drugim neobičnim kazivanjima samo je nagoveštavao da će list, razgolićenjem svojih osnovnih stavova, postajati nasrtljiviji, u isto vreme i sve nepismeniji. To su osobine po kojima će se »Bošnjak« pri kraju isticati i ostati poznat u javnosti.

Ali ni jetki napadi ni slaba pismenost, koliko god bili karakteristični, nisu u razvoju »Bošnjaka« otvarali nikakvo novo poglavlje u pogledu suštinskog menjanja već utvrđenog pravca lista. Bili su to samo spoljni znaci jednog čudesnog stanja u kome će list do kraja izdržati

[26] »Jedan glupac i zvekan iz Sarajeva pisao je u jednu stranu novinu proti našem uvodnom članku u 42. broju lista ‚Bošnjaka'. Doklen je glup, kazao je u datumu: Sarajevo 5. oktobra 1895. U tome dopisu navađa, da se ‚Bošnjak' uvijek drži onoga načela: ‚Od Trebinja do brodskije vrata, ne bijaše Srba ni Hrvata' – i da su ‚Bošnjaku' i ‚Vatanu' vrata u otomansko carstvo zatvorena i da je ‚Bošnjaku' nepravedno što je Kašiković od Njeg. Veličanstva Sultana *Abdul Hamida* odlikovan i da ‚Bošnjaku' nije stalo što se u šerijatskoj školi, u zemaljskoj vakufskoj komisiji i u Kirae-hani nalazi po jedan prvi Hrvat i što se po školama uči latinica i što sam ‚Bošnjak' izlazi latinicom, a ne starom bosančicom i da ‚Bošnjak' jedna Hrvatina uređuje i da sam ga ja jednom bio išćero, pa da sam ga po nalogu vlade opet primio, te da ‚Bošnjak' svaku sitnicu proti Srbiji u javnost iznosi, a da po ovijem zemljama se dogodavajuće neuredbe nikad ne pretresa i da knjige ‚Matice hrvatske' preporučuje, te da mu nije ni za tim, što se neki kao Osman-Nuri Hadžić i Safvetbeg Bašagić Hrvatim nazivaju i da su mnogi Muhamedanci Kašikoviću orden čestitali i da je jedna muhamedanska žena, kad su joj pokazali da je ‚onaj' dobio od cara nišan, rekla: ‚Za Boga zar ima naš car!' I da su se Muhamedanci oko Kašikovića, kao oko ‚Abu-Zemzema' skupljali, i iznosi na srijedu dva fermana, s kojim sultani priznaju, da ima u Bosni srpske narodnosti i da se srpsko ime na daleko čulo i da je jedan beg reko: da bi volio imati Kašikovića sliku sa ordenom nego li 100 for., da se za to odlikovanje u beledijи sjednica držala i novine iz Kiraet-hane donošene, te da je Mehmed beg Kapetanović rekao: da to istina nije, da je to novinarska patka, a da sam ja reko: Ako to bude istina, da se nalazimo na vratima nekog prevrata« (VI/1896, br. 50).

gledajući kako se konačno ruši toliko čuvena režimska bosanska politika koja je javni život godinama opterećivala smutnjama i trzavicama. Dogodilo se da je ideja o bosanskoj naciji upravo za Filipovićeve ere likovala, zasjavši na trenutke pobedničkim bleskom, a onda se, oslabljena, postepeno osipala i povlačila, gubila svoj lažni sjaj i najposle bez vidnijeg potresa iščezla, nestala. Za sve to vreme list »Bošnjak« se prilagođavao novim pojavama i tokovima društvenim koji su mu se sami nužno nametali, ali nije skretao sa unapred označenog puta, niti napuštao političke stavove zbog kojih je osnovan. Čak ni posle Kalajeve smrti, kad je ideja bošnjakluka naglo gubila tle i najposle bila i zvanično napuštena, »Bošnjak« je, polazeći od objavljenog muslimanskog programa, uporno nastojao na njegovom ostvarenju, ne odričući se principijelno ni svoje omiljene nacionalne ideje koju je toliko vremena bez vidnijih uspeha propovedao.

»Bošnjak« je prošao neravni put bosanske politike, put uspona i padova, i nije klonuo ni propao pod udarcima s raznih strana. Naprotiv, on se po zahtevu režima čak i održao nekoliko godina pošto je ideja o bosanskoj naciji bila od svih faktora odbačena. Kako je to vreme kada se menjao politički kurs u zemlji i javljali novi muslimanski listovi s određenijim programima, izgledalo bi neshvatljivo što je i dalje izlazio ovaj stari, već kompromitovani list, ako se ne bi znalo da je upravo bosansko-hrvatska komponenta na njegovim stranicama bila poslednjih godina sve vidnije izražena. Ne napuštajući formalno svoju bosansku nacionalnu platformu, ali sada i ne ističući je naročito, list je za poslednjih nekoliko godina, u vreme slobodnijeg razmaha srpske i hrvatske nacionalne misli, iskazivao svoju tradicionalnu tolerantnost prema Hrvatima i, napadajući i dalje neodmereno i sve žešće Srbe, delovao otvorenije u pravcu hrvatskog opredeljenja bosanskohercegovačkih muslimana. Ta koncepcija je od početka kroz list proturana, isprva, istina, obazrivo, čak i skriveno, i stoga se može razumeti što je list »Bošnjak« primao blagonaklono pretežan broj hrvatski orijentisanih muslimanskih pisaca.

Izlišno bi bilo, posle svega rečenog, upuštati se pobliže u razmatranje kretanja lista »Bošnjak« u poslednjim godinama njegova izlaženja, jer bi u tome slučaju neizbežno dolazilo do ponavljanja već izloženih stavova i gledišta. Odustajem od takvog prikaza i iz nekih drugih razloga (prelazilo bi i vremenski okvir ovog ogleda i iziskivalo sumarni prikaz zbivanja za predustavne ere). Treba ipak istaći da se delovanje »Bošnjaka« i u njegovom poslednjem periodu negativno odražavalo u bosanskohercegovačkom političkom životu.

»BOSANSKA POŠTA«

Uskoro pošto je, pod jesen 1896. godine, list »Bosnische post« pretvoren u dnevnik, osnovan je u Sarajevu novi list »Bosanska pošta«, štampan latinicom na srpskohrvatskom jeziku, koji će u javnosti biti shvaćen i tretiran kao hrvatska varijanta istoimenog lista na nemačkom jeziku. Bio je to »list za politiku i narodno gospodarstvo«, kako je u podnaslovu naznačeno, a pojavio se 15. novembra 1896. i izlazio triput nedeljno (utorkom, četvrtkom i subotom) na čitavom novinskom arku. Na listu je naveden kao vlasnik i izdavatelj Ivan K. Šmarda (Schmarda), odgovorni urednik je Đuro Vrinjanin a tisak i naklada »Bosanske pošte«. Kao nemačkom izdanju, i ovom se redakcija i administracija nalaze u Ćukovića ul. br. 7-9.

Vredi ukazati da je vladin komesar Berks, u svom izveštaju s kraja 1894. godine, predlagao da konzorcij koji od Milene Mrazović prekupi štampariju i list »Bosnische Post« izdaje pored nemačkog i jedan srpski list ćirilicom.[1] Do toga, međutim, nije došlo. Odužili su se pregovori o preprodaji preduzeća »Bosnische Post«, a kako je u međuvremenu izdana koncesija za srpski list Mostarcu Vladimiru Radoviću, odlučeno je, sporazumno s predstavnicima režima, da se umesto srpskog izdaje jedan hrvatski list. Ovo je i razumljivo kad se zna da Hrvati u to vreme nisu imali nikakav politički list. »Glas Hercegovca« se ugasio smrću Nedjelka Radičića a Zemaljska vlada se oglušila o sve molbe don Franje Milićevića da produži s izdavanjem jednog lista. Brzo će se ipak pokazati da se u režiji režimskog nemačkog izdavača ne može afirmisati hrvatski politički list.

List »Bosanska pošta« nije bio duga veka i obustavljen je posle nešto više od dve godine (krajem 1898). U tom kratkom periodu u listu su se promenila trojica odgovornih urednika: Vrinjanina je od 60. broja u 1897. (maj 25) zamenio Herman Tausk, a ovog od 87. broja iste godine (avgust 3) Jos. M. Čebular, dotad glavni saradnik lista.

Uoči izlaska »Bosanske pošte« na srpskohrvatskom jeziku, objavljeno je u izdanju lista na nemačkom da će novi list biti tolerantan prema svima veroispovestima, čije će osećaje čuvati i braniti, kao i raditi za napredak zemlje u svakom pogledu. Upravo zbog najavljene takve tolerantnosti list je na dan izlaska prvog broja bio žestoko napadnut od

[1] ABH – Zem. vlada, XLII S.I.A. ad 217/1894; R. Besarović, nav. delo, str. 455.

»Vrhbosne«, organa nadbiskupa Štadlera.[2] Iako tome nije pridavan naročiti značaj, izgleda da se novi list po tolerantnosti unekoliko odvajao od sličnog, samo deklarativnog stava svoga nemačkog druga, o čemu je nešto kasnije dato u listu i jedno saopštenje: »Krivo je mnijenje, da je ‚Bos. Pošta' puki prijevod njemačkog lista ‚Bosnische Post', koje nam valja donekle ispraviti. Oba lista imaju slučajno jednaki naslov, te zajedničke brzojavke. Inače se ‚Bos. Pošta' i po svom sadržaju i po svom pravcu razlikuje sasvijem od svoje njemačke drugarice (II/1897, br. 12). Saopštenje, međutim, prećutkuje da je ovim listovima isti izdavač, što je svakako značajno po težnji za distanciranjem od izdanja, na nemačkom jeziku, iako su tobožnje razlike među njima uglavnom formalne prirode.

U režiji ljudi bliskih režimu, list »Bosanska pošta« pojavio se u vreme kada Kalajeva misao o političkom bosanstvu doživljava vrhunac, pa je razumljivo što hrvatstvo novog lista nije naročito isticano. Značajno je da ovaj hrvatski list, stojeći na neutralnom bosanskom terenu, piše u nekim prilikama povoljno o Srbima, takođe i o muslimanima. Kao primer navodim da je »Bosanska pošta« na samom početku srdačno pozdravila »Bosansku vilu« i njenog urednika. »Među srpskim beletrističkim listovima jedno od najodličnijih mjesta zauzima ‚Bos. Vila', koja pod vrsnim uredništvom gosp. Nikole Kašikovića izlazi već jedanaestu godinu u Sarajevu«, kaže se u jednoj beležci i donosi zatim sadržaj poslednjeg broja (I/1896, br. 5). Ovakva beleška začuđuje utoliko više što se zna da je »Bosanska vila« u mnogim službenim izveštajima optuživana da prekoračuje koncesijom dobijena ovlašćenja i da isticanjem srpskih stvari nedopustivo gazi u politiku.

»Bosanska pošta« je informativno-politički list, s vestima ukratko sažetim, među njima i brzojavnim, podeljen, kao i drugi slični listovi toga vremena, na uobičajene, manje-više ustaljene rubrike. Kratkoća je odlika političkih beležaka i pregleda u ovom listu, takođe i mnogih drugih, od kojih su dnevne vesti redovno raznovrsne (tako, na primer, prvi broj iz 1896. godine ima ovu hroniku: lične vesti, novi mitropolit sarajevski, zaprisegnuće naših vojnika u Beču, zaruke, premeštaji, promene u učiteljstvu, Ćirićevo pozorišno društvo, odlikovanje bosanskohercegovačkih izlagača na milenijskoj izložbi u Budimpešti, održano selo Narodnog pevačkog društva »Trebević«, istorijski most – o rušenju mosta kod Careve ćuprije, prema podacima Ibrahim-bega Bašagića Redže-

[2] *»Novi list ‚Bosanska pošta' u Sarajevu.* Danas baš izlazi prvi broj ‚Bosanske Pošte', kojoj već odavno donosi program njemačka joj imenjačica ‚Bosnische Post'. ‚Vrhbosna', kad nije primorana ne smije upravo prešutjeti toga programa, da joj se ne rekne: Qui tacet, consentire videtur. Samo ćemo jedno obećanje mlade ‚Bosanske Pošte' navesti. ‚Bosanska Pošta' čuvat će i braniti osjećaje sviju vjeroispovjesti, raditi oko javnog morala i poretka kao što i za sveopći etički napredak ovih zemalja.« Hvala liepo na takovu naklonu, kojim se sigurno htjelo duboko pokloniti i katolikom u Bosni. Uklonit se htjelo Scilli pa se upalo u Karibdu. Gdje je taj, da brani pojmove, što se već sami od sebe isključuju. Nečuven paradokson! Najljepša egzegeza ovomu obećanju bila bi: Deveta mi za vjeru i osvjedočenje! Pa kakav je to javni moral i poredak? kakav to sveobći etički napredak ovih zemalja? Takove rieči nemaju ni pojma o moralu, poredku i ikakvoj etici. Meminisse juvabit« (»Vrhbosna«, X/1896, br. 22, studeni 15, str. 354-355).

pašića, zatim vesti o prijavama za vojništvo, nekoj eksploziji i dr.). Donošene su mnoge beleške iz zemlje, naročito o poplavama u istočnoj Bosni koje su nanosile velike štete stanovništvu. Pored vesti o važnijim zbivanjima u svetu i dopisa iz nekih mesta, beležene su pojave iz prosvete i književnosti, bibliografski podaci o knjigama i časopisima, praćena privredna kretanja, stečajevi, upisi u trgovačke registre kod okružnih sudova, uz to i tečajevi Bečke berze. Kao u izdanju na nemačkom jeziku, i ovde oglasi zauzimaju znatan prostor, ponekad više od polovine lista.

Na feljtonu »Bosanske pošte« sarađivao je s pesmama, pripovedačkom i ostalom prozom znatan broj pisaca, uglavnom Hrvata i hrvatski orijentisanih Muslimana (Ivan Zovko, Edhem Mulabdić, Safvet-beg Bašagić, Osman-Aziz, Silvije Kranjčević, August Harambašić, Riza-beg Kapetanović, Tugomir Alaupović, Rikard Katalinić-Jeretov, Milan Marković i drugi, među njima neki i pod raznim šiframa i pseudonimima). Pojedini prilozi prenošeni su iz domaćih časopisa (»Glasnika Zemaljskog muzeja«, »Vienca«, »Nade«, »Prosvjete«), a takođe su neke pripovetke i druga proza prevedeni iz stranih književnosti. Treba još reći da je »Bosanska pošta« donosila i razne narodne umotvorine i predaje, koje je beležilo i objavljivalo više skupljača (Đuro Džamonja, Ibrahim Sarajlić, Ilija Dizdarević, Adolf Sarnic i dr.).

List »Bosanska pošta«, iako informativan i dobro uređen, nije uspeo da prodre i u širokoj čitalačkoj publici zadobije simpatije. Za bosanske Hrvate to je bio nacionalno bezbojan list, bez političkog stava koji bi ih zagrevao i usmeravao u borbi, pa su im stoga bili nacionalno bliži zagrebački i drugi hrvatski listovi (»Obzor«, »Hrvatska« i dr.). I pored njegove trpeljivosti, srpski i muslimanski čitaoci su ignorisali ovaj list smatrajući ga hrvatskim, uz to ponešto i režimskim, u što se nije moglo sumnjati kada se znao stav zajedničkog nemačkog izdavača. List je i finansijski bio deficitaran, pa se Šmardi kao poslovnom čoveku nametnuo uskoro zaključak da hrvatsko izdanje »Bosanske pošte« nema osnova za dalje izlaženje, i ono je krajem 1898. godine obustavljeno.

»REHBER«

Sedmični list »Vatan«, koji je na turskom jeziku izlazio u Sarajevu od 1884. godine pod uredništvom Mehmeda Hulusije, promenio je u aprilu 1897. godine ime u »Rehber« (Putokaz), list za politiku i islamsku nauku, i produžio da na stari način dalje izlazi. Posle odluke o odobrenju, Zemaljska vlada ističe, u izveštaju od 3. aprila 1897. koji je o tome podnela Zajedničkom ministarstvu finansija, da je promenu naziva lista zatražila redakcija »Vatana« obrazlažući svoj zahtev time da je u zemlje Turskog Carstva praktično onemogućen ulazak ovog lista pod dosadašnjim nazivom, iako zastupa muslimanske interese, iz razloga što je ranijih godina izlazilo u zemljama pod Turskom više listova pod ovim imenom, čije je rasturanje bilo tamo zabranjeno zbog njihovog neprijateljskog držanja prema otomanskoj vladi. Promena naziva je, stoga, potrebna da bi se otklonile ove smetnje, pa prema tome i popravilo finansijsko stanje lista, a to je i politički utoliko poželjnije što se čini da je ovaj list upravo po svom besprekornom i nepristrasnom držanju podesan da u Otomanskom Carstvu istupi kao posrednik za širenje tačnih vesti iz okupirane zemlje i da se u isto vreme suprotstavlja namerno izopačenim prikazima poznatih neprijateljskih krugova. Izveštaj je Zajedničko ministarstvo finansija uzelo na znanje.[1]

Kako se osim naziva nije ništa drugo izmenilo, list »Rehber« je pod uredništvom Mehmeda Hulusije nastavio 24. aprila 1897. da izlazi, ali sada već s povremenim, kraćim ili dužim zaostajanjem. Promena naziva nije, prema tome, donela očekivano finansijsko poboljšanje. Naprotiv, ovaj list na turskom jeziku je gubio pretplatnike, o čemu su se i u javnosti čuli glasovi, iako za tu pojavu nisu navođeni pravi razlozi. »Kako doznajemo« – objavljeno je jednom prilikom – »to je ovdašnji naš drug, koji je izlazio na turskom jeziku ‚Rehber' morao zbog premalehnog broja svojih pretplatnika prestati izlaziti.«[2] Ipak list je, svakako uz vladinu pomoć, izlazio na prekid još jedno vreme, pa je pod imenom »Rehber« do 1902. godine, kada je najposle obustavljen, izišlo nešto preko stotinu brojeva.

Opadanju interesovanja muslimanskog stanovništva za list na turskom jeziku nesumnjivo su najviše doprinela pozitivna društvena

[1] ABH – Zaj. min. fin., br. 482, PR BH 1897.

[2] »Bošnjak«, IX/1899, br. 32, august 10.

kretanja, pri čemu je nekog uticaja imala svakako i okolnost da se s vremenom smanjivao broj onih koji su vladali ovim jezikom. A ceo posao je, posle dužeg zapinjanja, odbačen kad se konačno uvidelo da režimska namisao s turskim listom nije više naročito primamljiva za bosanskohercegovačke muslimane.

»SRPSKI VJESNIK«

Pokret autonomne borbe Srba u Bosni i Hercegovini uveliko se razvio i pojedince izlagao pritiscima režima kada je s jeseni 1897. godine u Mostaru počeo da izlazi »Srpski vjesnik«, prvi nezavisni srpski politički list po okupaciji. Pored ovog prvenstva, bio je to i događaj od političkog značaja ne samo po tome što je list pokrenut u jeku autonomne borbe, posle predaje dva memoranduma caru, nego i zbog toga što je njegov osnivač i urednik bio Vladimir M. Radović, jedan od četvorice iz najužeg vođstva pokreta. Takav list je, vidi se na prvi pogled, sav u službi srpskog političkog vođstva koje, u duhu savremenih težnji i shvatanja, usmerava svoje delatnosti na odbranu srpske narodnosti i autonomnih prava crkveno-školskih opština od nasrtaja okupacionih vlasti. I mada je list oglašen kao organ pokreta,[1] njegovi dometi su ostali u skromnim okvirima, ograničeni preventivnom cenzurom, koja je utoliko oštrija što se Kalajevom režimu, u času kad izgleda da dostiže vrhunac moći, suprotstavljaju otvoreno i organizovano vodeće snage najjače narodne grupe u zemlji. Omalovažavajući pokret autonomne borbe, režim se trudio da o njemu što manje vesti prodre u javnost, zbog čega cenzurom pridavljeni novi list nije mogao da verno i celovito prikazuje političko stanje nastalo s izbijanjem i razvojem ovog pokreta.

»Srpski vjesnik« nije se održao niti do kraja ostao na poprištu, što nije posledica samo neprilika s cenzurom i režimskih progona, ali je i pored toga njegova vrednost neosporna već po tome što je u jednom teškom vremenu pionirski utirao put slobodnoj bosanskohercegovačkoj štampi, koja će se u deceniji pred prvi svetski rat pojaviti i brzo razvijati.

* * *

[1] Za »Srpski vjesnik« novi i jedini srpski politički list u Bosni i Hercegovini u to vreme, kaže se u jednoj belešci da se pokreće u sporazumu i s odobrenjem srpskih prvaka i najboljih rodoljuba iz ovih krajeva (»Bosanska vila«, XII/1897, br. 17, str. 270). Pred pokretanje lista objavljeno je u novosadskom »Braniku«: »Od g.g. Gligorija M. Jeftanovića iz Sarajeva i Vojislava Šole iz Mostara dobili smo ovu izjavu: ‚Braćo Srbi! Javljamo svemu srpskomu narodu, da smo sasvim saglasni sa pokretanjem u nas jedinoga političkog lista u Bosni i Hercegovini, ‚Srpskoga Vjesnika', te ga najtoplije preporučujemo svakome bratu Srbinu, da ga pomogne moralno i materijalno i tim bolje proširi u srpskom narodu'.« (»Branik«, XIII/1897, br. 110, septembar 19 – 30).

Vladimir M. Radović

Izbijajući krajem 1896. godine uz snažan odjek u javnosti, srpski autonomni pokret je svakako ubrzao pokretanje »Srpskog vjesnika«, ali je misao o izdavanju ovog lista nastala ranije i nezavisno od toga političkog događaja. Pokretač ovog izdavačkog poduhvata bio je Vlad'imir M. Radović (1863-1899), jedan agilan mlad čovek, koji je, posle školovanja u Mostaru i Dubrovniku, pokazivao veće interesovanje za književnost, osobito rusku. Poreklom iz poznate nevesinjske porodice, sin serdara Mijata, on je u Mostaru već 1891. godine osnovao i do smrti vodio Prvu

srpsku štampariju i knjižaru, nastojeći da tim putem razbudi i proširi interesovanje za književnu i uopšte pisanu reč. U svom kratkom životnom veku Vladimir Radović se radom isticao i nametao savremenicima kao čovek uman i energičan, opčaran slobodom koju ima stalno pred očima i za koju svom snagom vojuje. Potvrđuje to i pesnik Jovan Dučić, kada za njega, pored ostalog, kaže da je bio misaon, samopouzdan i snažan čovek, bistar um i veliki talenat, »tvrd, postojan, pun otpora, gotov na borbu bez kraja i konca...«[2] Isticana je njegova borbenost, sposobnost da istupa i brani prava bosanskohercegovačkih Srba. »U Bosni i Hercegovini nema čovjeka čiji bi rad, po Srbe pravoslavnoga zakona, bio od zamašnije vrijednosti, kao što je bio Vladimir Radović«, kaže na početku opširnog uvodnika u »Bosanskoj vili« pisac M. (verovatno Milan Ćuković). Ističući da je to ime vezano za mnoge narodne poslove i značajno za sve staleže i uzraste, pisac kaže na istom mestu da je Radović »jedan od onih rijetkih i neustrašivih, stalnih i nepokolebljivih neimara, što rade na podizanju zgrade narodne srpske budućnosti, što krjepkom rukom krče pute slobodnom razviću duha i svijesti narodne«. Iako relativno mlad, on je bio u vođstvu pokreta autonomne borbe i u njemu se istakao, jer je najrečitije umeo da istakne i formuliše težnje srpskog naroda.[3]

Po ličnim osobinama Vladimir Radović je bio kao stvoren za osnivača i urednika jednog nezavisnog političkog lista kakav se dotad u okupiranoj Bosni i Hercegovini nije pojavljivao, ali je po istim svojstvima tim manje odgovarao predstavnicima režima koji su, držeći čvrsto vlast u rukama, zatezali da mu za list izdaju koncesiju. Ne znam kad je Radović podneo molbu za koncesiju (nisam uspeo da je pronađem), ali pretpostavljam da je to morao rano učiniti, verovatno uskoro pošto je u leto 1891. godine uredio u Mostaru štampariju i knjižaru. Da bi preporučio svoje preduzeće, on se tada jednim proglasom obratio srpskim opštinama i školama, svetosavskim odborima i ostalim srpskim društvima, zatim učiteljima, sveštenicima i drugim poznatijim licima, ukazujući im da u knjižari mogu nabaviti svaku domaću i stranu knjigu, a u moderno opremljenoj štampariji obaviti uz umerenu cenu svaki štamparski posao.[4] Tražeći posla za štampariju, u Mostaru, gde je duže radila štamparija don Franje Milićevića a potrebe u štamparskom poslu bile male, neznatne, Radović je morao, pored knjiga (već 1891. godine izdaje prvu knjigu pesama mladog Alekse R. Šantića), pomišljati i na neki list koji bi štampariji obezbeđivao stalno jedan deo posla. A to je tim verovatnije što je Stražičićev »Napredak«, jedini srpski politički list u zemlji, prestao da izlazi sredinom novembra 1891. godine.

Da je Radović podneo Zemaljskoj vladi molbu i zatražio koncesiju za srpski politički list saznaje se iz poznatog izveštaja vladina komesara Berksa s kraja novembra 1894. o prilikama u nekim bosanskoherce-

[2] »Srpski vjesnik«, III/1899, br. 37, septembar 11.

[3] »Bosanska vila«, XV/1900, br. 1, str. 1.

[4] »Bosanska vila«, VI/1891, br. 16, str. 234.

govačkim listovima. Zastupajući mišljenje da konzorcij koji prekupi štampariju i list »Bosnische Post« izdaje uz nemačko i jedno ćirilsko izdanje lista i tim okonča dotadašnje neuspele pokušaje sa srpskim listom, on ističe da ovo pitanje treba hitno rešiti pošto se ne može dugo ostaviti bez odgovora molba kojom Vladimir Radović iz Mostara traži koncesiju za jedan srpski politički list. Berks pretpostavlja da bi srpski list izdavan pod okriljem »Bosnische Posta« onemogućio pokretanje drugog sličnog lista.[5] Kako ova kombinacija nije prihvaćena, Zajedničko ministarstvo finansija je 12. maja 1895, ovlastilo načelno Zemaljsku vladu da Radoviću, uz određene uslove, izda traženu koncesiju.[6] Pre konačnog odobrenja, Zemaljska vlada je od Radovića zatražila da pismeno izloži program lista, što je ovaj učinio predstavkom od 7. septembra 1895. Posle toga, 1. oktobra 1895, usledilo je Vladino konačno odobrenje koncesije.[7]

Ističući da je odlukom Zemaljske vlade dobio dozvolu za izdavanje srpskog lista, Vladimir Radović je u predstavci izložio program lista u šest tačaka, sažeto, bez objašnjenja. Prema prvoj tački, list će se u političkim pitanjima, dok vlada ne donese ma kakav zakon o štampi, ograničavati na zapažanje i beleženje činilaca i događaja u Srpstvu, Slovenstvu i ostalom svetu, a naročito onih koji se odnose na Bosnu i Hercegovinu. U pogledu unutrašnje politike i zemaljske uprave list će, prema drugoj tački, imati u svemu pred očima interes i dobro zemlje i naroda, pa će u stvarima javnog života bespristrasno iznositi dobre i rđave stvari i pri tome prve odobravati a druge kuditi i ispravljati. Treća tačka programa je ovako formulisana: »List će stajati na stanovištu nauke, da je u Bosni i Hercegovini narod srpski.« U četvrtoj tački kazano je da će glavni zadatak lista biti negovanje i unapređenje kulturno-prosvetnog, religiozno-moralnog i narodno-ekonomskog života stanovništva, dok se u petoj ističe da će list u pitanjima vere disati duhom sloge i ljubavi prema svakoj veroispovesti, zastupajući načelo ravnopravnosti i snošljivosti. U šestoj tački se najposle kaže da će list u pitanju uređenja verskih i prosvetnih odnosa pojedinih veroispovesti zastupati misao o slobodnom samoopredeljenju svake veroispovesti prema vlastitim pravilima i za svaku tražiti posebne škole uz obezbeđenje potpora iz zemaljskih sredstava srazmerno broju pripadnika.

Pored programa, Radović je u istoj predstavci zamolio Zemaljsku vladu da iznimno odobri uredništvu držanje i novina kojima je zabranjen ulaz u Bosnu i Hercegovinu, izjavljujući da preuzima puno jemstvo da se te novine neće iznositi iz uredništva niti će ih iko drugi čitati osim urednika. U pogledu obavljanja cenzure, on je zamolio da se za list određeni materijal pregleda u toku pola dana, a poslednji napisi dati na cenzuru da se pregledaju i vrate redakciji na dan pre izlaska lista. »Ovo je od prijeke potrebe za moj list, koji će donositi novosti, to je zanj conditio sine qua non.« Pošto je zatražio da se list dopusti za sva

[5] ABH – Zem. vlada, br. XLII S.I.A. ad 217/1894; R. Besarović, nav. delo, str. 455.

[6] ABH – Zaj. min. fin., br. 507 Pr. BH 1895.

[7] ABH – Zem. vlada, br. 3560 S.I.A. 1895; R. Besarović, nav. delo, str. 462-468.

mesta u Bosni i Hercegovini, Radović je na kraju predložio Zemaljskoj vladi da se za list odobri jedan od ova tri naziva: »Glas Srbina«, »Srpski list«, »Srpski vjesnik«.

Zemaljska vlada je zatim 1. oktobra 1895. obavestila Vladimira Radovića da mu dodeljuje koncesiju za izdavanje povremenog »tiskopisa« koji će u Mostaru pod naslovom »Srpski vjesnik« jednom sedmično izlaziti. List je politički, a baviće se osim toga još privredom i naukom. Prema postojećim propisima, list se ima obavezno slati na preventivnu cenzuru, koju će obavljati Okružna oblast u Mostaru. Njoj se od svega složenog materijala podnose na pregled dva otiska, i štampanje se može izvršiti tek pošto je posle pregleda dato odobrenje (Imprimatur). Navedeno je zatim da se obavezni primerci lista šalju Zemaljskoj vladi u Sarajevo (3 komada) i Okružnoj oblasti u Mostaru (1 kom.). Pošto je ukazano da se pod ličnom odgovornošću urednika lista i upravnika štamparije svi nalozi cenzure imaju tačno izvršavati, kazano je još na kraju da se dobijena dozvola za list može u svako doba opozvati. Nije, naravno, propušteno da se spomenu i kazne za eventualne prekršaje.

Šaljući koncesiju, Zemaljska vlada je pod istim datumom naredila mostarskoj Okružnoj oblasti da prilikom uručenja koncesije objasni korisniku neke stvari, i to samo usmeno. Prethodno Radović ima da prijavi Okružnoj oblasti datum početka izlaženja lista, uz to ime odgovornog urednika i ostalih lica u redakciji za koje treba odobrenje vlasti. O političkoj pouzdanosti toga osoblja Okružna oblast će prikupiti iscrpne podatke i na osnovu obaveštenja o pojedincima izneti svoj predlog. U pogledu predloženog programa, dve tačke se odbacuju, ne prihvataju, dok za ostale principijelno ne može biti nikakva prigovora. Izdavaču treba otvoreno kazati da vlada ne odobrava treću tačku programa, prema kojoj se stanovništvo Bosne i Hercegovine, polazeći tobože s genetičkog gledišta i bez obzira na postojeću konfesionalnu podeljenost, ima smatrati i označavati kao isključivo srpsko. Ako bi »Srpski vjesnik« sledio takav publicistički pravac, koji u sebi pritajeno nosi velikosrpske težnje, naišlo bi to od početka na nezadovoljstvo kako muhamedanskog tako i katoličkog elementa, koji odbacuju to učenje, a delovalo bi svakako nepovoljno i na miran razvitak javnih prilika u svakom pogledu. Pored treće, vlada ne usvaja ni šestu programsku tačku, koja zahteva za svaku konfesiju subvencionisane zasebne škole. Odbijajući i Radovićev zahtev o držanju listova kojima je zabranjen ulaz u Bosnu i Hercegovinu, Zemaljska vlada je na kraju dala uputstva Okružnoj oblasti u pogledu obavljanja preventivne cenzure.

O izdanoj koncesiji Radoviću Zemaljska vlada je istog dana izvestila i Zajedničko ministarstvo finansija, naglasivši pri tome da se preventivna cenzura poverava Okružnoj oblasti u Mostaru, kako se prema rešenju od 20. septembra 1895. čini i sa »Glasom Hercegovca«, posle njegovih žalbi da list mnogo kasni zbog slanja u Sarajevo Zemaljskoj vladi na cenzuru.[8]

[8] ABH – Zem. vlada, nav, spis; R. Besarović, nav. delo, str. 462-466.

* * *

Dobijenu koncesiju Vladimir Radović nije odmah iskoristio za pokretanje »Srpskog vjesnika«, bez sumnje, zbog režimskih usmeno saopštenih ograničenja u pogledu programa. Da je o tome ponešto procurilo u izvanbosanskoj srpskoj štampi, vidi se iz novosadskog »Branika«, koji u jednom članku, govoreći o Kalajevom razmetanju u Delegacijama s tobožnjim »pravdoljubljem«, navodi upravo slučaj mostarskog knjižara Radovića, koji je od Zemaljske vlade dobio dozvolu za pokretanje jednog srpskog političkog lista. U Bosni i Hercegovini nema nikakva zakona o štampi, i ko želi izdavati list, mora od Zemaljske vlade uz podnošenje programa iskati dozvolu, a onda Vlada po svojoj volji donosi odluku. »Radoviću je vlada dozvolila da izdaje list, ali pod uslovom ako iz njegova programa izostavi tačke: 1. da će list zastupati stanovište nauke da u Bosni i Hercegovini živi srpski narod i 2. da će list zastupati interese srpske crkve i škole« (druga tačka, očigledno, nije tačno prikazana). Kako taj list ne bi mogao braniti interese srpskog naroda, srpske crkve i škole, »da bogme da Radović takav list, kome je Kalai program doterao, neće izdavati, jer to i ne bi bio srpski list«. I dok srpskom listu, kaže se dalje na istom mestu, nije slobodno pisati »da u okupiranim pokrajinama živi srpski narod, koji je tamo od pamtiveka, od kuda je dozvoljeno nekim hrvatskim listovima, da dokazuju hrvatstvo Bosne i Hercegovine, kad se tamošnji Hrvati mogu na prste izbrojiti«.[9] Ipak, Kalaj nije zabranio srpski list.

Proći će ravno dve godine od dobijanja koncesije do časa kada Vladimir Radović počne izdavati u Mostaru »Srpski vjesnik«, »list za politiku, prosvjetu i privredu«, kako je u podnaslovu navedeno. Kroz to vreme on se kao izdavač kolebao da li željeni list zbog režimskog stava i stege, treba pokrenuti ili ne, a to svoje kolebanje je i sâm izričito potvrdio jednom rečenicom u uvodnom članku prvog broja: »Ima već dvije godine, kako je dopušteno da izlazi ovaj list; mi smo se kolebali, te izmjerivši prilike i neprilike, odlučismo da se latimo posla.« Mislim da ovo rezonovanje ne kazuje pravo stanje stvari, jer ne može biti nikakve sumnje da je, i pored postojanja kolebljivosti od početka, u času pokretanja lista pod dejstvom razbuktalog autonomnog pokreta bilo više »neprilika« nego u vreme kada je pre dve godine koncesija dobijena. Ali sada je list potreban pokretu i to je, kako se čini, bilo presudno pri donošenju odluke o pokretanju »Srpskog vjesnika«.

Na ovo upućuje i Radovićevo strahovanje u leto 1897. godine, kada se prišlo pripremama za osnivanje lista, da li se stara koncesija zbog nekorišćenja nije ugasila, prestala da važi, zbog čega se s ovim pitanjem usmeno obratio mostarskoj Okružnoj oblasti, a ova prosledila upit Zemaljskoj vladi. Dopisom od 28. avgusta 1897. Zemaljska vlada je obavestila Okružnu oblast da izdana koncesija za list »Srpski vjesnik« i dalje vredi, pošto za nju prilikom izdavanja nije određen rok zastarelosti. Ističe vlada još da je Radoviću, prilikom predstavljanja sekcionšefu baronu Benku, rečeno otvoreno da su poznate njegove podrivačke delatno-

[9] »Branik«, XII/1896, br. 68, jun 11 (23).

sti, takođe i njegov agitacioni rad, pa stoga treba da zna da će prema njemu biti najstrože postupljeno ukoliko da povoda i za najmanju povredu zakona. Okružna oblast treba sve ovo da ima na umu prilikom cenzurisanja toga lista, pazeći pri tome i na ostalu izdavačevu delatnost. Interesujući se za početak izlaženja novog lista, vlada je zatražila od Okružne oblasti da to javi i da uopšte izveštava o svim koracima koje Radović u pogledu »Srpskog vjesnika« bude preduzimao. Kao i u drugim prilikama, Zemaljska vlada je o svemu ovom podnela izveštaj Zajedničkom ministarstvu finansija.[10]

Vladino priznanje valjanosti Stare koncesije za »Srpski vjesnik« mnogo je značilo za Radovića i autonomni pokret, jer je sigurno da bi se pitanje dobijanja nove izdavačke koncesije u tadašnjim političkim prilikama zapetljalo i dugo povlačilo. Posle saznanja da stara koncesija još vredi, nije bilo teško obaviti ostale pripremne radnje. Uz proglas, Vladimir Radović je uputio srpskom narodu i poziv na pretplatu, od koje će umnogom zavisiti opstanak »Srpskog vjesnika«. U proglasu su izloženi delovi odobrenog programa i naglašeno da je glavni zadatak lista odbrana narodnosti i vere; ujedno je objavljen i dan početka izlaska lista.[11] Saopštavajući da je list organ pokreta, »Bosanska vila« se zauzima za novi list kome treba »izaći u susret otvorenim srcem i svu snagu uložiti da se što bolje raširi«. »Vila« preporučuje list svim Srbima, konstatuje da on to zaslužuje već time što će pisati koliko mu bude dopušteno, ukazuje zatim na njegov glavni zadatak i ističe da će iz lista lične razmirice biti posve isključene.[12] I mostarska »Zora« je zabeležila početak izlaska »Srpskog vjesnika«: »Od kolike je potrebe jedan ovakav list u našim krajevima, svako će lako pojmiti, ko iole poznaje naše prilike. Svaki onaj, koji se Srbinom zove, ne bi smio propustiti, a da se ne pretplati na ovaj list.«[13] Zvanični bosanskohercegovački list, naprotiv, tek po izlasku »Srpskog vjesnika« zabeležio je osnovne podatke o listu, ali bez uobičajene preporuke.[14]

* * *

S prvim brojem »Srpski vjesnik« se pojavio 1. oktobra 1897. (po st. kal.), u isti dan kada je u Mostaru održana zabava »Gusala« u čast prenosa Vukovih kostiju iz Beča u Beograd. Vredi istaći da je to u celoj Bosni i Hercegovini bila jedina svečana zabava u slavu Vukovu, i da je u komadu *Ona je luda* od Lamberta, koji je davan na zabavi, odigrao jednu ulogu i Vladimir Radović, urednik novog lista. U uvodnom članku ovog broja pod naslovom *Početak* isticane su teškoće koje pri izdavanju

[10] ABH – Zem. vlada, br. 3609 I.B. 1897.

[11] »Branik«, XIII/1897, br. 100, avgust 26 (septembar 7).

[12] »Bosanska vila«, XII/1897, br. 17. str. 270.

[13] »Zora«, Mostar, II/1897, br. 9, septembar 30.

[14] »Sarajevski list«, XX/1897, br. 124, oktobar 20 (8).

lista treba svladati, ali je isto tako iskazana i velika nada koja se u taj posao polaže. Tu se, pored ostalog, kaže: »‚Srpski vjesnik' kao klica, koja se usađuje u dobru zemlju, pružiće svoj korijen u našu pravoslavnu vjeru i srpsku narodnost, te crpući životnu hranu iz ovog dvoga, razrašće se malo po malo u korisno drvo, koje će donositi rod srpskom narodu u ovijem pokrajinama.« Upada u oči misao o odbrani vere, koja se stalno ponavlja, što neobično zvuči danas, kada se na osnovu arhivske i druge građe zna da pravoslavna vera nije bila onako ugrožena kako su prvaci srpskog autonomnog pokreta u svim prilikama isticali. Ali u to vreme vera i narodnost nalaze se u prvom planu borbe koju predstavnici srpskih opština vode protiv nasrtaja tuđinske vlasti. I dok se o tome pokretu otpora kao jedino mogućem ne može do kraja zbog cenzure govoriti, ukazuje se, u stvari, na povedenu borbu na ovaj posredan način.

Kao drugi srpski listovi toga vremena, i »Srpski vjesnik« ponesen je težnjom za povezivanjem u celinu rasutih delova srpskog naroda i sa ciljem narodnog ujedinjenja zastupao ideju sloge pod parolom: »Što je vrijeme i zao udes razbratio, trudićemo se da zbratimimo«. Radi približavanja ovom manje-više idealnom cilju, list će nastojati »da razbistri i prečisti misli i pojmove o svijem pitanjima, o kojima može govoriti, prema programu odobrenom od vlasti, da ukloni i izravna nesuglasice, gdje ih bude među našijem narodom, te da svi dišemo jednijem duhom i mislimo jednom mišlju, pa da složni svi složno nastanemo da unesemo u narod što više svjetlosti i prosvjete...« (I/1897, br. 2). Ekskluzivna srpska misao u listu se stalno osećala, ali je staranjem cenzure ostajala neiskazana, nedorečena. Naravno, ovakve težnje nisu bile po volji okupacionoj upravi, i ona će nastojanja na povezivanju i ujedinjenju razbijenih srpskih delova tada, i još više kasnije, obeležavati takozvanim velikosrpskim tendencijama, opasnim po interese i težnje viševekovne Austrije.

Radi ilustrovanja izgleda »Srpskog vjesnika«, navodim ukratko sadržaj prvog broja. Posle spomenutog uvodnika, donesen je opširan članak o Vuku Stefanoviću Karadžiću povodom dvostrukog slavlja: prenosa njegovih kostiju iz Beča u Beograd i pedesetogodišnjice Vukove pobede u borbi za srpski jezik i pravopis. O Vukovoj proslavi govori se i u jednoj vesti iz Srbije, a osim toga donose se među domaćim vestima i dve beleške, o vencima na Vukovom sarkofagu i zabavi koju u slavu Vukovu priređuju mostarske »Gusle«. Još nekoliko vesti odnosi se na Srbiju i iz nje potiču (pripremanje novog srpskog ustava, izvoz šljiva iz Srbije, kolekcije jagodinske fabrike stakla za Srpski trgovački muzej u Budimpešti). U rubrici za strane vesti govori se o Engleskoj i miru u svetu, zatim o Grčkoj, ustanku u Indiji. Domaće vesti imaju više beležaka, pored spomenutih u vezi s Vukovim proslavama, o srpskim školama i nekim lokalnim zbivanjima.

Pored dopisa iz zemlje, u ovom broju iz Nevesinja, i zanimljivih beležaka iz sveta, list ima i rubriku »Književnost, nauka i umetnost«, kojoj se s početka obraća dosta pažnje. Tako je na ovom mestu u prvom broju doneta obavest Srpske akademije nauka o prenosu Vukovih kostiju, zatim prikaz listova »Srpska samozakonija« i »Srpski pčelar«, kao i

knjige *Najljepše srpske narodne pjesme iz zbirke Vuka Stef. Karadžića.* U podlistku je pesma Dim. P-a *Našem Srpskom vjesniku* i crtica iz Hercegovine *Božji sluga* od Svetozara Ćorovića.

»Srpski vjesnik« nije bio u mogućnosti da celovito prikazuje razvoj i tokove pokreta srpske autonomne borbe, starala se o tome, svakako, preventivna cenzura, ali je uza sve to u njemu stalno prisutna težnja da na to zbivanje ma i nepotpuno, zaobilazno ukaže. Tako se već u prvim brojevima »Vjesnika« ističe važnost koju za narod imaju autonomne opštine kao jedine organizovane ustanove čijim imanjem upravlja narod i njegovo izabraništvo. »Opštine i imanje opštinsko, to su dvije ujedinjene snage, na kojima počiva život naše srpske škole i javni ugled naše srpske crkve.« Kako je autonomnim opštinama poveren uzvišen zadatak, nama je svima stalo da znamo kako one stoje moralno i materijalno, ko njima i kako upravlja, i mi se o tome moramo brinuti (I/1897, br. 7). I dosledno tome, glavne misli kojima se vođstvo rukovodi bile bi: »Narodno pravo u crkvi i školi mora se očuvati u svoj potpunosti; sveštenstvo pa i vladike približiti što više narodu, te ih sačuvati od štetnih utjecaja s polja i sa strane.« Uz ovo, potrebna je svakako i nova školska uredba (I/1897, br. 8).

S pisanjem »Srpskog vjesnika« režim nije, naravno, bio zadovoljan, kako zbog naglašenih nacionalnih stavova tako i zbog ukazivanja na pojave i događaje koji su izazvali pokret autonomne borbe.[15] U prvom reagovanju na to pisanje, Zemaljska vlada je još pre kraja 1897. godine naredila da se preventivna cenzura lista obavlja u Sarajevu a ne u Mostaru. Bila je to za list nova, teško savladljiva nevolja. Otisci (Bürstenabzüge) redigovanog, za štampu pripremljenog teksta slati su sada na odobrenje Zemaljskoj vladi u Sarajevo, Odeljenje I. A (S. I. A), a kako je sa zaoštravanjem autonomne borbe cenzura postajala stroža i od pripremljenog materijala sve više precrtavala, odbacivala, trebalo je praznine popunjavati, nisu se smele beline ostavljati. Iznova popunjene otiske lista redakcija je zatim slala cenzuri na pregled i odobrenje.

Opisujući muke »Srpskog vjesnika« zbog slanja lista na prethodnu cenzuru u Sarajevo, jedan novinski dopisnik iz Mostara kaže da je iz nekog broja lista brisan ceo uvodni članak u kome se u pomirljivom tonu spominje Kalajeva izjava u Delegacijama o autonomnom pokretu, zatim jedna pripovetka s rodoljubivom tendencijom (protiv stranih običaja) i, najposle, iz poziva na Svetosavsku zabavu bečke »Zore« izbačen je stavak da se dobrovoljni prilozi primaju sa zahvalnošću. Ističući da je urednik Radović kažnjen sa 50 forinti globe što je posle cenzurisanja ušlo, sasvim slučajno, jedno slovo »i«, dopisnik na kraju kaže:

[15] Tako je »Srpski vjesnik« pisao u početku, pored ostalog: »Mi ovamo mislimo, da je i vladikama puklo pred očima, te ne će više biti bespravnog premještanja sveštenika, ili neodobravanja njihovih izbora kad ih koja opština izabere, niti će se više ponavljati ono što je bilo u Sarajevu i Mostaru sa opštinama, a u Novome, Lijevnu i Nevesinju sa sveštenicima. Nema tu šta vladika da kaže: ne ću ove ljude u opštinu, i ne dam ti popa, koga ti, opštino, hoćeš, no koga ja odredim. To i ne smije biti. Ne smije radi mira u narodu, radi vjere i radi ugleda naših vladika i sveštenika, i da niko sa strane ne može, kad se pita, šta je to u Bosni i Hercegovini, reći: svađaju se vladike sa Srbima i Srbi sa svojim vladikama: a svi znamo odakle je sve poteklo...« (I/1897, br. 8).

»I pri ovakvom postupanju ima vlada još obraza, da šalje šefa policije g. Černog u Jablanicu, da se sastane sa g.g. Perom Šantićem i Vladimirom Radovićem, pa da pregovara.«[16]

Cenzura, sve revnosnija, nanosila je »Srpskom vjesniku« i veliku materijalnu štetu, pored jedva savladljivih redakcijskih neprilika pri zameni odbačenog materijala. Iako su zaplene česte i obimne (tvrdilo se, na primer, da je broj 7. iz 1898. godine u celosti zaplenjen), a redakcija bila stalno na udaru (progoni zaposlenih, otvaranje i pregled pisama i novina na pošti, policijske premetačine u redakciji), list se u prve dve-tri godine dobro držao naišavši na povoljan odziv u zemlji i na strani. U listu se plene i beznačajne stvari, na primer, beleška o nekom cestaru zulumćaru, o narodnom zboru u Brocu na bosansko-srbijanskoj granici i dr. Nad listom visi od početka Damoklov mač da zbog podržavanja i širenja autonomnog pokreta bude obustavljen, zabranjen.

Iz pristupačnih materijala zna se danas da je Radović početkom 1898. godine, svakako zbog potreba pokreta, zatražio od Zemaljske vlade da štampariju i list iz Mostara prenese u Sarajevo. Ministar Kalaj, međutim, u privatnom pismu od 15. marta 1898, ovlastio je civilnog adlatusa barona Kučeru da tu molbu odbije i pri tome po vlastitoj oceni odabere čas kada će to izvršiti. Zanimljivo je posebno što ministar u istom pismu traži od Kučere da razmisli i javi da li dozvolu za izdavanje »Srpskog vjesnika« treba Radoviću odmah oduzeti ili s tim čekati dok Božidar Nikašinović ne pokrene u Bosni projektovani proređimski srpski list. Prevremeno oduzimanje koncesije uz naknadnu pojavu novog lista, misli ministar Kalaj, moglo bi ostavljati utisak da se uistinu radi o vladinom preduzeću.[17] Ministrovo razmišljanje pokazuje koliko je vlastodršcima bio nepoćudan ovaj srpski politički list, kao i pokret autonomne borbe.

Iako je »Srpski vjesnik« zbog cenzure često kasnio, i tim sa svojim novostima gubio aktuelnost, Radović je ipak odolevao svemu, nosio se sa cenzurom i uspeo u leto 1898. godine, pošto je vodstvo pokreta objavilo izvan Bosne i Hercegovine projekat autonomnog statuta, da u listu ma i najkraće saopšti njegovih pet tačaka (II/1898, br. 32). Šira objašnjenja, naravno, morala su izostati, pa ipak Radović uspeva da zatim ukratko prikaže situaciju pokreta, putovanje njegovih vođa najpre u Beč i potom u Carigrad, uz to i da brani vođe od neopravdanih napada nemačke štampe, naročito »Kelnskih novina« (II/1898, br. 33).

Neumorni radnik u pokretu, stalni putnik na relaciji Mostar – Sarajevo – Beč – Carigrad, Vladimir Radović nije dugo izdržao i u avgustu 1899. godine iznenada je umro. Njegova smrt predstavljala je za »Srpski vjesnik« nenadoknadiv gubitak, jer je nestao čovek koji se u list sav unosio, udahnjivao mu život, davao ton i smer. Zbog cenzure ovaj list nije mogao da izražava pravo raspoloženje u narodu, ali je kroz

[16] »Branik«, XIV/1898, br. 17, februar 7 (19).

[17] ABH – Zem. vlada, br. 71 res. 1898; R. Besarović, nav. delo, str. 490.

prve dve godine iz svakog njegova retka izbijala u ime srpskog naroda misao otpora prema stranom zavojevaču, kazivana manje-više zavijeno a ponekad i sasvim otvoreno. Bio je to lep doprinos koji je bosanskohercegovačkom novinarstvu za tako kratko vreme dao preduzimljivi i odlučni Vladimir Radović.

* * *

Za urednika »Srpskog vjesnika«, posle Radovićeve smrti, došao je njegov brat Dušan M. Radović, i na tom mestu ostao do kraja izlaženja lista. Sa već stečenim ugledom list je u prvo vreme išao napred i uspevao da se održi, iako se brzo moglo zapaziti da to po odlučnosti i jasnoći nije onaj prethodnji list. Ipak, u prvo vreme »Srpski vjesnik« donosi još ponešto o srpskom autonomnom pokretu. Tako, beležeći sastanak vođa pokreta sa sva tri mitropolita, list u vidu zvaničnog saopštenja ukazuje na razlike u stavovima mitropolita i vođa autonomnog pokreta, opisuje sastanak predstavnika iz 38 bosanskohercegovačkih mesta u Sarajevu, u kući Gligorija M. Jeftanovića; na tom skupu delegati opština su u celini podržali stavove prvaka autonomnog pokreta (IV/1900, br. 2). Pregovori s vladikama se nastavljaju, dugo povlače, ali o njima će list sve manje moći da govori. Nekad tako impulsivni list sada će se sve više okretati ka zvaničnoj »Političkoj korespondenciji« i njenim materijalima.

Pod novim uredništvom, »Srpski vjesnik« nije bio u stanju da izdrži navalu cenzure, i njegov položaj je bivao sve teži. List je kasnio, uredništvo više nije moglo da obezbedi pogodan materijal namesto onog koji bi cenzura odbacila. Kako se unapred nije znalo šta će na ponovljenoj cenzuri biti primljeno, događalo se da urednik na uvodnom mestu, umesto zaplenjenih političkih članaka, donosi oglase ili, češće, obične vesti i pouke iz poljoprivrede, zbog čega je ovaj, nekad opozicioni list u memorandumu bosanskohercegovačkih studenata 1901. g. nazvan listom o krompirima (Kartoffelblatt). »Srpski vjesnik« je sve više padao, prve dve godine po Radovićevoj smrti prilično redovno izlazio, a od početka 1902. pa do kraja u 1904. godini sasvim neredovno, godišnje samo po nekoliko brojeva.

Odrazilo se nazadovanje »Srpskog vjesnika« uskoro i u političkim stavovima, negdašnji oštri tonovi su postepenim hlađenjem bivali prigušivani i režimski stavovi oportunistički neosetno prihvatani. Potvrdu za ovo skretanje daju izričito i vlastodršci pri rešavanju jednog konkretnog pitanja. Kada se sredinom 1902. godine Zemaljska vlada zalaže kod Zajedničkog ministarstva finansija za molbu mostarskog hrvatskog lista »Osvit« da se cenzura ponovo poveri Okružnoj oblasti u Mostaru, kako bi list izbegao neprilike zbog kašnjenja, naglašeno je tom prilikom da to treba primeniti i pri cenzurisanju »Srpskog vjesnika«, pre svega da bi se jednako postupilo prema oba lista, a zatim i zbog toga što ovaj list u pos-

[18] ABH – Zem. vlada, br. 2333 I.B. 1902; R. Besarović, nav. delo, str. 490-491.

lednje vreme izbegava neprijateljske ispade prema upravi i sve više prihvata relativno umereno držanje.[18] Ovakvim stavom »Srpski vjesnik« je gubio podršku čitalačke publike, koja ga je nekad s poverenjem prihvatala, i tim se nezadrživo bližio svom neslavnom kraju.[19]

[19] Upotrebljen je ovde i materijal iz moga članka *Pokretanje prvog srpskog političkog lista u Bosni* (Povodom pedesetgodišnjice »Srpskog vjesnika«)«, koji je objavljen u sarajevskom »Odjeku«, br. 8 za novembar 1947. bez potpisa. Taj članak ja sam potpisao inicijalima svoga imena (sačuvao sam kopiju), i ne znam zašto je tadašnji urednik »Odjeka« brisao inicijale i članak složio u najsitnijem nonparelu. Ovom beleškom želim ukazati da je to bio moj članak.

»OSVIT«

Bio je režim, kao što se zna, sve manje zadovoljan don Franjom Milićevićem zbog neprikladnog uređivanja »Glasa Hercegovca«, jedinog hrvatskog političkog lista u zemlji. Što je ipak godinama dopuštao postojeće stanje i nije dozvoljavao osnivanje novog hrvatskog lista po sredi je bio običan politički razlog a nikako tobožnja zaštita Milićevićevih interesa, kako bi moglo izgledati. Tako se sa zahtevom da pokrene hrvatski list rano javio Mostarac Nikola Spužević, ali je bio odbijen, uglavnom zbog toga što kao opozicionar nije bio po volji režimu. Kada su vlastodršci u učitelju Nedjelku Radičiću najposle pronašli pogodnu poverljivu ličnost, kojoj će uz izigravanje dọn Milićevića pružiti obilatu pomoć, ceo poduhvat je zbog Radičićeve skore smrti iznenada propao, ne ostavljajući za sobom nikakvog rezultata.

Posle obustavljanja »Glasa Hercegovca«, u leto 1896, Hrvati nisu imali svog političkog lista, jer su ponovljene molbe don Franje Milićevića za izdavanje lista ostajale na nadležnom mestu neuslišane. Pokušaj sa izdavanjem hrvatskog izdanja »Bosanske pošte«, od kraja iste godine, pokazao se uskoro kao čisti promašaj. Stoga je Zemaljskoj vladi bilo naročito stalo do toga da se što pre pokrene jedan novi hrvatski list kao protivteža mostarskom »Srpskom vjesniku«, koji je na osnovu ranije koncesije počeo izlaziti uskoro po izbijanju pokreta autonomne borbe. Nije trebalo dugo čekati da ova vladina želja bude ostvarena. U Mostaru je, u leto 1898. godine, književnik Ivan Milićević Aziz, uz pomoć jedne grupe građana, pokrenuo hrvatski politički list »Osvit«, izvršivši prethodno pripreme u pogledu osnivanja nove štamparije na podlozi deonica, obezbeđenja saradnje i reklamisanja lista u zemlji i na strani.

»Osvit« se održao skoro deset godina, do kraja 1907, i kako vremenski zahvata većim delom period posle 1900. godine, koji nije predmet ovog rada, ograničavam se ovde da prikažem osnivanje i početno delovanje lista.

* * *

Rani pokušaji Nikole Spuževića da u Mostaru izdaje hrvatski list, iako nisu ostvareni, zavređuju po naglašenim opozicionim težnjama da budu ovde bar pomenuti, tim pre što sama vlast otkriva razloge zbog kojih nije dopuštala to izdavanje.

Činilo se režimu neprihvatljivim, po držanju katoličkog stanovništva, da u Bosni i Hercegovini izlazi neki hrvatski opozicioni list. Uza sve to, bosanskohercegovački Hrvati su pokazivali izvesna opoziciona raspoloženja, prema kojima će vlast različito reagovati. Tako je, na primer, stav o potrebi pripajanja okupirane zemlje Hrvatskoj predstavljao jedan vid javno napadanog i pobijanog opozicionarstva (podsećam na objavljenu neobično oštru carevu opomenu nadbiskupu Štadleru zbog zdravice u smislu toga zahteva na završnom banketu Katoličkog kongresa u Zagrebu, godine 1900). A kako je takva misao stvarno jačala političke pozicije Monarhije na Balkanu, taj opšti hrvatski zahtev je često samo formalno pobijan, ponekad i prećutno tolerisan. S druge strane, režim nije dopuštao pokretanje hrvatskih listova koji bi se kritički odnosili prema stvorenom novom stanju. Pokazuje to najbolje slučaj Nikole Spužević iz Mostara, koji je dva puta uzalud pokušao da pokrene takav list. U izveštaju koji je Zemaljska vlada podnela Zajedničkom ministarstvu finansija on je označen kao »poznati velikohrvatski zanesenjak«, koji godinama sarađuje u dalmatinskim listovima »Narodnom listu« i »Narodu« prigodnim pesmama i člancima s aktuelnim političkim i socijalnim sadržajem, i to ponekad tako neodmerenim tonom da je zbog toga pisanja opominjan od Gradskog kotarskog ureda.

Prvi put je Nikola Spužević u novembru 1890. zatražio koncesiju za izdavanje humorističko-satiričkog lista u Mostaru pod imenom »Blavor«. Iz pomenutog vladinog izveštaja Ministarstvu saznaje se da taj list programski polazi od velikohrvatske ideje i prema upravi neskriveno zauzima opozicioni stav. Citiran je iz programa sledeći stav: »Opazili smo veoma potrebitim za ovaj hrvatski kraj list navedene naravi, koji bi događaje u šali predočavao vladi i narodu: jer opozicija javnim mnijenjem obadvoma koristi.« A na drugom mestu programa se kaže: »‚Blavor' će često skakati na vrat gospodi prepredenoj, koja činovnička imena nosi; ‚Blavor' će im obraze češće svojim čitateljima predočavati, da znadu kakva se jaja na njima peku.« Zbog ovakvog programa, kaže se u izveštaju, Spuževićeva molba za izdavanje »Blavora« je odbijena u interesu održanja mira i reda, kao i očuvanja potrebnog ugleda vlasti.

Prema istom izveštaju, Nikola Spužević je posle dve godine, u novembru 1892, zatražio koncesiju za izdavanje petnaestodnevnog beletrističko-poučnog lista pod imenom »Hum« u Mostaru, s tim da list ne bi uopšte dodirivao politička pitanja. Povodom ovog traženja, Zemaljska vlada je tvrdila da nije nimalo verovatno da bi agitatorski nastrojeni Spužević mogao list tako usmeriti da po strani ostavi političke i verske prepirke. Po mišljenju mostarske Okružne oblasti, novi list bi se jedva mogao održati u životu ako bi ostao veran svom nepolitičkom programu. Uz ovo, treba uzeti u obzir da je Spužević literarni diletant, podstican na rad častoljubljem i taštinom, bez sposobnosti da poučno i vaspitno deluje. Upozoreno je Ministarstvo i na to da štamparija Antuna Pahera, u kojoj bi se list štampao, nije još uređena i zasad poseduje samo koncesiju za uređenje jednog štamparskog pogona. Ocenivši da za izdavanje ovog polumesečnika ne postoji stvarna potreba, kao i da literarna i politička prošlost molioca ne pruža nikakvo jemstvo za korektan stav

lista, naprotiv, sigurno je da bi se s te strane mogli stalno očekivati zahvati u oblasti politike, Zemaljska vlada je predložila da se Spuževićev zahtev odbije, s čime se, dopisom od 16. januara 1893, složilo i Zajedničko ministarstvo finansija.[1]

* * *

Posle više godina, pošto su zaboravljeni Spuževićevi novinarski pokušaji a »Glas Hercegovca« posle raznih teškoća i peripetija bio neočekivano obustavljen, nađena je u ponešto već drukčijim političkim prilikama solidna osnova za pokretanje novog hrvatskog lista u Mostaru. Organizator i pokretač ove akcije bio je Ivan Milićević Aziz, jedan okretan mlad čovek (rođen 1868), koji je svojim radom već stekao književno ime, i osim toga bavio se neumorno novinarstvom, poslednjih godina kao član redakcije zagrebačke pravaške »Hrvatske«. Zna se da je od početka sarađivao u »Glasu Hercegovca«, listu svoga strica don Franje, i u pojedinim godinama imao velikog uticaja na pravac pisanja i uređivanja lista. Ispekavši novinarski zanat u pomenutom pravaškom dnevniku, Milićević se prihvatio posla i uložio sve svoje snage da u Mostaru pokrene novi hrvatski politički list u zamenu za negdašnji »Glas Hercegovca«. Uspeh nije izostao. Njegovo delo je list »Osvit«, koji je osnovao, podigao i za život kroz više godina osposobio, ostajući s njim do kraja izlaženja blisko povezan. U oktobru 1899. godine, Milićević je napustio Mostar i na mestu glavnog i odgovornog urednika lista zamenio ga je Stjepan Radulović, njegov školski drug iz gimnazije i politički istomišljenik. Uskoro je Milićević primio državnu službu i u njoj kao upravno-politički činovnik napredovao do visokih položaja. U svojstvu državnog službenika, od 1912. godine, nalazio se jedno vreme na položaju urednika zvaničnog »Sarajevskog lista«.

Dok je književno bio aktivan, Ivan Milićević je zajedno sa svojim sugrađaninom Osmanom Nuri Hadžićem, pod potpisom Osman-Aziz, objavio nekoliko zapaženih i tada popularnih književnih dela, od kojih je važnija izdala Matica hrvatska *(Bez nade,* 1895, *Na pragu novog doba,* 1896. *Bez svrhe,* 1897), pridajući im tim veći značaj nego što su stvarno imala. S tematikom iz savremenog, uglavnom muslimanskog života, ta dela su prožeta didaktikom, usmerena, prema tome, na postizanje određenih ciljeva, političkih, kulturnih, privrednih. U njima je umetnost podređena potrebama narodnog vaspitanja i prosvećivanja, borbi protiv primitivizma i zaostalosti a za napredak prema savremenim evropskim težnjama, za reformu školstva, za hrvatsko nacionalno opredeljenje bosanskih muslimana (za katolike se to samo po sebi rezumevalo). S pokretanjem »Osvita« Milićević je zanemario književni rad i sav se posvetio novinarstvu, smatrajući da će na taj način bolje poslužiti uzdizanju naroda. Bio je gorljivi starčevićanac, sav zanesen i stoga netrpeljiv prema svemu drugom. Delujući od početka živo kao novinar, on je stalno ukazivao na potrebu ujedinjenja rasutih delova hrvatskog naroda

[1] ABH – Zaj. min. fin., br. 40 Pr. BH 1893; R. Besarović, nav. delo, str. 71-73.

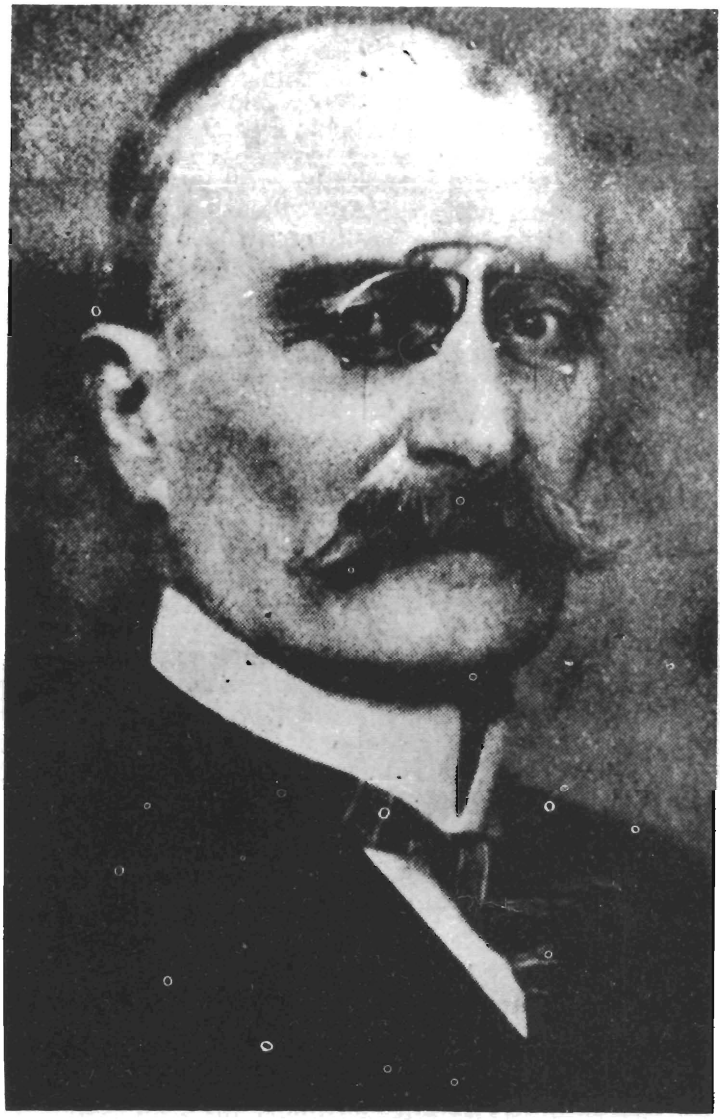

Ivan A. Milićević

i svojim radom neosporno mnogo doprineo hrvatskom nacionalnom osvešćivanju u Bosni i Hercegovini. Neumorno je propovedao ideju o potrebi tesnog povezivanja katolika i muslimana, ističući da nema potpune Hrvatske bez Bosne a ni hrvatske Bosne bez jedinstva katolika i muslimana.

U pogledu pokretanja »Osvita«, zabeležio je, po sećanju, Ivan Milićević jedan zanimljiv podsticaj. Njega su, kada je 1897. godine putovao kao novinar po Bosni, mnogi pitali šta je s listom »Glas Hercegovca«, koji nije već duže izlazio. »To me navede na misao« – produžuje on – »da se uredi štamparija na dionice, koja bi izdavala list. Saopćim tu misao u Mostaru. Misao je pala na plodno tlo. Sastavim dioničarska pravila i odnesem ih ravno barunu Kutscheri. Potvrda pravila ‚Hrvatske dioničke tiskarne' stiže tek pod konac godine 1898, dočim je tiskarna proradila ljeti 1898, kada je pokrenut i list ‚Osvit'. Za ‚Osvit' je radio i don Frano.« Pohvalio se ovde Ivan Milićević još i time da su Hrvati prvi osnovali deoničku tiskarnu u Mostaru i da su tek kasnije u Sarajevu osnovane »Srpska dioničarska štamparija« i »Islamska dionička štamparija«.[2] Naravno, pominjanje barona Kučere treba tako shvatiti da je molba za dozvolu štamparije i lista došla njemu na rešavanje.

Iz pristupačne službene prepiske može se videti kako je teklo osnivanje ovog značajnog preduzeća. Četvorica mostarskih građana (Ilija Ivanković, trgovac i posednik, fra Ambro Miletić, biskupski tajnik, Martin Čule, posednik i trgovac, i Ivan Milićević, književnik), u ime svoje i dvojice nepotpisanih (fra Radoslava Glavaša, lektora i tajnika Franjevačke redodržave, i Ivana Smoljana, posednika), obratili su se 2. oktobra 1897. predstavkom Zemaljskoj vladi, ističući da su »osjećajući obću potrebu te ponukavani sa premnogih strana iz Bosne i Hercegovine« obrazovali jedan odbor koji ima u Mostaru da rukovodi poslovima oko osnivanja jedne štamparije na deonice i jednog hrvatskog povremenog lista. U ime toga odbora potpisnici mole za dozvolu za uređenje štamparije pod imenom »Hrvatska dionička tiskarna u Mostaru«, za koju bi se osnovni kapital obezbedio s 250 deonica po 25 forinti; deonice bi izdavao Martin Čule uz supotpis Ilije Ivankovića, kome će se i uplate polagati. Nisu priložena pravila štamparije nego se obećava da će to biti naknadno učinjeno. Potpisnici zatim mole da štamparija već početkom 1898. godine počne izdavati list pod imenom »Hercegovac«, koji će kao list za politiku, pouku i zabavu prema priloženom programu uređivati i za uredništvo odgovarati glavni urednik Ivan (Aziz) Milićević iz Mostara. Potpisnici očekuju povoljno rešenje »jer se ovim hoće udovoljiti osjećanim potrebama«.[3]

U programu, priloženom uz molbu, predviđeno je da list »Hercegovac« izlazi u Mostaru od nove 1898. godine, isprva dva puta sedmično, i to sredom i subotom. Program je dat sažeto, bez širih objašnjenja. »‚Hercegovac' baviti će se« – navedeno je – »političkim događajima u svietu te će donositi osim političkih i običnih dnevnih viesti također i političke članke, viesti i izjave s osobitim obzirom na hrvatske zemlje i narod.« U poučnom delu list će ići za tim da u narodu održava i podiže moral i unapređuje opštu naobrazbu, radi čega će se iznositi i objašnjavati razni prosvetni, znanstveni i narodno-gospodarski uspesi kod na-

[2] Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva, nav. članak, str. 1055.

[3] ABH – Zem. vlada, br. 1362 res. 1897; R. Besarović, nav. delo, str. 472-473.

prednijih naroda, uz osobiti obzir na ukupni hrvatski prosvetni napredak. I zabavni deo, polazeći od moralno-odgojnih zadataka lista, nastojaće da iz pera hrvatskih pisaca donosi razne književne radove, kako iz sadašnjeg tako i iz prošlog života hrvatskog naroda, a osim toga i odgovarajuće prevode iz stranih književnosti.

U pogledu uže domaće politike, »Hercegovac« će buditi i učvršćivati narodnu hrvatsku svest, a u prosuđivanju domaćih javnih prilika i pojava stajaće na stanovištu opšteg hrvatskog narodnog boljitka koji se temelji na narodnom, prirodnom i povesničkom pravu, »te će podupirati iste težnje i nastojanja svakoga, koji na tom radi, ne priključujući se za sada ni jednoj od postojećih hrvatskih stranaka«. I list će sa tim geslom budno stajati na straži za hrvatsku čast i misao, »te će tek izazivan najodrešitije ustajati u obranu hrvatske stvari proti protivničkim navalam i spletkam, ma od kuda one dolazile.«[4] I pre nego je po podnetoj molbi doneto neko rešenje, Ivan Milićević je kao urednik uputio 15. oktobra 1897. Zemaljskoj vladi naknadnu molbu da za novi list odobri naziv »Osvit« umesto »Hercegovac«, kako je najpre predloženo.[5] Ovo traženje vlast je primila na znanje i nije od novog naziva lista pravila pitanje.

Molba mostarskih Hrvata je brzo rešavana zbog značaja koji je toj akciji pridavan sa službene strane. Na zahtev viših vlasti, mostarski Gradski kotarski ured je već 16. oktobra podneo Okružnoj oblasti izveštaj o traženim koncesijama. Za Ivana Milićevića, srodnika don Franje, navedeno je da se dosad bavio svojim pravnim studijama u Zagrebu, a od jeseni prošle godine kao stipendista Zemaljske vlade u Beču. On namerava, navodi se u izveštaju, da napusti studije i da se sav posveti novinarstvu. O njemu nije vlastima ništa nepovoljno poznato. On je anražirani Hrvat, i sigurno je da će se u svom listu žučno boriti za velikohrvatsku ideju. I pored toga, gradski kotarski predstojnik Klimburg najtoplije preporučuje Milićevićevu molbu, smatrajući da je jedno hrvatsko novinsko preduzeće sada vrlo poželjno s obzirom da u Mostaru upravo počinje izlaziti Radovićev »Srpski vjesnik«. S ovog gledišta ne mogu se stavljati prigovori ni osnivanju jedne štamparije na akcije, bez obzira što u Mostaru postoje dve štamparije i malo je verovatno da se sve tri mogu održati. U izveštaju se još ukazuje na teškoće s kojima će se susretati osnivači štamparije dok budu postupali po strogim propisima Trgovačkog zakona o osnivanju akcionarskih društava.[6]

Okružna oblast prihvatila je mišljenje Gradskog kotarskog ureda i molbu mostarskih građana već sutradan, 17. oktobra, preporučila najtoplije Zemaljskoj vladi. Ističući da je katolički elemenat, u Hercegovini relativno najbrojniji, bio uvek lojalan i takav će i ostati, u preporuci se izričnо kaže da ovakav list pruža nužnu kompenzaciju za upravo pokrenuti srpski list, kome će se najodlučnije suprotstaviti i svojim delova-

[4] ABH – Zem. vlada, nav. spis; R. Besarović, nav. delo, str. 473-474.

[5] ABH – Zem. vlada, nav. spis; R. Besarović, nav. delo, str. 474.

[6] ABH – Zaj. min. fin., br. 1490, Pr. BH 1897; R. Besarović, nav. delo, str. 474-475.

njem rušiti zablude pravoslavnih da je Hercegovina »srpska zemlja«. S ovog gledišta ne može se imati ništa ni protiv prenaglašenog isticanja hrvatske nacionalne ideje, jer ona austrougarskoj državnoj ideji izvesno ne može biti opasna. U borbi protiv radikalnih stavova pravoslavnih nismo dosad imali svesnog saveznika, na kakvog u ovom listu možemo posigurno računati,[7] smatra Okružna oblast u Mostaru.

Prema izveštaju od 3. novembra, Gradski kotarski ured u Mostaru je, na traženje Zemaljske vlade, požurivao Ivana Milićevića i drugove da ubrzaju predaju projekta statuta štamparije koju nameravaju osnovati. Zadovoljavajući vladino interesovanje o stanju štamparskog posla u Mostaru, isti izveštaj ukazuje da tamo postoje sada dve štamparije, i to srpska štamparija Vladimira Radovića i štamparija Pahera i Kisića. Prema prikupljenim obaveštenjima, Radovićeva štamparija nije nikad sjajno stajala i mogla je odbacivati samo neznatnu dobit, ako se o dobiti uopšte može govoriti. Za Radovićevu štampariju nastale su teške prilike otkako je osnovana štamparija Pahera i Kisića, jer se tom novom štamparijom služe svi uredi, doseljeni trgovci, vojska itd. Dok štamparija Pahera i Kisića pravi dobre poslove i tim pokazuje svoju životnu sposobnost, Radović je upućen isključivo na krug svojih srpskih mušterija i sada na uspeh lista »Srpski vjesnik«. Ivan Milićević gaji nadu da će predviđena nova štamparija biti sposobna za život, pošto je porudžbine s mnogih strana, pa i iz Bosne obezbedila. Koncesioniranje ove treće mostarske štamparije će u svakom slučaju naneti veću štetu preduzeću Pahera i Kisića, dok Radoviću otud ne preti nikakva opasnost. U izveštaju se još kaže da don Franjo Milićević ne sudeluje u novom preduzeću, ali je sigurno da će se iz rodbinskih razloga u svemu pasivno držati.[8]

U opširnom izveštaju od 17. novembra Zemaljska vlada je predložila Zajedničkom ministarstvu finansija da odobri oba zahteva iz Mostara: osnivanje štamparije na podlozi akcija i pokretanje lista »Osvit«. Težište ovog poduhvata vlada stavlja na nužnu povezanost oba posla, uz vlastitu štampariju egzistencija toliko potrebnog hrvatskog lista izgleda obezbeđena, kao što će i sâm list doprineti da nova štamparija uspešno posluje i pored postojećih. O novom listu za koji se traži koncesija kaže se da će to biti glasilo katolika, koji su u Hercegovini najjače zastupljeni. Ponavlja se, naravno, i ovde da je novi hrvatski list, kao protivteža upravo pokrenutom »Srpskom vjesniku«, tim poželjniji što se katolički elemenat uvek lojalno držao. Novi list će na zaostale katoličke mase delovati prosvetiteljski, a takva namena opravdava i izrazitu hrvatsku orijentaciju lista. Dajući o izabranom uredniku Ivanu Milićeviću neke podatke, kaže se zatim da se protiv njega i njegova držanja ne mogu stavljati nikakvi prigovori. U pogledu osnivanja štamparije na akcije postupiće se prema propisima Trgovačkog zakona. Na osnovu izloženog, Ze-

[7] ABH – Zaj. min. fin., nav. spis; R. Besarović, nav. delo, str. 475-476.

[8] ABH – Zaj. min. fin., nav. spis; R. Besarović, nav. delo, str. 476-477.

maljska vlada predlaže da se principijelno da odobrenje za oba zahteva, sa čim se već 21. novembra složilo i Zajedničko ministarstvo finansija.[9]

* * *

»Osvit« se nije pojavio početkom godine 1898, kako su predviđali osnivači i u tom bili podsticani od vlastodržaca ubrzanim donošenjem svih rešenja. Osnivanje akcionarske štamparije je, po svoj prilici, zapinjalo i nije teklo prema predviđanjima ne samo zbog zakonskih formalnosti koje je trebalo ispuniti nego i zbog obezbeđenja upisa predviđenog akcijskog kapitala. U članku *Narodni kulturni zavod,* koji je u ovom listu objavljen, govori se, istina, o sjajnim uspesima u ovim nacionalnim poduhvatima, kao i o patriotizmu hrvatskog čoveka u Bosni i Hercegovini, a sve to da bi se istaklo veliko značenje toga narodnog preduzeća. Ali se, i pored toga, priznaje na istom mestu da do kraja jula 1898, za više od osam meseci, nije moglo biti upisano svih 250 akcija po 25 forinti jer je nerasparčan ostao neki, verovatno mali broj akcija. Upisivali su akcije bosanskohercegovački Hrvati, »sa strane – iz Dalmacije i Hrvatske – toliko je bilo odziva, samo da se ne rekne da ga nije bilo nikakova«. Za ovaj poduhvat osnivači su, ističe se na istom mestu, izabrali formu akcionarskog društva, kako bi i širim slojevima bilo omogućeno učestvovanje (I/1898, br. 1). Naravno, ni odabrana moderna forma privređivanja nije mogla u tadašnjem nerazvijenom društvu atraktivno delovati na ova u suštini neprivredna ulaganja, motivisana rodoljubivim težnjama, pa utoliko više treba ceniti ostvarene rezultate.

Kako na vreme nisu izvršene propisane radnje oko osnivanja štamparije na deonice, a sama štamparija je već bila nabavljena i uređena, osnivački (»utemeljiteljni«) odbor je rešio da se ne gubi vreme i da se list štampa, dok ne budu sređene formalnosti s »Hrvatskom dioničkom tiskarnom«, u »tiskarni Osvita«. Osnivačka skupština nove štamparije održana je 14. avgusta 1898. posle čega je trebalo udovoljiti propisima Trgovačkog zakona u pogledu uplata predviđenih rata za akcije i novo društvo upisati u Trgovački registar kod Okružnog suda u Mostaru. Pošto je ovo izvršeno, Zemaljska vlada je krajem 1898. godine dala konačno odobrenje za »Hrvatsku dioničku tiskarnu u Mostaru«, koja će od tada nastupati kao vlasnik i štampar lista »Osvit«.

Prvi broj »Osvita« pojavio se 27. srpnja 1898. godine, na osam stranica manjeg novinskog formata (41 × 27). U zaglavlju su dati podaci o izlasku lista (dvaput sedmično), pretplati za razne zemlje, ceni za oglase i slično, kao i adresa uprave, otpravništva i tiskarne (Podhum 7). Zanimljivo je da list nema nikakva podnaslova, iako je od početka oglašavan kao »list za politiku, pouku i zabavu«, takođe i kao »hrvatsko glasilo za Bosnu i Hercegovinu«. Umesto podnaslova, list donosi kao moto stihove s potpisom Safvet-bega R. Bašagića, Nevesinjca:

»... Hrvatskoga jezika šum
Može da goji,
Može da spoji
Istok i zapad, pjesmu i um!«

[9] ABH – Zaj. min. fin., nav. spis; R. Besarović, nav. delo, str. 477-479.

kojima se jedna rodoljubiva politička težnja pokušava na poetičan način iskazati. Može se reći da je jezik u »Osvitu« uglavnom dobar, svakako mnogo bolji nego u starom »Glasu Hercegovca«. Ipak i ovaj list u jezičko-pravopisnom pogledu sledi staru zagrebačku školu, bez obzira što je ona u Hrvatskoj službeno bila prevaziđena i njen etimološki pravopis zamenjen fonetskim.

Na uvodnom mestu prvog broja »Osvit« je doneo svoj program, odobren od Zemaljske vlade, datiran u Mostaru 10. prosinca 1897, i potpisan, pored šestorice napred pomenutih, još i od sledeće četvorice: Tome Ljolje, P. N. Ančića, Š. Corića i Tome Kovača. Nije dokraja razjašnjeno u kojoj su meri osnivači predstavljali one snage koje su ovaj krupni poduhvat stvarno nosile i uspešno ostvarile. Dok osnivači potpisujući program kažu na početku da pokreću hrvatski list »odgovarajući obće osjećanoj potrebi«, u krupno štampanom »Pozivu na pretplatu« pri kraju istog broja rečeno je da se »list pokreće po sporazumu odličnih otačbenika iz sve Bosne i Hercegovine«. A onda se na istom mestu još nastavlja: »Hrvatskoj budnoj misli u ovim hrvatskim krajevima trebalo je, nuždno trebalo je i glasilo, bez koga smo dosada bili. Taj nedostatak ima sada nadopuniti ‚Osvit', koji ima hrvatsku sviest kako učvršćivati, buditi i širiti, tako ju i dostojno zastupati prema svemu i svakomu.« I pored određenosti u programskim stavovima, ne zna se ipak ko su ti »odličnici« iz sve Bosne i Hercegovine, kao ni gde su ni kada učinili pomenuti sporazum, jer prema javnosti istupaju i celu akciju vode Hercegovci. Pored toga, iz ovog teksta se vidi da je režim u mostarskoj hrvatskoj grupi našao sadruga za pobijanje teze o »srpskoj zemlji i narodu«, koju je Radović pokušao da zastupa u svom listu.

Posle programskog uvodnika, »Osvit« je u prvom broju doneo i članak *Naš zadatak,* u kome je naglašena misao da pravo stremljenja ka boljitku imaju kako pojedinci tako i ceo hrvatski narod koji je kroz istoriju sačuvao temelje svog bivstvovanja. Zadatak je lista da pod hrvatsko narodno ime okupi sve snage i da ih neprestano usmerava na rad za boljitak i napredak celog naroda. Sledeći svoj cilj, list će ići za tim da se narod pridigne, osvesti, upozna svoje vrline i mane, da se u njemu podstiče volja za častan rad, da mu se ukazuju savremeni putevi privređivanja i iznose uspesi zdrave nauke i prosvete, da se u svakom pojedincu budi ljubav državljanina i otadžbenika. Za rad na ovom širokom programu list poziva u pomoć sve prijatelje hrvatskog naroda. »Osvjedočenje odličnih sinova hrvatskoga naroda ovih pokrajina pokrenulo je *Osvit,* i to osvjedočenje, koje stoji na zdravim osnovima, prelazi na ustrajni rad – a tim proriče i odkriva najljepše nade za budućnost.« U nacionalnom pogledu list stoji, očigledno, na ekskluzivističkom gledištu da je Bosna i Hercegovina hrvatska zemlja, na koju sva prava polaže hrvatski narod, prelazeći ćutke preko postojećeg stvarnog stanja i odnosa.

Pored članka *Narodni kulturni zavod* o osnivanju deoničarske štamparije u Mostaru, u prvom broju lista doneta je i pesma fra Grge Martića *Osvitu,* s prigodnim, ne mnogo uspelim stihovima starog pesnika. Na tu pesmu uredništvo je i u posebnoj belešci ukazalo, ističući da

sin kršne Hercegovine Martić, hrvatski Homer, nije mogao veće odlikovanje iskazati »Osvitu« i obodriti hrvatske otadžbenike za novi pokret nego što je svojom pesmom učinio. List donosi zatim uobičajeni politički pregled po pojedinim državama,vesti iz mesta i okolice i sl. U rubrici »Iz hrvatskih krajeva«, na prvom mestu su beleške iz Bosne i Hercegovine, zatim Dalmacije i dr., dok su pod »Književnost i umjetnost« prikazane nove knjige Matice hrvatske[10] i Šurminova *Književnost hrvatska.* Više aktuelnih vesti dato je pod naslovom »Narodno gospodarstvo«, a razne zanimljivosti u rubrici »Svašta iz svieta«. Na kraju je, uz krupno štampani tekst »Poziva na pretplatu«, dat »Tečaj papira i mjenica na javnoj bursi u Beču«, zatim vesti iz službenog lista, zadnje vesti i oglasi.

Dok pojavi »Osvita« sa srpske strane nije pridavan naročiti značaj, »Bosanska vila«, na primer, nije pokretanje ni zabeležila, začuđuje s koliko je blagonaklonosti bosanskohercegovački zvanični list po izlasku prvog broja prikazao u dužoj belešci, pored ostalog, i programski proglas »družine za osnivanje Osvita«. Politika vlastodržaca bila je usmerena prema strogom bosanskom kursu, koji je još na snazi, ali se zvanični list, i pored toga, nije ustručavao da bez komentara navede najvažnije stavove isključivog hrvatskog programa, koje će list zastupati i u tome, kako je naglašeno, pomagati sve svoje istomišljenike, ne pridružujući se zasad nijednoj od postojećih hrvatskih stranaka. Pošto je naglašeno da će »Osvit« nepristrasno prosuđivati rad javne uprave u prikazu se daje osvrt i na ostali sadržaj lista i na kraju kaže da je »Osvit« čisto štampan na osam stranica manjeg obima političkih listova u tri stupca.[11] Nema sumnje, stav zvaničnog lista, ma koliko odudarao od principa koje vlastodršci javno zastupaju, usaglašen je potpuno s iznetom službenom prepiskom, koja nedvosmisleno kazuje iz kojih razloga režim potpomaže ovaj list.

Suprotno zvaničnom listu, muslimanski »Bošnjak« je, kao zastupnik režimske ideje bosanstva, ukazao na važnije programske tačke novog mostarskog lista i uglavnom ih pobijao. »Taj novorođeni list će, kako nam javljaju, buditi u našoj domovini nekaku *hrvatsku* svijest, za koju neki sve svoje sile ulažu, da je našem narodu makar silom nametnu.« U svom prikazu »Bošnjak« se oborio i na istorijsko hrvatsko pravo i ustvrdio da će se pokretači lista prevariti i neće uspeti u svojoj nameri, jer je u Bosni i Hercegovini uzaludno tražiti kakvu drugu narodnost osim bosanske.[12] I dok je stajao na bosanskom programu i za nj se zalagao (do 1903), »Bošnjak« se sukobljavao s ovim hrvatskim listom, ponekad i neobično oštro. Tako, na primer, u jednom uvodnom članku, braneći svoga urednika zbog nekog napisa, »Bošnjak« je rekao, pored ostalog, i ovo: »‚Osvit', koji na svu silu hoće da brani nekakva hrvatska pra-

[10] Među knjigama Matice hrvatske prikazana je i knjiga Osmana-Aziza *Bez svrhe,* za koju je gradivo uzeto iz softinskog i hodžinskog života. O knjizi je samo rečeno: »Ne dopušta nam čednost, da o tom djelu govorimo obširno, ali možemo reći, da je knjiga napisana čista srca sa željom, da se iztaknute mane poprave i da se udari boljim putem.«

[11] »Sarajevski list«, XXI/1898, br. 90, jul 30.

[12] »Bošnjak«, VIII/1898, br. 31, august 4.

va u našoj domovini, premda sam vidi, da je teško braniti u jednoj zemlji ona prava, kojih uopće po povijesti i tradicijama neima i tražiti onu narodnost, za koju se do pred kratko vrijeme nije u nas ni znalo...«[13]

* * *

Odustajem od daljeg praćenja razvoja »Osvita« i na kraju želim još samo reći da je pozitivan stav lista prema režimu proizlazio iz koncepcije o oslobodilačkoj misiji okupacione uprave, koju je list bezrezervno usvajao i primenjivao pri tumačenju savremenih događaja i pojava. I neki objektivni činioci su bili svakako od uticaja na formiranje pomenutog stava. Zbog apsolutističkog upravnog sistema nije, naravno, moglo biti ni govora o nekoj kritici režima, kao što ni »bezpristrano« prosuđivanje rada javne uprave, obećano u osnivačkom prospektu, nije s početka imalo upravo nikakve vrednosti. Iako se radilo o nezavisnom listu grupe građana, koji će sve do pojave »Hrvatskog dnevnika« (1906) biti jedini organ bosanskohercegovačkih Hrvata, vlastodršci su ipak bili unapred sigurni da će u borbi protiv radikalnih srpskih ideja naći u novom listu svesnog, samopouzdanog saveznika kakvog dotad nisu imali. Ova misao, rečena otvoreno u službenom aktu, potvrđuje da su vlastodršci dobro poznavali međunacionalne odnose u zemlji, antagonističke u najvećoj meri, i da su iz toga znali izvlačiti za se krupne poene.

Očigledno je da su se odnosi među narodnim grupama u Bosni i Hercegovini pogoršavali u novije vreme dok su nacije nastajale. Za trajanje procesa pretakanja naroda u naciju, dve nacionalne ideje, srpska i hrvatska, razvijale su se odvojeno i sasvim ekskluzivistički ponašale, uz to i borile se da za se pridobiju nacionalno neopredeljene muslimane, a netrpeljivost među njima išla je dotle da jedna drugu na ovom terenu nije često ni priznavala. Nije teško razumeti ovo zaoštravanje odnosa među narodnim grupama kad se zna da su one išle za različitim nacionalno-političkim ciljevima. Ta usmerenost različnom cilju vidno je obeležila presudni čas formiranja modernih nacija: u prirodnoj težnji za prikupljanjem rasutih narodnih delova, Srbi su usmeravali svoje želje za ujedinjenje sa slobodnim državama Srbijom i Crnom Gorom, Hrvati većim delom videli svoje ujedinjenje u okviru Monarhije, gde se uistinu i nalazila njihova glavnina, dok su muslimani ostajali najvećim delom izvan tih nacionalnih previranja. Jugoslovenska ideja, čije su svetle tradicije u susednoj Hrvatskoj beležile izvesne rezultate, nije mogla u ovo vreme na bosanskohercegovačkom području prosperirati, zahvaljujući umnogom i političkim težnjama okupacione uprave. Različite pretenzije pojedinih narodnih grupa, suprotno jugoslovenskoj misli, ispoljavale su se jasno i vodile bespoštednom međusobnom trvenju i glođenju. U takvim prilikama bilo je sigurno da će vlastodršci u novom listu »Osvit« naći saveznika i, u mnogim pitanjima, istomišljenika.

Videlo se to kod najznačajnijeg političkog događaja toga vremena, pokreta autonomne borbe bosanskohercegovačkih Srba, koji se iznena-

[13] »Bošnjak«, IX/1899, br. 36, septembar 7.

da razbuktao i kao opozicioni iznenadio svet u zemlji i na strani. Teško pogođenom režimu, koji svim sredstvima pobija i pokušava omalovažiti pokret, svaka pomoć sa strane dobro dolazi, jer deluje više-manje snažno kao demanti iznetih srpskih optužbi. I razumljivo, smatralo se prvoklasnim događajem kad je Carigradska patrijaršija odbacila projekat crkveno-školskog statuta, koji su joj vođe autonomnog pokreta podnele na pregled, i uz to potvrdila da su postupci okupacione uprave prema pravoslavnoj crkvi bili ispravni. A nepovoljan stav Patrijaršije prema autonomnom pokretu našao je odjeka i u samoj zemlji. »Osvit« je tom prilikom doneo na uvodnom mestu dva zapažena članka i, podvukavši s odobravanjem stav Patrijaršije (»Bizanc je rekao!«), napao oštrim rečima ceo pokret i njegove vođe.[14] U daljim brojevima »Osvit« se vraćao na ovu temu i o njoj na sličan način govorio.

Ovakvim pisanjem, ne samo o autonomnom pokretu, »Osvit« se zamerio Srbima i ozlojeđivao ih u toj meri da je Stevan Žakula, delujući tada kao profesor u Mostaru, mogao posle gotovo četiri decenije reći da su »Glas Hercegovca« i »Osvit« bili listovi »koji su imali svoj osobeni zadatak i svoju naročitu tendenciju, koja nije vađena iz duše tamošnjeg domaćeg naroda«.[15]

[14] »Osvit«, II/1899, br. 23. ožujak 18.

[15] Stevan Ž kula, *Pre trideset i devet godina.* Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva, XVII/193 , br. 11-12. str. 927.

»STIMMEN AUS BOSNIEN«

Drugi list na nemačkom jeziku u Bosni i Hercegovini, pod nazivom »Stimmen aus Bosnien«, pokrenuo je u leto 1898. godine i za kratko vreme izlaženja uređivao naš poznanik iz »Bosnische Posta« Franjo Selak, književnik i novinar. Poreklom Slovenac, Franjo (Franz) Selak (1846-1906) bio je najpre gimnazijski nastavnik, ali je to mesto uskoro napustio i posvetio se književnom i novinarskom poslu. Pisao je najviše za nemačke novine u Pragu, Zagrebu i Sarajevu, najrađe o temama iz slovenačke i hrvatske književnosti, uz to, govorio je više evropskih jezika. Pre pokretanja ovog lista, on je nekoliko godina u Sarajevu uređivao list »Bosnische Post«, a kasnije i »Sarajevoer Tagblatt«. Kako je napred rečeno, napisao je predgovor za sabrana pesnička dela fra Grge Martića koja je izdala »Bosanska pošta«.[1] Zanosio se Franjo Selak mišlju o pokretanju drugog lista na nemačkom jeziku u Sarajevu još od godine 1894, kada je preuzeo redakciju »Bosnische Posta«. Iznenađuje da je on sredinom 1898. godine, posle dobijanja koncesije za list, u javnost pustio vest da pod imenom »Bosnische Revue« namerava izdavati list za kulturu i književnost,[2] od čega je, međutim, do vremena pokretanja odustao i svoj list pod novim imenom »Stimmen aus Bosnien« označio političkim. Kako sâm Selak nije imao potrebna finansijska sredstva, izdavanje lista omogućila je štamparija Špindlera i Lešnera koja je iz poslovnih razloga bila u stvari izdavač i finansijer. List je izlazio oko pola godine, jednom sedmično (u 1899. godini i dva puta), ali nije uspeo da se održi i stekne svoju publiku. Ne naišavši na povoljan odziv u javnosti, list je zbog malog broja čitalaca najposle obustavljen.

Prvi broj lista »Stimmen aus Bosnien« izišao je 6. avgusta 1898, u manjem folio-formatu (40 × 28,5), štampan goticom. Ispod krupno štampanog imena lista u zaglavlju je stajao podnaslov »organ za politiku, narodnu privredu i književnost«, a takođe dati su i potrebni podaci o pretplati, oglasima itd. U programskom članku istog broja urednik kaže da njegov list neće biti ni opozicioni a ni truba merodavnih krugova, kako se na raznim stranama govorka, nego će nezavisno, iskazivati svoja slobodna mnenja. Naravno, list na nemačkom jeziku u okupiranoj zemlji, ma šta kazao uvek je na strani režima. Ukazuje se stoga i

[1] »Sarajevski list«, XXIX/1906, br. 70, jun 17 (4).

[2] »Sarajevski list«, XXI/1898, br. 31, jun 10 (maj 29).

ovde da Bosna i Hercegovina ima danas da bude blagodarna austrougarskoj upravi za razna dobročinstva (javna bezbednost, poredak, moralno unapređenje itd). Osobita pažnja, kaže se dalje, biće posvećena domaćim temama, naročito školstvu. List će kod svojih čitalaca buditi interesovanje za valjani narod u Bosni i Hercegovini opisujući njegove običaje, težnje i nade kako se ogledaju u narodnoj i umetničkoj književnosti. Pored napisa iz kulturnog života susednih jugoslovenskih naroda, list će pratiti kretanja u narodnoj privredi obraćajući pažnju poljoprivredi, zanatima, industriji, trgovini i dr. Uz ovo, list će donositi članke i beleške iz političkog života u zemlji i u svetu. Prvi uvodni članak list posvećuje 20-godišnjici austrougarske uprave u Bosni.

Iz bibliografskih podataka se vidi da je list »Stimmen aus Bosnien« sedmično izlazio i dao u svemu 29 brojeva, i to 22 u 1898. i 7 u 1899. godini.[3] Neznatno interesovanje pretplatnika i publike kazuje najbolje kako je taj list ostao gotovo bez ikakvog uticaja na savremenike.

Prestanak lista »Stimmen aus Bosnien« objavljen je posebnim nenumerisanim brojem, datiranim 13. februara 1899. Administracija lista tu sasvim ukratko obaveštava poštovane pretplatnike da zbog malog broja pretplatnika obustavlja dalje izdavanje lista i ujedno preporučuje pojedincima da se za svoje zahteve ili plaćanja obrate Štampariji Špindler i Lešner. O obustavi lista Zemaljska vlada je 17. februara obavestila Zajedničko ministarstvo finansija, ukazavši, da redakcija nije još vratila koncesiju.[4]

[3] Đ. Pejanović, nav. *Bibliografija,* str. 38.

[4] ABH – Zem. vlada, br. 498 I.B. 1899.

NEKI IZVANBOSANSKI LISTOVI

Pobuđujući interesovanje na evropskom Zapadu kroz ceo XIX vek, Bosna i Hercegovina je posebno od sredine veka bila privlačna i za naše listove u okolnim jugoslovenskim zemljama. Ona je živela pod izuzetnim prilikama, najpre pod turskom upravom, u vreme uvođenja reformi posle skršenog otpora feudalaca, i zatim po austrougarskoj okupaciji 1878. godine, zbog teškoća na koje je nova uprava naišla sprovodeći smirivanje zemlje. Razumljivo je stoga što se kroz drugu polovinu XIX veka gotovo svi jugoslovenski listovi bave događajima i pojavama u Bosni i Hercegovini tumačeći ih svaki na svoj način. Zbog opozicionog stava prema turskoj i, kasnije, austrougarskoj upravi, većina jugoslovenskih listova je stanje u okupiranoj zemlji videla u tamnim bojama, pa je i zbivanja u zemlji na sličan način prikazivala. Za austrougarskog vremena bilo je proređimskih jugoslovenskih listova koji su, suprotno većini naših listova, prilike u Bosni i Hercegovini ružičastim bojama slikali i osvetljavali. Pisanje jednih i drugih listova nije, često, moglo izbeći razna preterivanja, neizbežna pri poslu koji unapred stvara zaključke, pa je jasno da su pojedine pojave u zemlji nerealno prikazivane.

Ne osvrćući se dalje na pisanje jugoslovenskih listova, jer to ne spada u ovaj rad, biće ovde ukratko pomenuti samo neki osobeni listovi koji su pokretani izvan Bosne i Hercegovine i jedino za nju bili programski vezani. U pogledu verodostojnosti i ovi listovi pate, možda više nego drugi, od preterivanja, često i netačnog prikazivanja pojava i događaja. Zbog stroge granične kontrole, ovi listovi su samo kao krijumčarena roba ulazili u okupiranu zemlju, verovatno u nevelikim količinama jer im je čitalački krug prilično ograničen (trgovci, učitelji, sveštenici). Može se reći da su ovi listovi imali nekog uticaja u zemljama gde su izlazili, dok se o njima u Bosni i Hercegovini ponekad nije ni znalo.

Od izvanbosanskih listova pominjem ovde ukratko tri: »Bosnu«, izdavanu u Šapcu, zatim »Bosansko-hercegovački glasnik« u Beogradu i »Nevesinje« u Nikšiću.

»Bosna«. Glas potlačenog Srpstva. Izlazila u Šapcu (1889-1892). O ovom političko-informativnom listu znam samo ono što je Đ. Pejanović naveo u svojoj Bibliografiji: List je izdavao i uređivao Kosta Jezdimirović, urednik »Liberala«, a izlazio je u folio-formatu, štampan ćirilicom, najpre jedanput nedeljno (do 1891. godine) a onda prema potrebi. Na

zaglavlju lista s desne strane pisalo je: »Celj ‚Bosne' je da neguje, širi i potpomaže misao oslobođenja i ujedinjenja Srpstva. Čist prihod određen je na pomaganje velikosrpske ideje. O prihodu i rashodu ovog preduzeća polaže se javan račun.«[1]

»Bosansko-hercegovački glasnik«. Izlazio u Beogradu kao organ Bosanaca i Hercegovaca pod vođstvom redakcionog odbora i glavnim urednikom Jovom Đ. Kovačevićem Bosancem. U prve tri godine (1896 – 1898) list je izlazio tri puta mesečno, a zatim, u obnovljenoj seriji (1905-1909), svake nedelje.

Prvi broj »Bosansko-hercegovačkog glasnika« izišao je 24. marta 1896, u novinskom folio-formatu, štampan ćirilicom. Pod naslovom »Sinovima i prijateljima Bosne i Hercegovine« tu je na uvodnom mestu dat program lista, uz isticanje dokaza koje pruža narod te zemlje »da je dostojan za kulturni razvitak čovečanstva i da može stupiti u zajednicu srpske ujedinjene države kao njen sastavni deo«. Okupacija je, međutim, narod u Bosni i Hercegovini lišila moći da samostalno sme dati svoj glas i želje svoje iskazati. »S toga, a i pogledom na predstojeće događaje, uzimamo sebi slobodu i zadatak, da budemo tumač mišljenja i osećaja okupiranih sinova Bosne i Hercegovine, i time zainteresujemo javno mnenje za okupiranu njihovu otadžbinu, koje su zemlje dragi alem kamen u nizu ostalijeh srpskih pokrajina.« Rodoljubiva srpska štampa se, istina, interesuje za okupiranu zemlju i donosi često otud žalosne vesti. »Ali zbog toga što su Bosna i Hercegovina ograđene austrijskim bajonetama prema Srbiji i Crnoj Gori, to ni stoti dio do javnosti ne dospije, da bi se moglo znati šta se sve u ovim zemljama događa (do sada nečuveno i neviđeno), pa i ono što do javnosti dopre više puta površno je i nepotpuno, i zbog toga pokrećemo ‚Bosansko-hercegovački glasnik', koji će se svim silama truditi da bude pravi izraz narodnih želja, jer biće strogo nezavisan list ni po babu ni po stričevima već po pravdi Boga istinoga.« Obraćajući se svim rodoljubima za pomoć u ovom poslu, u programskom članku se ističe da će redakcioni odbor lista uskoro ustanoviti Bosansko-hercegovačku čitaonicu, u kojoj će se Bosanci i Hercegovci prispeli u Beograd sastajati i savetovati. »Pravac i sav rad ovog lista upućen će biti jedino na to, da se što pre izbroje dani Austro-Ugarske okupacije u Bosni i Hercegovini« Pokretači se s prvim brojem obraćaju sinovima Bosne i Hercegovine i svima rodoljubima one politike koja vodi Srbiju preko Drine«.

Ne osvrćući se na stvarno stanje i odnose u zemlji, »Bosansko-hercegovački glasnik« je zastupao gledište da je Bosna i Hercegovina srpska zemlja, pa je u tom pravcu bio usmeren i ceo sadržaj lista. Za ilustraciju navodim ukratko kako je izgledao prvi broj iz 1896. godine. Pored uvodnika o Uskrsu i programskog članka, u njemu je doneseno više vesti razvrstanih po nekom planu. Pod naslovom »Glasovi preko Drine« prikazane su brojne kratke vesti, na svoj način intonirane pa prema tome i malo zanimljive, zatim takođe kratke beleške u »Pregledu srpskih zemalja« i najposle slične beleške po pojedinim državama pod

[1] Đ. Pejanović, nav. delo, str. 30.

naslovom »Politički pregled«. U rubrici »Prestonički glasnik« data je beogradska lokalna hronika. Najposle, tu su »Pisma iz Bosne« (datirana iz Sarajeva, Bihaća i Varcar Vakufa), zatim »Razne vesti«, »Glas emigranata« i ostalo.

List je pokrenut po sporazumu bosanskohercegovačke emigracije i, kako se kasnije tvrdilo, stekao je u prvo vreme izvestan glas u srpskoj štampi, uspevši da javno mnenje zainteresuje za sudbinu okupirane zemlje. Ali, kako su u Srbiji nastali »crni dani u javnom životu«, već 1898. godine je na zahtev austrougarskog poslanika zabranjeno dalje izdavanje lista a urednik proteran iz zemlje, iako je bio stekao srpsko državljanstvo. Nastali su progoni svih onih koji su list pomagali. »Bosansko-hercegovačka emigracija htela je produžiti izdavanje lista u Turn-Severinu, u Rumuniji, i kad je list bio u štampariji Knila sređen, u poslednjem času prefekt Turn-Severina na zahtev tamošnjeg Austro-Madžarskog konsula sprečio je izdavanje lista i uredniku istog naredio da u roku od 24 sata mora se udaljiti od srpske i madžarske granice, – u unutrašnjost Rumunije ili gde hoće.« Emigracija je pokušala da produži izdavanje lista u Crnoj Gori, ali do toga nije došlo i pored predusretljivosti na koju je na Cetinju naišla, uglavnom zbog surevnjivosti između Srbije i Crne Gore na pitanju gde je srpski Pijemont.[2]

»Bosansko-hercegovački glasnik« pokrenut je ponovo u jesen 1905. godine, kada su u Srbiji sloboda štampe, zbora i dogovora bili ustavom i zakonima zagarantovani, pa je u novoj seriji izlazio do kraja 1909. godine.

Od 1908. do 1914, Jovo Đ. Kovačević izdavao je *»Bosnu«*, ilustrovani mesečni časopis za književni i savremeni život, i u njoj bio odgovorni urednik.

»Nevesinje«, list za politiku i književnost, izlazio je sedmično, u Nikšiću, od maja 1898. do aprila 1899. (svega 50 brojeva), u novinskom folio-formatu, ćirilicom. Vlasnik lista je Akcionarsko društvo Nikšićke štamparije, a urednik Stevo Vrčević.[3]

»Nevesinje« je u svakom broju objavljivalo oštre napade na Austro-Ugarsku, delom i Tursku, kao porobljivače našeg naroda. Za objavljivanje ovih napada protiv ugnjetača služila je pre svega forma originalnih dopisa iz pojedinih bosanskohercegovačkih mesta, u kojima su se dopisnici krupnim rečima obarali na austrougarsku vrhovnu upravu, vojsku, birokratiju, sveštenstvo, kao i ceo uspostavljeni upravni režim. Austrougarski poslanik na Cetinju vitez fon Kučinski (Kuczyński) tvrdio je u jednom izveštaju da se list s tako besomučnim napadima drži uz podršku kneza Nikole, inače u ovoj formi ne bi mogao opstojati.[4] Ove žalbe urodile su plodom i list je posle godinu dana izlaženja obustavljen.

[2] »Bosansko-hercegovački glasnik«, IV/1905, br. 1, oktobar 20.

[3] Đ. Pejanović, nav. delo, str. 38.

[4] ABH – Zaj. min. fin., br. 1558. Pr. BH 1898.

PRIVREDNI LISTOVI

Potpunosti radi spominjem ovde i neke privredne listove, pokretane u ovo vreme, iako nijedan od njih nije uspeo da stane čvrsto na noge i vidnije obeleži svoje postojanje. Nije teško ovo objasniti. U privredno nerazvijenoj zemlji kakva je bila Bosna i Hercegovina potreba za ovakvim listovima se ili nije uopšte osećala ili se ograničavala na veoma mali, uski krug interesenata. Građansko društvo koje se izgrađivalo u uslovima kapitalizma, potiskujući dotad vladajući feudalni način privređivanja, bilo je u previranju, neorganizovano i neophodnu orijentaciju sticalo postepeno kako su doseljeni stranci pokazivali vidan napredak i u oblasti privrede. A osim toga, postojeći listovi u zemlji donosili su povremeno prikaze o zbivanju u pojedinim privrednim sektorima. U tome je prednjačio zvanični »Sarajevski list«, koji je neprestanim bavljenjem privrednim problemima nastojao da pri tom propagandno i vaspitno deluje.

»BALKAN-MERKUR«

Ovaj privredni list, prvi po redu, pokrenuo je u Sarajevu na nemačkom jeziku Josip Lešner, suvlasnik Štamparije Špindler i Lešner, u kojoj je list štampan. Izišao je samo jedan broj (1. X 1887).[1] Osim ovih bibliografskih podataka, ne znam ništa određenije o ovom listu koji je, kako se čini, bio usmeren pretežno na reklame. Pokazalo se da pored »Bosnische Posta« nije u to vreme bilo u Sarajevu mesta za drugi list na nemačkom jeziku, tim manje što je list bio ograničen samo na privredni život, koji je u okupiranoj zemlji trebalo tek razvijati.

[1] Đ. Pejanović, nav. delo, str. 26.

»PRIVREDNI VJESNIK«

Prvi privredni list u Bosni i Hercegovini na srpskohrvatskom jeziku pokrenuo je početkom aprila 1891. godine Ignjat Dimić (1863 – 1902), nastavnik u sarajevskoj Trgovačkoj školi i poznati stručni pisac. Rodom Ličanin, Dimić je po svršetku gimnazije u Gospiću studirao tehnologiju na bečkoj Tehničkoj visokoj školi. Godine 1886. došao je u Sarajevo i kao nastavnik u Trgovačkoj školi ostao šest godina, sarađujući u više listova. Pristupio je tek pokrenutoj »Bosanskoj vili« i bio njen saradnik kroz nekoliko godina dajući zanimljive, pre svega etnografske i slične članke, zatim razne kritičke. Bio je saradnik i nekih drugih listova, kao »Javora«, »Stražilova«, »Dela«, kalendara »Trebević« i »Novi Trebević«, takođe »Bosnische Posta« i još nekih listova.

O pokretanju ovog lista prva je »Bosanska vila« donela belešku da je njen »uvaženi i vrijedni saradnik« Ignjat Dimić dobio od Zemaljske vlade koncesiju za izdavanje sedmičnog lista za poljoprivredu i trgovinu, navodeći pogrešno da će se list zvati »Poljoprivredni vjesnik«.[1] Odmah zatim isti list je objavio da u Sarajevu počinje izlaziti »Privredni vjesnik«, list za trgovinu, obrte, zanate, poljoprivredu itd., a izlaziće svakog četvrtka, ćirilicom, na jednom tabaku. Uz objavu o izlasku prvog broja kaže se da je Ignjat Dimić odgovorni urednik, izdavalac i vlasnik lista.[2] Pojavu prvog broja »Vjesnika« (1. IV 1891) zabeležio je i zvanični list ističući da je štampan na 2 1/2 tabaka i da će dalji brojevi izlaziti sedmično na jednom tabaku.[3]

Kakav je trebalo da ima izgled »Privredni vjesnik«, vidi se iz njegova prvog broja, u kome je objavljeno više članaka, kao: *Stanje naše trgovine, Mostarsko vino, Pravljenje sahtijana kod nas,* takođe *Životopis glasovitog Srbina Nikole Tesle (srpskog Edisona),* uz to razne vesti i druge beleške.

Po izlasku drugog broja, koji je razaslan samo u Sarajevu, Dimić je obustavio dalje izdavanje lista. Šta je dovelo do ovakvog neslavnog kraja, može se naslućivati ali ne i navesti tačni razlozi. S čuđenjem je »Bosanska vila« objavila prestanak lista, jer je njegov uvećani prvi broj

[1] »Bosanska vila«, VI/1891, br. 4, str. 63-64.

[2] »Bosanska vila«, VI/1891, br. 6, str. 96.

[3] »Sarajevski list«, XIV/1891, br. 40, april 5.

oduševljeno primljen, iz njega su drugi listovi prenosili pojedine članke, list je išao dobro i s materijalne strane izlazak lista je bio osiguran. Iskazavši čuđenje zbog obustavljanja lista, »Vila« poziva urednika da tu zagonetku razjasni.[4] U srpskim listovima izvan Bosne dato je objašnjenje da je režim izvršio pritisak na svoga činovnika i ovaj je pod tim pritiskom obustavio list.[5] U jednom službenom izveštaju, međutim, tvrdi se da je prikupljeno jedva 100 pretplatnika, što je na nervoznog Dimića, koji se sukobio s prijateljem sarajevskim trgovcem (nije navedeno ime tog trgovca), uticalo da prekine dalje izdavanje lista.[6]

Naredne, 1892. godine Dimić je dao ostavku na državnu službu u Bosni i Hercegovini i otišao u Zagreb, gde je u »Srbobranu« bio najpre saradnik a po smrti Pavla Jovanovića jedno vreme i urednik lista. Zbog narušenog zdravlja napustio je novinarstvo i poslednje godine života proveo na radu u jednoj štedionici u Zemunu.

[4] »Bosanska vila«, VI/1891, br. 7, str. 110-111.

[5] »Branik«, VII/1891, br. 51, maj 2 (14); »Delo«, V/1895, nav. članak.

[6] ABH – Zem. vlada, br. 32.706/I 1891.

»TRGOVAČKE NOVINE ZA BOSNU I HERCEGOVINU«

Krajem 1898. godine obustavljeno je izdavanje »Bosanske pošte«, jer taj list ni posle dvogodišnjeg izlaženja nije uspeo da zadobije širi krug čitalaca. Neuspeh nije ipak obeshrabrio izdavača. Umesto obustavljenog lista, u sklopu već komercijalizovanog preduzeća »Bosnische Post« ostvaren je odmah novi izdavačko-novinski poduhvat u vidu sedmičnog lista »Trgovačke novine za Bosnu i Hercegovinu«. List je počeo izlaziti 1. januara 1899, u dva uporedna izdanja – latinicom i ćirilicom, u vlasništvu »Bosnische Posta« i pod uredništvom Đure Vrinjanina, ranijeg urednika obustavljene »Bosanske pošte«. Štampan je, razumljivo, u Štampariji »Bosanske pošte«.

Iz programskog članka koji je objavljen u prvom broju vidi se da je list namenjen trgovcima u zemlji.koje interesuju svi sektori privrednog života. Prema tome, list je okrenut domaćoj trgovini, prometu, obrtu i industriji. Jedna od glavnih zadaća lista je da donosi privredne vesti, kao i cene na pojedinim tržištima i sajmovima u zemlji, tako da čitaoci budu obavešteni o trgovini Monarhije i inostranstva. U listu će, obećava se, naći mesta sve što se tiče trgovačkih interesa okupirane zemlje. Uredništvo veruje da će zadovoljiti potrebu koja se već odavno oseća u našem trgovačkom svetu, pa prema tome ne može biti sumnje da će se novi list dobro primiti u svim krugovima koji stoje u vezi s trgovačkim životom. Date su zatim cene lista, u pretplati i pojedinačno, kao i po državama. List se oslanjao na Trgovačko i transportno d.d. u Sarajevu i u neku ruku bio njegov organ.

Ni »Trgovačke novine za Bosnu i Hercegovinu« nisu bile duga veka, izlazile su ravno četiri meseca i s 1. majem 1899, prestale, prema sopstvenom priznanju, usled »preslabog učešća sa strane općinstva.«[1]

[1] »Sarajevski list«, XXII/1899, br. 46, april 21 (9).

»TRGOVAČKA KNJIŽNICA«

Od oktobra 1899. do februara 1902. u Sarajevu je izlazio stručni list za pouku o trgovini, prometu i narodnom gospodarstvu pod imenom »Trgovačka knjižnica«. Izdavač i urednik ovog svojevrsnog časopisa bio je Ferdinand Vrbančić, nastavnik u sarajevskoj Trgovačkoj školi, koji je u Bosni proveo više godina (od 1891) i za to vreme pisao članke o trgovini i drugim privrednim pitanjima po raznim listovima. Vrbančić je i pisac zbirke pripovedaka *Iz starog vilajeta* koju je pod pseudonimom (Ferid Maglajlić) izdala Matica hrvatska. List »Trgovačka knjižnica« izlazio je u prvo vreme jednom a onda dva puta mesečno, u oktavu, a štampan je najpre u Mostaru u Hrvatskoj dioničkoj tiskarni, a zatim u Štampariji »Bosanska pošta« u Sarajevu. List je izlazio manje-više redovno do februara 1902,[1] kad je izdavač Vrbančić napustio službu u okupiranoj zemlji. Zbog forsiranja trgovačkih škola ovog vremena režim je na ovaj list povoljno gledao i išao mu naruku.

»Trgovačka knjižnica« je prvi list u Bosni i Hercegovini koji se stručno bavio pitanjima knjigovodstva, trgovačkog dopisivanja, trgovačkog računa, nauke o trgovini i uopšte narodnoj privredi. Kako je to izgledalo, vidi se iz prvog broja, koji sadrži članke, pored programskog uvodnog, o razlici između jednostavnog i dvostavnog knjigovodstva, o kopiranju i očuvanju dopisništva, o obračunavanju bankovnog diskonta, o trgovcu i zakonu, zatim tumač tehničkog nazivlja, pitanja i odgovore, tečajeve bečke efektne berze, tečajeve peštanske robne berze, najposle dopisnicu uredništva. Objavljujući izlazak prvog broja, zvanični list je »Trgovačku knjižnicu« toplo preporučio našim trgovačkim krugovima.[2] Pominjem još da je ovaj časopis bio namenjen trgovačkom svetu ne samo u Bosni i Hercegovini već i u Hrvatskoj, Dalmaciji, Slavoniji i Istri.

List »Trgovačka knjižnica«, zamišljen kao neka vrsta trgovačke enciklopedije, imao je uspeha već i zbog toga što se pojavio u prelomnom vremenu prodora kapitalističkog načina privređivanja u privredni život okupirane zemlje.

[1] Đ. Pejanović, nav. delo, str. 39.

[2] »Sarajevski list«, XXII/1899, br. 126, oktobar 25 (13).

KNJIŽEVNI LISTOVI

Listovi književnog smera, namenjeni uz to pouci i zabavi, javljaju se u Bosni i Hercegovini već u prvom razdoblju austrougarske okupacije, iako se za njima, usled opšte zaostalosti, jedva mogla osećati potreba u to rano vreme. Pismenost je slaba, neznatna, a nedovoljan broj škola govori sâm po sebi da će proces opismenjavanja teći sporo i biti ograničen na određene manje krugove. Oblast kulture je zanemarena, i ukoliko se negde naziru početni skromni pokušaji, te težnje se sa zvanične strane više ometaju nego podstiču, naravno, ako se radi o pothvatima domaćeg življa. Ne postoje nikakva društva ili ustanove koje bi pomogle književni list ili mu svojom organizacijom bile od koristi. Štampa je ograničena na zvanične publikacije i nekoliko prorežimskih listova, već usmerenih na politička pitanja i međusobne čarke, zađevice, dok misao o akcijama putem udruživanja, čija se pojava na nekim sektorima nazirala, biva potiskivana i dugo branjena. U postojećim prilikama, ni o pitanjima nauke, ni o raznim umetničkim delatnostima nije se moglo ništa određeno kazati. Nema ni prave književnosti, na nju će se čekati nekoliko godina, do pojave prvih domaćih pisaca koji će svoj književni glas postepeno graditi i sve više potvrđivati. Pisanjem se bave retki pojedinci, poneseni duhom narodnih umotvorina, koje uz skromne opise starina i narodnih običaja objavljuju u nekim našim listovima susednih zemalja.

Uz suočavanje s nepovoljnim stanjem jedne zaostale, teško pokretljive konzervativne sredine, književni listovi u ovom periodu morali su računati i sa pritiskom teških političkih prilika u zemlji. Oni se, istina, nisu smeli baviti političkim pitanjima, to je redovno isticano, stoga su vlastodršcima najpre izgledali ne samo bezopasni nego čak i poželjni kao vidljiv dokaz o konsolidovanju novog stanja. Ali ovo shvatanje napušteno je kad se uskoro pokazalo da i kroz književni list može provejavati duh suprotan režimskim koncepcijama. Kako je pod Kalajevim vođstvom izgrađivani apsolutistički upravni sistem nastojao da ceo javni život nadahne svojim shvatanjima i potčini sveobuhvatnom nadzoru, i književni listovi su podvrgavani preventivnoj cenzuri, čime je sprečavano objavljivanje po režim nepovoljnih napisa. Cenzura je pogađala listove koji su se s narodnih pozicija opirali političkim težnjama koje je u ime vlastodržaca sprovodio ministar Kalaj sa svojim upravnim aparatom.

I pored nepovoljnih okolnosti, glavni bosanskohercegovački književni listovi su upravo u ovom vremenu pokrenuti. Od četiri takva lista, osnovana do 1900. godine, bila su dva srpska (»Bosanska vila« i »Zora«), jedan vladin (»Nada«) i jedan muslimanski (»Behar«), a izdavani su u Sarajevu, osim »Zore«, koja je jedina u Mostaru izlazila. »Bosanska vila« je osnovana već krajem godine 1885; to je prvi i kroz narednih devet godina jedini književni list u zemlji, koji će se održati duže no ijedan drugi sličan list, sve do Sarajevskog atentata 1914. godine. Početkom 1895. godine, Zemaljska vlada je, po naređenju ministra Kalaja, pokrenula veliki ilustrovani književni list »Nadu«, u paralelnim izdanjima latinicom i ćirilicom, koji se uz izdašnu pomoć režima održao kao reprezentativna publikacija do kraja 1903. godine, poslednje dve godine u jednom latiničkom izdanju. Iz jednog književno aktivnog kruga mostarskih Srba pokrenut je u prvoj polovini 1896. godine treći književni list, »Zora«, koji je izlazio do kraja 1901. godine. Najposle jedna grupa muslimana osnovala je s proleća 1900, godine četvrti bosanskohercegovački književni list pod nazivom »Behar«, koji se pod raznim urednicima održao do početka 1911. godine.

Različiti po vremenu i dužini izlaženja, kao i u pogledu književnih shvatanja i usmeravanja na zainteresovane čitalačke krugove, ovi književni listovi odigrali su, i pojedinačno i skupno, značajnu ulogu u razvitku modernog književnog rada u Bosni i Hercegovini, pa je stoga razumljivo što su, pored ranije pobuđivanog interesovanja, postali u novije vreme predmet svestranog istraživanja i obrade. Tako se dogodilo da su u međuvremenu, dok sam dovršavao ovaj rad, izrađivane u Institutu za jugoslovenske književnosti u Sarajevu iscrpne monografije o ovim listovima (od kojih je sarajevska »Svjetlost« još 1971. g. objavila prve dve, o »Zori« i »Beharu«), u kojima su kompetentni stručnjaci pristupili detaljnom snimanju pojedinih listova i o sadržanom književnom materijalu dali kritičke prikaze i ocenu. Sveobuhvatne, iscrpne u izlaganju književnih strujanja, događaja i pojava, pomenute književnoistorijske monografije, metodološki suštinski različite od ovog sumarnog istorijskog osvrta na postanak i razvitak pojedinih bosanskohercegovačkih listova, među njima i književnih, nesumnjivo će korisno poslužiti svima koje književna pitanja interesuju.

»BOSANSKA VILA«

Pokrenuta samo nekoliko godina po okupaciji, »Bosanska vila« se kao književni list održala blizu tri decenije (1885-1914), što predstavlja uspeh kakav bi i književni listovi u našim razvijenim sredinama mogli samo poželeti. Nema sumnje, tome je mnogo doprinela čvrsta veza koju je ovaj list znao da uspostavi i stalno podržava sa širokim krugom čitalačke publike. Verna svome programu, »Bosanska vila« je od početka nastojala da svojim književnim prilozima i, naročito, objavljivanjem narodnih umotvorina i svakovrsne zabave i pouke zadovolji potrebe svojih čitalaca i da ih što više zainteresuje za knjigu i književnost. Svoj uspeh ona je ujemčila već time što se u eri krutog apsolutizma uglavnom čula i osećala, progovarala narodnim jezikom i preporučivala sve ono što čuva, otpornu snagu u narodu, a opirala se u svakoj prilici službeno nametanoj ideji o nacionalnom bosanstvu. Ovakvim radom ona je kod bosanskohercegovačkih Srba vršila kroz duže vreme pionirski posao na književnom i uopšte kulturnom polju.

U dugogodišnjem delovanju »Bosanske vile« zapažaju se dva po mnogo čemu različita perioda: prvi, duži, od pokretanja do oko aneksije (1908), u kome je ona, izdržavši sve pritiske jednog apsolutističkog režima, krčila puteve modernom književnom radu i u isto vreme uspešno vršila svoju nacionalnu dužnost, i drugi, znatno kraći, od aneksije do Sarajevskog atentata 1914, kada je među svojim saradnicima okupljala mlade srpske i hrvatske pisce, predstavnike našeg modernizma. Ovim prikazom pokušava se osvetliti samo taj prvi period, koji hronološki većim delom spada ovde.

* * *

»Bosansku vilu« su osnovali učitelji sarajevske Srpske škole mladi ljudi s književnim ambicijama, podstaknuti na to svojim pozivom koji im stavlja u dužnost delovanje s prosvetarskim ciljevima.[1] Ogledavši se sa skromnim književnim prilozima još za đačkog vremena u nekim vojvođanskim listovima, oni su kao učitelji došli na misao da, radi popularisanja knjige i književnosti, u samom Sarajevu pokrenu i izdaju jedan list zabavno-poučnog sadržaja namenjen širim narodnim slojevima.

[1] Opširnije: Todor Kruševac, *Pokretanje i prve godine »Bosanske vile«*, »Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva«, Muzej grada Sarajeva, I/1963, str. 149-169 (tekst delom korišćen).

Kako se radilo o čisto beletrističkom listu, koji se neće baviti političkim pitanjima, koncesija je po izvršenju propisanih formalnosti lako i bez smetnji dobijena, iako samo osnivanje lista nije u svemu teklo prema prethodno stvorenom planu.

Sporazumevši se s drugovima Božidarom Nikašinovićem i Stevom Kaluđerčićem o izdavanju lista, Nikola Kašiković je molbom od 13. juna 1885. zatražio od Zemaljske vlade odobrenje za izdavanje petnaestodnevnog lista u Sarajevu pod imenom »Vrelo Bosne«, čiji bi urednik sâm bio a vlasnik, odnosno izdavalac Učiteljski zbor Srpske škole u Sarajevu. Posle ukratko izloženog programa, u molbi je navedeno da će list donositi sastave zabavnog i poučnog sadržaja uzimajući građu iz narodnog života okupirane zemlje, dok politička pitanja neće ni u kom vidu dodirivati ni o njima raspravljati.

Zemaljska vlada nije se protivila pokretanju ovog beletrističkog lista koji se tako rano javio, ali je ipak odbila da po primljenoj molbi izda dozvolu smatrajući da Učiteljski zbor Srpske škole kao javne ustanove nije kvalifikovan da preuzme na se funkciju izdavača, koja je po prirodi stvari uvek vezana za ličnost. Odbivši molbu iz ovog formalnog razloga, ona je uputila podnosioca da za tu funkciju naznači određeno lice, posle čega će biti doneta odluka. Kašiković nije hteo da preuzme na se odgovornost za list, pa je stvar mirovala do početka nove školske godine, kada u Sarajevo dolazi za učitelja i četvrti učesnik u osnivanju ovog lista, mladi Zagrepčanin Nikola Šumonja.

Kad je među osnivačima postignut sporazum, Božidar Nikašinović se novom molbom od 23. septembra 1885. obratio Zemaljskoj vladi i u svojstvu izdavača i urednika zatražio koncesiju za izdavanje beletrističkog lista pod imenom »Bosanska vila«, koji će petnaestodnevno izlaziti u Sarajevu, sa sadržajem i u opsegu kako je navedeno u molbi od 13. juna. Zemaljska vlada je ovu molbu 9. oktobra dostavila Zajedničkom ministarstvu finansija i u propratnom aktu navela, pored pomenutog kratkog programa, i dopunska usmena objašnjenja podnosiočeva da će list povremeno donositi i ilustracije, prema crtežima snimljenim u zemlji i izrađenim u nekom bečkom ksilografskom zavodu. Pošto nije imala nikakva razloga za protivljenje, Zemaljska vlada je preporučila Ministarstvu da odobri traženu koncesiju, uz uslov da se list šalje na preventivnu cenzuru, da se koncesija oduzima ukoliko izdavalac prekorači dobijeno ovlašćenje, najposle, da se list štampa u Sarajevu.

Zajedničko ministarstvo finansija je već 19. oktobra javilo Zemaljskoj vladi da odobrava koncesiju za izdavanje beletrističkog lista »Bosanska vila« uz opšte uslove kako su formulisani za periodične publikacije početkom decembra 1883. godine prilikom izdavanja koncesije za »Bosnische Post«. Ministarstvo je ponovilo te uslove, prema kojima se list ima obavezno slati na preventivnu cenzuru, a data koncesija se može u svako doba bez navođenja razloga ukinuti. Pored pooštrenog stava u pogledu koncesije, u rešenju Ministarstva naglašeno je da se u ovom slučaju radi o listu koji ne može obrađivati politička ni konfesionalna pitanja, a osim toga »treba takođe paziti da u sastavima zabavnog

i poučnog sadržaja ne bude suviše naglašen srpski nacionalni elemenat.«[2]

Pristupajući, po dobijanju koncesije, prvim pripremama, osnivači »Bosanske vile« su opravdano strahovali pred neizvesnošću na kakav će prijem naići njihov poduhvat u tankom sloju polupismene srpske čaršije, za kojom je tapkala, manje ili više svesno, ogromna nepismena seljačka masa. Postavljalo se iznad svega pitanje materijalnog obezbeđenja lista, pri čemu se samo na pretplatu moglo ozbiljno računati kao izvor za pokriće troškova, jer nikakva druga sredstva za to nisu bila raspoloživa. Da se lakše namire potrebe, troškovi su svedeni na najmanju meru: za štampu, hartiju i otpremu, dok se sav rad u redakciji i administraciji, kao i saradnja na listu ima obavljati besplatno, na dobrovoljnoj osnovi. Radi prikupljanja pretplatnika, štampan je »Poziv na pretplatu«, s ukratko izloženim programom, i razaslan svima za koje se pretpostavljalo da mogu biti pretplatnici. O pokretanju lista obaveštena je i javnost kratkim noticama koje je urednik Nikašinović objavio u štampi, pored ostalog i u zvaničnom listu.[3] Pri deobi poslova među osnivačima, Stevo Kaluđerčić je uzeo na se brigu o administraciji, i već u prethodnim pripremama uložio dosta truda za njeno uredno funkcionisanje. Može se reći da su osnivači uspeli da pre pokretanja lista probude kod čitalaca izvesno interesovanje i već tada prikupe jedan broj pretplatnika.

Uporedo sa staranjem o pretplati, osnivači pokušavaju da za list obezbede i najnužniju saradnju. Sa tim ciljem, urednik Nikašinović obratio se pismom poznatijim srpskim književnicima i od nekih dobio, kako je objavljeno na kraju prvog broja, ili priloge ili obećanje za kasniju saradnju (Zmaj Jovan Jovanović, Savo Kosanović, Đorđe Nikolajević, Mita Živković, Đorđe Jovanović i još neki). Kao što se vidi, ovo traženje nije naišlo a ni moglo unapred naići na dobar odziv. Većina srpskih pisaca nije uopšte odgovorila (Laza Lazarević, Milovan Glišić, Ljubomir Nenadović, Laza Kostić, Vojislav i Dragutin Ilići, Jakov Ignjatović, Milorad Šapčanin, Vladan Đorđević, Milan Jovanović Morski, Andra Nikolić, Stojan Novaković, Marko Car i dr.). Ipak, kao da to nije obeshrabrilo osnivače »Bosanske vile«, koji će podelom poslova među sobom pomoći u prikupljanju saradničkih priloga. Pored Nikašinovića, koji se starao o uredničkim poslovima i jednom delu priloga, i ostali »drugari« su se pobrinuli za deo saradnje u prvim brojevima (Nikola Kašiković za narodnu književnost, Stevo Kaluđerčić za članke i pripovedačku prozu i Nikola Šumonja za pripovedačku prozu, podlistak i književne beleške). Vršeći pripreme za list, osnivači su najposle obezbedili i potrebnu saradnju za tehnički deo lista (slikara i drugih).

Posle skoro dva meseca od dobijanja koncesije, koji su s mnogo truda korišćeni za osnivačke pripreme, prvi broj »Bosanske vile« pojavio se 16. decembra 1885. i već svojim spoljnim izgledom ostavljao do-

[2] T. Kruševac, nav. članak; ABH – Zaj. min. fin., br. 700 Pr. BH 1885; R. Besarović, nav. delo, str. 65-66.

[3] »Sarajevski list«, VIII/1885, br. 140, decembar 11 (novembar 29).

bar utisak. Izrađen u novoj Štampariji Špindlera i Lešnera, tehnički lepo opremljen, list je imao 16 stranica kvart-formata i po obimu bio dvostruko veći od negdašnjeg »Trebevića«. Naslovnu glavu izradio je Stevo Kaluđerčić, slikar amater sa razvijenim smislom za dekorativno, i u njoj pokušao da figurativno predstavi ideju lista: nad delom Sarajeva pored Miljacke lebdi devojka vila s plamtećom zubljom u levoj ruci, dok desnom pridržava razastrtu traku na kojoj se lepršа krupan natpis: Bosanska vila. Ovo simbolično zaglavlje, pod kojim je izišlo prvih dvanaest brojeva, zamenjuje oznaku o vrsti lista, koja nije rečima izražena; u prva dva broja samo je na kraju dodana pretplatna cena, a od trećeg dalje još i to da list izlazi dva puta u mesecu, 1. i 16. po st. kalendaru, na dva tabaka velike četvrtine.

Prvi broj »Bosanske vile«, ispunjen prilozima osnivača i delom spoljnih saradnika, uređen je po ugledu na slične listove u Srbiji i Vojvodini, odmereno i pažljivo, očigledno sa željom da po osnovnim stavovima bude privlačan za širi krug čitalaca. Savi Kosanoviću, čija je slika doneta preko cele uvodne stranice, pridaje se osobita važnost zbog ostavke na mitropolitski položaj koju je pre nekoliko meseci, posle sukobljavanja s vlastima, bio primoran da podnese. Slika, prema tome, tendenciozno nagoveštava jednu aktuelnu misao koja se inače nije mogla rečima izraziti. Potvrđuje to i urednik Nikašinović kada prikazuje Kosanovića, iznoseći njegov životopis, ne samo kao mitropolita – njegovu »dobrovoljnu« ostavku samo uzgred pominje – već i kao »srpskog književnika«, koji posle Sime Milutinovića Sarajlije zauzima u ovim zemljama prvo mesto. Sâm Kosanović javlja se u ovom broju s crticom *Pravednikova smrt,* koju prevodi s ruskog, i tim postaje jedan od prvih spoljnih saradnika »Vile«.

Već prvi broj pokazuje da »Bosanska vila« od početka, i pored objektivno nepovoljnih prilika, s uverenjem da dobro čini daje prednost književnosti, umetničkoj i narodnoj. Prva je zastupljena s dva priloga, nedovršenom pripovetkom »iz varoškog života« *Izmirili se* od Manojla Đorđevića Prizrenca i s pesmom *Siva maglo* s potpisom Vrščanin (B. Nikašinović). Oba priloga su male književne vrednosti, pesma bleda, bezizražajna, a pripovetka razvučena i sa neodrživom tezom o štetnom uticaju civilizacije na žene. U narednim brojevima ispomoć se nalazi u prevodima iz stranih književnosti koji se objavljuju i služe kao dopuna izvornim pesmama i proznim prilozima. Bolje stvari stoje, kako se moglo i očekivati, sa srpskim narodnim umotvorinama, od kojih se u prvom broju objavljuje pesma *Anđelić Vuk* po beleženju Srpkinje J. (Jovanke Kraljević) i narodna pripovetka *Djevojka postala muškarac* od Nikole T. Kašikovića. Od ostalog gradiva ovde je Nikola Šumonja po L. Bihneru objavio duži popularni članak *Kako se može život produžiti.* Šumonjin je i zanimljivi Listak pod naslovom *Iz slovenskog svijeta,* u kome kritički piše o knjigama Matice srpske, o pokretanju Harambašićeva »Balkana« i o kulturnoj borbi Čeha s Nemcima. Njegove su takođe i dve beleške, o Muzeju u Sarajevu i o turneji ruskog pevačkog društva pod upravom A. Slavjanskog. Na poslednjoj stranici ovog broja objavljen je krupnim slovima pomenuti »Poziv na pretplatu«.

Od prvog broja, štampana u 1000 primeraka i razaslana, malo je vraćeno, i pored upućene molbe da to učine svi koji list ne misle stalno držati. Naravno, akcija pokretanja lista je s pravom prikazana kao krupan narodni poduhvat koji se sâm od sebe preporučuje. U pomenutom »Pozivu« mole se Srbi u Bosni i Hercegovini i drugim krajevima da pomognu list i zatim kaže: »Mi smo učinili sve ono što se od nas zahtijevati moglo, a sad stoji do vas, da pokažete koliko ste svjesni Srbi i koliko svoju knjigu ljubite – padne li ‚Bosanska vila', kao srpski jedini list u ovim zemljama, onda nemojte nikoga kriviti – sami nosite grijeh na svojoj duši.« Bio je to obrazložen vrlo uspešan poziv, čiji će refren snažno i isto tako uspešno odzvanjati kod Srba, sve tamo do Sarajevskog atentata.

Može se reći da je »Bosanska vila« od prvih dana stekla glas ozbiljnog lista i bila u javnosti dobro primljena. Vidi se to ne samo po retkim žalbama na pretplatnike nego i po sve većem interesovanju za list: u petom broju pozivaju se novi pretplatnici da budu strpljivi i iščekaju da se ponovo odštampa prvi broj koga je već nestalo, a od šestog broja počinju se objavljivati imena pretplatnika u pojedinim mestima. Da je list naišao u javnosti na slab prijem, sigurno je da se ne bi preštampavali stari brojevi niti imena pretplatnika po mestima iskazivala.

Nikašinović je ostao u »Bosanskoj vili« samo pola godine, i za to vreme na sličan način uredio prvih deset brojeva. Proširio je krug saradnika, od kojih će neki godinama ostati verni listu, ali nije uspeo da za saradnju pridobije poznatije književnike. Pripovetke potiču od skromnih književnih trudbenika, takvih čija su imena pala u zaborav ili ih književna istorija jedva pominje. Od sedam objavljenih pripovedaka, po jednu su napisali Manojlo Đorđević Prizrenac (u nekoliko nastavaka), Sreten Dančić (Dušan Peleš), B. N. Vrščanin (Nikašinović), Mitropolit Dionisije (Ilijević), Đorđe Jovanović German, S. S. Sarajlija (?) i Stevo Kaluđerčić, dok su takođe po jednu od četiri uvrštene pesme napisali Božidar Nikašinović, Savo Kosanović, Đorđe Jovanović German i Senjo Djaković (David Popović). U isto vreme doneseno je više prevoda iz drugih književnosti (devet pripovedaka i jedna pesma).[4] Iz narodne književnosti objavljene su od raznih saradnika 22 pesme, 8 pripovedaka i jedna zbirka poslovica. Neki od ovih skupljača bavili su se prolazno tim poslom, ali se već u početku javljaju i pojedinci koji su u prikupljanju narodnih umotvorina stekli lepih zasluga (Petar Mirković, Vaso M. Ćuković, Vid Vuletić Vukasović, Mile Popadić, Petar Đenić). Pojedini brojevi dopunjeni su sa nekoliko zanimljivih, lepo redigovanih etnografsko-istorijskih članaka, koje pišu Stari Jovo Besarović, Stevan N. Davidović i Kosta Kovačević.

Pored više poučnih priloga, među kojima se ističu napisi Steva Kaluđerčića o značaju Svetosavskih beseda i prevedeni članak o vaspitanju

[4] Prevodioci su: Savo Kosanović sa ruskog, Savo Manojlović sa nemačkog, francuskog i ruskog, Nikola Šumonja sa češkog, Stevo Kaluđerčić sa slovenačkog (J. Krsnik) i »Srbljan« sa francuskog. Prevedena pesma je od Rikerta a prevodilac Jovan Radivojević Vačić.

od Bjelinskog, svaki broj sadrži još Listak, zanimljiv i prilično bogat, i razne beleške, a pojedini brojevi i bibliografiju, iskaze dobrovoljnih priloga, zahvale, poruke uredništva itd. Brigu o Listku i beleškama vodio je od početka N. Šumonja, pa je ovom poslu i za svoga urednikovanja obratio osobitu pažnju.

S desetim brojem prestao je Nikašinović biti izdavalac i urednik »Bosanske vile«, uglavnom iz ličnih razloga: položivši pedagoški ispit u Zagrebu, napustio je sarajevsku Srpsku školu i postao učitelj Trgovačke škole, najpre u Mostaru a posle u nekim drugim mestima.

* * *

Od Nikašinovića preuzeo je »Bosansku vilu« Nikola Šumonja, jedan od osnivača i dotadašnji stalni saradnik lista. Radi ozakonjenja ove promene Šumonja se obratio molbom Zemaljskoj vladi i, navodeći da je na »Bosansku vilu« stekao pravo vlasništva, zatražio da se koncesija data ranije Nikašinoviću prenese na njega kao novog izdavača i urednika. Pošto vladin komesar za glavni grad nije imao ništa da prigovori novom koncesionaru, Zemaljska vlada je 24. jula dostavila zahtev Zajedničkom ministarstvu finansija i zatražila ovlašćenje da izvrši ovaj prenos. Ministarstvo je predlog usvojilo i već 30. jula izvestilo Zemaljsku vladu da odobrava traženi prenos, pri čemu je ponovilo uslove postavljene u ranijem rešenju.[5] Iako je sprovedeno brzo kod sve tri instancije, rešenje o prenosu koncesije uručeno je Šumonji u septembru, pa je list do 18. broja potpisivao Nikašinović na stari način.

U času kad Šumonja preuzima uredništvo, list je kasnio skoro dva meseca, delom zbog pretrpanosti štamparije i, još više, zbog odlaska starog urednika. Mlad i preduzimljiv, Šumonja je pregao da izdavanjem pojedinih brojeva svakih osam dana nadoknadi zaostalo i izlaženje lista što pre u red dovede. Obraćajući se čitaocima po preuzimanju uredništva, on vedro gleda na stvari i iz pređenog puta crpe pouzdanje za opstanak i budućnost lista. »Mnogo je to« – kaže on – »kad se uzmu u obzir sve prilike, predrasude i tegobe, s kojima ima da se bori ovakav srpski list, idući putem sasvim zakrčenim i neobrađenim.« Mnoga bodrenja i priznanja pojedinaca i listova (srpskih, hrvatskih, slovenačkih i čeških) nameću zaključak: »Sve je to samo znak da je takav list u ovim krajevima nuždan« (I/1886, br. 12, str. 192).

Izdavši zaostale brojeve, Šumonja je unapredio i materijalno učvrstio list. Da raste broj pretplatnika, vidi se i po tome što se oni blago opominju na plaćanje i u prvi plan ističu druge teškoće. »Izdavanje našega lista skopčano je, kao što će biti svakome lako pojmljivo, s toliko i toliko smetnja i neprilika, pa nije pravo da se borimo još i s materijalnom oskudicom« (I/1886, br. 16, str. 256).[6] Priticanje pretplate je zaista

[5] ABH – Zaj. min. fin., br. 513 Pr. BH 1886; R. Besarović, nav. delo, str. 66

[6] Iznenađuje kako je na kraju jednog broja mogla ostati krupno štampana beleška: »Ovaj je broj zakasnio za to, što je bio na cenzuri čitavih osam dana« (I/1886, br. 13, str. 208). Pošta u jednom manjem mestu vraća primerke trojice pretplatnika s oznakom: »In Gradačac nicht bekannt« (I/1886, br. 20, str. 320).

omogućilo redovno izlaženje lista. Već krajem prve godine, urednik Šumonja je u položaju da javno prizna koliko je ohrabren dobrim odzivom pretplatnika: »Na pohvalu služi bosanskim Srbima, što je broj ‚Vilinih' pretplatnika do kraja godine narastao na 800 – pa se tako list uza sve velike troškove mogao eto cijelu godinu održati« (I/1886, br. 24, str. 369). Ovaj broj pretplatnika se približno slaže sa spiskom pretplatnika iz raznih mesta koji je pojedinačno objavljivan u toku cele prve godine: u njemu je navedeno oko 750 pretplatnika, od toga blizu dve trećine (62%) otpada na mesta u Bosni i Hercegovini. Broj pretplatnika »Bosanske vile« će rasti i u narednim godinama i jedno vreme prelaziti čak i 2 000, broj koji ni docnije nije dostigao nijedan književni časopis u Bosni i Hercegovini.

Ni Šumonjina era u »Bosanskoj vili« nije dugo trajala, nešto više od pola godine, a za to vreme je na sličan način izdao 17 brojeva (14 u prvoj i 3 u drugoj godini). Kao pre, list je i sada tehnički lepo opremljen, samo je slikovita naslovna glava od 13. broja zamenjena uokvirenim natpisom »Bosanska vila« iz krupno štampanih slova, ispod kojih je sada prvi put dodan podnaslov »list za zabavu, pouku i književnost«. (Ovo zaglavlje će se u toku godina više puta menjati, zadržavajući stalno navedeni podnaslov.) Svojom preduzimljivošću novi urednik proširuje krug saradnika za sve oblasti, sa nastojanjem da književna obeležja budu jače naglašena.

Forsirajući književnu prozu, Šumonja je u svakom broju objavio bar dve pripovetke i pri tom nastojao da domaćim prilozima potisne prevedene. Među pripovedačima, pored ranijih saradnika, javlja se više novih imena, većinom početnika, ali i poneki pisac koji uživa književnu reputaciju (Milan Đ. Milićević, Mita Živković). S pripovetkom istupaju sada i Nikola Kašiković i Nikola Šumonja, što znači da su se u pripoveci već prve godine ogledala sva četiri osnivača »Vile«. Od ostalih proznih priloga zanimljive su putne zabeleške Starog Jove Besarovića, memoarske crtice iz mladih dana Save Kosanovića i opis jedne ramazanske večeri od Mustafe Hilmija (Muhibića). Nešto ranije, Sarajlija Muhibić objavio je u »Vili« prevod s arapskog jedne istočne priče, povodom čega uredništvo kaže u belešci: »Ovim radom javlja se prvi put u srpskoj knjizi bosanski Muhamedovac« (I/1886, br. 13, str. 197). Iako skromni, ovi pripovedački pokušaji zadovoljavali su potrebe prve srpske čitalačke publike u Bosni i Hercegovini i podsticali njeno interesovanje za književnost. Među prevodima ističu se pripovetke E. Zole, I. Turgenjeva, B. Bjernsona, J. Krsnika.

Stroži kad se radilo o pesmama, Šumonja je objavio u svemu desetak izvornih i tri-četiri prevedene pesme. Među novim pesničkim imenima javlja se i Vladimir M. Jovanović, tada pesnik od glasa, koji je, pored originalnih pesama, dao i po jedan prevod s nemačkog (Sajdl) i ruskog (Ljermontov). Ostali pesnici, uglavnom početnici, dali su neznatne doprinose, mada su neki od njih godinama stihovima plavili naše časopise i novine.

Od narodnih umotvorina pod Šumonjom se u svakom broju donose pesme i pripovetke, ali su sada zastupljene i ostale vrste (zdravice, za-

gonetke, pitalice, poslovice). Javljaju se novi skupljači, uglavnom iz bosanskohercegovačkih mesta, među njima više i onih koji će u ovom ostaviti vidnije tragove. To su, pored ranije pomenutih: Kosta Kovačević, Stevo (Stjepo) Trifković, Kosta Božić, Dušan St. Popović, Milan Obradović, Risto J. Čajkanović, Vaso Kondić, P. Babić, Stevan Zimonjić, Petar S. Ivančević, Jovo Tubinović, Jevrem Stanković i dr. Odziv skupljača narodnih umotvorina je velik, oni vrše pritisak na urednika, i on im obećava da će sve biti štampano dok dođe na red. »Prostor lista već je sada suviše mali, a da bi se u njemu moglo iznijeti odmah sve, što dobijamo« (I/1886 br. 24, str. 384). I dok će ovoj navali skupljača redakcija biti stalno izložena, Šumonja je nastojao da pored narodnih umotvorina donosi i više poučnih članaka raznog sadržaja, zbog čega podstiče ljude iz naroda da opisuju pojedine krajeve i starine.[7] Etnografsko-folklorne članke pišu sad Mile Popadić, Stevan Davidović, V. Stakić i Đ. Mirković, Risto Čajkanović, Stevo Trifković, Jevrem Stanković i Nikola Begović, dok dr Fridrih Kraus izlaže u nastavcima opširno pitanja za proučavanje naroda. Sâm Šumonja donosi u prevodu iz poznatog Kečetova rada o Omer-paši Latasu deo koji se odnosi na njegove mlade dane i rad u Bosni.

S 1. februarom 1887. odstupio je Šumonja i prestao uređivati »Bosansku vilu« pošto se morao odazvati iznenadnom pozivu za odsluženje trogodišnjeg vojnog roka. »Žao mi je« – kaže on opraštajući se – »što se to desilo baš sada, kad je izdavanje ‚Vile' dovedeno u potpun red, kad nije više nužde žuriti se da što prije izađe zadocnjeli broj, kad je list počeo da hvata jačega korijena i kad bi se tek moglo lagano i smišljeno raditi« (II/1887, br. 3, str. 48). Kako su učitelji, prema Privremenom vojnom zakonu za Bosnu i Hercegovinu, bili oslobođeni trogodišnje vojne dužnosti,[8] i samo o ferijama odlazili na vežbu, a bezuspešno ostalo zauzimanje grupe sarajevskih građana s mitropolitom Nikolajevićem na čelu kod poglavara Apela,[9] jasno je da se korektni učitelj Šumonja zamerio vlastima jedino kao urednik »Bosanske vile«. On je uspeo da materijalno učvrsti list i da sa njim prodre u narod umnogom zbog pojačavanja tona i pravca protivno intencijama zvanične politike, što je

[7] Objavljujući opis Glasinca od Riste Čajkanovića, urednik u beleški zahvaljuje piscu i dodaje: »I molimo ovom prilikom sve naše sveštenike, učitelje i druge pismene ljude, neka nam u ovakvom obliku opišu okolinu svoga mjesta, običaje, nošnju i govor narodni i istorijske spomenike. Od mnogih smo već čuli, da bi napisali po nešto, ali se boje, da će koju riječ rđavo i protiv gramatike napisati. Ali to su u tim stvarima sitnice i to ne treba nikoga da smeta. Kod nas u Bosni nema učenih ljudi i književnika od zanata, no ovake stvari mogao bi nam dostaviti svako, ko umije da perom vlada. A što bude nepravilno ili za ispravljanje, to će se ispraviti u uredništvu« (I/1886, br. 18, str. 283).

[8] Prema par. 11 t. 3 toga Zakona iz 1881. godine, »od dužnosti u oružanu snagu stupiti, oslobođeni su stalno: ... 3) Učitelji, kod muhamedanaca hodže, koji su u tom svojstvu usljed školskog zakona na pučkoj učioni namješteni« (»Sarajevski list«, IV/1881, br. 102, novembar 4).

[9] Po zaključku sednice Srpske opštine, na koju je radi savetovanja pozvano više ljudi iz naroda. Pored mitr. Nikolajevića, u deputaciji su bili predsednik Srpske opštine s jednim članom odbora i gradski podnačelnik (»Srbobran«, IV/1887, br. 38, marta 28).

svakako doprinosilo da se vlasti u više prilika prema njemu odnose kao prema »nepoželjnom strancu«. Najposle, opravdana je pretpostavka da se vlastima posebno zamerio kad je u 20. broju »Vile« uvrstio svoju pripovetku *Pod gvozdenim krstom,* sa jasnom tendencijom protiv okupacije, zbog čega je ta pripovetka u ovom listu ostala nedovršena.[10]

* * *

Od Šumonje je uređivanje »Bosanske vile« preuzeo Nikola T. Kašiković, i oko prenosa koncesije na svoje ime obavio iste formalnosti kao i njegov prethodnik. Obrativši se radi prenosa 11. februara 1887. molbom Zemaljskoj vladi, Kašiković je promenu u redakciji obrazložio odlaskom dotadašnjeg izdavača i urednika Nikole Šumonje na odsluženje trogodišnje vojne obaveze.

Posle proveravanja, Zemaljska vlada je primljenu molbu 28. februara dostavila Zajedničkom ministarstvu finansija i u propratnom aktu ukazala da Kašiković ima prednost nad Šumonjom u tome što je rođeni Bosanac (Sarajlija), inače među njima nema drugih razlika važnih za prosuđivanje stvari, pa od Ministarstva traži odobrenje da izvrši ove lične promene. Zajedničko ministarstvo je aktom od 10. marta obavestilo Zemaljsku vladu da odobrava traženi prenos koncesije, ali je ujedno i naredilo da se kod izdavanja dekreta pojedinačno navedu ranije date direktive. Zemaljska vlada je po ovom postupila i Kašikovića o odobrenju izvestila 16. marta preko vladina komesara za glavni grad Sarajevo.[11]

Sva rešenja su brzo donesena i Nikola Kašiković koji je sredinom februara 1887. preuzeo »Bosansku vilu«, potpisuje već sedmi broj od 1. aprila iste godine kao urednik i izdavalac. On ostaje na ovom isturenom položaju blizu tri decenije, sve do kraja izlaženja lista, povezujući kroz to dugo vreme list sve čvršće sa svojim imenom. Zajedničko delo, za koje su ponela odgovornost dvojica prvih urednika, postavljeno je na solidnu osnovu, učvršćeno i usmereno u određenom pravcu, što ohrabruje Kašikovića da i pod nepovoljnim prilikama održava i izdaje list i da svojim dugogodišnjim delovanjem, odolevajući svim burama i navalama, stekne krupne zasluge za razvitak modernog književnog rada u Bosni i Hercegovini. Ne zaboravlja on ipak da su dvojica prvih urednika podnela veliki teret u vreme kad je najteže bilo, u početku izlaska »Bosanske vile«, što se vidi iz priznanja koje im u listu povodom proslave desetogodišnjice javno upućuje: »I doista pri pokretanju lista trebalo je mnogo više snage i odvažnosti, trebalo je čvrste volje i oduševljenja, trebalo je mnogo truda i žrtava pa da se iz ničega stvori ovaj kulturni stožer, oko koga se danas probuđena Srbadija tako zanosno u kolo hvata, smjelo pogledajući na budućnost. Sve što su mogli prvi urednici nije-

[10] Pripovetku *Pod gvozdenim krstom,* zaplenjenu u »Vili« 1886, Šumonja je objavio avgusta i septembra 1887. u celosti u novosadskom »Javoru« (XIV/1887, br 34-36), gde je pre toga izlazila njegova pripovetka *Pokojni Ivica,* slike sa zagrebačkih ulica.

[11] ABH – Zem. vlada, br. Präs. 367 iz 1887; R. Besarović, nav. delo, str. 67-68.

Nikola Kašiković

su požalili i ono što je najglavnije pravac lista, koga se ‚Vila' uvijek vjerno pridržavala, što je zlatna žica, koju su oni započeli utkivati, i koja se docnije sve više isticala i listu karakter davala« (XI/1896, br. 2, str. 29).

Ovakvo javno priznanje potvrđuje Kašikovićevu odlučnost da nastavi uređivati list kao i njegovi prethodnici, na način kako su zapravo njih četvorica osnivača u početku sporazumno utvrdili. I dok će list u pogledu uređivanja, sadržaja i spoljnjeg izgleda zadržati za sve vreme izlaženja uglavnom fizionomiju kakva se već od prvog broja oblikovala, među pokretačima došlo je rano do potresa i nepredviđenih promena. Nije to, prirodno, moglo ostati bez uticaja na položaj lista. Stoga nastale promene treba sagledati i bar ukratko objasniti.

Nije se održala zajednica osnivača, pokretača ovog poduhvata, zasnovana na dogovoru i dobrovoljnom besplatnom radu, neophodnim pretpostavkama za opstanak lista u prvo vreme. Njeno osipanje počelo je već s prelaskom prvog urednika Nikašinovića u vladine škole, uz to, on će kasnije biti ozbiljan kandidat za urednika jednog srpskog prorežimskog lista, i tim se od »Vile« još više udaljiti. Neće imati veće važnosti ni pismeni ugovor koji je Nikola Šumonja 29. januara 1887, pre odlaska iz Sarajeva, sastavio i vlastitim potpisima utvrdio zajedno s Nikolom Kašikovićem i Stevom Kaluđerčićem, preostalim osnivačima, u kome su u 12 tačaka izložena prava i dužnosti trojice drugara, s naglaskom da se za vlasnike ne mogu primati nova lica i da će Šumonja preuzeti uredništvo lista kad se vrati iz vojske.[12] Za održanje zajednice, za šta se u svim tačkama zalaže, ugovor je bio praktično bez vrednosti, i silom prilika ugasio se sâm od sebe. Šumonja nije više ni došao u Sarajevo, niti je u listu sarađivao, iako se zna da je pismeno podsticao urednika Kašikovića da istraje u radu oko uređivanja i izdavanja »Vile«. On je po odsluženju vojske produžio školovanje i uskoro postao profesor Srpske učiteljske škole u Pakracu. Konačno je zajednica osnivača »Bosanske vile«, zasnovana s toliko poleta i mladalačke preduzimljivosti, doživela rasulo, kraj, kad je i administraciju, posle trogodišnjeg besplatnog rada, napustio Stevo Kaluđerčić, koji će, istina, u listu i dalje sarađivati, takođe i pomagati u raznim, naročito kritičnim prilikama.

Sâm na poprištu, Nikola Kašiković se hrabro dugo održao i prema nedaćama koje su pratile taj rad pokazao veliku otpornost. Rođen u Sarajevu 1861. godine, on je u rodnom mestu svršio Srpsku nižu gimnaziju i zatim u Somboru Srpsku učiteljsku školu (1884), posle čega je došao u Sarajevo za učitelja. Kao učiteljski pripravnik sarađivao je u dečjem listu »Golub« objavljujući pesme, narodne umotvorine, opise bosanskih mesta i slično, a zatim i u nekim drugim vojvođanskim listovima (»Javor«). U »Bosanskoj vili« ogledao se prvih godina, s nekoliko književnih priloga, u prozi i stihu, kao urednik je sve vreme pisao brojne beleške iz književnog i kulturnog života, ali je najveću zaslugu stekao time što je, pored redakcijskog posla, beležio i prikupljao narodne umotvorine, za ovo iznalazio saradnike i upućivao ih u skupljački posao. Sa poznavanjem zapisivani i pribirani, ovi materijali su najvećim delom objavljeni u »Bosanskoj vili«, pa je njegovom zaslugom u Bosni i Hercegovini prikupljena obimna građa, veoma korisna za proučavanje narodne poezije i ostalih narodnih umotvorina, predanja, verovanja.

[12] Arhiv grada Sarajeva – Razno, inv. br. 372.

Pošto je u listu sâm ostao i na se preuzeo sav posao, Nikola Kašiković je od 1889. godine potpisivao »Vilu« već kao vlasnik (ne više izdavalac), i to će ostati sve do kraja, i pored toga što su od 1908. godine na uređivanje imali većeg uticaja predstavnici mlađeg naraštaja, naročito zastupnici modernizma, koji će uz to list usmeravati u širem jugoslovenskom pravcu, umesto dotadašnjeg isključivo srpskog. Nije se u vlasništvu ništa menjalo ni kad zatim, od godine 1910, bude na listu istican, pored Kašikovića, i drugi urednik – najpre Vladimir Ćorović, onda Petar Kočić, i na kraju opet Vladimir Ćorović, a uz to i jedan redakcioni odbor, sastavljen od poznatih srpskih pisaca, među njima i dvojice Hrvata. Koliko je list neodvojiv od vlasnika, pa i komercijalizovan, vidi se iz Kašikovićeva pisma Petru Kočiću u novembru 1909, kojim mu nudi mesečnu platu za glavno saradništvo na »Vili« pod uslovom da u Banjoj Luci ne pokreće novi list.[13] Na ovaj predlog Kočić nije pristao, iako se brzo pokazalo da je njegov mesečni list »Razvitak« bio kratkog veka.

Kašiković se od početka odnosio prema »Bosanskoj vili« kao prema dragom mu preduzeću koje treba da se razvije i napreduje. Čini se da je u spletkama devedesetih godina među sarajevskim Srbima potajno vršen pritisak iz režimskih krugova na Srpsku opštinu, putem pojedinih odbornika, da ona svome učitelju zabrani dalje uređivanje ovog vladi nepoćudnog lista, o čemu se ponešto naslućuje iz nekih zagonetnih izjava koje su nepotpuno objavljivane. Takav nepopularan zaključak Srpske opštine nije se mogao očekivati u to vreme, kada je vodeće srpsko građanstvo zauzelo prema vlastodršcima opozicioni stav, smatrajući da je srpski narod u Bosni i Hercegovini pod novom upravom nacionalno ugrožen. Ali zato sada stupa na pozornicu sâm Kašiković, koji, posle dužeg bolovanja, krajem 1891. godine izjavljuje da dobrovoljno napušta učiteljsku službu i »po savjetu srpskih književnika i iskrenih prijatelja Bosanske vile« ostavlja i sve drugo, kako bi se mogao potpuno posvetiti listu (VI/1891, br. 23, str. 354). Ovim istupanjem stanje se u bitnosti izmenilo, list se odjednom našao u rukama čoveka potpuno slobodna, nezavisna ma od kakve ustanove ili vlasti. Opterećenje koje se tim u materijalnom pogledu nametalo samo od sebe, a koje je po svom učinku moralo u prvo vreme zabrinjavati, imalo je biti kompenzirano pojačanim urednikovim trudom oko unapređenja lista.

Savlađujući mnoge nepogode i neprilike, Kašiković je na ovom isturenom položaju ostao sve do Sarajevskog atentata, 28. juna 1914, kada je u strahovitom zloglasnom pogromu sarajevskih i uopšte bosanskohercegovačkih Srba i »Bosanska vila« stradala, ugasila se.

U toku prvog svetskog rata Kašiković je zatvaran i osuđivan, takođe i pojedini članovi njegove porodice. Za njega, bolesnog, zauzeo se rano profesor Vatroslav Jagić, koji se pismeno obratio sekcionšefu u bosanskom odeljenju Zajedničkog ministarstva finansija Taloci ju, poznatom istoričaru. Uputivši po ministrovom nalogu ovu preporuku zemaljskom poglavaru generalu Stjepanu pl. Sarkotiću, Taloci je u propratnom

[13] Petar Kočić, *Sabrana dela*, II, Beograd 1961, str. 359-360.

pismu od 9-XI-1915. ukazao na to da Kašikovića, urednika prvog srpskog ilustrovanog lista, poznaje od okupacije, pa iako ne može reći da li je učestvovao u revolucionarnom pokretu od 1908. odnosno 1910. godine, ipak zna da je uvek bio i ostao neprijatelj Monarhije, stoga misli da mu se ne čini nepravda ako s ostalim podozrivim licima u sadašnjim prilikama snosi posledice svoga rada.[14] No pravom stradanju izloženi su Kašiković i njegova porodica po okupaciji Srbije, kada su u beogradskom stanu profesora Mila Pavlovića početkom 1916. godine pronađena kompromitujuća Kašikovićeva pisma o vojnim stvarima, koje je zatim Generalni guvernman u Beogradu dostavio Generalštabu u Beč.[15] Po podignutoj optužnici na osnovu prikupljenih materijala (obaveštenja Mile Pavlovića o kretanju austrougarske vojske), Kašiković je u februaru 1917. godine osuđen na deset godina robije. Za slična dela, nešto kasnije, osuđeni su njegova žena Stoja i sin Predrag na smrt, i zatim pomilovani na 10 godina robije. Osuda je glasila da majka gleda kako joj sina vešaju.[16]

Posle prvog svetskog rata, Kašiković nije pokazao volju da u novim uslovima obnovi ovaj stari list. Radi sređivanja svojih prilika bio je primoran da primi učiteljsko mesto u jednoj sarajevskoj osnovnoj školi i da u toj službi ostane do godine 1924, kad je penzionisan. Spremao se da iz svojih zbirki objavljuje narodne umotvorine u posebnim izdanjima, ali je uspeo da izda samo jednu knjigu pod naslovom *Narodno blago,* za koju je predgovor napisao Jovan Kršić. Umro je u Sarajevu, 22. maja 1927. godine.

* * *

Već savremenici su uočili i u više prilika istakli krupnu ulogu koju »Bosanska vila« ima u životu bosanskohercegovačkih Srba.[17] Njen značaj za Sarajevo i celu Bosnu i Hercegovinu je u tome što ona za čitav jedan period, kao savremenik koji s pažnjom prati pojave i događaje, pruža dragoceno svedočanstvo o kulturnim težnjama i nastojanjima ovog kraja. Posebno, ona je bila i stožer – neko vreme jedini u zemlji – oko koga je nastajao i razvijao se moderni književni rad. Zbog osobite važnosti, sve ukazuje da će se održati opšti sud koji su o »Vili« dali još savremenici.

Iako na prvi pogled iznenađuje dugi vek »Bosanske vile«, nije ipak teško odgovoriti na pitanje šta je u svoje vreme pokretalo slabo pis-

[14] R. Besarović, nav. delo, str. 178-179.

[15] R. Besarović, nav. delo, str. 182.

[16] Vladimir Ćorović, *Crna knjiga,* Sarajevo 1920, str. 209.

[17] Stevo Kaluđerčić, *U slavu »Bosanske vile«,* »Bosanska vila« XI/1896, br. 2; Jovan Skerlić, *»Bosanska vila« u 1908 godini,* »Srpski književni glasnik«, XXII/1909, br. 3, Dimitrije Mitrinović, *Za naš književni rad,* »Bosanska vila« XXV/1910, br. 1-2; Dr Vaso Glušac, *Značaj »Bosanske vile« za Bosnu i Hercegovinu,* »Bosanska vila«, XXV/1910, br. 23-24; Vladimir Ćorović, *O dvadesetpetogodišnjici »Bosanske vile«,* »Bosanska vila«, XXVII/1912, br. 1 itd.

menu srpsku čaršiju da taj list s poverenjem prihvati i godinama podržava. Razlozi su, očigledno političke prirode. Tanki sloj srpskog građanstva, politički priznat za vodeći, morao je po okupaciji, uza sva oportunistička skretanja, zauzeti prema stranom zavojevaču opozicioni stav radi odbrane svojih ugroženih nacionalnih interesa, što je u masama primljeno s odobravanjem. Prihvatanje te politike, njeno zastupanje i odbrana, predstavljalo je činioca koji je omogućavao pojavu i opstanak lista. Prema tome, radilo se o nacionalnoj ideji koja kroz ceo prvi period, sve tamo do aneksije, dominira ovim književnim listom i svojim prisustvom daje pečat njegovom sadržaju. U sredini gde prave književnosti još nema, gde je čitalačku publiku trebalo tek stvarati, postepeno vaspitavati, književna misao nije u svom razvoju uvek slobodna, pa ni usmerena ka određenim umetničkim načelima. Ona pre svega ide za tim da podstakne nacionalno-političke težnje i da na narod prosvetiteljski deluje. Na ovaj način je »Bosanska vila«, iako bez razrađenog pisanog programa, nacionalno usmerena protivno političkim ciljevima vlastodržaca, čime je upravo ugađala srpskom javnom mnenju, naročito u Bosni i Hercegovini, i od njega bila lepo dočekana, prihvaćena.

Srpski kurs je u svakom broju »Bosanske vile« obeležen, iskazan na bilo koji način. Kao skoro svi Srbi u to vreme, list stoji na stanovištu da je Bosna i Hercegovina srpska zemlja i da u njoj živi jedan jedini, srpski narod, razdeljen u tri vere. Dosledno tome, list poriče postojanje Hrvata i hrvatskog imena, u okupiranoj zemlji, i to u više prilika otvoreno, bez ograde iskazuje. Tako, na primer, kad Tihomir Đorđević prikazuje »Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena«, uredništvo u belešci dodaje: »U Bosni i Hercegovini niti ima Hrvata niti hrvatskih imena, nego došljaci kvare i jezik i običaje« (XIII/1898, br. 8, str. 128). Pored ovog, list se zalaže za istorijska prava Srba na delove Dalmacije i Dubrovnik i zastupa tezu o Srbima katolicima, uz isticanje njihovih prvaka, naročito iz reda sveštenstva (dum Ivan Stojanović, don Jakov Grupković). Suprotstavljajući se političkim težnjama stranog zavojevača, »Bosanska vila« sa srpskog gledišta razmatra savremene događaje i pojave, brani srpsko ime i preporučuje narodne ustanove, širi ugled ličnosti srpskog javnog života. Povrh svega, ona je u svakoj prilici isticala misao o jedinstvu srpskog naroda i nastojala da svoje čitaoce obavesti o svemu što se na književnom i kulturnom polju događa u ostalim krajevima. Taj pravac, kojim je »Vila« od početka išla i do kraja mu verna ostala, formulisan je već krajem prve godine ovim rečima: »Uredništvo se trudilo da joj (»Vili«) dade – koliko je više moguće – tip *srpsko-bosanski,* ali nije uz to zaboravilo da valja održavati zajednicu i jedinstvo s ostalim Srpstvom. Otuđivanje je svagdje od štete, pa bi bilo i ovdje« (I/1886, br. 24, str. 369). Nema sumnje, »Bosanska vila« iskazuje od prvih dana misli s kojima i vodeće srpsko građanstvo u Bosni i Hercegovini ulazi u neravnu borbu s vlastodršcima.

I pored svemoćne, za ovaj slučaj još pooštrene cenzure, »Bosanska vila« u raznim prilikama ističe svoj srpski pravac i brani službeno potiskivano ali ne i zabranjeno srpsko ime. Iskazuje to ona na razne načine,

manje ili više bučno, ali uvek otvoreno. Tako, na primer, na neku primedbu »Bosnische Posta« o srpskim stvarima, ona će izrično kazati: »‚Bosanska Vila' ima svoj stalan pravac, a u odbrani *srpske svetinje* – ne bira riječi ni po čijoj volji, a najmanje po volji urednika ‚Bosanske Pošte'« (V/1890, br. 5, str. 80). I razumljivo, »Bosanska vila«, sa ovakvom orijentacijom, smatrala je za dužnost da pre svega preporučuje ustanove koje svojim postojanjem i delovanjem jačaju otporni duh u narodu. Već od prvih dana ona ustupa mnogo prostora vestima o Svetosavskim besedama, iznosi o njima podatke po pojedinim mestima (programi i izveštaji o uspehu), i tim se zalaže za njihovo održavanje u mestima gde dotad nisu postojale. Isto tako, ona oduševljeno pozdravlja i podstiče podizanje novih srpskih škola u zemlji (Bosanski Novi, Bosanska Gradiška, Prijedor i dr.), ističe pojedine legatore i donosi njihove životopise i slike. Na sličan način list beleži u pojedinim mestima osnivanje srpskih pevačkih društava, takođe srpskih čitaonica, štamparija, knjižara, izdanja novih knjiga i sl. Posebno, »Vila« je stekla velike zasluge vodeći uporno i dosledno borbu za čistotu srpskohrvatskog jezika, koji je za austrijskog vremena bio stalno izložen kvarenju.

Obaveštavajući čitaoce o svemu važnijem što se kod Srba događalo, »Bosanska vila« je uz to posebnim svečanim brojevima propraćala značajnije događaje, proslave, pri čemu je nacionalni momenat još jače izražavan. Takvim brojevima, koji su se već spoljnim izgledom razlikovali od ostalih, obeležena je stogodišnjica rođenja Vuka St. Karadžića (1888), petstogodišnjica bitke na Kosovu (1889), stogodišnjica rođenja pesnika Sime Milutinovića Sarajlije (1891 – uz akciju oko podizanja njegova spomenika u Sarajevu – podstrek i za jedno i za drugo dala je upravo »Bosanska vila«), podizanje spomenika pesniku Ivanu Gunduliću u Dubrovniku i proslava četiristogodišnjice štamparije na Obodu u Crnoj Gori (1893), proslava desetogodišnjice »Bosanske vile« (1896), prenos Vukovih kostiju iz Beča u Beograd (1897), proslava krunisanja kralja Petra i stogodišnjice srpskog ustanka (1904), zatim, posebni brojevi izašli su povodom prve godišnjice smrti Janka M. Veselinovića (1906) i Stevana Sremca (1907). Vredi ukazati da je svečani broj o krunisanju i proslavi ustanka mogao biti ne samo objavljen nego i prethodno tako obrazložen da bi se njim listu »dala prilika da iznese ovamošnjim Srbima tu rijetku svečanost, to svesrpsko slavlje, jer mnogi ne mogoše doći u Biograd da to sve vide...« (XIX/1904, br. 17-18, str. 336). A u tom svečanom dvobroju krajem iste godine, s nekoliko slika i slogom u plavoj boji, uz odabrani sadržaj iscrpno su opisane svečanosti i razne manifestacije jugoslovenskog značaja.

S nacionalnom orijentacijom koja je otvoreno zastupana, programski usmerena na zabavu i pouku, »Bosanska vila« je u celom ovom periodu podešavana prema ukusu i mogućnostima svoje sredine, zbog čega je pristupačna širim slojevima kao list s jasno naglašenim vaspitno-prosvetilačkim ciljevima. Može se stoga razumeti što ona u prvo vreme izbegava zabavno-poučne tekstove s naglašenim subjektivnim osećanjima i daje prednost narodnoj poeziji nad modernom. U praksi sve više

zanemarivano, ovo starinsko gledište će list napustiti još pre nego što pod navalom novih naraštaja zaplovi u modernističke vode.

Po načinu uređivanja »Bosanske vile«, manje-više ustaljenom, kao i po redosledu unošenja pojedinih priloga, moguće je uočiti brigu uredništva da list bude što potpunije književno obeležen. Prva mesta namenjena su izvornim književnim prilozima – u stihu i prozi, koji će kod čitalaca razvijati književni ukus i podsticati sklonost za književni rad. Uz izvorne književne priloge ide i po koji prevod iz stranih književnosti, među kojima kroz celo vreme ima znatan broj prevoda pisaca svetskog glasa. Posle poučnog članka, koji po redu zatim dolazi, list donosi priloge iz narodne književnosti, najposle listak (podlistak), književne beleške s prikazom novih knjiga, bibliografijom i dr. Ilustracije su donošene zavisno od mogućnosti, bez određenog plana, pa ih u nekim godinama ima više a u drugim manje ili nikako. Bez obzira na mesto koje zauzima, narodna književnost je u žiži interesovanja, što nije teško objasniti ako se ima na umu da je to upravo vreme kad se i u ovim krajevima pod uticajem Vukova rada razmahao pokret za skupljanje narodnih umotvorina s velikim brojem učesnika. Podsticaj je potekao s više strana, iz učiteljskih, sveštenićkih i drugih krugova, i »Bosanska vila« postaje u neku ruku centar za narodnu književnost, u koji se s vremenom sliva veći deo prikupljene građe. Iz broja u broj ona objavljuje narodne umotvorine – pesme, pripovetke, poslovice, gatalice, pitalice, zagonetke, zdravice, a uz to i više etnografsko-folklornih i istorijskih članaka s opisom starina, narodnog života, običaja, verovanja.

Za prvih deset godina izlaženja »Bosanska vila« je objavila, prema statistici koju je izvela povodom proslave svoje desetogodišnjice, sledeće priloge: 546 umetničkih pesama (484 izvornih i 62 prevedenih), 270 pripovedaka (191 izvornu i 79 prevedenih), 515 narodnih pesama (450 ženskih i 59 junačkih), 354 narodne pripovetke, 1228 narodnih poslovica, 631 zagonetku, 346 narodnih gatalica, 83 narodne pitalice, 21 zdravicu, 3 narodne molitve, 3 krsne slave, 106 slika i 144 ocene novih knjiga (X/1895, br. 23-24, str. 370). Statistikom nisu obuhvaćeni razni popularni članci.

I pored nepovoljnih prilika u kojima se nalazila, »Bosanska vila« se stalno trudila da svojim književnim obeležjima stane u red boljih srpskih književnih listova. Ona nastoji da to postigne ne samo književnim stvaralaštvom nego i negovanjem književne kritike. Kad urednik Kašiković odluči da napusti sve druge poslove i da se sav posveti listu, on podvlači pre svega svoju želju da književna odlika »Bosanske vile« i putem književne kritike dođe do izražaja. »Od nove godine« – kaže se tom prilikom – »radi bi da ‚Vila' bude u potpunom smislu književni list, pa ćemo donositi u svakom broju barem po jednu ocjenu na knjige novijeg izdanja a osobito na one koje izađu u Bosni i Hercegovini« (VI/1891, br. 23, str. 354). Objavljivane u listu povremeno i dotad, književne ocene se sada stalno donose, šire i potpunije, zahvaljujući svakako i spoljnim saradnicima, od kojih su neki pod šifrom ili pseudonimom a drugi anonimni. Veliki broj književnih beležaka, od nepoznatih saradnika, koje je redigovao urednik Kašiković, od kojih su mnoge

sadržavale sažetu ocenu dela. U pogledu potpisanih prikaza i ocena vladala je, kako se čini, puna demokratičnost, i urednik nije nalazio za potrebno da spreči napade na neke svoje inače cenjene saradnike (na primer, Milana Savića, Svetozara Ćorovića, Dragutina J. Ilijća čak ima slučajeva da o istom delu budu objavljene jedna ispod druge povoljna i nepovoljna ocena (Marko Car i Pavle Lagarić o *Svetlim slikama* Drag. J. Ilijća). Ovi napadi nisu, naravno, prolazili bez trzavica, ali se ipak kod nekih sve poravnavalo i takvi pisci su i dalje bili vredni »Vilini« saradnici. Zanimljivo je da od godine 1905, kad se u ovom listu kao saradnik javlja mladi Dimitrije Mitrinović, ima više povoljnih ocena o hrvatskim piscima, bez obzira na srpski kurs na kome »Vila« i dalje čvrsto stoji.

Sa istim književnim težnjama urednik Kašiković je u to vreme pokušao da list povećanjem obima proširi. Kako je »Vila« već imala 1000 pretplatnika, dovoljno za pokriće redovnih troškova, on odlučuje da od početka 1892. godine izdaje list, uz staru pretplatnu cenu, tri puta mesečno, umesto petnaestodnevno kako je od početka bilo. Iako se mimo očekivanja povećao broj pretplatnika, pa je prve brojeve, kao nekih ranijih godina, trebalo preštampavati, izdano je u toj godini samo 30 umesto 36 brojeva, uz pritužbu na slabo pritičanje pretplate u drugom polugodištu. Napušten već naredne godine, pokušaj desetodnevnog izdavanja lista ponovljen je s istim rezultatom još samo 1908. godine, kad je takođe izdano 30 umesto 36 brojeva. Od veće važnosti je nastojanje da se list izdaje na 20 umesto na 16 stranica kvart-formata, što je činjeno nekoliko godina (1901-1904), a zatim se i to moralo napustiti i list je nadalje redovno izlazio na 16 stranica kvart-formata, dva puta mesečno.

Ali i redovna petnaestodnevna pojava »Bosanske vile« predstavljala je, bez sumnje, redak uspeh, jedva dostižan kroz duži period za jugoslovenske književne listove. I pored stroge cenzure, list je sve uporniје isticao svoju nacionalnu orijentaciju, pokazujući u isto vreme krajnju odbojnost prema svemu što dolazi od okupacionog režima, i na tom zasnivao okupljanje na dobrovoljnu saradnju poznatih pisaca i skupljača pretplate. »Da se ‚Bosanska Vila' mogla tako uzdići« – kaže se o tom u jednoj od mnogih sličnih beležaka – »pomogli su nam naši vrijedni saradnici, kojih imamo po svim srpskim krajevima, i koji jedino iz čistog srpskog rodoljublja rade na ‚Bosanskoj Vili«, i time moralno krijepe i pomažu Srpstvo u ovijem krajevima, kao i naši čestiti skupljači, koji takođe iz čistog srpskog rodoljublja mnogo truda i muke ulažu oko skupljanja pretplate« (XII/1897, br. 23-24, str. 376). Posle napuštanja učiteljske službe, urednik Kašiković se više i sve češće obraćao pojedinim srpskim piscima i uz rodoljubljem prožete pozive uspevao da od mnogih dobije traženu saradnju, ponekad i za više brojeva unapred. Navodeći u listu poimenično od kojih je »starih i oprobanih srpskih književnika« dobio priloge ili, drugom prilikom, obećanja za saradnju u narednim brojevima, on je i na ovaj način delovao na pridobijanje novih saradnika. Jedno vreme (u godini 1905) isticana su u zaglavlju imena glavnih saradnika po pokrajinama, ali se to zbog čestih promena pokazalo nepraktičnim, pa je pre isteka iste godine napušteno.

Pored dobrovoljne saradnje iz svih oblasti, veliku pomoć imala je »Bosanska vila« u skupljačima pretplate po raznim mestima Bosne i Hercegovine i ostalih krajeva, čija je delatnost na mahove znatno podizala broj pretplatnika.[18] Naravno, na kretanje pretplate uticali su, povoljno ili nepovoljno, razni činioci. Tako, na primer, pokretanje reprezentativne »Nade« nije ugušilo »Vilu«, kako se u režimskim krugovima priželjkivalo. Naprotiv, u tim kritičnim trenucima list je podstican s više strana, kroz javne objave, pisma, specijalne poruke, sve sa ciljem da izdrži, i uspeh, videlo se, nije izostao, broj pretplatnika se čak i povećao.[19] I dok se može razumeti ovakav svestran otpor vlastodržačkim namerama, množenje književnih listova navedeno je nešto kasnije u »Vili« kao jedan od razloga za njeno zapinjanje. To slabljenje i šire je oglašeno, o čemu svedoče reči Inostranog (Jov. M. Jovanovića) povodom pokretanja u Sarajevu dva nova srpska lista (»Našeg života« i »Dana«): »Zar ne bi bolje bilo da se svi Srbi u Bosni i Hercegovini okupe oko ‚Srpske Riječi' kao političkog lista i oko one jadne ‚Bosanske Vile' kao književnog lista.«[20] Ali društvo se već brže razvijalo i »Bosanska vila« nije mogla sačuvati svoj dotadašnji monopolistički položaj.

Pored pretplate, bez sumnje svog glavnog finansijskog izvora, »Bosanska vila« je povremeno dobijala i razne vanredne prihode, od kojih neke treba ovde bar pomenuti. Proslavu desetogodišnjice lista (1896) organizovalo je vrlo uspešno pevačko društvo »Sloga«, i ta manifestacija je uz znatan moralni imala i zavidan materijalni uspeh. (Slično je »Sloga« 1911. godine priredila i proslavu svoje dvadesetpetogodišnjice.) Za »Bosansku vilu«, već rano poznatu i omiljenu u širim krugovima priređivane su u nekim srbijanskim varošima dobrotvorne zabave i njihov čist prihod slan listu kao prilog (ponekad je prihod deljen sa mostarskom »Zorom«). Pojedinci, iako ne mnogobrojni, slali su uz pretplatu i neki prilog za list, u čemu se naročito isticao Ljubomir Krsmanović, koji je jedno vreme slao »Vili« prilog od 400 kruna godišnje. List je, verovatno, imao još nekih vanrednih prihoda (iz Srbije), koje nije javno iskazivao. Najposle, i prihod od oglasa, neznatan u prvo vreme, povećao se kasnije, naročito otkako je 1905. godine uveden omot za list i bio većim delom oglasima ispunjen.

Više godina »Bosanska vila« je bila jedini književni list Srba u Bosni i Hercegovini, i u tom položaju osetila se teško pogođenom saznavši da će poznati pisci Aleksa Šantić i Svetozar Ćorović, njeni saradnici, pokrenuti u Mostaru »Zoru«, novi srpski književni list. U jednoj beležci iskazala je ona prema tom poduhvatu svoje nezadovoljstvo, negodova-

[18] Na primer, urednik javno poručuje Damjanu Kariću u Beograd: »Ta nema valjda, nigdje na svijetu takoga primjera da u samom Biogradi steče ‚Vila' *hiljadu* pretplatnika« (VII/1892, br. 2, str. 32).

[19] U članku *Glas iz Bosne* dopisnik »Srbin Sarajlija« tvrdio je, svakako ne bez preterivanja, da »dok još ne bijaše vladine ‚Nade' imala je ‚Vila' samo 1200 pretplatnika... Kad je pokrenuta ‚Nada' broj ‚Vilinih' pretplatnika skoči na 2400« (»Branik«, XIII/1897, br. 108, septembar 13 (25).

[20] »Srpski književni glasnik«, XV/1905, br. 4, str. 313. – Ovo je prenela i »Bosanska vila« odmah zatim (br. 16), ispustivši onaj nepodesni epiteton »jadne«.

nje, zbog rasipanja ionako nedovoljnih domaćih književnih snaga, ali u isto vreme i prihvatila uveravanje »svoje posestrime« ‚Zore' da ona ovim želi samo da koristi srpskoj knjizi i da ničim ne nanese ožljede ‚Bosanskoj vili'«, pa stoga već tada taj novi srpski list najtoplije preporučuje (XI/1896, br. 7, str. 117). Nesuglasice su potpuno uklonjene kad su odmah iza toga, u maju iste godine, članovi mostarskih »Gusala«, pod vođstvom svoga predsednika Alekse Šantića, u narodnim odelima gostovali korporativno u Sarajevu i sa »Slogom« kroz tri dana, uz veliko slavlje i publicitet, održali više zapaženih koncerata.

Dobrovoljna osnova na kojoj je počivala saradnja i prikupljanje neophodnih materijalnih sredstava nije mogla, razumljivo, obezbediti uvek normalno izlaženje »Bosanske vile«. U vreme kad bi izostala prikladna saradnja, a takva posustalost u dugom nizu godina nije bila retkost, list je punjen slabim, beznačajnim prilozima, kojih redakciji nikad nije nedostajalo, što je list obezvređivalo, spuštalo na tanke grane, naročito u poređenju s godinama kad na njemu sarađuju pisci s književnim glasom. Sumirajući nejednakost »Bosanske vile«, i po sadržaju i po uređivanju, Jovan Skerlić ukazuje oštrim rečima na te slabosti: »Bilo je godina kada se popunjavala najbezizraznijim početničkim vedžbanjima ili prilozima pisaca drugoga i trećega reda, donoseći na prvoj strani slike i biografije sumnjivih književnih i još sumnjivijih političkih veličina.«[21] Za slabe priloge nije, naravno, ni urednik bez odgovornosti, ali se čini da ovo pomanjkanje, odnosno neredovno priticanje saradničkih priloga umnogom objašnjava zašto je »Bosanska vila« u ovom periodu toliko neujednačena po vrednosti: od godina uglavnom dobrih (1892) do onih manje dobrih i slabih (1905). Potvrđuje ovo i urednik Kašiković kad u jednom od svojih čestih »Poziva na pretplatu« kaže da je »Vila« poslednjih godina »ramala i sadržajno i pretplatom«. Čudi se i sâm kako se list u tako nepovoljnim prilikama održao, bez ikakve prosvetne ustanove na koju bi se mogao osloniti, bez domaćih snaga od pera, koje bi mu priskočile u pomoć. »Sva snaga i saradnja ‚Bosanske Vile' dolazila je naročito od srpske braće iz srpske kraljevine.« »Vila« se dizala i ponosila radovima prvih srpskih književnika, »uz koje je rado propuštala i mlade tiće poletarčiće, naročito ako su domaći sinovi«, stičući ovakvim radom glas i uvaženje po svim srpskim krajevima (XVI/1901, br. 22, str. 384). S razvitkom društva i konsolidovanjem materijalnih prilika, uredništvo je i pre isteka ovog perioda bilo u stanju da honoriše poneki prilog, uglavnom mlađih saradnika iz đačkih redova, i da već 1906. godine raspiše književnu nagradu (od 100 kruna) za originalnu priču.[22]

Dok se nedostatak vrsne saradnje nepovoljno odražavao na kvalitet lista, neravnomerno priticanje pretplate i ostalih prihoda stvaralo je

[21] »Srpski književni glasnik«, XXII/1909, br. 3, str. 235. Zanimljiv je podatak da Jovan Skerlić, negdašnji saradnik mostarske »Zore«, nije uopšte sarađivao u »Bosanskoj vili«, verovatno zbog toga što je o Kašikovićevom ponešto razbarušenom uređivanju lista imao nepovoljno mišljenje.

[22] Nagrada je dodeljena pripoveci *Čobanče* od Sime Erakovića (XXII/1907, br. 13-14, str. 224).

uredniku velike neprilike, zbog čega je kasnio s listom ili čak ostavljao neke brojeve duže neizdane (tako je br. 23-24 sa sadržajem iz 1890. izdao tek posle godinu dana). Natezao se Kašiković sa štamparima, koji su list sporo izrađivali – uglavnom zbog neredovnog plaćanja, ali po nekad i iz drugih razloga. Nije stoga čudno što je menjao štamparije, odlazio kod Štamparije »Bosanske pošte«, zatim kod Prve srpske štamparije Riste J. Savića čim je osnovana (početkom 1891) nadajući se da će »srpska ruka življe i brže raditi«, vraćao se ponovo Špindleru i Lešneru (promenio je više sarajevskih štamparija – J. pl. Makanca, Tira i Foglera, Srpsku dioničarsku, Islamsku dioničku, »Narodovu«, a za štrajka grafičara 1912. godine list je štampan u Srbiji i Sremskim Karlovcima). Kad bi zbog dugova stanje postajalo neizdržljivo, Kašiković je dobijao pozajmice od Gligorija Jeftanovića ili Riste Đ. Besarovića, ili s neke nepoznate strane posredstvom popa Stjepe Trifkovića, koji su na taj način izvlačili i oživljavali list. Ali, i pored čestih žalbi na materijalne neprilike, pretplata i ostali prihodi stizali su na kraju da pokriju troškove.

Vredno je spomena da se položaj »Bosanske vile« utvrđivao u srpskom narodu i zbog progona kojima su ona i njen urednik kroz ceo ovaj period bili izloženi. U ovom pogledu teškoće nisi male, vlastodršci su svesni da ovaj list iz broja u broj iskazuje srpsku nacionalno-političku koncepciju i tim, kako navodi komesar Berks, prekoračuje koncesijom dobijena ovlašćenja.[23] Ipak, vlastodršci se nisu mogli odlučiti na oduzimanje koncesije, znajući kako bi takav čin nepovoljno odjeknuo u jugoslovenskoj štampi, uz to, upravo su punom parom radili na osnivanju »Nade« i pri tom verovali, pa i priželjkivali, da će moćna »Nada« brzo smrviti nevoljnu, slabašnu »Vilu«. Ali, ako je iz ovih i sličnih obzira izmakla zabrani, »Bosanska vila« je zato bila izložena oštroj cenzuri, neumornoj u plenjenju. Urednik Kašiković se hrabro nosio sa cenzurom i zbog toga, kao i zbog svog opozicionog stava i rada bio stalno na udaru, proganjan, praćen od policije,[24] globljen, pa i hapšen. Sve to ovog čoveka nije moglo dovesti u red, »urazumiti«. Pored isticanja srpskog pravca, list često, kad mu se pruži prilika, pokazuje svoju netrpeljivost prema režimu i svemu što od njega potiče. Tako, na primer, urednik je iznenađen kad primi knjigu V. Radimskog *Predhistorička nalazišta,* »što je skoro izdala zem. vlada za Bosnu i Hercegovinu«. »Čudimo se da

[23] R. Besarović nav. delo, str. 458.

[24] U poznatom *Pismu iz Bosne* Vladislav Skarić pominje policijske progone i, pored ostalog, kaže: »Uopće ko se god iole istakne svojijem radom za narod, njega vlast goni. Ako je Srbin iz Austro-Ugarske protjeraju ga... Nikolu *Kašikovića,* urednika ‚Bosanske vile', ne mogu da protjeraju, jer je rođeni Sarajlija, ali su mu popeli na vrat policiju, pa jadan čovjek ne može nigde s mirom da makne, vazda ga prati na desetak koraka po jedan policaj kao da je najopasniji zlikovac. Stoga ga se svijet kloni, kao kužna, jer se boji sastajati se sa čovjekom koji je javno pod policajnim nadzorom. To je vlast valjda i htjela: kad nije mogla da ga protjera, ona je našla drugo sredstvo da ga izoluje od svijeta« (»Delo«, V/1895, nav. br., str. 294).

Živo o tom kazuje svoje sećanje dr Vaso Glušac u članku *Značaj Bosanske vile za Bosnu i Hercegovinu:* »Sjećam se dobro, kako mi je čudno bilo, kad sam, kao đače pred njegovom (Kašikovićevom) kućom svaki dan viđao po jednog žandara, koji bi ga, čim bi on izašao iz kuće, pratio stopu u stopu kud bi god pošao« (»Bosanska vila«, XXV/1910, sv. 23-24, str. 341).

nam je poslana ova knjiga kad mi nijesmo naučili dobijati ni jedno izdanje zem. vlade, pa ni ‚Glasnik Zemaljskog muzeja' ne dobijamo u zamjenu« (VII/1892, br. 5, str. 77). Ovo je momentano stanje, i u ovakvoj stilizaciji snažno deluje, mada nije teško utvrditi da su povremeno primane neke knjige vladinog izdanja (na primer, Hermanove *Muhamedanske narodne pesme).* Sličnim rečnikom će se ovo i kasnije kazivati, ponavljati, i neće biti ustezanja ni od grubog vređanja nekog bivšeg dobrovoljnog saradnika (»rahmetli naš saradnik«) čim se taj približi režimu, odnosno njegovim ustanovama (Muzeju). Izvesnog uticaja na list imale su i povremene razmirice među sarajevskim Srbima (na primer, slučaj novinara Stražičića), grubo vređanje urednika od nekih izvanbosanskih listova, urednikovo pobolevanje i sl.

Otporan prema nedaćama, urednik Kašiković nije se lako predavao, nego je u pojedinim slučajevima reagovao kako mu se najzgodnije činilo. Kad je 1894. godine novčano dvaput kažnjen, najpre s 10 forinti zbog vređanja stražara i zatim s 15 forinti zbog kršenja propisa o cenzuri (u štampariji je izvršio neku izmenu u tekstu i odštampao a da od cenzure nije prethodno tražio odobrenje za to), on se žalio Zajedničkom ministarstvu finansija ne samo na izrečene novčane kazne nego i na policijski nadzor kojem je stalno podvrgnut. Vlada je tim povodom podnela Ministarstvu dva izveštaja, u kojima je podnosilac žalbe na osnovu raznih materijala prikazan kao žustri velikosrpski agitator i protivnik režima. Naglašeno je posebno da on u svom listu »Bosanska vila«, protivno onom što je koncesijom odobreno, dodiruje politička i religiozna pitanja, uz to sve jače ističe srpsku orijentaciju lista. Odbijajući žalbu na osnovu ovih izveštaja, ministar Kalaj je naredio Zemaljskoj vladi da vladin komesar za glavni grad usmeno saopšti Kašikoviću da Ministarstvo nije uvažilo njegovu žalbu protiv policijskog nadzora i izrečenih kazni.[25]

I ostalim svojim radom urednik Kašiković se na razne načine vlastima zamerao. Proturao je knjige izričito zabranjene u okupiranoj zemlji, i u kamufliranju kojim se pri tom služio bio neki put i otkriven (tako je zaplenjeno 100 primeraka knjige Mite Živkovića *Sarajevo od davnina do danas,* objavljene u Požarevcu 1893, koje je sa krivom oznakom knjižar Mita Stajić iz Sremskih Karlovaca poslao za Kašikovića preko sarajevskog trgovca Riste Đ. Besarovića).[26] Koristio je on svoje razgranate veze izvan Bosne i Hercegovine, i kao urednik »Bosanske vile« neposredno uspostavljao nove starajući se o đacima progonjenim od režima (Osmanu Đikiću, Mustafi Skopljaku, Petru Kočiću, Lazaru Brkiću i dr.), za koje je na strani (u Srbiji, Turskoj, Rusiji, Češkoj) tražio stipendiju, odnosno pomoć. Zaobilazeći policijski nadzor, Kašiković je dočekivao u Sarajevu pojedince, pa i grupe iz drugih zemalja i nalazio načina da s njima vrlo poverljivo razgovara, uz to i sâm je kao ured-

[25] ABH – Zaj. min. fin., br. 1037 i 1133 Pr. BH 1894.

[26] ABH – Zaj. min. fin., br. 1135 Pr. BH 1894.

nik »Vile« odlazio često u Srbiju (Vukova proslava 1888,[27] prenos Vukovih kostiju iz Beča u Beograd 1897, pogreb saradnika dra Đorđa Đorđevića 1898, prvi kongres srpskih novinara u Beogradu 1902, proslava Beogradskog pevačkog društva 1903, krunisanje kralja Petra i proslava prvog srpskog ustanka 1904, proslava boja na Mišaru 1906, itd), zatim u Rusiju (Puškinova proslava 1899), u Zagreb (Zmajeva proslava 1899) i dr. Odlazio je i na kongres jugoslovenskih novinara u Sofiju 1906. i na povratku bio u Beogradu član izaslanstva Bosanaca i Hercegovaca koje je krajem avgusta iste godine turskom poslaniku u Beogradu čestitalo sultanov rođendan.[28]

Umesto očekivanog slabljenja, progoni su jačali pozicije »Bosanske vile« u narodu i Zemaljska vlada u jednom času pomišlja da urednika Kašikovića »kompromituje«, kako se bez imalo uvijanja kaže u jednom aktu, time što će prema njemu pokazati izvesnu susretljivost: odustati od šikaniranja putem policijskog nadziranja i drugih pritisaka, dati mu besplatnu voznu kartu na železnici, pokazati spremnost za još kakve ustupke.[29] Ali ta misao, pojavivši se pred sam početak pokreta autonomne borbe, istopila se, nestala pod navalom burnih političkih događaja, i Kašiković je u tim godinama bio izložen novim, još jačim progonima. Kasnije, on je jednom prilikom, dolazeći u dodir s nekim pojedincima i grupama u zemlji, napadnut zbog tobožnjih veza s vlastodršcima, protiv čega je on najodlučnije ustao, tvrdeći javno u svom listu da je od početka vodio ljutu opoziciju prema bosanskim vlastima, naravno, koliko je to bilo moguće književnim listom. »Mi ne samo da nemamo nikakve veze s ovdašnjim vlastima« – kaže on dalje – »nego nemamo nikoga od vlastodržaca ni među pretplatnicima, niti iko od činovnika tuđinaca drži naš list« (XXI/1906, br. 20, str. 279).

Posle proslave desetogodišnjice »Bosanske vile« (1896) urednik Kašiković je od sultana Abdul Hamida odlikovan ordenom Medžedije III stepena, čemu je pridavan politički značaj u ime složnog rada Srba i Muslimana do koga će u autonomnoj borbi zaista doći. Kako je orden s beratom primljen direktno iz Carigrada, bez posredovanja austrougarskih vlasti, Kašiković se s ordenom na grudima neko vreme gordo šetao gradskim ulicama, a čestitke povodom odlikovanja ne samo da je primao nego i duže u listu u nastavcima objavljivao. Da ublaži političko dejstvo ovog režimu nepoćudnog slučaja, Zemaljska vlada je odmah po izbijanju autonomnog pokreta preduzela neke mere, s kojima se i Ministarstvo složilo. Ona je naredila vladinom komesaru za glavni grad Sarajevo Zaržickom da službeno saopšti Kašikoviću da inostrani orden ne može javno nositi bez prethodnog careva odobrenja, inače, u protivnom

[27] Prema izveštaju Zemaljske vlade, ovoj za godinu dana zakasneloj proslavi stogodišnjice Vukova rođenja prisustvovao je iz Bosne i Hercegovine samo politički nepouzdani velikosrpski nastrojeni Nikola Kašiković s gimnazijalcem Simom Jeremićem (ABH – Zem. vlada, br. 1197 res. 1888; R. Besarović, nav. delo, str. 252).

[28] ABH – Zem. vlada, br. 2781 I. B. 1906.

[29] ABH – Zaj. min. fin., br. 800 Pr. BH 1896

kaznu na osnovu nekih ranijih propisa ne može izbeći.[30] Kašiković je odbio da zatraži ovo odobrenje, zaklanjajući se za sultanova suverena prava nad zemljom, pa prema tome nije mogao javno nositi dobijeni orden, ali se otada na naslovnoj strani »Vile« (izuzevši godine 1898. i 1899. – u kojima to, verovatno, cenzura nije dopustila) prkosno potpisivao »vitez ordena Medžidije III stepena« – sve do 1909. godine.

Iako je list čvrsto držao u rukama, Kašiković je još uoči aneksije s velikim razumevanjem prihvatio saradnju preduzimljivih pojedinaca iz mlađeg naraštaja, koji su s mnogo uspeha uvodili nova književna shvatanja i nivo »Bosanske vile« u književno-umetničkom pogledu digli na zavidnu visinu.

* * *

Kao ni oba prva urednika, ni Kašiković nije isprva uspevao da za saradnike »Bosanske vile« pridobije poznate srpske književnike, pa je primoran s početka da prima i objavljuje priloge početnika i manje značajnih pisaca. Pored saradnje ranije pomenutih pesnika i proznih pisaca (Vl. M. Jovanovića, Save Kosanovića, Đorđa Jovanovića, Steve Kaluđerčića, Milana Đ. Milićevića, Mite Živkovića), kao i nekih početnika, novi urednik forsira Sarajliju Nika H. P. Besarovića, od koga objavljuje dužu pripovetku iz muslimanskog života *(Muła Meho),* sadržaja fantastično-romantičnog ali s izvesnim realističkim crtama, ispričanu na način narodnog kazivanja u specifično sarajevskom žargonu (nešto pre toga on je u istom listu objavio i jednu narodnu pripovetku). Kako Besarović iznenada umire (1887), a već štampanu pripovetku donosi sarajevski list »Bosnische Post« u nemačkom prevodu, »Bosanska vila« objavljuje još dve njegove duže pripovetke, a zatim sve tri izdaje u posebnoj zbirci. Ipak ne uspeva da toj knjizi, uza sve javne hvale, obezbedi dobru prođu, pa ni onda kada o njoj Miloš Živković objavi širu »književnu studiju« i povoljno oceni ovog sarajevskog pripovedača. Posle ravno dvadeset godina, govoreći o savremenom bosanskohercegovačkom književnom radu, Dimitrije Mitrinović se u »Vili« s pijetetom seća, ovog, za svoje doba i prilike vrlo dobrog pripovedača, ističe njegove realističke crte i tvrdi da bi se da je duže poživeo, »usavršio i stvorio poseban tip pripovijetke«, neki prelaz od narodne pripovetke ka umetničkoj, »koji bi našoj publici osobito godio« (XXII/1907, br. 8, str. 121). Po onom što je dospeo dati pokazalo se, međutim, da ni ovaj pisac nije zakoračio na čvrsto tle na kome bi se održao. Manjkavost izvornih priloga popunjavana je delom lepim prevodima iz stranih književnosti, naročito ruske.

Naravno, »Bosanska vila« ne bi mogla izaći na glas bez saradnje poznatih pisaca, do koje je postepeno dolazilo. Ona je svojim rodoljubivim pravcem, isticanim koliko je moguće u svakom broju, zadobijala sve više srpsku javnost, osvajala je, plenila i u njoj sticala poverenje i priznanje. Saradnja pojedinaca je različna, manja ili veća, o čemu se ovde može samo ponešto reći.

[30] ABH – Zaj. min. fin., br. 1771 Pr. BH 1896.

Prvi pisci, takođe početnici ali koji će svoj književni glas kasnije potvrditi delima trajne vrednosti, javljaju se u »Bosanskoj vili« u trećoj godini njenog izlaženja (1888). Bez obzira na vrednost objavljenih priloga, zanimljivo je ukazati na istovremenu pojavu pisaca s domaćeg tla i onog sa strane. S izvornim književnim tekstom javlja se sredinom 1888. godine Stevan Sremac, predavač u Nišu, kako je u sadržaju dešifrovan njegov potpis »Senćanin« ispod duže pripovetke »iz knjiga starostavnih« *Vladimir, kralj dukljanski.* Kako su ove istorijske legende, lepo pisane i zanimljivo, osećajno sročene, bile vrlo pogodno štivo za »Viline« čitaoce, urednik ih istrajno traži i narednih godina od istog pisca objavljuje još nekoliko sličnih priloga. Da saradnja zapinje, vidi se iz javne poruke koju urednik upućuje »Senćaninu«: »S nestrpljenjem očekujemo Vašeg ‚Nemanju', samo gledajte što prije« (VI/1891, br. 2, str. 32). A kad Sremac s promenom pripovedačkog žanra pristupi obradi tema iz savremenog života na humoristično-satirički način, u čemu će na kraju dati najvrednija dela, »Bosanska vila«, javljajući o izdanju *Limunacije na selu,* kaže s izvesnim žaljenjem: »Stevan Sremac dao se sad na ovu vrstu pripovjedaka, a ne bi pogriješio da produži i one istorijske poput ‚Vojislava', ‚Vladimira' i ‚Rastka'. Otkad nam je obećao ‚Nemanju' za ‚Vilu', ali još nije održao riječ, no nadamo se da nećemo još dugo čekati« (XI/1896, b 9, str. 150). Umesto *Nemanje,* Sremac je u »Vili« (1898) objavio u 13 nastavaka istorijsku sliku *Veliki župan Časlav,* a posle 1900. godine i neke humoristično-satirične priloge *(Jeksik-hadžija).* Posle Sremčeve smrti, »Vila« je posredstvom Mile Pavlovića objavila neke njegove pripovetke, među njima i nedovršenu pripovetku *Očigledna nastava u turskoj školi.*

Iste godine (1888) javljaju se u »Bosanskoj vili« i dvojica domaćih pisaca početnika, Mostarac Aleksa Šantić i Trebinjac Jovan Dučić, a već naredne godine i 14-godišnji Mostarac Svetozar Ćorović, i njih trojica će se kroz celo vreme na razne načine i sa velikim brojem priloga javljati u ovom listu. Saopštivši najpre jednu narodnu pripovetku, mladi Aleksa Šantić je pesmom *Tici u zatvoru* (br. 13 od 1. jula) otpočeo svoju pesničku saradnju u »Vili« i do kraja ostao jedan od njenih glavnih pesnika, borbeno raspoložen, srastao s narodom, čije je teško življenje duboko osećao i tumačio. Jovan Dučić, takođe pesnik početnik koji će izbiti u vrhove srpske poezije, javio se najpre s jednom kratkom narodnom pripovetkom, a od 1890. godine objavljuje ovde svoje pesme, originalne i prevedene, a osim toga i zapažene eseje o srpskim piscima, seoskoj pripoveci i sl. I Svetozar Ćorović je pošao od narodnih umotvorina i u »Bosanskoj vili« najpre objavio jednu narodnu pesmu, u kasnije je, pored svog glavnog pripovedačkog rada, dao više pesama, dramskih tekstova, književnih ogleda, ocena i sl. Najzad, od domaćih pisaca sa delom od trajne vrednosti u »Bosanskoj vili« se najpre oglasio i Petar Kočić, s pesmama (1899), a zatim i s nekoliko uspelih pripovedaka i raznih drugih priloga. On je poslednjih godina bio blizak »Bosanskoj vili« i u njoj prisno sarađivao.

Domaći pisci, mladi ljudi koji su se postepeno izgrađivali i književno osposobljavali, ne bi nikako mogli održati »Bosansku vilu« da se

u isto vreme i sve više nisu javljali kao saradnici srpski pisci iz ostalih krajeva. U nameri da budu pomenuti samo značajniji, navodim da se posle Stevana Sremca javio Ljubomir P. Nenadović i u nekoliko navrata do pred kraj života dao više svojih pesničkih »Zapisa«, a odmah za njim i Zmaj Jovan Jovanović, jedini od poznatijih pisaca koji je prema saopštenju već u prvom broju obećao saradnju. Poznati pesnik samo je povremeno sarađivao u ovom listu i na kraju objavio nekoliko pesama pod pseudonimom Aliverić Tuzlak iz svoje zbirke *Devesilje,* koju je »Bosanska vila« najtoplijim rečima preporučila kao zbirku pesama »koje je po bilješkama u prozi od Srbina Muhamedanca Aliverić Tuzlaka upjesmio Zmaj Jovan Jovanović«. U zbirci je 76 pesama, »sve ljepša od ljepše« (XV/1900, br. 20, str. 287).

Ne osvrćući se na obim i način saradnje pojedinaca, navodim dalje samo imena poznatijih pisaca sa strane koji su u »Vili« u ovom periodu sarađivali ne samo kao književni stvaraoci (pesnici, pripovedači, dramski pisci i sl.) nego i kao književni kritičari i recenzenti, pisci književnih i istorijskih ogleda, stručnih članaka, prevodioci itd. (pojedinci su na više načina u listu delovali). Pored ranije pomenutih, to su: Sava D. Mijalković, Vid Vuletić Vukasović, Antonije Stražičić, Đorđe Đorđević, Josip Bersa, Ilija I. Vukićević, Miloš Cvetić, Andra Gavrilović, Drag. J. Ilijć, Janko M. Veselinović, M. J. pl. Budisavljević, Milan Marin, Nićifor Dučić, Simo Matavulj, Branislav Nušić, Milan Savić, Mileta Jakšić, Risto Odavić, Milorad Mitrović, Vlad. Ribnikar, dum Ivan Stojanović, Sima Tomić (Atom), Stojan Novaković, Marko Car, Ljubomir Stojanović, Miloš S. Pejinović, Danilo Živaljević, Damjan Omčikus, Drag. N. Lapčević, Jovan Miodragović, Dim. Gligorić, Đuro Dimović, dr Đorđe Radić, A. Vasiljević, dr Ljubomir Nedić, Tihomir Đorđević, Stevan M. Luković, M. P. Šapčanin, Radoje M. Domanović, Jovan St. Vilovski, Đorđe Popović Daničar, Jovan Maksimović, Živojin Dačić, dr Milan Jovanović Morski, Milorad Pavlović, Haim Davičo, Velimir J. Rajić, Milka Grgurova, Jeremija Živanović, dr Aleksandar Mitrović, Aleksandar Sandić, Boža Nikolajević, Danilo Petranović, Veljko Radojević, Stevan P. Bešević, Vlad. J. Radojević, Dragomir Brzak, Živan Živanović, Jaša M. Prodanović, Pero S. Taletov, Jelena Dimitrijević, Pavle Lagarić, Vlad. M. Stanimirović, dr Branislav Petronijević, dr Sima Trojanović, Svetislav Stefanović, Jovan Grčić, Petar Kolendić, Stanoje Stanojević, dr Aleksandar Belić, Miloš Perović, Sima Pandurović, Vladislav Petković Dis, Ilija Ivačković, Veljko Petrović, Pavle Popović, Ivo Ćipiko, Milan Vukasović, Rikard Nikolić, D. J. Filipović i veliki broj manje poznatih ili već zaboravljenih pisaca, među njima i više anonimnih, pod šifrom ili pseudonimom. Primećuje se da neki pojedinci, negdašnji revni saradnici mostarske »Zore«, pokazuju prema »Bosanskoj vili« uzdržanost i u ovom periodu u njoj uopšte ne sarađuju (Jovan Skerlić, Slobodan Jovanović, Svet. Jakšić, Jovan M. Jovanović Pižon).

Od domaćih pisaca, pored osnivača lista i pomenutih pisaca koji su se u »Vili« javili i s vremenom usavršili za književna dela trajne vrednosti (Šantić, Dučić, Ćorović, Kočić), dolazi ovde i veliki broj manje značajnih pisaca, jer je »Bosanska vila«, kako se na jednom mestu na-

vodi, »uvijek primala i podsticala na rad i slabije domaće radnike, samo da se može pohvaliti i nakititi domaćim perjem« (XIX/1904, br. 15 – 16, str. 301). Ovde navodim neke od tih književnih stvaralaca i recenzenata, za koje se smatra da iako danas više ne svetle negdašnjim sjajem zaslužuju pažnju i pomen: Vaso Kondić, Ljubomir Mirković, Riza-beg Kapetanović, Safvet-beg Bašagić, Salih Kazazović, Božidar Čerović, Luka Grđić, Stevan Zimonjić, Risto Đ. Besarović, Toma A. Bratić, Milan Pećanac, Niko Fufić, Ljubo Vlačić, Mihajlo Milanović, Nikola Čović, Petar N. Besarović, Jeftan Šantić, Osman Đikić, Avdo Karabegović Hasanbegov, S. Avdo Karabegović, Mehmed Muhamedagić, Omer-beg Sulejmanpašić, Stevan Žakula, Milan Ćuković, Musa Ćazim Ćatić, Lazar Dimitrijević, Bogdan Milanović, Ali-Riza Dautović, Jakov Šantić, Hakija Temim, Mihajlo Miron, Kosta Majkić, Radovan Perović-Tunguz Nevesinjski, Jovo G. Popović, Jelisije Kalacanović, Dušan Tamindžić, Simo Eraković i mnogi drugi koji su u svoje vreme vršili izvestan uticaj na čitalačku publiku. Kao što pokazuju podaci, u »Bosanskoj vili« se književno ogledao i veći broj muslimanskih pisaca, većinom srpskog opredeljenja, među njima i nekolicina onih koji su u nacionalnom pogledu kasnije bili hrvatski orijentisani (Riza-beg Kapetanović, Safvet-beg Bašagić, Musa Ćazim Ćatić). Na kraju ovog perioda u listu aktivno sarađuje i Dimitrije Mitrinović, koji će odigrati jednu od glavnih uloga u književnoj preorijentaciji »Bosanske vile«. U isto vreme u »Vili« se javlja i nekoliko domaćih radnika na nauci, od kojih su se pojedinci docnije razvili i bili poznati u raznim naučnim oblastima (Risto Jeremić, Vladislav Skarić, Vaso Glušac, Vladimir Ćorović).

Od Hrvata saradnika »Bosanske vile« u ovom periodu, osim kulturno-istorijskih članaka Frana Radića, Jelice Belović i verovatno još nekog anonimnog, nije bilo pisaca s književnim prilozima, a od Slovenaca je, pored prevoda nekoliko pripovedaka (J. Krnik, A. Planinc) dato u prevodu više pesama Simona Gregorčiča, koji je predstavljen čitaocima kao jedan od najboljih slovenačkih liričara.

Kako je »Bosanska vila« kroz celo vreme donosila prevode iz stranih književnosti, ograničavam se da ovde navedem samo imena nekih značajnijih prevedenih pisaca: Lav N. Tolstoj, Ivan Turgenjev, N. Mihijević, G. Uspenski, Vsevolod Garšin, Alfons Dode, N. S. Ljeskov, Vl. Solovjev, Mavro Jokaj, Matilda Serao, D. Speranc, Aleksandar S. Puškin, Jirasek, E. de Amičis, Hajnrih Hajne, Svatoplh Čeh, Gi de Mopasan, Saher Mazoh, V. Koroljenko, Šiler, Ljermontov, Henrik Sjenkjevič, E. P. Basan, Ivan Gončarov, Maksim Gorki, A. Čehov, V. Šekspir, Pol Verlen, Sili Pridom, Niče, T. I. Tjutčev, Alfred de Mise, Viktor Igo, Adam Mickijevič, Bjernson Bjernstjern, K. M. Stanjuković, N. Potapenko, A. Šnicler, Oskar Vajld, Danuncio itd. Prevodioci su većinom iz Dalmacije, Vojvodine i Srbije, a od domaćih pominjem kao prevodioce, pored Dučića i Šantića, Vukosavu Ivanišević sa ruskog i Mitru Moračinu sa engleskog.

Na kraju pominjem da je na prikupljanju narodnih umotvorina i etnografsko-folklorne građe, poslu za koji se »Bosanska vila« sve vreme osobito zalagala, radio veliki broj ljudi sa intenzitetom za koji se jedva

može reći da je po aneksiji nešto oslabio. Kako sam prve »Viline« saradnike na ovom poslu napred naveo, ograničavam se ovde da u tu listu unesem još nekoliko poznatijih imena: Ignjat Gatalo, Marko S. Popović, Simo Stojanović, Marko Đ. Mutić, Patrikije Popović Komadinović, Luka Grđić Bjelokosić, Stevan Delić, Veljko Radojević, Manojlo Kordunaš, Ostoja Erceg, Zaharije Bogdanović, Stoja N. Kašiković, Ljubomir Stjepanović, Gliša H. Avakumović, Cvjetko Pejčić, Vaso Kondić, Ostoja Komosar, Savo N. Semiz, Zaharije Popović Starović, Bogdan Milanović Krajišnik, Ilija Bilbija, Jovo Tuta, Ali-Riza Dautović, Omer-beg Sulejmanpašić, Osman Đikić, Jovo Trklja i mnogi drugi.

* * *

Kao što je navedeno, »Bosanska vila« u dugom nizu godina nije uspevala da izbegne objavljivanje malo vrednih, pa i bezvrednih književnih tekstova, što se često ističe kao zamerka i jako naglašava. Ne može se poricati postojanje ove neujednačenosti, do koje je dolazilo, pored već pominjanih razloga, i zbog toga što je ovaj list izlazeći pod apsolutizmom često preterivao s nastojanjem da što uspešnije vrši svoju nacionalnu dužnost. Ipak, ne sme se u tom isticanju zaboraviti da, bez obzira na razloge, ni drugi književni listovi toga vremena nisu bili imuni od slične bolesti. Najposle, odnos toga nevrednog materijala nije veliki prema onom vrednom, prema godištima u kojima je »Vila« »bila ili među najboljim, ili najbolji srpski književni list« (D. Mitrinović). I na kraju, treba odati zasluženo priznanje ovom starom književnom listu za njegove neosporno velike zasluge u više pravaca: pored prikupljanja narodnih umotvorina i etnografsko-folklorne građe, u »Vili« su sarađivali poznati srpski pisci sa strane i uz njih se javljali domaći pisci, od kojih su se pojedini s vremenom usavršili, osposobili i dali vredna književna dela. Sâm Jovan Skerlić, insistirajući početkom 1909. godine da se »Bosanska vila« postara i prikupi sve srpske pisce iz Bosne i Hercegovine, »kojih je danas znatan broj i koji su sebi već stvorili mesto u srpskoj književnosti«, zaključuje tu svoju misao i prognozira: »Ne samo po analogiji, no i po izvesnim indikacijama moglo bi se reći da će srpska književnost, bar književnost u užem smislu reči, pesma i pripovetka, preneti svoje središte iz Srbije u Bosnu i Hercegovinu, kao što je pre trideset godina prenesena iz Vojvodine u Srbiju.[31] Ovo Skerlićevo predviđanje nije se moglo ostvariti već zbog toga što je Bosna i Hercegovina ostala po strani od glavnih književno-umetničkih centara, ali ostaje kao važna postavka o vrednovanju bosanskohercegovačkog književnog rada, čemu je, nesumnjivo, u velikoj meri doprinela upravo »Bosanska vila«

[31] »Srpski književni glasnik«, XXII/1909, br. 3, str. 237.

»NADA«

Preuzevši po slamanju hercegovačkog ustanka (1882) vrhovnu upravu nad Bosnom i Hercegovinom, ministar Kalaj je, ponesen dalekosežnim planovima, zasnovao i brižljivo izgradio svoj čuveni upravni sistem i uskoro uspeo da u mnogo čemu pokaže vidne rezultate (istrebljenje hajdučije i obezbeđenje pravnog poretka, privredni uspon, naučno istraživanje zemlje i dr.). I dok traje ta uspešna pa i civilizatorska misija, on dolazi na misao da pokretanjem jednog raskošno opremljenog ilustrovanog lista vidno obeleži postignuti napredak i da tim samo Sarajevo uzdigne kao važan jugoslovenski književni i kulturni centar koji se razvija uporedo i nezavisno od Beograda i Zagreba kao priznatih metropola. Posle izvršenih vrlo obimnih osnivačkih priprema, pojavio se početkom 1895. godine reprezentativni ilustrovani list »Nada« s književnim i zabavno-poučnim sadržajem.

Samom poduhvatu, zamišljenom i podstaknutom s visokog mesta, pridavan je veliki politički značaj, i kako uspeh nije smeo izostati, angažovana je kolektivno Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, koja će javno istupiti kao izdavač a njen visoki činovnik Kosta Herman kao urednik lista. Dotirana znatnim zemaljskim sredstvima, »Nada« se u toku devet godina redovno pojavljivala dvaput mesečno i bila zaista reprezentativna kako po izvanrednom spoljnjem izgledu tako i po velikom broju poznatih pisaca koji su svojim saradničkim prilozima održavali list na zavidnoj visini. A onda je, odmah po Kalajevoj smrti, ceo poduhvat napušten kao neuspeo, pošto se moralo javno priznati da je list veštački održavan i da nema mogućnosti da opstane oslanjajući se na vlastite snage.

* * *

Kao vlastodržački poduhvat usmeren pre svega na postizanje određenih političkih ciljeva, osnivanje »Nade« je svakako podstakao i zamislio ministar Kalaj, koji je, držeći civilnu upravu čvrsto u svojim rukama, samoinicijativno odlučivao i o raznim drugim manje važnim stvarima. Danas se posigurno zna, iz jednog ministrovog akta koji je donedavno bio nepoznat javnosti, da je on za vreme svoga boravka u Sarajevu pod jesen 1893, godine saopštio Zemaljskoj vladi svoju odluku o osnivanju jednog ilustrovanog beletrističko-poučnog lista na »bosans-

kom« jeziku, čiji će zadatak biti da domaćem stanovništvu na pogodan način pruži lektiru iz svih naučnih oblasti i da u isto vreme upozna ostali svet o pravom stanju i kulturnom razvitku Bosne i Hercegovine. Što je osobito važno, ministra su na pokretanje ovog lista podstakli i razlozi političke prirode, kako bi u duhu svoje politike nacionalnog bosanstva onemogućio da u zemlju prodiru hrvatski i srpski listovi ove vrste, koji bez izuzetka akcenat stavljaju upravo na svoje nacionalno-političke težnje. U istom pismu ministar navodi da je vladinom savetniku Konstantinu Hermanu poverio da pažljivo prouči sva pitanja važna za pokretanje ovog bosanskog lista, davši mu o svemu podrobna uputstva. Svoj zadatak Herman je uspešno izvršio i 4. februara 1894. predao u Beču opširan izveštaj, koji je ministar, uz donošenje potrebnih rešenja, u celosti usvojio.[1]

Iako nema mesta nikakvoj sumnji, dogodilo se ipak da jasno iskazane reči iz ministrova rešenja u vreme dok su nepoznate javnosti budu zanemarene, pa tim i osporene. Prema jednom kasnijem prisećanju pesnika Josipa Milakovića, vrlo revnog saradnika na listu u prvo doba, prvi podstrek za pokretanje »Nade« pripisan je Kosti Hermanu kao čoveku koji se duže vremena bavio mišlju o pokretanju jednog beletrističkog lista u Sarajevu i za to najposle pridobio ministra Kalaja.[2] Ovo mišljenje, treba istaći, proizlazi iz utiska koji je Milaković svojevremeno u doticaju s Hermanom stvorio i ne zasniva se ni na kakvim stvarnim dokazima, takođe ni na mogućoj Hermanovoj izjavi u tom smislu. A kako se ono ponegde usvaja,[3] potrebno je raščišćavanjem ukazati na neke stvari, bez obzira što je za nas od male važnosti pitanje ko je zaista prvi pokretač ovog neosporno vladina časopisa.

Svoje mišljenje o začecima »Nade« otkriva Milaković posle skoro dve decenije, kada Kalaj nije odavno među živima, a i Kosta Herman je već sišao s vlasti i otišao u penziju. Kao strogo poverljivo, ministrovo rešenje je ostalo dugo skriveno, za nj se nije saznalo ni kada su, 1930.

[1] ABH – Zaj. min. fin., br. 2037 Pr. BH 14-II-1894. Potpun tekst objavio Risto Besarović, nav. delo, str. 91-92, a isto tako i kompletan Hermanov izveštaj, isto, str. 74-91. Ministrovo rešenje, kao i Hermanov izveštaj upotrebio je Ilija Kecmanović u svojoj monografiji o Silviju Strahimiru Kranjčeviću, »Narodna prosvjeta«, Sarajevo b.g., str. 108-141, a zatim i u radovima *Hermanova »Nada« i Silvije Strahimir Kranjčević*, (»Pregled«, X/1958, br. 2, str. 133-146) i *O jednoj neobičnoj književnoj karijeri u Sarajevu 1878. do 1919. godine* (»Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva«, Muzej grada Sarajeva, I/1963, str. 183-195). I Risto Besarović je o istoj temi dao jedan prilog pod naslovom *Pokretanje Nade* (»Pregled«, LXIII/1973, br. 9, str. 1117-1135). Želim istaći da sam prvi još 1950. godine dok spisi Crnog kabineta nisu bili sređeni, tražeći materijal za svoj rad o Petru Kočiću, pronašao i prepisao oba dokumenta (ministrovo rešenje i Hermanov izveštaj), i na to skrenuo pažnju Iliji Kecmanoviću, koji je upravo skupljao materijal za svoju monografiju o S. S. Kranjčeviću.

[2] Josip Milaković, *Hrvatski književnici u Sarajevu,* »Savremenik«, Zagreb, VIII/1913, str. 487.

[3] d., *Petdeset godina od pokretanja »Nade« i osnutka Kola hrvatskih književnika u Sarajevu,* »Hrvatska misao«, Sarajevo, II/1944, str. 200-201 (u stvari, u ovom ustaškom listu prepričan je ceo Milakovićev članak uz neka izvrtanja); Hamdija Kreševljaković, Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave, Sarajevo 1969, str. 56.

godine, sekretar Zemaljskog muzeja Rudolf Zaplata i akademski slikar Đoko Mazalić, uređujući Muzejsku galeriju slika, otkrili arhivu »Nade«, iz koje će Zaplata u narednih desetak godina objaviti veliki broj napisa u sarajevskoj štampi (»Jugoslavenski list«, »Jugoslovenska pošta«, »Pregled« i dr.). I dogodilo se da je Milaković, ne znajući pravo stanje, svoje mišljenje zasnivao na književnim ambicijama koje je Herman imao i u više prilika iskazivao (skupio i objavio dve knjige muslimanskih narodnih pesama, uređivao »Glasnik Zemaljskog muzeja«, objavio duži članak o bosanskoj književnosti na nemačkom u knjizi *Bosna i Hercegovina* u dvorskoj ediciji o austrijskim zemljama, bio 1901. godine jedan od osnivača Društva hrvatskih književnika u Sarajevu). Ne sporeći te ambicije, treba reći da je, pri postojećoj službeničkoj hijerarhiji, malo verovatno Milakovićevo tvrđenje: prema Kalaju, Herman je bio strogo podređeni činovnik, poslušan izvršilac ministrovih naređenja, koji je znao da sa sličnim nesigurnim predlozima ne bi napravio nikad blistavu karijeru hofratai sekcionšefa do kojih je došao. Uostalom, može se ovo sagledati i iz posledica neslavnog kraja celog poduhvata. Kad se videlo da se ministar s »Nadom« prebacio i da list treba obustaviti, za neuspeh nikakvu odgovornost nije poneo Kosta Herman iako je sve vreme bio urednik lista. Naprotiv, on je upravo zatim unapređen za sekcionšefa Zemaljske vlade.

I zanimljivo Milakovićevo kazivanje o Hermanovom staranju o hrvatstvu, koje ovde seže do godine 1887 – kada je pesnik bio prvi put u Sarajevu, kao mogućan dokaz za iznetu tvrdnju treba svesti na pravu meru. Očigledno je da to hrvatstvo nije vremenski jedno, kako to Milaković predstavlja uoči prvog svetskog rata, kad je ideja srpskohrvatskog jedinstva šire prodrla, drukčije je svakako, u prvo vreme – kad ovaj poznati režimski funkcionar javno zastupajući katolicizam (njegova žena tada a i kasnije priređuje u svojoj kući mise na koje okuplja došljačku elitu) ugađa moćnim dvorskim krugovima i teče visoku činovničku karijeru a neupadljivo, posredno radi i za hrvatstvo, od onog u godini 1913, kada i komandant XV vojnog korpusa general Aufenberg računa s Hermanovim delotvornim učestvovanjem u političkom životu bosanskohercegovačkih Hrvata. Iako od male važnosti u ovom slučaju, jer se bar formalno nije radilo o čisto hrvatskom listu, Milakovićevo kazivanje je ipak svedočanstvo iz prve ruke o Hermanovoj stalnoj privrženosti hrvatstvu, bez obzira kako se to i u kojoj meri uklapalo u zvaničnu bosansku politiku.

Pa ipak, za ime Koste Hermana najuže je vezano pokretanje i izdavanje »Nade«, jer je on, radeći po ministrovim instrukcijama, javno istupao kao njen svemoćni urednik za sve vreme njenog izlaženja.

Rođen 1850. godine u Bjelovaru, u bivšoj Vojnoj krajini, Kosta Herman se spremao za upravnu krajišku službu, pa je po svršetku upravnog kursa za graničare proizveden 1870. godine za poručnika krajiške uprave. Po razvojačenju Vojne krajine, napustiv po molbi vojničku službu, postavljen je 1872. godine za kotarskog pristava Bjelovarske županije, odakle je 1875. godine premešten za perovođu Zemaljske vlade u Zagrebu. U Bosnu je došao 1878. godine s okupacionim trupama, u

Kosta Herman

svojstvu civilnog poverenika generala Filipovića, i u njoj ostao do sloma Austro-Ugarske, kad se s tugom i rezignacijom sklanja u osiroteli Beč. Pokretljiv, vrlo sposoban i radin, privržen u najvećoj meri dvorskim vojno-klerikalnim krugovima i njihovoj politici prodiranja na Balkan, on je na veliko zadovoljstvo svojih pretpostavljenih obavljao razne, ponekad vrlo poverljive dužnosti, pri čemu je bezobzirno za se koristio rezultate tuđeg rada. Bio je, bez sumnje, zapažena režimska figura, poznata po mnogo čemu širom zemlje, iako svakako preteruje njegov minorni

naslednik u Muzeju, kad laskavo tvrdi da je »naš Kosta«, kako je popularno nazvan, stekao u narodu simpatije više od ostalih tzv. »došljaka« i ubrzo postao »jedan od najomiljenijih ličnosti u javnom životu Bosne«.[4] Bolju, tačniju karakteristiku dao je o njemu kao »aginskom prijatelju« Ivo Andrić u svojoj čuvenoj *Priči o kmetu Simanu.*

Prodoran i sa osobinama po kojima se isticao, Kosta Herman je bio predodređen za brzo napredovanje u svojoj činovničkoj karijeri, što potvrđuju i njegovi pretpostavljeni kad kažu da je ovaj »deutscherzogene Kroate« zbog svojih velikih sposobnosti s pravom izvanredno klasifikovan. Po prelasku u bosanskohercegovačku zemaljsku službu, on je brzo sticao nova viša zvanja (sekretar, vladin savetnik, dvorski savetnik) i obavljao razne dužnosti: bio je vladin poverenik u sarajevskom Gradskom zastupstvu, vladin komesar za zemaljski glavni grad, direktor Zemaljskog muzeja, predstojnik unutrašnjeg odeljenja Zemaljske vlade. Po izvesnim svojim sklonostima već rano je postao u neku ruku arbitar za kulturna pitanja koja se tiču Bosne i Hercegovine, pa i celog Balkana, uspevajući da jednovremeno vrši više dužnosti. Pored vođenja Zemaljskog muzeja i uređivanja ne samo »Glasnika Zemaljskog muzeja« nego i »Nade«, on je organizator izložbi u inostranstvu koje su imale da pokažu civilizatorsku misiju Austro-Ugarske na Balkanu, predstavnik Bosne i Hercegovine na naučnim skupovima u Austriji, Rusiji, Francuskoj itd. Uz ovo on je i organizator poverljivih misija u Bosni i Hercegovini (kao špijunaže), o čemu se mnogo šta u javnosti ne zna. Penzionisan je kao sekcionšef Zemaljske vlade u februaru 1910, a mesec dana posle toga postavljen je carevom odlukom za intendanta Zemaljskog muzeja, čiji su moderni paviljoni upravo izgrađivani. Zabeleženo je od verodostojnog očevica raspoloženje koje je ovaj režimski ljubimac, čuvši za atentat na prestolonaslednika, u času iznenađenja i razdražljivosti, javnim uzvikom jasno pokazao dok na čelu muzejskog osoblja pred novom zgradom iščekuje najavljenu visoku posetu: »Sa stotinama vješala ne bi se mogle platiti dragocjene ubijene glave.«[5]

Svoju privrženost dvorskoj kamarili Herman je pokazao i u toku prvog svetskog rata. Iako već u godinama, on je zatražio da kao oficir bude reaktiviran, pa je u činu poručnika austrougarske vojske detaširan C. i. kr. vojnom guvernmanu u okupiranom Beogradu i postavljen za pomoćnika civilnog komesara kao stručnjak za jugoslovensko pitanje. Smatrajući okupaciju Srbije zauvek svršenim činom, on je već 1916. godine počeo raditi na ostvarenju političkih ciljeva, kojima je dotad služio u Sarajevu. Posle sloma Austro-Ugarske, skinut s uprave Muzeja već prvih novembarskih dana, nije smeo da se vrati u Sarajevo, bojeći se odgovornosti za razna dela učinjena u toku četiri decenije. Sklonio se u Beč, gde je našao samo rasulo i glad; tu je uskoro i umro, 15. novembra 1921.

[4] Dr Ćiro Truhelka, *Kosta Hörmann,* »Glasnik Zemaljskog muzeja«, Sarajevo, XVIII/1906, sv. 1, str. 2.

[5] Vladimir Ćorović, *Crna knjiga,* Sarajevo 1920, str. 25.

Više od drugih visokih funkcionera, Kosta Herman je znao da uspostavi i održava veze s ličnostima od ugleda i imena i da se rezultatima njihova rada, kako je već navedeno, koristi za svoje lične i političke ciljeve. Može se reći da je slično radio i s redakcijom »Nade«, kojoj je, to se nije krilo, u septembru 1894. bio dodeljen na rad pesnik Silvije Strahimir Kranjčević (1865-1908), koji je svršavao najveći deo redakcijskih poslova, a prema javnosti je kao urednik jedino nastupao Kosta Herman. To stanje održalo se za sve vreme izlaženja lista i bilo različito tumačeno. U stvari, Herman je po uputstvu iz Beča vodio politiku lista i, prema tome, bio u redakciji glavni, odlučujući činilac: on je pregledao i odobravao materijal određen za štampanje u listu, bez njegove dozvole nije se moglo ništa štampati (rukopisi su mu slani na pregled i kad se nalazio izvan Sarajeva), uz to, on je vodio prepisku s glavnim saradnicima. Ali to ne znači da na Kranjčevića nije padao veliki deo rada u redakciji, pored tzv. sitnih nevidljivih poslova i razni vrlo odgovorni koji su iziskivali mnogo truda i opreza. Koliko je taj rad Herman cenio, iako ne i javno priznavao pa je od savremenika samo pretpostavljan, poka zaću na nekoliko službenih priznanja koja su sačuvana u poverljivo, prepisci između Sarajeva i Beča.

Predlažući Zajedničkom ministarstvu finansija da odobri Kranjčeviću manju novčanu potporu, Zemaljska vlada u dopisu od 22. aprila 1895. ističe zasluge koje on za »Nadu« od početka imao. U Kranjčeviću je, kaže se u dopisu, urednik »Nade« dobio vanrednu pomoćnu silu, neobično marljivu i ambicioznu, a to je tim korisnije što se radi o jednom od najboljih mlađih jugoslovenskih pesnika. Istaknuto je zatim da Kranjčević svoje pesničke sastave ustupa besplatno »Nadi«, uz to se i neumorno trudi da listu pribavi nove saradnike iz kruga jugoslovenskih literata s kojima održava vezu. Pored vlastitog pesničkog i književnog rada, on sudeluje pri oceni i redigovanju prispelih priloga, stara se o sve većoj prepisci, vrši korekturu lista, tako da je stalno zaposlen.[6] Ovim pohvalama daje Herman jači ton kad uz predlog o obustavljanju »Nade« traži za Kranjčevića uređenje mesečnih primanja prilikom njegova vraćanja na rad u Učiteljsku školu. Kranjčević je svojevremeno službeno dodeljen redakciji »Nade« kao neophodan literarno verzirani saradnik, kako bi se redakcijski poslovi mogli savlađivati i list uzdići na zadovoljavajuću visinu. Pokazao se on u najvećoj meri dobrim, i Herman mora priznati da bi bez Kranjčevićeva istrajnog, upravo oduševljenog saradništva jedva mogao odgovoriti postavljenim zadacima, naročito za vreme svojih čestih odsustava iz Sarajeva, u vreme izložbi u Budimpešti 1896, Beču 1898. i Parizu 1900. godine.[7] Iskazane pohvale s istorijatom o službenom dodeljivanju »Nadi« Herman ponavlja i kada Kranjčevića predlaže za visoko carevo odlikovanje, ukazujući na njegovu veliku literarnu nadarenost, tako da s pravom uživa glas jednog od boljih plodnih savremenih jugoslovenskih pesnika, čiju je poeziju pre

[6] ABH – Zem. vlada, br. 49.885/I ex 1895; Risto Besarović, nav. delo, *»Kultura i...«*, str. 130-132.

[7] ABH – Zem. vlada, G.Z. 13212 BH 1903; R. Besarović, nav. delo, str. 163.

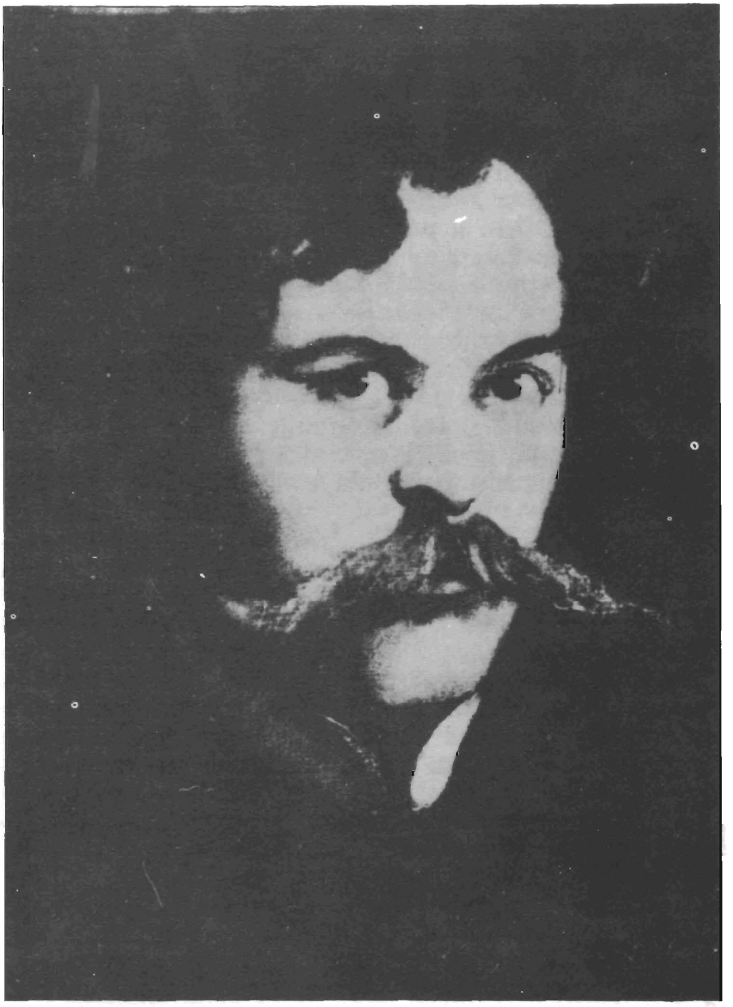

S. S. Kranjčević

nekoliko godina izdala Matica hrvatska. S istinskim oduševljenjem Kranjčević je – nastavlja Herman – za proteklih devet godina stavljao svoju eminentnu poetsku snagu u službu naših literarnih nastojanja, list po priznanju javne kritike uzdigao na zadovoljavajuću visinu i najposle pomogao da do izražaja dođu i mnogi domaći književni talenti.[8] Kao što će se još videti, do odlikovanja nije ipak došlo.

[8] ABH – Zem. vlada, br. 3342 res. 1903; R. Besarović, nav. delo, str. 169-170.

Uza sve ovo, ne sme se smetnuti s uma da je Kranjčeviću kao poznatom pesniku povremeno teško padao taj rad u vladinom listu, pored ostalog i zbog neslaganja s naglašenom politikom nacionalne bezbojnosti, pa je doživljavao trenutke uznemirenosti i tuge, a ostavio je i neke tragove o pokušajima da se ovog oslobodi i nađe drugo zaposlenje u Hrvatskoj.

* * *

Kao što se moglo i pretpostaviti, Herman se sav založio da povereni zadatak što potpunije izvrši i da o osnivanju novog lista podnese opširan, svestran izveštaj, posle čega će i uslediti, kako je navedeno, pismeno ministrovo rešenje.

Poznajući bosanskohercegovačke prilike, Herman nije skrivao da je za izdavanje nameravanog književnog lista neophodna podrška režima, koju je na kraju ocenio i brojčano prikazao, ali nije ipak propustio da pri tom svoj izveštaj, povlađujući ministrovoj želji, nadahne optimističkim tonovima. Oseća se to već na početku kad kaže da upravo u Bosni i Hercegovini, kao igde, postojanje jednog ilustrovanog beletrističkog lista ima opravdanje i veliki značaj, isto tako i kad tvrdi da se u širokim krugovima stanovništva oseća potreba za listovima, i još više kada ovo tobožnje interesovanje za štampu pripisuje razvitku školstva posle okupacije. Nasuprot ovim tvrdnjama s lako uočljivim preterivanjima, realnije je kazivanje da se s jednim svrsishodno redigovanim listom ove vrste može na čitaoce vaspitno-obrazovno delovati bolje nego ma na koji drugi literarni način.

Produžujući uvodno izlaganje, Herman ukazuje na neke osobitosti koje će nameravana publicistička akcija podstaći i ostvariti. Ilustrovani beletristički list je, bez sumnje, najpogodnije štivo za domaći živalj, naravno, ukoliko je prilagođen njegovim potrebama i stupnju obrazovanosti. Sadašnje potrebe ne može zadovoljiti »Bosanska vila«, jedini beletristički list u zemlji, a ni drugi literarni spisi koji se ovde na »bosanskom« jeziku objavljuju, kao što su zbirke narodnih pesama, poslovica, umetničkih pripovedaka i pesama, zatim kalendara i sl. Urednik »Bosanske vile« Nikola Kašiković je politički nepouzdan, taj list je redigovan u čisto srpskom duhu, pa ga s pravom otklanja većina stanovništva (muslimani i katolici), a nije prihvaćen ni od »boljeg« dela pravoslavnih zbog jednostranog pisanja i sklonosti za intrige. Ovo objašnjava što domaće stanovništvo radi zadovoljenja svojih kulturnih potreba poseže za beletrističkim listovima iz susednih jugoslovenskih zemalja, kao što su »Vienac«, »Dom i sviet« i »Prosvjeta« u Zagrebu, »Javor« u Novom Sadu, »Prosvjeta« na Cetinju i još neki. Naravno, režim ovim listovima ne može biti zadovoljan, pošto su svi oni uređivani u nacionalnom duhu, što na domaći živalj jednostrano i politički ubitačno deluje.

Prelazeći na organizaciona pitanja, Herman smatra da nije ni moguće ni preporučljivo da se ilustrovani list u Sarajevu osnuje kao privatno preduzeće, jer za to nema niti će za niz godina biti uslova, posebno

nema pogodnih ličnosti koje bi, uz državnu potporu, mogle voditi i na željenoj visini održavati list. Ostaje kao realno da izdavač bude Zemaljska vlada i tim otvorenim priznanjem zvaničnog karaktera listu omogući da tekstuelno i u pogledu ilustracija zadovolji i najveće zahteve. A to je tim više potrebno što Jugosloveni dosad nisu imali dobre ilustrovane listove (kao bolje pominje kod Hrvata »Vienac« i kod Srba »Javor« i »Bosansku vilu«, dok su najslabiji oni što izlaze u Beogradu). Posle opširnog prikaza stanja tih listova, pri čemu su pomenuti i ilustrovani listovi kod Bugara i severnih Slovena, izveden je zaključak da izvesno neće biti teško planirani bosanski list tekstuelno i s ilustracijama dobro opremiti da nadmaši postojeće jugoslovenske listove i da se po izradi približi dobrim nemačkim, francuskim i engleskim listovima.

Izneo je Herman zatim principe kojih se pri redigovanju bosanskog ilustrovanog lista ima pridržavati. List će donositi priloge zabavno-poučnog sadržaja sa strogo moralnom osnovom iz svih naučno-obrazovnih oblasti, izbegavajući pri tom sve što bi ma čime moglo povrediti religiozne poglede i osećanja raznih konfesija ili na njih samo nepovoljno delovati. Postojeća nacionalna netrpeljivost između Srba i Hrvata, koja već duže traje i sada se strasno sprovodi, kako u politici tako i u pitanjima literature i jezika, mora se svakom prilikom izbegavati, list ne sme jednosmerno biti obojen. Naravno, neće to nikako smetati da list ističe kao vodeću misao individualnost bosanskog naroda, a da uz to objektivno prikazuje kulturne težnje ne samo Hrvata i Srba nego i ostalih slovenskih i drugih naroda. Naglašeno je da u listu neće biti mesta za pitanja dnevne politike, dok će događaji od opšteg interesa, vezani više ili manje za politiku, svakako biti beleženi i u slikama prikazani. Ukazano je zatim da jezik lista treba da bude uzoran, narodni, lako razumljiv i u prikladnoj izražajnoj formi, zasnovan na pravilima koja su u *Gramatici bosanskog jezika* za srednje škole u Bosni i Hercegovini normirana.

Uz ovo, list treba da objavljuje iz svih naučno-obrazovnih oblasti pre svega sastave koji se tiču prilika u Bosni i Hercegovini, zatim članke o životu i prošlosti slovenskih naroda, naročito Srba, Hrvata, Bugara i Slovenaca, takođe i ostalih naroda u svetu, posebno onih u Austro-Ugarskoj. Opisom i slikovitim prikazom kulturnih prilika pojedinih naroda, naročito slovenskih, domaći čitalac će biti podstaknut da putem ove lektire proširi krug svoga znanja i u isto vreme uvidi da su mu izlišni hrvatski ili srpski listovi koje je dotad uzimao.

I pojedinačno je Herman u 18 grupa podrobno prikazao šta će tekstuelno novi list sadržavati. Na prvom mestu stoje, naravno, književni prilozi, izvorni i prevedeni, kojima će se u svakom broju obraćati osobita pažnja (pripovetke, novele, seoske priče, pesme, kraće drame, aforizmi, izreke, životna pravila, eseji i sl.). Pored toga, list će donositi pristupačne rasprave o naučnim pitanjima osobito važnim za bosanskohercegovačko stanovništvo, zatim članke u pripovedačko-poučnoj formi iz narodnog života (opise običaja i navika, narodnih nošnji, narodnih igara, plesova, narodnih svečanosti, praznoverja i sl.), zatim poučne članke iz prirodnih i društvenih nauka, iz medicine, higijene i ostalog, kao i prikaze turizma, lova i sporta. Na kraju ove dugačke liste, kojom se že-

leo što potpunije prikazati programski sadržaj lista, predviđeni su još pregledi važnijih događaja u svetu, bibliografije novih izdanja na knjižarskom tržištu, biografije naučnika i drugih znamenitih ličnosti, kraće šale i humor, pitanja iz publike, redakcijska pošta, najzad oglasi.

Pridajući osobitu važnost ilustracijama, Herman je predložio da se ilustrativni materijal odabire po strogim merilima koja mogu zadovoljiti visoke umetničke zahteve. Da bi se list što pre uzdigao i u većoj meri proširio, najpogodnije sredstvo su upravo dobre ilustracije, koje će se u svakom broju donositi. Pogodno je ako one pre svega prikazuju domaće motive. Pored slika gradova i mesta, velikih kulturnih i industrijskih gradnji i lepih poljoprivrednih etablismana, kao i ostalih znamenitosti, trebalo bi iz Bosne i Hercegovine u slikama još prikazati važnije događaje, skice iz narodnog života u grupnim slikama (na primer, scene sa tržišta, venčanja, svečanosti i igre, život gorštaka itd.), zatim scene iz lova, sa trkališta, iz turizma i sl., slike znamenitih starina, kao i slike iz života bosanskohercegovačkih trupa. Slične ilustracije donosiće se i iz susednih zemalja, naravno, uz potrebna objašnjenja u tekstu, a preporučljivo je da se to čini i sa slikama iz Monarhije, naročito povodom događaja važnih za sve njene narode. Poželjno je, svakako, da u listu nađu mesta i slike iz bosanske istorije, što je skopčano s raznim teškoćama, ali i pored toga moglo bi se s izradom takvih slika pokušati. Ukazano je da treba donositi manje tzv. tekstovne ilustracije, naročito kad se u pojedinim pesmama, pripovetkama i dr. pomoću njih objašnjavaju neke važne epizode. Spomenuto je još da se uzmu u obzir i portreti znamenitih lica, naročito naučnika, ali u ograničenom broju. Na kraju, predloženo je kakve će slike svaki broj sadržavati, pored jednog umetničkog priloga s bosanskim motivom koji će se prilagati u poslednjem broju svakog tromesečja.

Tehničko-organizacionim pitanjima Herman je obratio osobitu pažnju i o njima opširno govorio obrazlažući svoje stavove. Potrebno je uzeti bolju čvrstu hartiju, lep dotad neupotrebljeni slovni materijal u potrebnim veličinama, paziti na čistotu štampe, a takođe je i za izradu ilustracija dao određene predloge uz navođenje raznih nemačkih i austrijskih firmi. Da bi list dobio izgled sličnih publikacija na Zapadu, odabrao je folio-format, u kome je od jugoslovenskih listova izlazio samo »Dom i sviet«. U pogledu pisma predložio je, poštujući zvanični stav o paritetu oba pisma, da se od svakog broja naprave dva izdanja, jedno latinicom i drugo ćirilicom, što će povoljno delovati na prodaju lista. Svoj predlog da se list nazove »Nada« obrazložio je time što to inače lepo i sadržajno ime može izgovoriti i onaj koji ne zna ni jedan slovenski jezik, ali je uz to alternativno naveo i niz mogućih drugih imena. Kao najpogodnije vreme početka izlaska lista Herman je predložio 1. oktobar 1894, odredio zatim pretplatu koja se ima unapred polagati, itd. Naveo je još da radi propagande treba izdati i razaslati nešto više primeraka prvih dvaju brojeva, a potom će se tiraž lista određivati prema broju pretplatnika. Kako list izdaje Zemaljska vlada, nije potrebno da se prethodno šalje prospekt s pozivom na pretplatu, jer će to najbolje biti prikazano na početku prvog broja. Čini se da Herman u svom optimizmu i

ovde preteruje kad govori o mogućnosti da list, ukoliko naiđe na dobar odziv, izlazi sedmično u sveskama od 12 do 16 stranica istog formata.

Smatrajući da ilustrovani list mora imali uvek dovoljno prikladnog materijala iz svih naučno-obrazovnih grana, Herman je pristupio razmatranju pitanja saradnika budućeg lista i pokušao da konkretno prikaže, iznoseći u jednoj dugoj listi njihova imena, kakvi se prilozi od pojedinaca mogu očekivati s obzirom na njihovu dotadašnju literarnu delatnost, odnosno sposobnosti ili sklonosti za taj posao. Vrsni saradnici će se najlakše okupiti pomoću dobrih honorara koje im treba odobravati prema veličini napisa ili paušalno, što će redakcija prema prilikama određivati. Liste saradnika sastavljene su po zemljama (Bosna i Hercegovina, Hrvatska i Slavonija, Dalmacija, Srbija i »uopšte Srbi«, Crna Gora, Bugarska), s težnjom da budu što potpunije, pri čemu su, naravno, uneta samo imena onih za koje se pretpostavlja da njihova lojalnost ne dolazi u pitanje, odnosno da se ničim nisu zamerili režimu.

Iz Bosne i Hercegovine navedeni su kao mogući saradnici pre svega profesori i učitelji državnih škola (Ibrahim Repovac, Đuro Bujher, Silvije Kranjčević, Josip Milaković, Milvi Ratković, Nedjeljko Lazarević, Nikola Maraković, fra Jerko Vladić, fra Rafael Barišić, Nikola Barišić, Edhem Mulabdić, Stevan Delić, Petar Mirković, Jusuf Bajrević, Božidar Nikašinović, Anton Pihler, Erih Aleksander, učitelj Pavičić, Ivan Zovko, Emilijan Lilek, prof. Seunik, Davorin Nemanić), ostali državni činovnici (Sadik Ugljen, Ljuboje Dlustuš, Rafael Atijas, Zeki-ef. Rafaelović, adjunkt Đurđević, Luka Grđić, Labud Vrbica, dr Leopold Glik, dr Justin Karlinski, Filip Balif), muzejski stručnjaci (dr Ćiro Truhelka, Otmar Rajzer, Viktor Apfelbek, Franc Fiala, V. Radimski), studenti (Marko – zapravo Tugomir Alaupović, Ljubomir Stjepanović, Treščec), posednici (Mehmed Šarić, Riza-beg Kapetanović, Mehmed-beg Kapetanović), sveštenici (fra Grgo Martić, Mijo Batinić, Kosta Kovačević). U ovoj dugoj listi nisu navedena neka poznatija imena, kao: Nikola Kašiković, Aleksa Šantić, Jovan Dučić, Svetozar Ćorović, Stevo Kaluđerčić, Đorđe Bugarski, Stjepo Trifković, Ivan Vasin Popović, Safvet-beg Bašagić, Mehmed Hulusi, Osman Nuri Hadžić, Hilmi Muhibić, Ivan Milićević, don Franjo Milićević, Milena Mrazović i još neki, od kojih jedan broj svakako iz političkih razloga, a drugi verovatno što ih se Herman, redigujući izveštaj u Beču, nije u tom času setio.

Poznatija su imena saradnika iz Hrvatske i Slavonije s kojima Herman računa (Bude Budisavljević, Ferdo Becić, August Harambašić, Hugo Badalić, Josip Eugen Tomić, Vladimir Mažuranić, Ivan Bojničić, Eugen Kumičić, Josip Kozarac, Ksaver Šandor Đalski, Vjenceslav Novak, Janko Ibler, Đuro Deželić, Franc Selak i još neki), iz Dalmacije (Buzolić, Mijo – valjda Marko Car, Frano Radić, Đelčić). Iz Srbije i »Srba uopšte« naveo je više imena (dr Laza Kostić, Steva V. Popović, Jovan Sundečić, Simo Matavulj, Ljuba Stojanović, Krestić, dr Vladan Đorđević, dr Žujović, Milorad Šapčanin, Jovan Mišković, Milan Kasumović, Aleksandar Sandić, dr Zmaj Jovan Jovanović, I. Miljković), iz Crne Gore (dr Lazo Tomanović) i iz Bugarske (Jurić – poreklom

Hrvat). U svemu, predloženo je 86 imena, od toga 47 iz Bosne i Hercegovine.

U svom izveštaju Herman je ukazao na potrebu da krajem marta ili početkom aprila otputuje u Zagreb i Beograd, kako bi obezbedio saradnju navedenih lica, od kojih su mu mnogi i lično poznati. Dovoljno će biti ako se u oba grada samo po nekoliko dana zadrži, a bilo bi dobro ako iz Beograda pođe na dva dana u Sofiju radi uspostavljanja veza s tamošnjim literarnim krugovima. Pošto je od 1891. godine putem »Glasnika Zemaljskog muzeja« u pismenoj vezi s načelnikom Stojanovim u bugarskom Ministarstvu prosvete, verovatno je da će od njega mnogo obavesti dobiti. Put u Sofiju, međutim, neophodan je ukoliko se želi angažovanje akademskog slikara Evalda Arnta Čeplina za stalnog crtača u novom listu.

Radi pribavljanja skica za ilustracije, potrebno je da list ima stalnog crtača, koji je dobar i mnogostran, uz to i produktivan. Takav je neosporno Evald Arnt (Arndt) iz Drezdena, sada na radu kao profesor crtanja u Sofiji. To je akademski obrazovan slikar, radovi su mu dobro i maštovito izvedeni, a ima prednost i u tome što je 1889-1890. godine bio u Bosni i Hercegovini i za »Glasnik Zemaljskog muzeja« dao više uspelih radova. Ističe Herman da se odmah, posle ministrova ovlašćenja za studiju o listu, obratio pismeno Arntu i od njega dobio obećanje da će u aprilu stupiti na mesto crtača i slikara u novom listu, navodeći pri tome slikareve uslove. Prednost Arntova angažovanja je i u tome što on ima mapu ilustracija iz Bugarske, među njima i scenu s tržišta u Sofiji, koja bi se mogla upotrebiti kao lep umetnički prilog. Arnt treba da doputuje u Sarajevo najkasnije do 1. maja, kako bi mogao preduzeti jedno putovanje po zemlji i do početka avgusta napraviti potrebne ilustracije za šest brojeva lista u 1894. godini.

Da list ne bi bio jednoličan donoseći samo Arntove crteže, potrebno je da se pored njega još neki slikari honorarno angažuju. Pomenuti su iz Beograda Nikšić, gimnazijski učitelj crtanja, i akademski slikar Jovanović, a od hrvatskih slikara Nikola Mašić u Zagrebu, fra Celestin Medović u Rimu i Mitre Marković, profesor u Osijeku, a zatim i neki vrsni slikari u Beču (H. Šlegl). Za slikarku Augustu Bok (sestru direktora filijale Unionbanke u Sarajevu) kaže se da je s Milenom Mrazović proputovala veći deo Bosne i Hercegovine i motivima iz te zemlje obogatila svoju slikarsku mapu. Može se očekivati da će i drugi dobri slikari sarađivati u listu posle njegove pojave.

Izneo je Herman zatim svoj predračun o verovatnoj prodaji lista, tvrdeći da pri ovom predviđanju uzima u obzir stanje kod »Bosanske vile« i »Bošnjaka«. On pretpostavlja da list već u početku može postići tiraž od 950 primeraka latiničkog i 440 primeraka ćiriličkog izdanja (u Bosni i Hercegovini 500 latinicom i 200 ćirilicom, u Hrvatskoj i Slavoniji 200 latinicom i 50 ćirilicom, u Dalmaciji 50 latinicom i 20 ćirilicom, u ostalim zemljama Monarhije 150 latinicom i 50 ćirilicom, u Srbiji, Crnoj Gori i Bugarskoj 100 ćirilicom i u ostalim zemljama 50 latinicom i 20 primeraka ćirilicom). Na osnovu ovog predviđanja, on smatra da će biti dovoljno ako se utvrdi tiraž latiničkog izdanja na 1200 a ćiriličkog

na 600 primeraka (naravno, nešto više za prve brojeve). Za svaki slučaj, ipak je predložio da se za neko vreme sačuva slog prvih brojeva ako se pokaže potreba da se doštampaju. Predviđeno je, dalje, da se od svakog broja ostavlja 80 primeraka u latinici i 50 u ćirilici.

Na kraju, Herman je izveo približni obračun godišnjih prihoda i rashoda lista. Troškovi su procenjeni na 22872 forinta (hartija i omot 3872, štampa 4800, izrada klišeja 4800, četiri umetnička priloga 1200, honorari piscima 3000, honorar slikaru Arntu s putnim troškovima 2000, honorar ostalim slikarima 2000, administrativni, poštanski i drugi troškovi 1200), a prihodi na 10600 for. (pretplata 8400, oglasi 2000, od pozajmljenih klišeja 200), prema tome, planirani deficit iznosi 12272 for. godišnje. U troškove, kao što se vidi, nisu uračunate plate urednika ni ostalog osoblja dodeljenog »Nadi« na rad, koji su plaćani iz drugih izvora, uz to je predviđeno da Zemaljska štamparija obračuna slog, štampu i povez po ceni koštanja, što sve znači da će stvarni deficit lista bili znatno veći.

Kao što je na početku rečeno, ministar Kalaj je uskoro po primanju ovog izveštaja obavestio Zemaljsku vladu o svojim odlukama. Ističući političke ciljeve i zadatak bosanskog lista, on odaje Hermanu priznanje na svemu, a za podnetu promemoriju kaže da je u celini podržava i odobrava. Ponovio je usvojene predloge i posebno naglasio da je vođenje redakcije, uz potrebna uputstva, poverio Konstantinu Hermanu i da će ceo poduhvat ići pod firmom Zemaljske vlade i imati službeni karakter. Ministar je odobrio i predlog o primanju Evalda Arnta za slikara i stalnog crtača uz navedene uslove, i odredio da se ilustrativni materijal izrađuje u bečkom umetničkom zavodu Angerer i Gešl, s kojima su već povedeni pregovori. Takođe je odobrio i predložene predračune troškova lista, s napomenom da to mogu biti najviši iznosi i da treba ići za postizanjem ušteda kod honorara, štamparskih troškova i dr. Na kraju, ministar je pozvao Zemaljsku vladu da preduzme potrebne korake radi obezbeđenja listu poželjne maksimalne prođe, kako kod domaćeg življa tako i u krugu činovnika i ostalih organa zemaljske uprave. Još je ministar preporučio vladi da list bude što bolje iskorišćen za oglase, pa je zatražio da mu se u pogledu oglasne tarife i taksa dostave na vreme predlozi.[9]

Radi pridobijanja saradnika, Herman je po odobrenju ministrovu boravio tokom meseca maja po nekoliko dana u Beogradu, Sofiji i Zagrebu, o čemu je podneo dva opširna izveštaja, umnogom karakteristična kao dokaz o veštini ovog sposobnog činovnika da se opisivanjem stvari do sitnica, ponekad beznačajnih ili malo zanimljivih, dodvori ministru i da pri tom nikad ne propusti da s pohvalom istakne svoje zasluge (dospeo je čak i u audijenciju kod kralja Aleksandra Obrenovića u svom »Frackanzugu«). Vest o ovim putovanjima radi vrbovanja saradnika nije ostala nepoznata ni savremenicima, iako je uspeh putovanja

[9] ABH – C. spis; R. Besarović, nav. delo, str. 91-93.

različito cenjen, zavisno od zauzetog stava prema režimu.[10] Nema potrebe da se u vezi s »Nadom« duže zadržavam na ovim izveštajima, koji su u celosti objavljeni.[11] Ministar je privatnim pismom od 12. juna javio Hermanu da je s velikim interesovanjem primio na znanje pismeni izveštaj o njegovim putovanjima i tom prilikom dao kompetentne odgovore na neke zahteve iz Srbije.[12]

* * *

Ali, i pored izvršenih priprema, rok za pokretanje »Nade« morao se pomeriti za tri meseca, do 1. januara 1895, a razlozi toga odlaganja navedeni su u izveštaju koji je Zemaljska vlada 13. novembra 1894. podnela Zajedničkom ministarstvu finansija. Tu je, pre svega, rečeno da do 1. oktobra nije od saradnika mogao biti prikupljen potreban materijal, ni ilustrativni ni tekstuelni. U pogledu ilustracija, slikar E. Arnt, primoran da na službi u Sofiji ostane do kraja juna, stigao je u Sarajevo početkom jula, pa je sa zakašnjenjem preduzeo predviđeno putovanje po zemlji. Osim toga, i neki drugi slikari su kasnili i samo delimično poslali poručene crteže (Mrkvička iz Sofije, Leo Anderle iz Lekenika, ruski knez Aleksandar Dabiša, L. Kuba iz Praga, Vladislav Titelbah iz Beograda), zbog čega su te reprodukcije mogle biti izrađene tek krajem oktobra ili početkom novembra.

Isto tako kasnili su i prilozi pisaca koji su svojim obećanjima preuzeli saradničke obaveze prema listu. Ovo se odnosi na veći broj hrvatskih, srpskih, pa i bugarskih pisaca, čije se oklevanje da sarađuju u »Nadi« objašnjava delom njihovim ranije preuzetim obavezama na drugim stranama i, još više, tim što stoje pod većim ili manjim uticajem poznatih nacionalno-političkih težnja i stoga se ne mogu lako odlučiti za saradnju u novom bosanskom listu. Neki od njih izjavljuju, na primer, da će tražene priloge poslati posle izlaska prvog broja. Navedeni su zatim poimenično prilozi koje je redakcija dotad primila (iz Bugarske od Marinova i Majnharda, iz Hrvatske od Ivana Trnskog, Budislava Budisavljevića, prof. Šišića, Franje Kuhača i Ferde Becića, pored više kraćih beležaka iz zagrebačkog pozorišnog i kulturnog života, najzad iz Dalmacije od Dubrovčanina Krespija). Naglašeno je da iz Srbije, odnosno od srpskih pisaca nije još ništa stiglo, iako su neki na ponovljeno traženje obećali da svoje priloge pošalju pre pojave prvog boja (Simo Matavulj, Dragutin Ilijć, dr Nikola Petrović, Danilo Živaljević). Ukazano je zatim na obećanje više poznatih pisaca da će svoje priloge u najskorije vreme poslati (Dinko Politeo, Šandor Babić Đalski, Eugen Kumičić, dr August Harambašić, Ljubomir Stojanović, Vazov i Dobrnski iz Sofije, dr Lujo knez Vojnović iz Dubrovnika, poznati srpski pisac dr Laza Kostić iz Zagreba i poznati mađarski novelist Koloman fon Miksat). Kako su ranije

[10] »Branik«, Novi Sad, X/1894, br. 96, avgust 20-septembar 1; »Bošnjak«, Sarajevo, IV/1894, br. 43, novembar 8.

[11] R. Besarović, nav. delo, str. 94-115.

[12] ABH – Zaj. min. fin., br. 101 BH 1894; R. Besarović, nav. delo, str. 115-116.

prikupljeni prilozi pisaca iz Bosne i Hercegovine, izražava se na kraju uverenje da je redakcija obezbeđena s materijalima za prvih šest brojeva u novoj godini, a izvesno je da će i broj saradnika s pojavom lista već zbog honorara brzo rasti.

Osim neprilika sa saradnicima, list ni tehnički nije bio osposobljen za izlazak u predviđeno vreme. Poručena naročito livena slova stigla su iz Beča tek krajem oktobra. U Štampariji je zbog obimnosti posla trebalo pojačati stručni kadar, za administraciju zakupiti nekoliko podesnih soba u blizini i za Zemaljski ekonomat, koji će voditi ove poslove, uzeti jednog pomoćnog službenika. Naravno, sve ovo će uvećati predviđene troškove lista. U dopisu je takođe predložena i tražena tarifa za oglase i oglasne takse. Tražeći za izneto potrebnu saglasnost i odobrenje, Zemaljska vlada je zamolila Ministarstvo da primi na znanje da će prvi broj »Nade« izaći 1. januara 1895. godine.[13]

I pre ovog službenog obaveštenja Herman se, znajući kako stvari stoje, odlučio na pomeranje termina pokretanja »Nade«, i u septembru 1894. uputio cirkularno pismo na stotinak jugoslovenskih pisaca pozivajući ih na saradnju u novom bosanskom listu. Ovom prilikom nije pomenuta Zemaljska vlada kao izdavač, a ni politički ciljevi prema kojima je akcija usmerena. Umesto toga, naglašeno je da list pokreće »čisto prosvjetno načelo« da se u centru Bosne i Hercegovine zajedničkim snagama osnuje list koji će uz radove domaćih pisaca donositi i plodove literarnih nastojanja odasvud »kud se čuje pjesan Kraljevića Marka«, a donosiće »Nada« i plodove ostalih slovenskih i drugih naroda. »Spram estetskoga načela, da je umjetnik sam sebi svrhom, isključuje se iz okvira ‚Nade' svaki pravac dnevnih političkih, narodnosnih i sličnijeh zadjevica, pri čemu će se stranice lista uvijek rado otvoriti svjema književnim produktima, koji se začeše i ogrijaše na čistoj i svetoj vatri domovinske ljubavi, na zanosu, bez kojega nema prave poezije.«[14]

U isto vreme, Herman je pozvao na sastanak u Sarajevu jedan broj pisaca, »malo literarno umjetničko vijeće«, radi dogovora o budućem pravcu »Nade«, kako na istom mestu tvrdi Milaković i navodi, po sećanju, da su među prisutnim bili Lujo knez Vojnović, Nikola Kašiković, Ivan V. Popović, Dlustuš, Plavšić, Kranjčević i Milaković. »Sjećam se« – nastavlja Milaković – »da je Vojnović zapodjenuo tu pitanje glede jezika, te je riješeno da ga svaki pisac može zvati po svojoj volji, hrvatskim ili srpskim.«[15] Milakovićevo sećanje posle dve decenije je, očigledno, pomućeno, i tri pogrešne tvrdnje treba ispraviti. U pogledu svrhe sastanka verniji je svakako savremeni prikaz u »Bošnjaku«, koji je, koliko znam, jedini o tom sastanku pisao. Javljajući da je »gosp. savjetnik Hörmann« pozvao nedavno k sebi tridesetak pisaca iz Sarajeva, on je pri tom naveo uglavnom imena muslimanskih pisaca (Mehmed-

[13] ABH – Zem. vlada, br. 21.376/I ex 1894; R. Besarović, nav. delo, str. 116-121.

[14] Josip Milaković u nav. članku iz 1913. godine naveo prema sačuvanom litografisanom pozivu.

[15] J. Milaković, nav. članak, str. 487.

-beg Kapetanović, Riza-beg Kapetanović, Safvet-beg Bašagić, Hilmija Muhibić, Edhem Mulabdić, a od drugih dr Alaupović itd), i zatim doslovno kaže: »Ovima je razložio svrhu lista, pa su mu i ovi svi obećali, da će raditi za list.«[16] Herman je imao jasnu zamisao o programu lista, prema tome, sasvim je sigurno da on nikog nije pozivao na dogovor o pravcu lista nego samo, uz izvesna obaveštenja, pozivao na saradnju. Kako se Milakovićeva imena prisutnih na tom sastanku i u novijim radovima uzimaju kao tačna, želim istaći da dvojica od navedenih nisu na tom sastanku nikako mogla biti prisutna: Nikola Kašiković, urednik »Bosanske vile«, koji je u to vreme bio pod policijskim nadzorom, praćen od agenata na svakom koraku, ni Dušan Plavšić, koji će tek kroz nekoliko godina stići u Sarajevo i ženidbom stupiti u bliži dodir s Kranjčevićem. Treća Milakovićeva greška odnosi se na raspravu o nazivu jezika, koja je na sastanku drukčije okončana, kao što će se iz daljeg izlaganja videti.

Posle upućivanja poziva piscima, došlo je do spontanog reagovanja na Kalajevu bosansku politiku, naročito u srpskoj javnosti. Pominjući razaslane pozive, novosadski »Branik«, u članku *Kulturtregerstvo u Bosni,* ističe da se obistinilo odavno govorkanje da Kosta Herman pokreće ilustrovani list »Nadu« u režiji sarajevske Zemaljske vlade. »Kakva je namera tom listu, to je više nego jasno. Već i sama ličnost Koste Hermana i njegova prošlost je dokaz, da je ovo književno poduzeće upravljeno protiv srpske misli i protiv jedinog još književnog nam lista ‚Bosanske Vile', kojoj Kalajeva vlada pravi na svakom koraku smetnje i zakida joj pretplatnike, tako da se taj list bori s dušom. Bosanskoj vladi je trn u oku rodoljubivi srpski pravac, kojim ide ‚Bosanska Vila', pa je evo otvoreno izašla sa svojim književnim listom, a stavila mu na čelo notornog protivnika srpskog Kostu Hermana.« Naglašeno je da Herman misli privući srpske i hrvatske književnike pomoću obilatih honorara, koje može lako nuditi imajući Kalajev dispozicioni fond na raspolaganju. Člankom se želi upozoriti javnost na ovo preduzeće koje će biti »prosto atentat na Srpstvo i srpsku misao«, stoga se opominju rodoljubivi srpski književnici, da se ne povedu za Hermanovim obećanjima i ne rade na njegovom listu, »jer raditi na takom listu bilo bi pravo izdajstvo«. Ukazano je, zatim, na još jedan zamašan momenat u ovoj stvari. »Kako mi Srbi danas svojom besprimernom indolencijom i nemarom doterasmo dotle da osim ‚Bosanske Vile' nemamo ni jednog književnog lista, to vlada bosanska hoće da upotrebi zgodu pa da Sarajevo učini kao nekim književnim centrumom, u kojem bi se usredsredila književna radnja naših književnika. Time bi se Sarajevu pribavila neka vrsta književne i kulturne igemonije nad Novim Sadom i Beogradom, i onda eto Kalaiju slavopoja po francuskim i nemačkim listovima! Vidi se dakle, da je to u pitanju *politička agitacija,* a književna forma služi samo da se svetu zamažu oči.« Izneti su zatim primeri da Srbi imaju ustanova i

[16] »Bošnjak«, IV/1894, br. 43, novembar 8.

sredstava za izdavački rad, ali da taj rad zapinje zbog nedostatka potrebnih materijala.[17]

Posebno je na književnike snažno delovalo otvoreno pismo pesnika Zmaja Jovana Jovanovića upućeno Kosti Hermanu, objavljeno u zagrebačkom »Obzoru« od 17. novembra 1894 (br. 264), u kome odlučno odbija saradnju u »Nadi« i, pored ostalog, kaže: »Ja sam podosta pisao u srpske listove radio sam što šta i u hrvatske listove. No vi, gospodine, ni u objavi ni u pozivu ne spominjete imena jezika ni srpskoga ni hrvatskoga, – biće dakle da će i ‚Nada' (kao i vlada) jezik naš zvati jezikom zemaljskim. Ali ja ne mogu nikad potpomagati struju, koja našem lepom jeziku izmišlja novo i tako nepodesno ime na štetu njegovog pravog, prastarog, lepog i divnog imena.«[18] Protiv novog lista ustao je i dr Ljubomir Nedić u svom »Srpskom pregledu« pobijajući u javnost izbačenu metaforu da će stranice novog lista biti uvek otvorene književnim produktima »koji se ogrijaše na čistoj i svetoj vatri domovinske ljubavi«. I pored toga što Herman obećava dobre honorare, Nedić preporučuje svima koji osećaju ljubav prema narodu Bosne i Hercegovine i njegovom napretku da pišu u »‚Bosanskoj vili', onom čestitom srpskom listu koji nema otkud plaćati nagrade svojim saradnicima, a nipošto u ovom... drugom, koji ima otkuda«.[19]

Za držanje srpskih pisaca prema novom bosanskom listu karakterističan je unekoliko slučaj književnika Dragutina J. Ilijća. On je najpre pristao da sarađuje u »Nadi«, pod uslovom da list ne zadire u nacionalno pitanje, što je Herman sa zadovoljstvom primio na znanje i poslao mu odmah predujam od 50 for. Ali nešto kasnije Ilijć vraća primljeni predujam i u propratnom pismu od 6. novembra 1894 (kako izgleda, pre Zmajeva javnog odgovora) kaže da ne može sarađivati u »Nadi« pošto se uverio da list stoji u vezi s dispozicionim fondom Bosanske vlade, i prema tome shvata na šta cilja taj list, naime, da pomoću visokih honorara prikupi oko sebe srpske književnike, a oni će svojom saradnjom ma i ćutke priznati nameru lista da srpski jezik zameni »zemaljskim«. Kaže Ilijć zatim da mu savest ne dozvoljava da se za ljubav novca prihvati saradnje u listu koji je uperen protiv svega onoga što nam je milo i drago. »U Bosni živi samo jedan narod u tri vere razdeljen, ali sav taj verom podeljeni narod ima *jedno ime*, sav taj narod samo je jedan deo onoga naroda, koji se ne zove ni *»naški«*, ni *»zemaljski«*, pa ni *»bosanski«* nego – *»srpski«*. Samo kad bi i vi tako shvatali, onda bi mi Vaš list i honorar bili dobro došli – ovako primite Vaših 50 for. natrag.« Ali posle petomesečnog izlaženja »Nade«, Ilijć menja stav i pismom od 1. juna 1895. obraća se Hermanu, opovrgava svoje ranije stavo-

[17] »Branik«, X/1894, br. 122, oktobar 20 – novembar 1.

[18] Iz »Obzora« prema: I. Kecmanović, *S. S. Kranjčević*, str. 114. Svoju ogorčenost zbog naziva jezika »zemaljski« Zmaj je nešto kasnije iskazao pod pseudonimom Aliverić Tuzlak u pesmi *Srpski jezik*, pesmi od pet strofa, od kojih poslednja glasi: »Srpski jezik, *rajski* jezik, – Za to velim, što da krijem; – Svaki onaj Bogu gr'ješi, – Ko ga zove *zemaljskijem.*«

[19] I. Kecmanović, nav. delo, str. 114-115.

ve i nudi ponovo saradnju. Otada je Drag. Ilijć sarađivao u »Nadi« do godine 1899, kad iz političkih razloga napušta Srbiju i odlazi u emigraciju.[20]

Iz pisma koje je dr Lujo knez Vojnović iz Dubrovnika uputio 1. decembra 1894. Hermanu vidi se da je Zmajevo pismo uznemirilo srpske i hrvatske književnike. Tu Vojnović kaže, pored ostalog: »Dozvolite mi ovom prigodom, gospodine savjetniče, da Vas nešta upitam. Pismo Zmaja Jovana na Vas upravljeno uznemirilo je sve književnike srpske i hrvacke. Ja ga, sa svoje strane, nijesam nikako mogao da dovedem u sklad sa očitovanjem, što dadoste našoj skupštini u Sarajevu. Vi onom prigodom izvoljeste izrično naglasiti, da će književnici ne-bosanski smjeti rabiti po volji ime srpsko ili hrvacko, dočem će sama redakcija biti bezimena prema sadašnjem bosanskom sistemu, pa tako donositi bezimeno i stvari pisane od Bošnjaka. Ja tome expose-u nijesam mogao prigovoriti ništa, jer zajamčivši nama Srbima i Hrvatima služenje našijeh narodnijeh naziva za jezik, ja sam z druge strane razumjevao da g. Kallay ne može »pour nos beaux yeux« odstupiti od svoje sadašnje politike u Bosni. Ali nadođe Zmajevo pismo, iz kojega razumijem, da je u odnosnoj okružnici (koju ja uostalom nijesam primio) zatajenó to osnovno načelo lista. Kako mi dakle to nije jasno, molim Vas lijepo, gospodine savjetniče, da mi izvolite protumačiti pravo stanje stvari, eda umirim i sebe i mnoge moje prijatelje.«[21] Vojnovićevo pismo pokazuje u kakvoj se delikatnoj situaciji našao Herman u pitanju naziva jezika. U duhu Kalajeve politike, on je morao izbeći da u cirkularnom pozivu jezik nazove srpskim ili hrvatskim, iako je to pravo na nastojanje Vojnovićevo priznao spoljnjim jugoslovenskim piscima, ali ne i onima iz Bosne i Hercegovine. Naravno, takav stav se bitno razlikuje od onoga kako ga je Milaković kasnije po sećanju prikazao.

Više nego u početku, Herman je kasnije, u toku rada, video koliko pitanje okupljanja saradnika zapetljava stvari i, tako reći, suštinski menja koncepciju na kojoj je programirano izdavanje lista.

Od ostalih priprema treba pomenuti da je Zemaljska vlada, 3. decembra 1894, raspisom pozvala područne organe da za list »Nadu«, o čijem je izdavanju dato podrobnije obaveštenje, sastave i do 20. decembra pošalju Zemaljskom ekonomatu liste lica kojima treba poslati prva dva broja lista, unoseći u njih samo imena lica za koja se pretpostavlja da bi mogla biti pretplatnici. Zatraženo je još da se uz svako ime obavezno naznači koje izdanje lista treba poslati (latinicom ili ćirilicom). Rečeno je u raspisu da vlastima i uredima nije dopušteno da se na »Nadu« pretplaćuju na račun odobrenog im paušala. Želja je Zemaljske vlade da se novi list što više proširi kod domaćeg življa ali pri skupljanju pretplatnika ne treba činiti nikakvu prisilu.[22]

[20] Rudolf Zaplata, *Koji narod živi u Bosni,* »Jugoslavenski list«, Sarajevo, XXIV/1941, br. 51, mart 2.

[21] R. Zaplata, *(Zmaj Jovan i Kalajeva politika u Bosni,* »Jugoslavenski list« XVI/1933, br. 77, mart 18.

[22] ABH – Zem. vlada, No 54562 ex 1894; R. Besarović, nav. delo, str. 122-123.

* * *

Prvi broj »Nade«, u oba pisma, na 20 stranica (od početka 1898, na 16 stranica uz odvajanje nekih ilustracija) folio-formata u zaštitnom bojadisanom omotu, pojavio se poslednjeg dana 1894. godine. U zaglavlju s natpisom lista, pored bosanskog grba uokviren je u slikovitom bosanskom pejzažu stari guslar koji pod drvetom sedi i gusla, dok je u podnaslovu, nadovezujući na glavni natpis, navedeno samo »Pouci, zabavi i umjetnosti«. Ispod toga je označena godišnja i polugodišnja cena lista, zatim da list izlazi dva puta u mesecu, kao i gde se nalazi redakcija lista (u zgradi Zemaljskog muzeja) i njegova administracija (u Zemaljskom ekonomatu u Koševskoj ulici). Na začelju navedeno je ne samo da list izdaje Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, uređuje Kosta Herman i štampa Zemaljska štamparija u Sarajevu, nego i da su slova iz C. i kr. dvorske ljevaonice Popelbaum u Beču, a papir od Ed. Musila, »vlasnika fabrike papira u Zenici« (iako ta fabrika nije nikad podignuta). List je bogato ilustrovan, tehnički vrlo lepo izrađen u svakom pogledu, pa je već svojim spoljnjim izgledom ostavljao najbolji utisak.

Na uvodnom mestu prvog broja, u dužem članku pod naslovom *Našim čitaocima* – koji potpisuje uredništvo i uprava »Nade«, biranim rečima se iskazuje šta je Zemaljsku vladu zapravo podstaklo da osnuje i izdaje ovaj list. U tom razmatranju idealizirana je ideja narodnog jedinstva od koje se pošlo i narod po jeziku uzet kao celina, »bez razloga u kojim krajevima živi, kakvim se imenom naziva i kakvim pismom piše«, ukazano na značaj pesme i priče za uzdizanje pojedinca, odnosno naroda i podvučeno da se kod nas već razvila lepa knjiga i u svetu priznanje dobila. »No ipak mu jedna grana ove knjige najbolje ne uspijeva, a to su listovi, koji uz zabavno i poučno štivo također u *slikama* predstavljaju narod u svijem prigodima njegova života.« Priznaje se da je u nas bilo vrsnih pokretača listova ove vrste, samo što su takvi listovi redovno bili kratka veka. »A za što? Za to, što se narod naš i onako malen i duševno cjepka na još manje dijelove, a malenim snagama ne stvaraju se velika djela.« Iz ovog se nameće zaključak da treba ujediniti sve raspoložive snage i od početka stvoriti uslove koji listu zajemčuju opstanak.

Ova razmatranja dala su ideju o osnivanju jednog ilustrovanog lista u Sarajevu koji bi se pred svima prikazao »kao ogledalo ukupne duševne kulture južnoslovjenskih naroda« i uz to pratio kulturna zbivanja slovenskog sveta i ostalih prosvećenih naroda. Radeći na tome da se Jugosloveni međusobno književno zbliže, kaže se dalje, nastojaće se »da ujedinjenim silama stanemo na noge i da se stranome svijetu prikažemo kao jedinstveni, snažni kulturni elemenat«. Kao što se vidi, politički ciljevi koje vlastodršci žele postići listom prikriveni su i prividno zaodenuti idealima ujedinjenja jugoslovenskih naroda, čemu upravo i teže napredne snage tih naroda. Ukazano je još da se list na zgodnom mestu javlja, »na dnu čarnog Trebevića, opjevanoj Romaniji nadomak, u srcu Bosne i Hercegovine i ukupnog plemena našeg«, gde je još donedavno bujala narodna romantika. Samo na jednom mestu dodirnut je posred-

no vladajući politički kurs kad se na saradnju pozivaju svi »naši i hrvatski i srpski« pesnici i književnici, kao i braća iz drugih slovenskih krajeva. Pošto je ukratko, u opštim crtama dat program lista, naglašeno je da će se primljeni prilozi nagrađivati »i to ravno onako, kako kod većih listova iste vrste u stranih naroda«. Na kraju se kaže da list osniva i izdaje Zemaljska vlada s pojmljivog razloga »što se u nas novinarstvo uopće još nije toliko usavršilo, da bi pojedinac ili čitavo društvo mogli pribrati sredstva, da izdaje jedan oveći ilustrovani list«.

Raznoliki sadržaj »Nade« je za sve vreme njenog izlaženja manje-više na isti način redigovan, kao što se vidi iz prvog broja, koji ovde ukratko prikazujem. Posle programskog članka, prvi broj donosi nekoliko originalnih književnih priloga (tri pesme i dve pripovetke), dva duža članka iz istorije i kulturne istorije (oba u nastavcima), opis sarajevske Begove džamije, prikaz održanog kongresa arheologa i antropologa u leto 1894. u Sarajevu i božićne izložbe bosanskog obrta u Beču, jednu šaljivu crticu, muzički prilog s notama, dva pisma o kulturnim prilikama, jedan iz Zagreba i drugi iz Beograda, najzad smotru kulturnog zbivanja, književne beleške, opise slika, kraće šale i zagonetke, dopise uredništva. Od ilustracija, prvi broj donosi više slika (šest) poznatih slikara, zatim fotografske snimke s arheološkog kongresa u Sarajevu i bosanske izložbe u Beču.

Na sličan zanimljiv način uređivani su i ostali brojevi »Nade«, uz povremeno proširenje književnih priloga na kraća dramska dela, razne prevode i slično, uvek bogato ilustrovano prema savremenim potrebama. Ističu se skoro u svim brojevima neke rubrike aktuelnim sadržajem. Tako je rubrika »Naša pisma« donosila prikaz značajnijih kulturno-umetničkih zbivanja iz poznatih centara, pre svega iz Zagreba i Beograda, zatim Pešte, Beča, Sofije, Petrograda, Pariza, Londona, Ženeve i dr. (obično po dva pisma u pojedinim brojevima), dok su u rubrici »Smotra« informativno registrovani znatniji događaji iz kulturnog života Jugoslovena, a delimično i drugih naroda. Pod natpisom »Opisi slika« dati su ponekad vrlo zanimljivi podaci o uvrštenim ilustracijama, a u rubrici »Književnost«, pored bibliografskih beležaka objavljivani su kraći ili duži prikazi novih knjiga. Narodna književnost je uglavnom zanemarena i samo izuzetno je ponešto donošeno, i to kraće stvari iz narodne frazeologije i poneka zagonetka iz naroda.

Pojava raskošno opremljene i sadržajno bogate »Nade« ostavljala je jak utisak ne samo u režimskim krugovima nego i kod onih koji su na slične vladine poduhvate s podozrenjem pa i negodovanjem gledali. Proređimska štampa, razumljivo puna je hvala. Tako zvanični list, posle podataka o prvom broju, kaže: »Nova godina iznenadila je najprijatnije svakog prijatelja lijepe knjige pojavom velikog ilustrovanog lista ‚Nada'...«, ukazujući zatim da je ovo prva pojava te vrste u zemlji, ozbiljno zasnovana, zbog čega je najusrdnijom dobrodošlicom pozdravlja. Pošto su iz uvodnika prenete glavne misli o pokretanju lista, dat je sadržaj prvog broja i na kraju u ime preporuke dodano: »U svemu rečeno, ‚Nada' se po svom spoljašnjem obliku i sadržinom tako krasno prikazuje, da odista ulijeva najljepša nadanja za budućnost naše domaće lijepe

knjige. Ne sumnjamo da će sve naše književne sile u zemlji i sa strane, a isto i čitalačka publika svojski prionuti, da umno i materijalno prigrle ovu novu krasnu plemenitu tvorevinu, koja će zemlji i narodu i njihovoj prosvjeti odista puno zavrijediti.«[23]

Spomenuću još da je o prvom broju »Nade« sarajevski »Bošnjak« doneo nekoliko pohvalnih napisa. »Bilježit nam je vrlo radostan događaj, koji smatramo pravom za živi dokaz, u koliko se želja za boljom naobrazbom jur u našem narodu raširila« (kakav krasni »bosanski« jezik!). U napisu se, uz podsećanje da je o osnivanju »Nade« ranije javljeno, ističe da je redakcija poverena »vještim rukama gosp. vladinog savjetnika Koste Hörmanna, koga pozna širom Bosne i Hercegovine rek bi svako dijete ko uzdanog prijatelja našeg naroda«. Preneo je »Bošnjak« ceo programski uvodni članak, izjavljujući da tim krasnim rečima nema šta dodati, dao sadržaj prvog broja i kao dokaz opravdanosti pokretanja »Nade« izneo tvrdnju da se iz same Bosne i Hercegovine već javilo 1 500 pretplatnika, pretežno iz naroda.[24] U narednom broju »Bošnjak« je doneo poduži dopis iz Mostara, u kome se pozdravlja pokretanje »Nade«, pošto se za takvim listom već odavno osećala potreba. Biranim rečima preporučuje se »Nada«, jedino je zamereno što u njenom prvom broju nema narodnih pesama, što se »nije sjetila starog vakta i zemana«. U drugom napisu ističe se da su vrlo povoljni novinski glasovi o našem novom ilustrovanom listu. »Skoro svi zagrebački i bečki listovi pozdraviše ‚Nadu' upravo oduševljeno... Zagrebački su je listovi radosno pozdravili kao veleznameniti kulturni pojav, osobito se povoljno izrazila ‚Hrvatska'.« Navodi još povoljno pisanje »Slovenskog pregleda«, takođe bečkog »Wiener Tagblatta«, i kaže da i neki izvannovinski krugovi vrlo laskavo sude o »Nadi« (pominje jedan glasoviti umetnički zavod u Beču).[25] Za procenu postojećih odnosa vredi istaći da se »Bosanska vila« nije uopšte osvrnula na pokretanje »Nade«.

Optimističkim shvatanjem nadahnut je i opširan izveštaj koji je Zemaljska vlada, 7. januara 1895, o raznim pitanjima u vezi s pojavom »Nade« podnela Ministarstvu. Posle prikaza oglasne tarife, dat je zanimljiv podatak da je na osnovu prikupljenih lista štampano i uglavnom razaslano probnih 3 800 primeraka latiničkog i 1 600 ćirilskog izdanja, a kako su naknadno stizale nove tražnje, iz zemlje i sa strane, latiničkih primeraka nije već 2. januara više bilo, pa je štampano novo izdanje od 1 500 komada i dosad jedan deo razaslan. Prikupljanje pretplatnika povoljno teče i prema izveštajima sa terena može se pretpostaviti da će broj pretplatnika s ovog područja biti 1 300 – 1 500. Probni prvi broj poslan je i brojnim domaćim i stranim listovima (90), i redakcija se zatim pismeno obratila 21-om beletrističkom ilustrovanom listu, koji su u izveštaju poimenično navedeni, tražeći od njih pristanak za zamenu. Izostavljena je iz spiska, na primer, »Bosanska vila«, svakako iz

[23] »Sarajevski list«, XVIII/1895, br. 1, januar 2.

[24] »Bošnjak«, V/1895, br. 1, januar 3.

[25] »Bošnjak«, V/1895, br. 2, januar 10.

političkih razloga, i uz to navedeno da kod Srba posle obustavljanja »Stražilova« nema dobrih beletrističkih listova ove vrste. Za poželjnu izmenu s poznatim evropskim ilustrovanim listovima nije redakcija dosad ništa preduzimala, strahujući da ti listovi nisu zainteresovani za zamenu (zbog velike razlike u ceni i njihova nepoznavanja »bosanskog« jezika), pa treba sačekati hoće li se, možda, neki od njih posle primitka dva prva broja sami javiti i predložiti zamenu.

U izveštaju se kaže da redakcija ima za prvo vreme dovoljno materijala, ilustracija i pisanih priloga. Naglašeno je da su primljene reprodukcije ilustracija predviđenih za prvih šest brojeva, a od reprodukcija za sledeće brojeve jedne su već poručene, a druge će to biti uskoro, čim se izrade potrebni crteži. S pohvalom se govori o angažmanu Evalda Arnta Čeplina, koji je ne samo istaknuti slikar nego i osobito produktivan, marljiv, neumoran na poslu. Navedena su i imena nekolicine drugih slikara, čiju je saradnju Herman obezbedio, kako bi list bio raznovrsniji i privlačniji. Prikupljeni su tako isto književni i ostali pisani prilozi za prve brojeve, pri čemu se naglašava da je Herman uspeo da obezbedi stalnu saradnju znatnog broja domaćih pisaca, kao i povremenu saradnju nekih poznatih književnika spolja. Pošto se pojavio prvi broj »Nade«, koji je u hrvatskoj štampi dobro primljen, saradnju su ponudila i priloge delimično već poslala četvorica poznatih zagrebačkih književnika. Od srpskih pisaca samo je ponešto primljeno (pesma od dr Laze Kostića i esej Milana Ivančevića), a očekuje se obećana novela od istaknutog srpskog pripovedača Sime Matavulja (nije održao obećanje). Uostalom, izražava se uverenje da će hrvatski i srpski literarni krugovi, dosad uzdržani prema »Nadi«, u skoroj budućnosti slediti primer svojih drugova koji se javiše u prvom broju lista, a osim toga Herman će, kako je izjavio, u svakom slučaju moći da obezbedi potrebne tekstove iz pera već angažovanih stalnih saradnika. Pomenut je i Rus Aleksandar Lavrentijevič Lipovski, koji je posredstvom prof. P. Sirka izjavio da će povremeno slati »Nadi« izveštaje o kulturnim i umetničkim zbivanjima u ruskoj metropoli.[26]

Okupljanje pisaca saradnika, međutim, nije teklo glatko, kako se očekivalo. Naprotiv, u tome su rano izbile protivnosti, čije savladivanje je nepovoljno, upravo razorno delovalo na Kalajevu koncepciju bosanskog lista. Nema sumnje, za striktno sprovođenje stvorenog plana trebalo je oko lista okupiti grupu vrsnih stalnih saradnika bezuslovno odanih režimu, a kako takvih jedva da je bilo (kao Mehmed-beg Kapetanović, na primer), jer je većina pozvanih pisaca, uključujući tu i muslimanske pisce, bila nacionalno opredeljena kao Srbi ili Hrvati, razumljivo je što su ti pisci prema ovoj vladinoj akciji zauzeli u početku više ili manje uzdržan stav. Čini se da ni ponuđeni znatni honorari nisu imali učinak kakav je pretpostavljan, bar kad se radi o piscima na glasu, bez obzira što su pojedince svakako lomili i približavali listu. A političko suparništvo između srpske i hrvatske nacionalne ideje, snažno izraženo u slože-

[26] ABH – Zem. vlada, br. 702/I ex 1895; R. Besarović, nav. delo, str. 123-128.

noj bosanskohercegovačkoj sredini ovog vremena, dovelo je do različitog pristupa saradnji u »Nadi« između srpskih i hrvatskih pisaca.

Herman nije uspeo da obezbedi željenu saradnju srpskih pisaca, iako je na tome iz službenih razloga uporno radio. Istina, u početku se u »Nadi« javio i jedan broj srpskih pisaca, među njima i saradnika »Bosanske vile«, (od kojih neke Kašiković javno anatemiše), ali je većina njih pre ili kasnije napuštala vladin list i pridružila se grupi onih srpskih pisaca koji su bili dosledni i nisu uopšte sarađivali u »Nadi«, pa ni onda kad bi na ponovljene redakcijske molbe preuzeli saradničke obaveze. Od poznatijih srpskih pisaca u »Nadi« su ponešto sarađivali dr Laza Kostić, Drag. J. Ilijć, Svetislav Stefanović i još neki, dok se može navesti veći broj tada poznatih srpskih pisaca koji nisu uopšte sarađivali u ovom listu (Simo Matavulj, Janko M. Veselinović, Milovan Glišić, Svetolik Ranković, Stevan Sremac, Ljubomir Nedić, Radoje M. Domanović, Ilija Vukićević, Aleksa Šantić, Svetozar Ćorović i dr.). Svoje mišljenje o ovom nije izmenio ni pesnik Zmaj, za čiju saradnju se Herman naročito zauzimao, i, da bi pesnika privoleo, koristio se posredničkim uslugama beogradskog profesora Miloša Pejinovića. Karakterističan je u ovom pogledu slučaj pripovedača Janka Veselinovića, koji je Hermanu preporučio neki rad mladog A. G. Matoša, tada vojnog begunca u Beogradu, i tom prilikom ponudio za list i svoj roman »Karijeru« koji namerava napisati. Oba predloga Herman je sa zadovoljstvom primio. Matoš je prvih godina,[27] a i kasnije, revno sarađivao u »Nadi«, i tu našao neki oslonac za svoje izdržavanje u izbeglištvu, ali Veselinović obećani roman nije napisao niti dospeo da vrati predujam od 150 for. koji mu je tada poslan.[28]

Može se reći da su poznatiji srpski pisci iz političkih razloga bojkotovali »Nadu« kao vladin list, i taj bojkot bivao je što dalje sve očigledniji. U takvim prilikama redakcija je, da bi bar donekle odgovorila postavljenim zadacima, primala radove srpskih pisaca početnika, male vrednosti, od kojih je retko koji dospeo do književnog glasa. Tvrdilo se da je pesnik Kranjčević doterivao te početničke radove, ali tako da se ne vide činjene ispravke, i zbog toga se mnogo ljutio,[29] a takođe je tražio od Matoša, dok je boravio u Beogradu, da što više piše o prilikama iz srpskog književnog i uopšte kulturnog života.

Kad se radi o hrvatskim piscima, može se reći da Herman nije imao teškoća da za saradnju u »Nadi« od početka pridobije većinu tih pisaca koji su u Bosni i Hercegovini živeli i radili. Iako ne kriju svoja nacionalna opredeljenja, oni se odazivaju primljenom pozivu i bez rezerve podržavaju ovu vladinu akciju, sarađujući u listu prema svojim

[27] Hermanu je, verovatno, bilo poznato kakva je stvar s Matošem, stoga ga iz opreza ne navodi u listu saradnika na naslovnoj strani krajem prve godine. Matošev prvi prilog, u leto 1895. godine, potpisan je samo sa slovom M, a već krajem godine jedna priča sa A. Matoš.

[28] R. Zaplata, *Karijera – nenapisani roman Janka M. Veselinovića,* »Pregled«, IX/1935, br. 142, str. 530.

[29] Videti belešku: »Srpski književni glasnik«, knj. XXII/1909, br. 2, str. 153-154

mogućnostima. Pored pesnika Silvija Strahimira Kranjčevića, za koga se ne može reći da nije bio optimistički raspoložen stupajući u redakciju kao glavni saradnik i pomoćnik urednikov, tu su u prvom godištu »Nade« i ovi pisci saradnici: Tugomir Alaupović, Osman-Aziz (Osman Nuri Hadžić i Ivan Milićević), fra Grgo Martić, Riza-beg Kapetanović, Josip Milaković, Safvet-beg Bašagić, Đuro Turić, Milena Mrazović, Edhem Mulabdić, Đuro Bujher, Nikola Ostojić i još neki, manje poznati pisci. Naravno, bilo je u to prvo vreme i hrvatskih pisaca iz ostalih krajeva, među kojima su, pored ostalih, Ivan Trnski, dr A. Tresić-Pavičić, Rikard Katalinić Jeretov, Vladimir Borota, Velimir Deželić, Milan Begović, Ivan Krnec, A. G. Matoš, istoričar Ferdo Šišić i drugi, ali je prema novom bosanskom listu većina priznatih, uvaženih hrvatskih pisaca zauzela, slično srpskim piscima, uzdržan stav, delom svakako i pod uticajem Zmajeva otvorenog pisma, objavljenog u »Obzoru«.

Da bi razbio ovu rezervisanost, Herman je, pored koraka koje je sâm preduzimao, sklonio na to posebno Silvija S. Kranjčevića, cenjenog pesnika, koji će pokušati da najpre putem pisama a zatim i ličnim kontaktom po odlasku u Zagreb odobrovolji poznate hrvatske pisce i pridobije ih za saradnju u »Nadi«. U tom radu nije se Kranjčević osvrtao na zvanični stav o nacionalnom pitanju u Bosni i Hercegovini, nego je istupao kao pisac koji se sav zalaže za procvat i unapređenje hrvatske književnosti. A kako se ni Herman nije protivio takvom shvatanju, podstičući i po svaku cenu želeći tu saradnju, u »Nadi« se narednih godina javlja više poznatih hrvatskih pisaca, pored ostalih Ksaver Šandor Đalski, Janko Leskovar, Ilija Okrugić, Josip Kozarac, Vladimir Nazor, Vjenceslav Novak, Ferdo Becić, Viktor Car Emin, August Harambašić, Dragutin Domjanić, Mato Lisičar, Milan Šenoa, Jakša Čedomil, Milar Ogrizović i mnogi drugi koji su u svoje vreme više značili nego što im se danas priznaje. Kao što se vidi, veći broj hrvatskih pisaca je postepenc prilazio »Nadi«, postupajući pri tom upravo obratno od srpskih pisaca čija je saradnja bivala sve manja. Redakcija je nastojala da prema službenim potrebama održi bar brojnu srazmeru između jedne i druge grupe pisaca, ali je bivalo sve očiglednije da su upravo hrvatski pisci vrsnoćom svojih priloga davali ton i uzdizali vrednost lista.

U ovakvim prilikama, jasno je da su hrvatski pisci saradnici svojim prisustvom skretali »Nadu« sve više u hrvatsku književnost. Kad se zna da su i urednik Herman i njegov pomoćnik Kranjčević bili Hrvati razumljivo je da su hrvatskoj usmerenosti lista i druge okolnosti išle naruku. Tako je, na primer, list u to vreme dubokih suprotnosti između Srba i Hrvata, zastupao u spornim pitanjima hrvatsku tezu, iskazujući svoje stavove s manje ili više otvorenosti (pored ostalog, povoljan prikaz zbirke *Hrvatske narodne pesme,* koju je izdavala Matica hrvatska, uz opšti protest sa srpske strane što se srpske narodne pesme nazivaju hrvatskim). Iako nije odgovaralo zvaničnim stavovima, za vlastodršce je bilo povoljnije što su list predstavljali poznati hrvatski a ne srpski pisci već zbog toga što se hrvatska nacionalna ideja kretala u granicama Monarhije, dok se to nije moglo tvrditi i za srpsku nacionalnu ideju.

»Nada« je izlazila devet godina, redovno, bez zakašnjenja – kako se to drugim listovima češće događalo, a bila je po svemu u vrhu sličnih jugoslovenskih listova, nedostižna i bez premca, tehnički i redakcijski. Zahvaljujući uredniku Hermanu i, još više, nevidljivom radu pesnika Kranjčevića, list je na najbolji način odražavao težnje i previranja u kojima se krajem prošlog i početkom ovog veka razvijala hrvatska književnost, jednim delom i srpska, obeležavajući sve pravce, od romantizma preko realizma i simbolizma do moderne, koji su je zapljuskivali. List je nastojao da u slici i reči što potpunije izrazi savremena zbivanja u književnosti i umetnosti jugoslovenskih naroda, uz to da registruje slične značajnije pojave u svetu, zbog čega je svaki broj bio sadržajno veoma raznovrstan. U pogledu sveobuhvatnosti za kojom se išlo, list je delom zavisio od saradnika i stoga nije mogao biti ujednačen; uz samo spominjanje nekih pitanja, druga manje važna su opširno obrađivana, što je ponekad opterećivalo list. Slično se može reći i za materijale kojima je isticana podanička vernost. Najposle, u ovom sumarnom prikazu treba još reći da ni »Nada« nije mogla izbeći najezdu brojnih početnika, čiji su radovi bili male ili nikakve književne vrednosti.

* * *

Kao što se vidi, dobro uređenu i raskošno opremljenu »Nadu« prihvatio je znatan broj pisaca i svojim prilozima obezbeđivao joj opstanak na ponešto izmenjenoj osnovi. Smatralo se da je zadobijanjem vrsnih pisaca saradnika postignut zavidan moralni uspeh, dok samo skretanje sa željenog službeno označenog puta kao da nije suviše žalostilo vlastodršce. U materijalnom pogledu, međutim, list je rđavo stajao i sve većim deficitima koje je stvarao režimu rečito opovrgavao optimizam s kojim se prišlo poslu. Bilo je očigledno da »Nada« nije uspela da nađe svoju čitalačku publiku, ni u zemlji ni na strani. Posebno je među domaćim svetom bilo malo pretplatnika, i pored zalaganja državnog aparata na terenu i neobično niske cene za takav luksuzni list (godišnje 12 kruna, za đake 6 kruna), a i prihodi od oglasa bili su ispod očekivanja i usvojena oglasna tarifa morala se osetljivo reducirati. Naravno, takvo stanje zabrinjavalo je vlastodršce i prisiljavalo ih da iz toga traže izlaz.

Dajući za godinu 1901. obrazloženje predračuna troškova i prihoda »Nade«, Herman početkom te godine (28. februara) kaže da je na osnovu uvida u Zemaljskom ekonomatu ustanovio da ukupan tiraž lista u latiničkom izdanju iznosi 900 a u ćirilskom samo 200 primeraka, pri čemu su pored pretplatničkih i ostali primerci uračunati (za zamenu, besplatni, za rezervu i dr.). Upadljivo je neznatna proda »Nade« ćirilskog izdanja, kaže on na istom mestu, što objašnjava nepoverenjem koje srpski krugovi ovdašnji i, još više, oni izvan Bosne i Hercegovine prema listu pokazuju. Prema Hermanu, za takav stav nije redakcija dala nikakva povoda. Naprotiv, za odbojno držanje srpskog čitalačkog sveta dovoljno je saznanje da »Nada« nije srpski list, uz to da je list koji izdaje Zemaljska vlada. Zbog troškova koji nisu ni u kakvoj srazmeri s tako malim tiražom, Herman pomišlja na ukidanje ćirilskog izdanja,

iako o tome treba još dobro promisliti, jer se posve sigurno može očekivati da će zbog toga sva srpska štampa prebacivati Zemaljskoj vladi da je to neprijateljska mera protiv Srpstva i njegova pisma a koncesija Hrvatstvu.[30]

Veliki novčani izdaci za izdavanje »Nade« i slab odziv na koji je naišla kod čitalačke publike podstakli su Hermana da, sporazumno s civilnim adlatusom baronom Kučerom, već 31. marta 1901. podnese pismeni predlog da se oba njena izdanja krajem te godine obustave. Usledila su savetovanja u Ministarstvu i odluke su bez žurbe donesene i najzad formulisane u pismu od 8. novembra 1901, koje je sekcionšef Horovic u ime ministrovo adresirao na urednika Hermana. Kaže se tu, pre svega, da potpuno ukidanje »Nade« ne dolazi u obzir, a zatim naređuje da se njeno ćirilsko izdanje krajem godine obustavi pošto neznatan broj pretplatnika takvu meru potpuno opravdava. Ukidanjem ćirilskog izdanja smanjiće se troškovi »Nade« za okruglo 9100 kruna, a osim toga su i kod latiničkog izdanja u cilju štednje preduzete neke mere. Tako je istim dopisom naređeno da se s budžeta »Nade« skinu plate poverljivih novinara Hubmajera, Tauska i Pavlovića Zraka u iznosu od 10800 kruna godišnje i prenesu na dispozicioni fond, zatim da se bez objašnjenja ukinu tromesečni umetnički prilozi. Ministar će još promisliti, kaže dalje Horovic, ne bi li se izdanje »Nade« u hrvatskom tekstu u toku 1902. godine moglo još za 1/4 štampanog arka umanjiti i tim postići dalja ušteda. Isto tako, misli ministar, »Nada« bi ubuduće imala da donosi više teksta a manje slika, pa bi i time postigla izvesnu uštedu. Ali nabavka hartije ostaje i dalje kod povlašćenog Musila, iako je Herman tvrdio da na drugoj strani može dobiti hartiju istog kvaliteta upola jevtinije. Po ovom naređenju treba postupiti i pojedine tačke uzeti u obzir pri izradi preliminara za 1902. godinu.

Ali, i pored sprovođenja mera štednje, izdavanje »Nade« samo latinicom iziskivalo je od Zemaljske vlade velike materijalne žrtve i svake godine odnosilo preko tri četvrtine od predviđenih 40000 kruna u budžetu za »naučna i književna dela«, pa je ova stavka zbog podmirenja i ostalih potreba stalno prekoračivana. Može se stoga razumeti što je Herman u promenjenim prilikama već 28. septembra 1903. pismeno predložio da se »Nada«, posle devetogodišnjeg redovnog izlaženja, najzad obustavi. Obrazlažući predlog, on je iscrpno prikazao stanje lista, prihode i troškove, iz čega se videlo da iz razlike između ukupnog prihoda od najviše 8000 kruna i fiksnih troškova od 43 000 kruna proističe efektivan deficit od 35000 kruna godišnje, koji se morao pokrivati iz zemaljskih sredstava. Po nesrazmeri između ulaganih sredstava i ostvarenih rezultata priznalo se najposle da je ovaj poduhvat u koji su s početka tolike nade polagale doživeo slom. I poređ umerene cene, broj pretplatnika je iznosio jedva nešto preko 600, kaže dalje Herman, obrazlažući takvo stanje time da su potrebe masa za poučno-zabavnom lektirom u Bosni i Hercegovini i susednim plemenski srodnim zemljama vrlo niske i da će takve još dugo vremena ostati. Prema tome, došlo je

[30] R. Besarović, nav. delo, str. 154-155.

vreme da se obustavi ovaj list i tim svake godine uštede znatne sume zemaljskim finansijama. Herman je predložio da se u ime opravdanja za obustavu lista navede njegova preopterećenost raznim dužnostima, a zatim je podrobnije izneo predlog o načinu likvidiranja »Nade« (u pogledu zaposlenog osoblja i prenosa celokupnog inventara na Zemaljski muzej). Na kraju je još predložio pesnika Kranjčevića i slikara Arnta za odlikovanje.[31]

Aktom od 6. novembra 1903, Zajedničko ministarstvo finansija složilo se s predlogom o obustavljanju »Nade« i pozvalo Zemaljsku vladu da prema iznetim predlozima preduzme potrebne korake, ali je tražilo da se javno iznesu pravi razlozi za obustavljanje lista – nedovoljan broj pretplatnika a ne Hermanova tobožnja preopterećenost.[32] Pominjem još da je Zemaljska vlada, menjajući Hermanov predlog, smatrala da treba predložiti caru za odlikovanje Hermana i Kranjčevića (ne i Arnta), ali je Zajedničko ministarstvo bilo mišljenja da nije povoljan trenutak ma za kakav predlog o odlikovanju s obzirom da je »Nada« obustavljena zbog neuspeha celog poduhvata.[33] Prema naređenju Ministarstva, »Nada« je u jednoj beleški svog 23. broja od 1. decembra 1903. objavila: »Pošto broj naših pretplatnika nikako nije dostatan, tim više što se na izmaku devetog godišta ‚Nade' utvrdilo, da se taj broj ne može povećati u takvoj meri, e bi bar donekle bio podoban vrsti ovakova izdanja, zaključilo je potpisano uredništvo, da se ovaj list obustavi koncem g. 1903.« U istoj beleški, koju je preneo i zvanični list, uredništvo je zahvalilo svima saradnicima i prijateljima lista na pomoći perom i crtežom, savetom i naklonošću.

Tako se uskoro posle smrti Kalajeve ugasio jedan veliki njegov poduhvat koji je, iako dobro vođen, imao nesrazmerno malu čitalačku publiku. Ako se prizna da je »Nada« postala poznata po saradnji spoljnih a ne domaćih pisaca i da je Zemaljska vlada sve vreme davala znatne iznose za izmirenje deficita, može se razumeti ponešto oštra, u suštini tačna, ocena jednog savremenika, koji kaže da je »Nada« bila jedan od najboljih plodova Kalajeve »Touristenpolitike«, jer je stranom svetu ukazivala na napredak zemlje pod novom upravom, a ne i zadovoljavala neke više domaće potrebe. »Pregledajmo samo ‚Nadu' i číslo njezinih suradnika, pa nađimo u toj množini *bosanske* suradnike, koji su štogod vriedna dali, zamolimo ‚zemaljski ekonomat', administraciju ‚Nadinu', da nam kaže broj *bosanskih* predplatnika, koji su list *dobrovoljno* predplaćivali, pa onda priznajmo: da ‚Nada' niti je bila u Bosni potrebna, niti bi je ona duševno i materijalno uzdržavati mogla, pa zato i nije nikakav dokumenat za kakav živahniji duševni život Sarajeva i Bosne.«[34]

[31] Isto, str. 160-166.

[32] ABH – Zaj. min. fin., G.Z. 13.212 BH 1903; R. Besarović, nav. delo, str. 167-169.

[33] ABH – Zem. vlada, br. 3342 res. 1903; R. Besarović, nav. delo, str. 169-171.

[34] Henrik Glück, *O književnosti i o novinarstvu u Bosni i Hercegovini,* »Hrvatska misao«, Zagreb, III/1904, sv. 5, str. 282.

Proteklo vreme je ovu ocenu umnogom ublažilo i danas, uza sve ograde, priznaje se uloga koju je »Nada« svojim postojanjem i delovanjem odigrala u razvoju književnog rada u Bosni i Hercegovini.

»ZORA«

Književni list »Zora« pokrenut je u Mostaru sredinom devedesetih godina, u vreme kada je »Bosanska vila« upravo proslavila desetogodišnjicu izlaženja, glasno beležeći postignuti moralni i materijalni uspeh, a Zemaljska vlada neposredno pre toga zasnovala i uredno izdavala svoj raskošno opremljeni, bogato ilustrovani časopis »Nadu«. Kao za pomenuta prva dva lista, ni za mostarsku »Zoru« nije bio utrt put, niti je objektivno postojala potreba za njeno izdavanje. Novi list je potekao iz jednog aktivnog kruga mladih pisaca koji se i sâm postepeno izgrađivao i uspeo da za saradnike pridobije mnoge srpske pisce iz Mostara i sa strane. Taj vredni književni list, treba to reći, čini čast njegovim osnivačima, ambicioznim darovitim mladim piscima, koji su se radom na njemu i sami osposobili i dali dela trajne književne vrednosti i ujedno doprineli da Mostar u jednom vremenu bude priznat kao značajan naš književni centar.

Izlazila je »Zora« u mesečnim sveskama od aprila 1896. do kraja godine 1901, promenila za to vreme nekoliko urednika i s mnogo ukusa poklanjala pažnju lepoj književnosti, ostavljajući popularnoj »Bosanskoj vili« da i dalje vodi brigu o prikupljanju i objavljivanju narodnih umotvorina.

* * *

»Zora« treći bosanskohercegovački književni list za austrijskog vremena, pojavila se i nepunih šest godina održala zahvaljujući pojedinačnim naporima poniklim u sredini s izuzetno razvijenim nacionalnooslobodilačkim težnjama.

Posle Sarajeva, Mostar je drugi centar u Bosni i Hercegovini po jačini srpskog građanstva,[1] koje se za turskog vremena razvilo i održalo

[1] Milan Ćuković je, koliko znam, prvi rekao, u svom predavanju povodom desetogodišnjice smrti Svetozara Ćorovića, da je Mostar poslednjih godina prošlog i prvih godina ovog veka »u kulturno-nacionalnom pogledu zauzimao prvo mjesto u zapadnom srpstvu« (»Pregled«, IV/1929, sv. 71, str. 261). Dok bi se ovo zbog ostvarenih rezultata moglo primiti za jedno kraće vreme, neodrživa je tvrdnja koju Ljubica Tomić-Kovač iznosi u svojoj, inače vrednoj, monografiji o »Zori«: »Potkraj prošlog vijeka Mostar je, bez sumnje, najživlji duhovni centar u Bosni i Hercegovini; ta predvodnička uloga pripašće Sarajevu tek početkom ovog vijeka« *(Zora,* »Svjetlost«, 1971, str. 8). Nema potrebe ovde obrazlagati i tumačiti očiglednu činjenicu da je Sarajevo od početka najbrojniji i u sva-

Aleksa Šantić

kom pogledu najrazvijeniji gradski centar u Bosni i Hercegovini, što se za austrougarskog vremena u pojačanoj meri na razne načine manifestovalo. Da je srpsko građanstvo u Sarajevu bilo u prošlosti razvijenije od mostarskog priznaje i Vladimir Ćorović u svojoj brižljivo rađenoj monografiji *Mostar i njegova Srpska pravoslavna opština,* Beograd 1933, str. 74.

braneći svoja verska i nacionalna obeležja kao osnovna čovečja prava. Velika aktivnost po okupaciji i ovde je uz ostale delatnosti oživela naročito trgovinu, a ova je, pretežno u srpskim rukama, omogućila srpskom građanstvu vidan napredak. Iako je poslovna zahuktalost, pod udarom sistema u kom su bezobzirni pojedinci postajali stubovi nove čaršije, neizbežno vodila socijalnom dezintegrisanju, to građanstvo je ipak na stari način čuvalo stečenu otpornost i uporedo sa ekonomskim snaženjem još upornije branilo pa i proširivalo svoja nacionalna prava. Potvrđuju to i dve predstavke kolektivno upućene vlastodršcima (godine 1880. i 1881), od kojih je ova druga, potpisana od članova uprave Srpske opštine i još 55 viđenih građana, dovela do raspuštanja Srpske opštine i osude članova uprave na robiju.[2]

Zbog progona 1882. godine mostarski Srbi smiruju se i povlače, ne dajući od sebe nikakva glasa kroz dve-tri godine, a i kad se 1885. godine pokrenu, uz blagonaklono držanje vlasti, ne uspevaju u svom pokušaju da prema davnašnjoj želji osnuju pevačko društvo »Gusle«, i pored izvršenih priprema (izrada pravila i drugo).[3] Ipak, i pre nego što su početkom 1888. godine, putem odaslane deputacije u Beč, dali izjavu lojalnosti i dobili, pored ostalog, pravo da ponovo organizuju Opštinu kao centar svog društvenog života, oni su javno istupili s prvom Svetosavskom besedom (1887) i još jednom pokrenuli pitanje »Gusala«, do čijeg osnivanja je najzad i došlo (krajem 1888). Sa svojim sekcijama, pevačkom i diletantskom, a zatim i čitaonicom s bogatom knjižnicom, »Gusle« postaju jedan od glavnih nacionalnih uporišta kojim će godinama strujati društveni život mostarskog srpskog građanstva. Pored toga, u Mostaru je Vladimir M. Radović već 1891. godine osnovao Prvu srpsku knjižaru i štampariju, s namerom da uz prikladan izdavački posao (podrazumevajući i zbirke pesama i pripovedaka kojima je započeo rad) pokrene i jedan srpski list.

Značajno je da se na početku ove življe društvene aktivnosti krajem osamdesetih godina javljaju iz Mostara mladi književni početnici Aleksa Šantić, Jovan Dučić i Svetozar Ćorović, koji će se posle saradnje u dečjim listovima »Nevenu« i »Golubu« probijati i sa skromnim prilozima pojavljivati po raznim srpskim listovima, uz to kasnije oko sebe okupljati književne radnike, ali i buditi interesovanje šire publike za književnost. Bio je to onaj po Jovanu Protiću kasnije nazvani trifolium, nikao u Mostaru »pod plavim njegovim nebom i u književnom vrtu njegovom«.[4] Povezani među sobom srdačnim drugarstvom, zapravo zbratimljeni, mladi pisci ne oduševljavaju se samo književnim radom, oni u društvu »Gusle« aktivno istupaju kao pevači, glumci, reditelji,

[2] Vl. Ćorović, nav. delo, str. 87-91. Sadržaj i prikaz prve predstavke dao je na osnovu arhivskog materijala dr Dimitrije Kirilović; *Carski memorandum mostarskih Srba 1880 godine,* »Pregled«, XIII/1939, sv. 190, str. 525-531.

[3] ABH – Zaj. min. fin., br. 357 präs. BH 1885; Risto Besarović, nav. delo, str. 567-573.

[4] »Nada«, IV/1898, br. 22, str. 317.

kompozitori, dirigenti, pisci dramskih i drugih tekstova, postaju važni funkcioneri društva, a svim tim uspevaju da pokrenu čaršiju i razbiju njenu monotoniju. U »Guslama« se priređuju dobro posećena sedmična sela, na kojima se peva, gusla, čitaju književni radovi, drže poučna predavanja, sve to uz igru i druge prikladne zabave. I dok kroz »Gusle« neguju nacionalnu misao i društvenost u raznim vidovima, njih kao pisce, prirodno, privlače izdavački poslovi štampara Radovića, u kojima vide mogućnost ostvarenja vlastitih književnih težnja.

U toj vreloj, zahuktaloj atmosferi pronesena misao o pokretanju srpskog lista u Mostaru našla je velikog pobornika u Svetozaru Ćoroviću, najmlađem članu pomenute književne grupe, koji s pohvalom govori o Radovićevom poduhvatu, svesrdno se zalaže za izvršenje njegovih izdavačkih planova, (preporučuje i rastura izdane knjige, obavlja korekturu, vodi brigu o naplati autorskih honorara) i već krajem 1892. godine hvali se da je od više pisaca prikupio priloge za list.[5] Može se razumeti zagrejanost mladog čoveka za književnost, njegova zaljubljenost u poetsku književnu reč, ali je ponešto neobično kad 17-godišnji Svetozar Ćorović pokazuje već uredničke ambicije i, mada malo poznat, obraća se bez zazora pismima starim poznatim piscima i od njih traži saradničke priloge. Samo, ne može biti nikakve sumnje, ovde se radi o onom listu za čije je izdavanje Vladimir Radović zatražio odobrenje uskoro po osnivanju štamparije, a ne o tobože nekom književnom listu koji su već tada nameravali pokrenuti Aleksa Šantić i Svetozar Ćorović, kako je tekst jednog Ćorovićeva pisma protumačen i takvo pogrešno tumačenje prihvaćeno u pomenutoj monografiji o »Zori«.[6]

Kako je vlast zatezala, odugovlačila da izda traženu dozvolu za srpski list,[7] Svetozar Ćorović, je, u izdanju Prve srpske knjižare i štamparije Vladimira M. Radovića, uredio dva godišta kalendara »Neretljanin« (za godine 1894. i 1895), što se smatralo redovnim poslom koncesionara Radovića, pokazavši strpljivost i žilavu ustrajnost u okupljanju dobrovoljnih saradnika i savlađivanju prepreka koje je postavljala svemoćna cenzura. Oduševljeno, mladalački poletno, on je obavio preuzeti uredički posao i onda od toga rada digao ruke. U jednom nedatiranom pismu pripovedaču Milanu Marinu (iz 1895) on kaže zašto neće više da bude urednik »Neretljanina« i, što je važno, nagovešćuje svoje dalje namere: »Neću, jer mi smeta cenzura više nego drugome, a neću ni zbog toga što mi se sad izdavač ne sviđa. Gledaću da što drugo pokrenem..«[8]

* * *

[5] Svetozar Ćorović, *Sabrana dela,* knj. X, »Svjetlost«, Sarajevo 1967, str. 255.

[6] Sv. Ćorović, nav. delo, str. 357; Lj. Tomić-Kovač, nav. delo, str. 26.

[7] Sv. Ćorović, nav. delo, str. 256. Podatak u Ćorovićevom pismu Milanu Marinu od 1-3-1893. da je vlast zabranila list nije tačan, verovatno je tako obaveštenje usmeno proturano od lokalnih vlasti.

[8] Sv. Ćorović, nav. knj. str. 279.

Misao o izdavanju književnog lista u Mostaru potekla je nesumnjivo od Svetozara Ćorovića i u ovo vreme već dobila i konkretan oblik. Zasvedočava to i poslednji urednik »Zore« Atanasije Šola, na čije se prisećanje ovde oslanjam, kad tvrdi da su njih četvorica (Ćorović, Šantić, Dučić i Šola) na sastanku u kancelariji »Gusala« prihvatili Ćorovićevu zamisao o pokretanju književnog lista. On, istina, ne kaže tačno koga je dana sastanak održan, ali se prema drugim vestima može zaključiti da je ova odluka donesena najkasnije negde u novembru 1895, u vreme kad se znalo da je štampar Radović najzad dobio odobrenje za izdavanje srpskog političkog lista. Kaže Šola: »Svetozar je već bio sve unapred pripremio i predvideo, čak i materijalna i čisto tehnička strana nije bila zanemarena, što često biva kod neiskusnih izdavača književnih publikacija. A najvažnija dužnost: okupljanje i angažovanje saradnika bilo je, razume se, povereno Svetozaru. I on je, u roku od dva dana, napisao preko pedeset pisama (to u prvi mah) u kojima je objasnio potrebu pokretanja revije i umolio saradnju.«[9] Ovo Šolino kazivanje, i pored nekih preterivanja koja neosetno naviru iz dalekih sećanja, potvrđuju delimično sačuvana Ćorovićeva pisma, kojima on već u januaru 1896, čim se u Mostaru saznalo za preporuku lokalnih vlasti, poziva srpske pisce na saradnju u novom listu.[10]

O pokretanju književnog lista u Mostaru ima još nekih glasova iz vremena pre nego što je dozvola dobijena. Tako, teško oboleli pesnik Jeftan Šantić javlja iz Mostara 15. (27) januara 1896. svome profesoru Jovanu Grčiću, pored ostalog: »Aleksa i Svet. Ćorović pokreću nov beletristični list ‚Zora' (ili ‚Pobratimstvo' – nije još odlučeno)...«[11] A novosadski »Branik«, u belešci »Nov list u Hercegovini«, objavio je kao vest iz Mostara da će tamo od februara izlaziti novi beletristički srpski list koji će uređivati »mladi srpski književnici i pesnici Aleksa R. Šantić i Sv. Ćorović, uz saradnju sviju naših poznatijih književnika«. Preporuka nije izostala: »Želimo mezimčetu srpskih listova najbolji uspeh!«[12]

Ne može biti sumnje, pokretači i prvi urednici »Zore« bili su Aleksa Šantić i Svetozar Ćorović, uz koje su stajali docniji urednici Jovan Dučić i Atanasije Šola, i ovo činjenično stanje ne treba mešati s potonjim formiranjem šireg književnog kruga, odnosno pokreta u Mostaru koji se u stvari oko novog lista okupljao i stvarao (izraz »pokret« se katkad upotrebljava, radi isticanja iako ne odgovara potpuno stvarnom stanju). Književne težnje mostarskih Srba novijeg vremena bile su već zapažene (saradnja u raznim listovima, Radovićevi izdavački poslovi,

[9] Atanasije Šola, *Ljudi i događaji u prošlosti »Gusala«*. Pedeset godina srpskog pevačkog društva »Gusle« u Mostaru, Mostar 1938, str. 17-37.

[10] Sv. Ćorović, nav. knj. str. 280-283. Malo je sačuvanih Ćorovićevih pisama iz januara 1896 (Ilarionu Ruvarcu, Milanu Saviću, Đorđu Đorđeviću), a ima ih nekoliko sličnog sadržaja iz narednih meseci. Nešto slično o tome izrekao je i Milan Ćuković u pomenutom predavanju o Ćoroviću (»Pregled«, IV/1929, sv. 71).

[11] Jovan Grčić, *Portreti s pisama* III, Zagreb 1925. str. 231.

[12] »Branik«, XII/1896. br. 5, januar 11 (23).

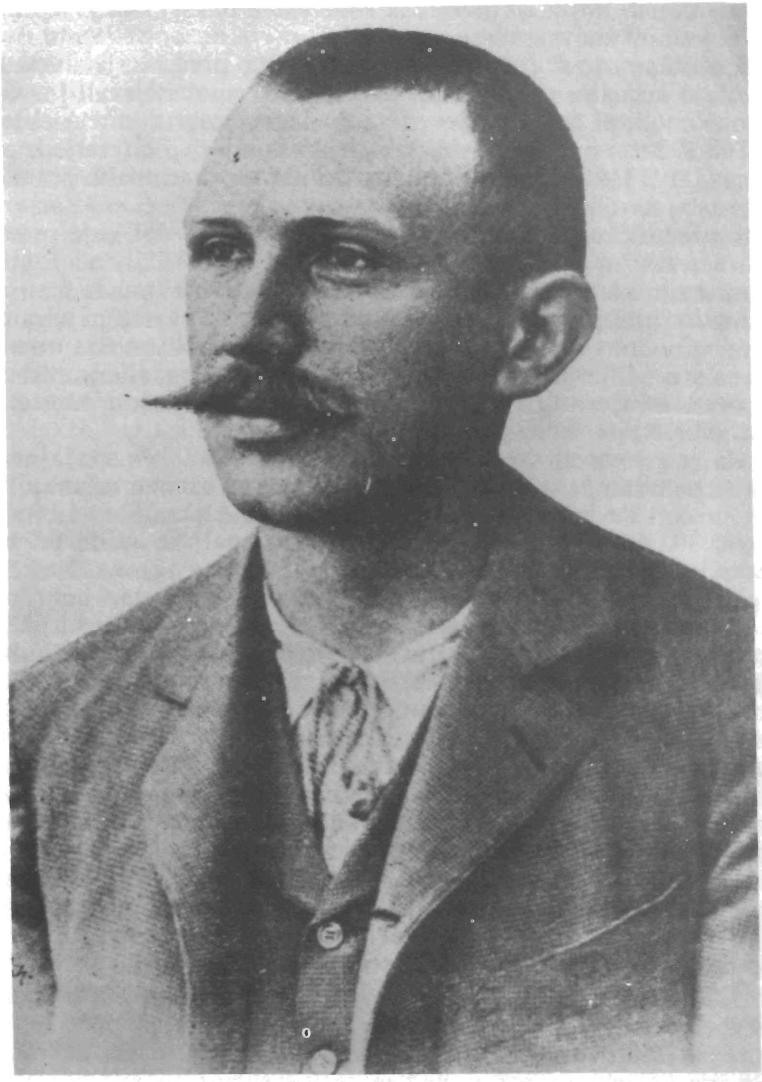

Svetozar Ćorović

posebno s kalendarom »Neretljanin«), ali tek s pojavom »Zore« »mostarski književni pokret ulazi u svoj huk, a mostarski književnici u svoj razvoj«, kaže Jovan Radulović, da bi zatim formulisao jedan razvojni put: »Do *Zore* početnici, oni kao urednici i saradnici svoga lista posvedočavaju svoju zrelost i obelodanjuju se kao pisci i javni radnici toga

vremena koji samostalno umeju da vode jedan pokret i da ga krunišu za to doba jednim znatnim časopisom.«[13]

I zaista, može se reći, »Zora« je praktično predstavljala vrlo korisnu školu u kojoj su se mladi mostarski pisci osposobljavali i u velikoj meri osposobili za pravi književni izraz. Lirski raspoloženi Aleksa Šantić (1868-1924), ima u vreme pokretanja »Zore« dve objavljene zbirke pesama (1891, 1895), omiljen je i šire poznat kao nacionalni pesnik koji živi za svoj narod i s njim oseća, a sazrevaće pevajući u »Zori« i dati snažnu umetničku poeziju tek posle kritičkih primedbi koje je na njegovu treću zbirku pesama (1901) dao Bogdan Popović. Slično je bilo i sa drugim urednikom Svetozarom Ćorovićem (1875-1919), tada manje poznatim darovitim proznim piscem, vrlo poletnim i okretnim organizatorom celog poduhvata, koji je saradnjom u srpskim listovima i u »Zori« pokazao sve odlike jednog vrsnog pripovedača, romansijera i dramskog pisca osvetljavajući na uverljiv umetnički način svoj rodni Mostar i raznoliki, pretežno krševiti hercegovački kraj.

Za verodostojan istorijski prikaz postanka »Zore« značajno je da se njeno pokretanje može potpunije prikazati na osnovu sačuvanih službenih spisa.[14] Tu je pre svega molba kojom su Aleksa Šantić i Svetozar Ćorović 30. novembra 1895. zatražili od Zemaljske vlade odobrenje (koncesiju) za izdavanje mesečnog književnog lista »Zora«. Na konvencionalan način, uglađeno i odmereno, kako je nametao pobedonosni huk već učvršćenog Kalajeva režima, molioci, »poznati u književnom svijetu kao radenici u literaturi«, povezuju svoje traženje s kulturno-prosvetnim radom koji novi upravljači u okupiranoj zemlji na razne načine podupiru i šire. Naglašeno je zatim da će list biti izvan svake politike i da će kao »glasilo ekskluzivno za nauku, zabavu, umjetnost i privredu« donositi pesme, pripovetke, naučne rasprave, ekonomske članke, narodne umotvorine, muzikalije, itd., a sve to samo ukoliko zaseca u nauku, zabavu i privredu. List, prema tome, nema drugog zadatka »nego da omili čitalačkom svijetu lijepu književnost i privredu«, pri čemu se naglašava da će u listu biti saradnici »svi priznati književni radenici Srba i Hrvata«. Navedeni su, naravno, i ostali relevantni podaci, kao o vremenu izlaska lista, veličini, pretplati i dr. Na kraju je rečeno da će list po mogućstvu donositi i po koju sliku.

Kao što se iz molbe vidi, »Zora« je u programu imala i narodne umotvorine, a to je utoliko zanimljivije što se znalo i od početka isticalo da ona takve priloge neće donositi. Nije jasno da li je tim stavom zadovoljavana potreba vremena, kad je većina sličnih listova negovala na-

[13] Jovan Radulović, *Šest godina mostarske Zore.* »Srpski književni glasnik«, NS knj. LII/1937, sv. 2, str. 110.

[14] ABH – Zem. vlada, br. 640 I.B. 1896, Spis je delimično prvi upotrebio Vojislav Bogićević: *Uloga književnih časopisa u Bosni i Hercegovini u doba Kalajeva režima (1882-1902),* »Život«, Sarajevo, II/1953, br. 10-11; Molbu je u celosti doneo i spis prikazao Hamdija Kapidžić, *Stav Kalajeva režima prema pokretanju mostarske »Zore«,* Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, I/1963, str 295-302. Videti: R. Besarović, nav. delo str. 133-138, 140-142; Faksimil molbe i rešenja doneo je Mitar Papić u svečanom broju »Zore« 1969, str. 215-219.

rodnu književnost, ili je što drugo bilo posredi, ali se zna da »Zora« nije narodne umotvorine objavljivala. Još jednu programsku nesaglasnost treba ovde bar pomenuti. Kao »Bosanska vila«, i »Zora«, je u nacionalnom pitanju zastupala, istina na manje upadljiv način, među bosanskohercegovačkim Srbima tada pretežno gledište da je Bosna i Hercegovina srpska zemlja i, koliko se zna, nije od hrvatskih pisaca tražila pa ni dobijala saradničke priloge (sa izuzetkom A. G. Matoša, čija je jedna pripovetka 1899. godine objavljena). Iako je isključivost odgovarala tada stvarnom stanju međunacionalnih odnosa, pokretači »Zore« su ipak u molbi naveli da će u listu sarađivati svi poznati književni radnici Srbi i Hrvati, verovatno pod uticajem ideje srpskohrvatskog narodnog jedinstva koja je već prodirala i zadobijala pristalice među školovanom omladinom (grupa oko lista »Hrvatska misao«).

Izdavanje dozvole nije teklo tempom kakav bi se mogao očekivati kad je u pitanju beletristički list, i biće potrebna puna tri meseca dok molba Alekse Šantića i Svetozara Ćorovića obiđe nadležne urede i bude povoljno rešena. Radilo se o srpskom listu i izvestan oprez, posle iskustva s »Bosanskom vilom«, nametao se vlastodršcima sâm od sebe verovatno je tome otezanju ponešto doprinelo i razmišljanje o nedavno pokrenutoj »Nadi«).

Gradski kotarski ured kao prva upravna instancija uputio je molbu 30. decembra mostarskoj Okružnoj oblasti i propratio je mišljenjem da posle davanja koncesije Vladimiru M. Radoviću za izdavanje srpskog političkog lista principijelno nema nikakve smetnje da se dopusti i izdavanje ovog beletrističkog lista. Pošto je ukazao da će list svakako biti štampan ćirilicom, iako to u molbi nije navedeno, dati su zatim o obojici molilaca zanimljivi podaci. Za Aleksu Šantića, koji ima 28 godina, kaže se da je iz poznate i bogate ovdašnje porodice, vrlo mirnog karaktera i dobrog obrazovanja, a poznat je, omiljen i poštovan kao pesnik u srpskim krugovima u zemlji i na strani. Što se tiče njegova ubeđenja, može se sigurno reći da je vatreni pristalica srpske nacionalne ideje, ali i pored toga nema se šta prigovoriti njegovom dosadašnjem, uvek korektnom držanju. Šantić je sada predsednik Srpskog pevačkog društva »Gusle«.

Manje povoljni su podaci o Svetozaru Ćoroviću, koji je ovde predstavljen dve godine starijim nego što je bio (23 umesto 21 godine). Posle spomena da je sin prilično imućna trgovca Nikole, člana uprave mostarske Srpske opštine, za Ćorovića se kaže da je nacionalni pesnik i pisac, sada arhivar društva »Gusle«. On je po ubeđenju vatreni pristalica velikosrpske ideje (upadljivo je ovakvo isticanje, iako se u stvari radi o istom nacionalnom uverenju kao kod Šantića). Za Ćorovića se još kaže da je prek, bukač, nezadovoljnik, da nije naročito obrazovan, da je uobražen i nagao u ophođenju, ali, uza sve to, priznaje se ipak da mu se dosad ništa ne može prigovoriti u moralnom i političkom pogledu.

Preporučivši molbu, gradski kotarski predstojnik Klimburg na kraju svoga izveštaja izjavljuje da bi, u slučaju odobrenja lista, trebalo cenzuru poveriti Sarajevu, što je lako sprovesti kad se radi o listu koji jednom mesečno izlazi.

I pre nego što je ova molba krenula dalje, na »uredovanje«, Aleksa Šantić je, 15. januara 1896, zamolio Kotarski ured da mu se dozvoli da list izdaje pod imenom »Pobratimstvo« ukoliko bi se odobrilo »Glasu Hercegovca« da promeni naziv i dalje izlazi pod imenom »Zora«, kako se bilo pročulo u Mostaru. Inače, on se zalagao za prvo odabrano ime »Zora«.

Molbu s prilozima mostarska Okružna oblast je 19. januara uputila Zemaljskoj vladi, a ova je prosledila 13. februara Zajedničkom ministarstvu finansija na konačno rešenje. U propratnim pismima i Okružne oblasti i Zemaljske vlade ponavljaju se, i usvajaju, stavovi Gradskog kotarskog ureda o moliocima koncesije i ističe njihova osposobljenost za izdavanje ovog književnog lista. Ministar Kalaj je najzad 28. februara ovlastio Zemaljsku vladu da mostarskim građanima Aleksi Šantiću i Svetozaru Ćoroviću odobri izdavanje beletrističkog lista »Zora«, s tim da cenzuru sprovodi Okružna oblast, kojoj je upravo bila poverena i cenzura »Glasa Hercegovca«. Novom listu, kao beletrističkom, ne treba dopustiti ni kraće političke beleške, dok Zemaljska vlada treba da ukaže Okružnoj oblasti na način cenzurisanja i pruži potrebne instrukcije, naročito u tom pogledu što se u člancima i napisima beletrističkog sadržaja mogu lako proturati ideje i težnje suprotne onima koje uprava zastupa. Zemaljska vlada je zatim 8. marta (25. februara) obavestila molioce o odobrenju koncesije za izdavanje »Zore«, s tim da se list može baviti svim onim predmetima što u nauku, zabavu i privredu zasecaju, ali se pri tom ne smeju dodirivati pitanja političkog sadržaja. Kao u sličnim prilikama, i ovde je naglašena obaveza slanja lista na preventivnu cenzuru, kao i dužnost uredništva da se prilikom cenzurisanja bezuslovno pokorava svim oblasnim odredbama, inače prekršaji povlače neizbežno kazne.

Duže iščekivanje odobrenja za pokretanje lista iskoristio je Svetozar Ćorović da se obrati poznatim srpskim piscima i javnim radnicima za saradnju, takođe i za propagiranje lista radi prikupljanja pretplatnika, a onda je, po dobijanju dozvole, proglasom o pokretanju lista obavestio i širu čitalačku publiku. U tom »Pozivu na pretplatu«, datiranom u Mostaru 9. marta 1896, potpisnici Aleksa Šantić i Svetozar Ćorović ističu najpre da »Zoru« pokreću u nameri da upoznaju »ovdašnji dio dragog nam srpskog naroda sa duhovnim tvorevinama najvećih njegovih sinova« kao najboljih predstavnika savremene naše knjige. Navedeno je u pogledu sadržaja da će list donositi pesme, pripovetke, dramska dela, naučne članke i rasprave, duže i kraće referate o književnim novostima, po mogućnosti i slike pojedinih srpskih i stranih književnika, slike iz raznih krajeva i slično, a koji put i komponovane pesme. Ukazujući da će ih u ovom radu pomagati »poštovani književni prijatelji« iz Mostara i sa strane, potpisnici su poimenično azbučnim redom naveli 39 autora koji im dotad obećaše a neki i poslaše svoje radove. U ovoj zanimljivoj listi je iz Mostara, pored suosnivača Jovana Dučića i Atanasija Šole, naveden još samo pesnik Jeftan Šantić (koji umire uskoro po pokretanju »Zore«), a među onima sa strane, kojih je najviše iz Srbije, vidljivo je da se s početka nisu odazvali neki poznati pisci (Simo Mata-

vulj, Stevan Sremac, Janko M. Veselinović, Milovan Glišić, Milorad Mitrović, Zmaj Jovan Jovanović, Svetolik Ranković, Paja Marković Adamov, Ljubomir Nedić, Bogdan i Pavle Popovići, Svetislav Vulović, Stojan Novaković, Ljubomir Stojanović, Milan Savić, Tihomir Ostojić itd.), iako će se neki od njih u »Zori« već prve godine javiti.

Čini se da objašnjenje za uzdržanost jednog ne malog broja poznatih književnika daju sami pokretači »Zore« kada u proglasu ukazuju na »svoju stariju i dičnu sestru Bosansku Vilu« i, mada rodoljubivi odziv srpske čitalačke publike ističu kao uslov za opstanak svoga novog lista, mole ipak svakog da se na štetu »Bosanske vile« ne pretplaćuje na »Zoru«. »Kome je Srbinu moguće da obadva lista čita, onda će već po samoj podjeli međusobnih njihovih stanovišta, steći tek u obadva pravu cjelinu.« Naglašeno je posebno da će »Zorina« želja stalno biti da koristi srpskoj knjizi »a da ničim ne nanosi ožljedu ‚Bosanskoj Vili', nego da i u krugu svojih čitaoca podupre poštovanje njezinom dotadanjem radu i potporu njezinom opstanku«. Na kraju prospekta dati su podaci o izlasku lista i pretplati, a pretplatnici zamoljeni da do 15. aprila pošalju pretplatu.[15] Za dokaz svoje privrženosti »Bosanskoj vili«, Šantić i Ćorović su te i narednih godina u njoj na stari način sarađivali.

Poduhvat Mostaraca jako je ogorčio Nikolu Kašikovića, urednika »Bosanske vile«, koji je u tom video rasipanje ionako malih saradničkih snaga, što mu nikako nije konveniralo. Povreda osetljivog vlastitog interesa objašnjava neosnovane žučne ispade od kojih se u času prve uzbuđenosti nije mogao uzdržati, otresti. Iz Ćorovićeva pisma Sveti Jakšiću (od 4. aprila 1896) saznaje se koliko Kašiković na njih više zbog »Zore«, podmeće im čak da primaju od vlade subvenciju, samo da obore »Vilu«, a osim toga je od Andre Gavrilovića poručio i u »Vili« objavio nepovoljnu kritiku na Šantićevu treću zbirku pesama.[16]

Svoje negodovanje zbog pokretanja »Zore« Kašiković je iskazao i javno, uskoro posle dobijanja pretplatnog prospekta, ali sada već u mnogo blažoj formi. »Urednici su« – kaže on – »još za ranije pisali na sve srpske strane, samo ‚posestrimi Vili' nijesu ni riječi spomenuli o pokretanju, što nam je vrlo zagonetno, i pribavili što radova što obećanja od većine prvih i najboljih srpskih književnika.« Ipak, ljutnja, ako i nije odstranjena, znatno je ublažena saopštenjem Mostaraca da će »Zora« biti prava posestrima »Bosanskoj vili« i raditi samo na korist srpske knjige. U to ime Kašiković pozdravlja svesrdno i preporučuje »Zoru« i radovaće se »ako srpska svijest u ovijem zemljama bude toliko ojačana, da može održavati dva srpska književna lista.«[17] Naravno, domaće snage bile su suviše nejake da bi na svojim leđima iznele i jedan od tih listova, a već o dva da se i ne govori. Čuli su se s druge strane glasovi da li je takav književni list uopšte potreban za ove krajeve.[18] Ipak,

[15] »Branik«, XII/1896, br. 35. mart 21 (april 2).

[16] Sv. Ćorović, nav. knj. str, 285.

[17] »Bosanska vila«, XI/1896, br. 7, str. 117.

[18] »Brankovo kolo«, II/1896, br. 32.

oba lista su jedno vreme uporedo postojala, dopunjavala se na neki način i živela u slozi i ljubavi, bez vidljivih međusobnih nesporazuma, odnosno sukoba.

»Zora« se pojavila 30. aprila 1896. kao »list za zabavu, pouku i književnost«, i taj podnaslov je ostao nepromenjen za sve vreme njenog izlaženja. Na uvodnom mestu je poznata Šantićeva pesma *Ostajte ovđe...* (potpisana samo sa A.), zatim je naizmenično doneto više pesama i pripovedaka Dragutina J. Ilijća, Ilije Vukićevića, Milete Jakšića, St. Matijašića, Andre Gavrilovića, Branislava Đ. Nušića, još jedna pesma Alekse Šantića, više prevoda (Koloman Tot, Ljermontov, Žan Ruvro), posle dolaze članci i ocene Marka Cara, Miloša Pejinovića i dr. Kao što se vidi, list je sadržajno vrlo bogat, nabijen, i urednici će se truditi da na sličan način urede i ostale brojeve.

S početka, »Zora« je štampana kod Vladimira M. Radovića, s kojim pokretači lista, iako politički istomišljenici, nisu i lično bili u dobrim odnosima, posebno od poslednjeg godišta »Neretljanina«. Stoga već posle prvih brojeva prelaze u novouređenu modernu štampariju Pahera i Kisića, koja je, poslovno uspešno vođena, do prvog svetskog rata izdala više vrednih dela, pored serije izdanja popularne Male biblioteke i časopis »Prijegled Male biblioteke«. U ovoj štampariji »Zora« je do kraja izrađivana.

Bez obzira na programski okvir, njegovu širinu, Šantić i Ćorović su kroz dve godine, koliko ostaju u redakciji, pokazali da »Zoru« žele uređivati prema književnim merilima, pre svega estetskim, ne zanemarujući i bez bučnog isticanja nacionalne zahteve za demokratizaciju kulture i smenjivanje krutog okupacionog režima. Za razliku od popularne »Bosanske vile«, koja nije uvek s potrebnom pažnjom redigovana, »Zora« je redakcijski ujednačena, bez zamerki i ustupaka, verna svojoj književnoj orijentaciji. Usmerena delimično na razmatranje aktuelnih kulturnih problema, ona je odgovarala savremenim zahtjevima i za sobom ostavljala prevaziđena memoarska beleženja i folklorističke shvatanja.

I po spoljnjem izgledu »Zora« je, tehnički doterana, bila lepa i bez zamerki. Po tvrđenju Jovana Radulovića, ona je u formalnom pogledu udešavana prema »Novoj Zeti«, »Luči« i »Brankovu kolu«, ali je imala i nešto svoga, neku smešu nacionalnog romantizma i razumno smišljenog realizma.[19]

Vredi još istaći da je »Zora« izlazila u tada nevelikom Mostaru, gde su ljudi bili bliski i lako pristupačni za komuniciranje, pa se može shvatiti da je pojava takvog lista delovala kao novina i bila od izvesnog uticaja na ovu patrijarhalnu sredinu. Prema svedočanstvu sa više strana, mostarska školska omladina se naročito oduševljavala novim listom i za nj svesrdno radila.

Po mnogo čemu, pojava »Zore« je neosporno povoljno delovala na savremenu javnost. Ostavljajući po strani laskava mišljenja sa srpske strane, pomenuću samo da čak ni moćna režimska »Nada« nije

[19] »Srpski književni glasnik«, NS knj. LII/1937, sv. 2, str. 112.

propustila priliku a da o ovom novom listu ne iskaže reči pohvale: »Koliko svjedoči sadržaj, ovaj prvi broj čitaće se ugodno. Slike su uspjele. Jedino ne bismo odobrili, što se u srcu Hercegovine štampaju članci po ekavskom govoru, pošto mislimo da je pitanje o književnom jeziku, jedanput za svagda riješeno.«[20]

Za koncipirani književni list kakav se želeo, videlo se to odmah, književni krug u Mostaru bio je i suviše malen, nedovoljan, i preterano je kad se o njemu, iz današnje perspektive, govori kao o nekom nabujalom pokretu koji se nezadrživo širio i uvećavao. Takve tvrdnje nisu, izvesno, zasnovane na relanim faktima. Osim osnivača, koji se zdušno zalažu i u listu na razne načine sarađuju, od »domaćih« (koji žive i deluju u Mostaru) javljaju se prve godine, pored umrlog Jeftana R. Šantića, samo Osman A. Đikić (s dve pesme) i prevodilac s ruskog Vukosava Ivanišević, a druge 1897. godine još pripovedači Jovan Protić, Ljubo Oborina i Ignjat Gatalo, od kojih će poslednja dvojica ostati samo na pokušajima, ne potvrdivši se na književnom polju.

Spominjem još da se među nevelikim brojem minornih bosanskohercegovačkih pisaca javljaju u »Zori« i trojica Muslimana koji će se kasnije tretirati kao hrvatski pisci; od njih dvojica, Riza-beg Kapetanović i Šemsudin Sarajlić, pojavljuju se samo sa po jednom pesmom i nacionalno nisu bili još potpuno opredeljeni, dok će se treći, Hasan F. Nametak, koji je u ovom listu objavio jednu pripovetku i prevod neke pripovetke s turskog, nešto kasnije javno ograditi i protestovati što je u srpskim listovima nazvan »Srbinom« i potvoren da je »dapače radi Srpstva stradao«.[21]

Trudeći se oko »Zore«, osnivači su davali za list ne samo svoje originalne radove već i pesničke prepeve (Aleksa Šantić s nemačkog i italijanskog, Jovan Dučić s ruskog i nemačkog). Ali sve to za ovakav list nije bilo dovoljno. Stoga se apeluje na srpske pisce sa strane, koji su svojim i prevedenim prilozima ispunjavali veći deo lista (bez njihove pomoći mostarski list, jasno je, ne bi se održao). Po vrednosti prilozi su neujednačeni, jer je u »Zori« sarađivao i jedan broj pisaca čija su imena danas manje-više zaboravljena. Može se reći da su se poznatiji pisci u ovom listu samo povremeno javljali, a njihov odziv nije uvek bio zadovoljavajući, pored ostalog i stoga što su gotovo svi srpski pesnici i pripovedači bili saradnici i »Bosanske vile«, kojoj ni unapred nisu želeli odreći svoju pomoć. U pogledu kritičkih prikaza i ocena novih knjiga, »Zora« je imala nekolicinu vrsnih saradnika koji su joj gotovo iz broja u broj slali svoje priloge (među njima Slobodana Jovanovića, Svetu Jakšića i još neke), takođe i više sličnih povremenih kritičara, koji u »Bosanskoj vili« obično nisu sarađivali, a to je spasavalo »Zoru«, koja u ovom pogledu nije s početka imala u Mostaru nikakvog oslonca.

Kao zanimljivost treba napomenuti da je »Zori« uz prvi broj za 1897. godinu priložena kompozicija Huge Dubeka, horovođe pevačkog društva »Gusle«, Zmajeve pesme *Za potokom*, a među slikama je u ok-

[20] »Nada«, II/1896, br. 11, str. 220.

[21] »Bošnjak«, VIII/1898, br. 28, jul 14.

tobarskom broju iste godine na zasebnom kartonu priložena slika Vuka St. Karadžića povodom prenosa njegovih kostiju iz Beča u Beograd.

* * *

Neočekivano, došlo je krajem druge godine do ličnih promena u redakciji »Zore«, kada je Svetozar Ćorović odstupio i na njegovo mesto došao Jovan Dučić. U »Oproštaju«, koji je pod 25. decembrom 1897. objavio u listu, Ćorović kaže da će »Zora« sada, pošto je preturila najmučnije dane, »potpomognuta od najvrsnijih srpskih književnika kao saradnika, a prilično pomognuta i sa pretplatom«, moći sve više napredovati, za šta ponajbolje jamstvo pružaju imena njegovih pobratima Alekse Šantića i Jovana Dučića, koji će od nove godine biti urednici. On podvlači da je »iz mnogih prijekih razloga« morao napustiti uredništvo lista, ali obećava da će i dalje na isti način ostati veran »Zori« i biti njen glavni saradnik. Nije javno razjašnjeno kakvi su to »prijeki« razlozi izazvali ovu neočekivanu ostavku, iako ne može biti sumnje da je politički momenat pri tom igrao presudnu ulogu u to vreme kada se pokret autonomne borbe u Mostaru bučno rasplamsavao a u Srpskoj opštini posle raspuštanja bio uveden komesarijat. I samu pomisao da ostavku daje zbog eventualnih nesuglasica u redakciji Ćorović odlučno odbacuje, »jer do toga niti je kada došlo niti će doći, dokle god nas međusobna ljubav ovako zagrijavala i vezala bude«. Opraštajući se od dragih čitalaca, on zahvaljuje svim svojim i »Zorinim« prijateljima na dosadašnjoj pomoći, moleći ih da svoju saradnju ni ubuduće listu ne uskrate (II/1897, br. 12, str. 412).

Za ovu redakcijsku promenu u »Zori« je, naravno, prethodno dobijeno odobrenje vlasti. Iz izveštaja koji je 17. decembra 1897. Zemaljska vlada podnela Zajedničkom ministarstvu finansija vidljivo je da se Jovan Dučić, učitelj u Istočno-pravoslavnoj osnovnoj školi u Mostaru, obratio vlastima s molbom da kao odgovorni urednik stupi u uredništvo beletrističkog lista »Zora« na mesto Svetozara Ćorovića, koji napušta redakciju. Zemaljska vlada ne zaboravlja Dučićevu delatnost 1894. godine u Bijeljini, kad je zbog političke nepouzdanosti, izražene u pesničkim stihovima, izgubio učiteljsku službu, ali ističe da mu je učiteljovanje već u jesen iste godine pod naročitim okolnostima ponovo odobreno, i on je zatim kao učitelj u Srpskoj školi radio u Žitomisliću i Mostaru. Za ovo vreme Dučić je pokazao zadovoljavajuće držanje u svakom pogledu i Zemaljska vlada nema razloga da ne usvoji predlog područnih organa i ne odobri mu da bude odgovorni urednik pomenutog lista umesto Svetozara Ćorovića, ali pri tom ipak preporučuje Okružnoj oblasti da ga, s obzirom na njegove težnje, drži stalno na oku. U aktu je još navedeno da je Dučić dotad bio saradnik »Zore« i obavljanje nove funkcije neće biti na štetu njegovih učiteljskih dužnosti. Vladin izveštaj uzelo je Zajedničko ministarstvo finansija na znanje.[22] Na stav Zemaljske vlade verovatno je nekog uticaja imalo i to što je Dučić bio jedini od osnivača

[22] ABH – Zem. vlada, br. 4862 I.B. 1897; R. Besarović, nav. delo, str. 146.

»Zore« koji se oglušio o Zmajev poziv i jedno kraće vreme sarađivao u »Nadi«.

U trećoj, 1898. godini, urednici »Zore« bili su Aleksa Šantić i Jovan Dučić, kako je pisalo na listu, ali je uredništvo stvarno vodio samo Dučić, pošto se Šantić, utučen porodičnim nedaćama, neznatno bavio redakcijskim poslovima. Može se to zaključiti i iz poruke koju Aleksa Šantić 12. decembra 1898. upućuje »Prijateljima Zore«, a u kojoj kaže: »Lanjske godine odlučilo je uredništvo ‚Zore' da se ovaj list preda u ruke člana naše redakcije, našeg druga g. Jovana A. Dučića, no na njegovu naročitu želju, zadržah se s njim i ovu godinu na uređivanju lista. Sad, kad ističe godina moga obećanja, po pomenutom riješenju, ostaje ‚Zora' pod redakcijom njegovom.« Naravno, Šantić ističe i hvali Dučića, čije ime »jamči potpuno za budućnost« lista, a sâm obećava da će prema »Zori« zadržati »svoju toplu i nepromijenu ljubav«, iskazavši ujedno svoju želju da to učine i svi saradnici i pretplatnici njeni (III/1898, br. 12, str. 420).

Preuzevši redakciju »Zore«, pesnik Jovan Dučić (1871-1943) pokušava da unošenjem izvesnih novina učini list življim, zanimljivijim. Imao je za sobom više godina književnog rada (pesme originalne i prevedene, prozni pokušaji), ali je i pored pesničke ponesenosti bio kritičan prema sebi i prvu zbirku pesama izdao tek g. 1901, posle 15-godišnjeg pevanja (kasnije, 1929. i 1930, prilikom redigovanja svojih Sabranih dela odbacio je veći deo pesama iz mladih dana). Temperamentan i agilan, Dučić nikakvim dovijanjem nije mogao pokazati dovoljno gipkosti i izbeći sukobe s vlastima. Posle bijeljinskog slučaja (s proleća 1894), radio je u Srpskoj školi u Žitomisliću, odnosno Mostaru, iz koje je na zahtev vlasti otpušten uskoro pošto je u februaru 1899. godine bio uhapšen zajedno sa Svetozarom Ćorovićem i još nekim Mostarcima.[23] Ostao je u »Zori« jedini urednik tokom cele 1899. godine i za uređivanje lista se starao i po odlasku na studije u Švajcarsku, u leto iste godine. Posle 1901. godine, pesme je najviše objavljivao u »Srpskom književnom glasniku«, povremeno i po nekim drugim časopisima, almanasima i političkim listovima, i novim pesničkim delom postigao punu afirmaciju i izbio među vrhunske srpske pesnike. Posle svršenih studija, zaposlio se u Ministarstvu inostranih poslova i radio po raznim diplomatskim predstavništvima Srbije i, posle, Jugoslavije.

Kao redaktor »Zore«, Dučić je kroz dve godine odlučnije obeležavao svoja književno-umetnička shvatanja i time listu davao više dinamičnosti. Može se reći da su u pogledu izvornog književnog stvaralaštva stvari tekle uglavnom po starom, domaći pisci Mostarci, uza sve zalaganje, nisu bili u stanju da održe list bez obilne pomoći saradnika sa strane, kojih je najviše bilo iz Srbije. Kao pre, i sada je ograničena saradnja poznatijih književnih stvaralaca, pa se list i dalje puni prilozima osrednjih i manje poznatih pisaca. Mostarski književni krug se inače proširu-

[23] Iz pisma Svetozara Ćorovića Mili Pavloviću (nedatirano – drugom rukom navedeno: Mostar 1899): »Dučić ti je iskađen iz škole. Digla ga je namet. Opština zbog toga, što je on bio bijela vrana među drugim učiteljima – jer je bio uz narod. On će u Ženevu, da nastavlja nauke« (Sv. Ćorović, nav. knj. str. 296).

je novim članovima (Milan Ćuković, Stevan Žakula), koji svojim radom doprinose obogaćenju književnog i kulturnog horizonta lista.

Od promena koje zavodi novi urednik pomenuću najpre da »Zora« sada pokazuje veće interesovanje ne samo za istorijske članke, kojih je ponešto i ranije bilo, nego i za etnografsko-folklorističke, koji su dotad neznatno, samo uzgred objavljivani. Pored poznatih pisaca, sâm urednik Dučić daje jedan istorijski ogled, a Osman Đikić dva etnografska članka, uz to Đikić predaje »Zori« i zbirku muslimanskih narodnih pesama, za koju preko ovog lista traži izdavača.[24] Od septembra 1898. godine »Zora« je izlazila svakog prvog umesto poslednjeg dana u mesecu.

Važnije je, svakako, što se Dučić u vreme dok uređuje »Zoru« više bavio književnim pitanjima. On je nezadovoljan stanjem u srpskoj književnosti, stoga zvoni na uzbunu i piscima upućuje poziv da svi svojski i složno porade na otklanjanju postojećih nepovoljnosti. Po ugledu na Nedićev »Srpski pregled«, zaveo je u »Zori« uvodne članke i u njima, raspravljajući o aktuelnim književnim pitanjima, zalagao se, pored ostalog, za održavanje jednog srpskog literarnog kongresa, ukazivao na smisao unošenja patriotskih osećanja u književno delo, isticao potrebu zajedništva Srba i Hrvata i sl. Organizovao je i jednu književnu anketu, kojom je od starijih i mlađih srpskih pisaca tražio mišljenje o problemima savremene srpske književnosti, posebno kako na nju deluju uticaji sa strane, kakvo je stanje književne kritike, popularne književnosti, drame i slično, zatim mišljenje o čitalačkoj publici, humoru, dečjoj književnosti i drugo (IV/1899, br. 4, str. 149). Ovo anketiranje, po urednikovu mišljenju najzgodniji put za pretresanje pojedinih pitanja, uspelo je samo delimično, pošto su od nekih pisaca, i posle ponovljenih poziva, izostali traženi odgovori.

Vredi još istaći da je broj za jun 1899. posvećen u celini pesniku Zmaju Jovanu Jovanoviću, povodom proslave pedesetogodišnjice njegova pesničkog rada. Za ovu »Zmajevu spomenicu« poznati srpski pisci dali su kraće zapise o slavljeniku, i samo je Stevan Žakula napisao o njemu članak. Na proslavi u Zagrebu zastupali su uredništvo »Zore« Aleksa Šantić, Svetozar Ćorović i Atanasije Šola, koji su Zmaju predali u svilu povezani broj »Zore« koji mu je posvećen. Sâm urednik Dučić nije mogao proslavi prisustvovati, jer se već nalazio u Švajcarskoj.

Iz arhivskog materijala poznato je da su okupacione vlasti nešto kasnije vodile istragu protiv Jovana Dučića, koji je kao student boravio u Ženevi. Optuživan je zbog revolucionarnog delovanja među emigrantima i zbog intimnog prijateljstva s ruskim revolucionarom i nihilistom Plehanovom.[25] Već početkom 1900. godine, u »Zori« je objavljena beleš-

[24] Tražeći za Đikićevu zbirku narodnih pesama izdavača i »Zora« u duhu tadašnjih shvatanja protestuje što Matica hrvatska srpske narodne pesme izdaje pod imenom hrvatskim. Posle godinu dana, Đikićevu zbirku narodnih pesama otkupila je Srpska kraljevska akademija nauka, gde je u rukopisu sačuvana.

[25] »Život«, II/1953, c. br.

ka o izboru Jovana Dučića za predsednika akademskog društva »Vila« u Ženevi (V/1900, br. 2, str. 79).

* * *

Dučića je po odlasku iz Mostara zamenio u »Zori« Atanasije Šola, koji je doskora, sporazumno s ostalim osnivačima, preuzeo sve poslove i postao novi urednik. Za prenos koncesije na svoje ime on se morao obratiti vlastima i po uspešnom prebrođenju propisanih službenih mesta dobiti potrebno odobrenje (taj akt nisam uspeo pronaći). Nema pomena da bi ova transakcija naišla na neku prepreku, razloga za to objektivno nije bilo, i Šola je, po uređenju stvari kod vlasti, i javno od početka 1900. godine istupio kao urednik »Zore«. O promeni u uredništvu kaže Jovan Dučić u »Izjavi«, objavljenoj u prvom broju lista za 1900, da zbog svojih privatnih poslova mora provesti duže vremena izvan otadžbine, ne može stoga više uređivati »Zoru«, pa taj posao s poverenjem ustupa svome drugu Atanasiju Šoli, dotadašnjem članu redakcije.

Novi urednik Atanasije Šola (1878-1955), najmlađi iz grupe osnivača »Zore«, ostao je na tom mestu dve godine, a onda je list obustavljen, ugašen. Za razliku od dotadašnjih urednika, ambicioznih književnih pregalaca, on nije bio literata po pozivu, o književnosti samo je retko, izuzetno pisao i nije se uopšte bavio književnim stvaralaštvom. Ali je od mladih dana živo učestvovao u društvenom životu Mostara i po povratku sa školovanja u Parizu sve odlučnije se zalagao za kulturno-umetnička shvatanja zasnovana na savremenim evropskim merilima. Bio je to »najkulturniji Srbin kojega je do našega vremena izbacila hercegovačka zemlja«, tvrdio je njegov »najmiliji drug« Jovan Dučić. U pevačkom društvu »Gusle«, on je u diletantskoj sekciji intenzivno radio kao reditelj i dramaturg, koristeći se u radu svojim pariskim zapažanjima. Pored rada u »Zori«, učestvovao je takođe pri osnivanju Male biblioteke (1899) i, kasnije, njenog časopisa »Prijegled Male biblioteke« (1902). Dok se u mladosti bavio kulturnim delatnostima, Šola je zatim istupio politički kad je to u promenjenim prilikama usled življeg društvenog kretanja bilo omogućeno. Posle stvaranja Srpske narodne organizacije, on je 1908. godine, s Dušanom Vasiljevićem i Ristom Radulovićem, obilazio neke evropske prestonice i u ime bosanskih Srba ulagao protest protiv aneksije. U Bosanskohercegovački sabor ušao je tek u naknadnim izborima, krajem 1911. godine, i u njemu učestvovao kao član grupe oko »Naroda«. Uhapšen je na početku prvog svetskog rata i u Banjalučkom veleizdajničkom procesu 1916. godine osuđen na 12 godina teške tamnice. Po slomu Monarhije, postavljen je od Narodnog veća za prvog predsednika Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu, sa koga je položaja, pored ostalog, osnovao Narodno pozorište u Sarajevu, prvo profesionalno pozorište u toj zemlji, i za upravnika postavio Aleksu Šantića. Kraće vreme zatim proveo je u diplomatskoj službi.

Preuzevši »Zoru« Atanasije Šola kao urednik nije bio početnik koji treba tek da upozna i savlada taj nezavidni posao, ostalom svetu obično malo poznat, nevidljiv. Prisutan u redakciji od prvih dana, on se

njim neprestano bavio i praktično sticao iskustvo, uredničke navike, pre svega smisao za odabiranje i »napajanje« lista potrebnim materijalom. Može se reći da je kao poznavalac savremenih strujanja u svetu, književnih, likovnih, pozorišnih i uopšte umetničkih, u odabiranju priloga za list uspešnije delovao od svojih prethodnika. Zanimljivo je da se Šola kao urednik u jednoj prilici javno obratio saradnicima dajući im neka uputstva u pogledu priloga koje od njih očekuje. Tako je, pored ostalog, poželjno radove udesiti tako da se mogu doneti u jednom broju, bez nastavaka. »List će radije izaći i sa manje natpisa, ako bi radovi bili nešto veći, samo da svaki u cjelini izađe.« Urednik ukazuje na potrebu da svaki rad nosi potpis autora, odnosno prevodioca, a zatim traži od saradnika da se u pogledu prevoda prethodno sporazumeju s redakcijom, kako bi se prevodilo iz savremene svetske literature ono što redakcija smatra potrebnim. »Redakcija je voljna i same originale i prijevode saradnicima ustupiti.« Ističući da će u hronici biti notirane važnije pojave i događaji iz književnosti i umetnosti, a pod rubrikom »Ocene i prikazi« »svako ma i sa nekoliko redaka izrečeno mišljenje o književnom radu«, urednik najposle moli književne radnike po našim i stranim centrima, za pismeno obaveštavanje »o kretanju bilo čisto književne, bilo pozorišne, bilo slikarske, vajarske ili muzičke umjetnosti...« (V/1900, br. 12, str. 434).

I pored obraćanja pažnje modernim strujama u svetu, »Zora« se i pod uredništvom Atanasija Šole jednako zalaže za književnost duboko ukorenjenu u domaće tle i narodni život, odakle treba crpsti snagu i nadahnuće. Za potvrdu ovog može se navesti da je novi urednik već na početku, u zapaženom članku *Nizbrdica*, napao pesnika Lazu Kostića zbog govora na Zmajevoj proslavi u Novom Sadu, u kome je ovaj, umesto reči pohvale i priznanja, govorio »o tehničkoj strani Zmajevih izdanja«. Svoju ogorčenost on pokazuje i prema Matici srpskoj što je dozvolila svom »genijalnom Lakanu« da se u tako svečanom trenutku ponaša kao manijak i nanosi uvredu celom srpskom narodu, čiji je Zmaj priznati pesnik. »Današnje pokoljenje s njime živi otkad je počelo srijecati njegove prve strofe« (V/1900, br. 1, str. 1-3). Takođe je Šola, prema njegovom kazivanju Jovanu Raduloviću, imao hrabrosti da u svom listu ne štampa poznati Nedićev nepovoljni članak o Zmaju, iako se radilo o vrlo cenjenom i poštovanom saradniku. Ali Nedić je, tvrdi Šola, razumeo stav Mostara i mostarskog lista koji »u neoslobođenom srpstvu nije mogao doneti taj članak protiv najpopularnijeg srpskog pesnika, i on je rukopis, bez ljutnje, povukao«.[26]

Bilo je jasno da kod Šole, starog člana redakcije, nije moglo biti idejnog odstupanja od trasiranog puta kojim se »Zora« od početka kretala. Ostajući na istoj programskoj liniji, on zadržava šemu uređivanja koju je prethodne godine postavio Dučić, s uvodnim člancima o aktuelnim književnim i uopšte kulturnim problemima, ali ipak ne propušta da na neki način ne obeleži svoje prisustvo u listu. U pogledu domaće lepe književnosti, on uspeva da dobije priloge i poznatih srpskih pripovedača

[26] »Srpski književni glasnik«, NS LII/1937, sv. 2, str. 115-116.

koji dotad, i pored ponovljenih molbi, nisu sarađivali u »Zori« (Stevan Sremac, Simo Matavulj), neguje s ukusom i prevedenu književnu prozu iz stranih književnosti, dok se u pogledu poezije ograničava na probrane srpske pesnike i pri tom gotovo potpuno izbegava književne surogate, ali i prepeve iz stranih književnosti, kojih je ranije u znatnom broju bilo (u dva poslednja godišta »Zore« objavljen je samo jedan Šantićev prevod Hajnea).

I na drugi način Šola je želeo pokazati svoju privrženost lepoj književnosti, pored ostalog i tim što za svoga dvogodišnjeg urednikovanja nije objavio nijedan etnografsko-folkloristički članak, iako je na takvim materijalima njegov prethodnik insistirao. Može se još reći da je prikazima i ocenama raznih dela, književnih naročito, posvećena sada veća pažnja, a osim toga se više nego ranije prate značajnije pojave u stranim književnostima, zahvaljujući proširenom i podmlađenom krugu saradnika koji je na tom angažovan.

Vredi istaći da je »Zora« brojem za oktobar 1901. godine obeležila pedesetogodišnjicu Njegoševe smrti, posvetivši tome, uz pravovremene pripreme, ceo broj. Potrudio se urednik i uspeo da od priznatih srpskih pisaca pribavi napise koji prikazuju Njegoša kao vladiku i upravljača Crne Gore, i, još više, kao pesnika čija je pesnička reč bila vrlo živa među hercegovačkim Srbima. Pored opsežne izvanredne studije Pavla Popovića, koja je u dužim nastavcima izlazila u »Zori« i u ovom svečanom broju okončana, o pesničkom Njegoševom delu dato je više pojedinačnih napisa od raznih pisaca s novim podacima i tumačenjima. Na kraju ovog broja objavljen je pregled važnijih članaka štampanih povodom 19. oktobra u srpskim listovima, a uz to i više širih i sadržajnih beležaka.

Uredništvo »Zore« je, po svoj prilici, pripremalo i jedan broj »Zore« posvećen muslimanskim pesnicima, tzv. »muhamedanski broj«, kako je urednik Šola zabeležio na nekom sačuvanom rukopisu. Ostalo je nerazjašnjeno zašto se ovaj broj nije pojavio, da li zbog prestanka »Zore« ili iz nekog drugog razloga.[27]

Izdavanje »Zore« obustavljeno je krajem godine 1901, na šta je, prema kazivanju urednika Šole Jovanu Raduloviću, najviše uticalo pokretanje »Srpskog književnog glasnika« i, u drugom redu, nesređeno finansijsko stanje lista. »Tadašnji mostarski pisci bili su stali na gledište da *Srpski književni glasnik* treba da postane centralni časopis srpske književnosti i svako suvišno rasturanje po manjim pokrajinama kočilo bi ostvarenje ovog programa.«[28] Zanimljiva je, svakako, nešto drukčija savremena službena verzija ovog obustavljanja. Iz dopisa mostarske Okružne oblasti od 25. marta 1902, upućenog Zemaljskoj vladi, proizlazi da je »Zora« obustavljena tobože na šest meseci uz obrazloženje da joj za izdavanje u dotadašnjem obimu nedostaju odgovarajući saradnici a ni potrebni materijali. Pomenuto je još da su uz časopis prilagane sveske Male biblioteke, zbirke kraćih novela, humoristikona i drugog,

[27] Ljubica Tomić-Kovač, nav. delo, str. 185-186.

[28] »Srpski književni glasnik«, NS LII/1937 sv. 2, str. 118.

koje i dalje izlaze kao samostalna izdanja mostarskog preduzeća Paher i Kisić. Već proširena, ova edicija našla je svoje tržište, i uz nju se, sa prestankom »Zore«, izdaje jedan »Prijegled«, koji donosi kratke vesti o pojavama i događajima iz svetske literature, umetnosti i nauke, i time u stvari nadoknađuje ono što je »Zora« pod rubrikom »Kronika« objavljivala. Okružna oblast je odobrila izdavanje ovog, od nje cenzurisanog »Pregleda« kao priloga Male biblioteke, pa se za to naknadno traži nadležno odobrenje. Po preporuci Zemaljske vlade, Prezidijum Zajedničkog ministarstva u poslovima Bosne i Hercegovine je 14. jula uzeo na znanje i odobrio postupak nižih organa.[29]

Nije jasno iz koga je razloga Mala biblioteka predstavljena kao prilog »Zore« kad se zna da je od početka bila poduhvat preduzimljive braće Đorđa i Riste Kisića, koji su, udruženi s Nemcem Antonom Paherom, uspešno vodili poznato štamparsko-izdavačko i trgovačko preduzeće Paher i Kisić. Uostalom, kad se ne bi radilo o nekom formalizmu, bilo bi nelogično da i pored neuspeha glavnog posla – izdanja »Zore« – procveta i značajne rezultate ostvari upravo taj sporedni posao. Treba ovo reći, bez obzira na neosporan fakat da je Mala biblioteka u početku imala podršku ljudi oko »Zore« i u poslovne svrhe u najvećoj meri koristila veze koje su oni s vremenom stvorili i razgranali.

* * *

Mostarska »Zora« je za skoro šest godina postojanja stala u red boljih srpskih listova i uspela da stečeni glas okupljanjem većeg broja poznatih pisaca očuva. Pored osnivača A. Šantića, Sv. Ćorovića, J. Dučića i A. Šole, revnih radnika na književnom poslu, veliki je broj književnika koji su sarađivali u »Zori«, naravno, neki više a drugi manje, od kojih ovde navodim tada poznate pisce, iako svi nisu uspeli da stečeni glas sačuvaju. U »Zori« su sarađivali: Dragutin J. Ilijć, Ilija Vukićević, Mileta Jakšić, Branislav Đ. Nušić, Zmaj Jovan Jovanović, Janko M. Veselinović, Radoje M. Domanović, Milorad Mitrović, Vid Vuletić Vukasović, Nićifor Dučić, Jovan Đorđević, Osman A. Đikić, Avdo Karabegović Hasanbegov, Jeftan Šantić, Sava Mijalković, Andra Gavrilović, Miloš Pejinović, Veljko Radojević, Marko Car, Lazar Perović, Sveta Jakšić, Momčilo Ivanić, Slobodan Jovanović, Josip Bersa, Stevan Bešević, Dragomir Brzak, Jelena Dimitrijević, Živojin Dačić, Vl. Ribnikar, Boža S. Nikolajević, dr Milenko Vesnić, Milenko Vukićević, Luka Grđić Bjelokosić, Stevan Delić, Savo Semiz, Jovan Maksimović, dr Ljubomir Nedić, Đorđe Popović Daničar, Toma A. Bratić, A. G. Matoš, Pera S. Taletov, Petar Besarović, Jovan M. Jovanović, Jovan Skerlić, Lazar Dimitrijević, Vlad. M. Jovanović, Svetislav Stefanović, Ivo Ćipiko, Đuro Dimović, Simo Matavulj, Milan Nedeljković, Jovan Protić, Milan Pribićević, Stevan Sremac, D. J. Dimitrijević i drugi.

Sledeći postavljeni program, s naglašenim književnim težnjama, »Zora« se trudila da prati književne događaje i pojave, njihove jače ili slabije povezane tokove, da o svemu bude što je moguće bolje obavešte-

[29] ABH – Zaj. min. fin., br. 632 Pr. BH 1902; R. Besarović, nav. delo str. 232-233.

na. S pohvalom je u raznim prilikama priznavano, od savremenika i kasnijih istraživača, da je »Zora« s mnogo ukusa i mere tretirala pitanja domaće i strane književnosti, stajala na braniku ugrožene nacionalne misli, uz to i blagotvorno delovala na svoju patrijarhalnu sredinu, koja je dotad slušala samo zvuke gusala i prasak ubojnog oružja, i u njoj stvarala, širila čitalačke krugove. Još više »Zora« se istakla time što je odnegovala trojicu talentovanih pisaca i omogućila im da se kroz list uzdignu i osposobe za dela trajne književne vrednosti.

Iskazane pohvale »Zori«, međutim, ne drže se čvrsto ni do kraja kad su u pitanju neke pojedinosti koje znatnog uticaja imaju na donošenje konačne odluke o vrednovanju. Tako, na primer, prilikom odabiranja književnih priloga princip selektivnosti nije dolazio do pravog izražaja, pa je i ovde jedan broj surogata objavljen, bilo što se tome nije pristupalo s potrebnim razumevanjem, bilo što nisu postojale mogućnosti da redaktorske težnje budu i praktično ostvarene. Dok je pri izboru književnog materijala išla stopama većine srpskih i hrvatskih sličnih listova, »Zora« ni u pogledu pokretanja književnih pitanja nije uspevala stvari dovesti do kraja niti za njih naći odgovarajuća rešenja. Odnosi se to posebno na rađanje novih književno-umetničkih oblika i estetskih merila, o čemu Ljubica Tomić-Kovač u svojoj studiji daje sažeto zaključna razmatranja: *»Zora* je prestala izlaziti kad su mnogi njeni saradnici i pokretači bili tek na domaku svojih većih i trajnijih književnih ostvarenja. Akcija mostarskih pisaca prekinuta je upravo u trenutku kada je ona dobijala sve čvršće oblike i solidnije osnove, kad su početnički stihovi prerastali u glasove ozbiljnih stvaralaca, kad se poezija rađala kao izraz dubokog iskustva i pune misaone zrelosti.« Ukazujući da je »Zora« i suviše kratko izlazila da bi mogla u svemu pa i u izboru književnih priloga pionirski prednjačiti, autor ističe njenu zaslugu što je principijelno od početka shvatila »da je umjetnost pisane riječi moguće sačuvati i unaprijediti jedino postavljanjem visokih književnih i estetskih zahtjeva pri ocjeni saradničkih priloga«. U ovom pogledu, »Zora« zauzima značajno mesto u našoj kulturnoj istoriji jer je »imala i snage i duha da se konstituiše kao žarište književne i kulturne djelatnosti i da za čitav jedan pjesnički naraštaj bude izvor i podstrekač stvaralačkih inicijativa«.[30]

[30] Lj. Tomić-Kovač, nav. delo, str. 240-241.

»BEHAR«

Na izmaku stoleća, u maju 1900, pojavio se i prvi književni list bosanskohercegovačkih muslimana, koji je pod poetičnim imenom »Behar« izlazio u Sarajevu više od jedne decenije, do januara 1911. godine. Sav okrenut prema izdvojenoj ali još ne i formiranoj muslimanskoj naciji, novi list je strogo vodio računa o osećanjima svoje čitalačke publike i za saradnike imao jedino pisce Muslimane. Po isključivom muslimanskom stavu, u sklopu nekih novih socijalnih tendencija, s pravom se smatra da je ovaj poduhvat umnogom doprineo formiranju muslimanske nacije, i pored mnogih protivrečja koja je nosio i na svoj način izražavao. A ta protivrečja bila su takva da je trebalo više decenija dok su na neki način usaglašena i izglađena. Pre svega, svuda se nacionalni preporod, tj. pretapanje naroda u naciju vrši kroz borbu građanstva s feudalizmom. Ovde, međutim, najveći zagovornik feudalizma, tj. sistema eksploatacije čoveka nad čovekom stoji na čelu celog poduhvata. Okolnost da su pokretači »Behara« nacionalno opredeljeni kao Hrvati imala je, naravno, određenog uticaja naročito u kasnije vreme. U početku, međutim, ovo nije dolazilo do izražaja, naprotiv, pokazalo se da je osećanje pripadništva islamu mnogo jače nego nacionalno osećanje hrvatstva. Od mnogih primera koji to potkrepljuju navodim da je s pokretanjem »Behara« razbijen tandem Osman-Aziz, po izdatim knjigama već vrlo popularan, iz prostog razloga što je Ivan Milićević katolik Hrvat i kao takav u prvo vreme nije mogao sarađivati u »Beharu«. A da je pripadništvo islamu jače od usvojenog nacionalnog opredeljenja najbolje dokazuje to što u »Beharu« u početku sarađuju i muslimani srpski orijentisani (Osman Đikić), iako ta saradnja nije velika i uskoro će biti posve potisnuta.

»Behar« je bio prvi nezavisan muslimanski list, zbog zatvorenosti prema ostalom svetu idejno blizak prorežimskim političkim listovima »Vatanu«, odnosno »Rehbaru« i »Bošnjaku«, iako je u stvari pokrenut od grupe hrvatski opredeljenih Muslimana. Po svojim osnovnim obeležjima, književno-umetničkim i uopšte kulturnim, »Behar« je išao za tim da pomoću pouke i zabave bogatu tradiciju islama ne samo popularniše nego i poveže sa savremenim kulturnim tekovinama zapadnog sveta. Tako usmeren, list je morao usklađivati svoje progresivne društvene težnje s oportunističkim skretanjima od politike otpora prema tuđinu koji je feudalno-klerikalno vodstvo u ime muslimanskih masa s manje ili

više uspeha vodilo. U izmenjenim prilikama, »Behar« je u toku izlaženja nailazio na neprilike i peripetije koje se nisu mogle izbeći. Ipak, za prvih osam godina ostao je na muslimanskoj liniji, ukoliko se radilo i o muslimanskoj čitalačkoj publici i o muslimanskim piscima kao jedinim saradnicima, pojačavajući taj kurs ustupcima konzervativnim elementima tekstovima i pismom na turskom jeziku. U naredne dve godine, međutim, došlo je do preokreta i list je idejno poprimio sva obeležja pravog hrvatskog lista, pa prema tome i proširio svoj saradnički krug. Sledio je zatim, u poslednjoj godini, pokušaj da se list vrati na prvotnu muslimansku liniju, ali to nije uspelo, i novi »Behar« se, ne naišavši na potrebnu podršku javnosti, postepeno ugasio.

»Behar« se pojavio na samom kraju perioda koji se ovde obrađuje i svojim glavnim delom prelazi okvire ovog rada. Zato se ovde, uz navedene opšte napomene, daje samo istorijat njegova pokretanja i početak rada.

* * *

Prema saglasnom mišljenju učesnika i istraživača,[1] pokretači »Behara« su Edhem Mulabdić, Osman Nuri Hadžić i Safvet-beg Bašagić, trojica mladih, već šire poznatih pisaca. Ideja o pokretanju potekla je od Edhema Mulabdića, koji se skoro dve i po godine (od avgusta 1892. do kraja 1894) nalazio na položaju odgovornog urednika prorežimskog muslimanskog lista »Bošnjak« i na tom poslu stekao izvesno iskustvo. O samom pokretanju Mulabdić je opširno pisao i svoja kazivanja delom potvrdio sačuvanim pismima.

Posle dogovora s Osmanom Nuri Hadžićem i Safvet-begom Bašagićem, i pošto je Bašagić prihvatio dužnost urednika, održana su dva sastanka s muslimanskim intelektualcima i javnim radnicima, na kojima su pokretači tražili podršku za svoju akciju i finansijsku pomoć. Materijalni opstanak »Behara« rešen je na taj način što je vlasništvo preuzeo tešanjski trgovac Adem-aga Mešić, koji se obavezao da će snositi sve eventualne gubitke lista.

U ime pokretača vlasnik i urednik su 14. februara 1900. uputili molbu Zemaljskoj vladi kojom su zatražili zvaničnu dozvolu za izdavanje lista. U molbi je navedeno da će list biti poučno-zabavan, da će se baviti moralno-verskim odgojem muslimanskog stanovništva, dok će političke događaje samo hronološki registrovati i neće se njima baviti.[2]

Zemaljska vlada je primljenu molbu 19. februara uputila Zajedničkom ministarstvu finansija i u popratnom aktu, uz podatke o vlasniku i uredniku i programskoj orijentaciji lista, pogrešno navela da će »Behar« izlaziti na turskom jeziku, što je naknadno ispravljeno. O ure-

[1] Literatura o »Beharu«, prilično obimna, navedena je u delu: Muhsin Rizvić, *Behar – književnoistorijska monografija*, »Svjetlost«, Sarajevo 1971, u kome su hronološke i još neke nesaglasnosti, neizbežne kad se radi o dalekim prisećanjima aktivnih učesnika kao što je ovde slučaj, umnogom razrešene. U monografiji je obrađen i sačuvani arhivski materijal, koji delom donosi i Risto Besarović, nav. delo, str. 151-152.

[2] Rizvić, nav. delo, str. 22.

dniku Safvet-begu Bašagiću (1870-1934) dato je povoljno mišljenje, uz objašnjenje da njegovo ponašanje i književna delatnost garantuju da će »Behar« biti u predloženim programskim okvirima. Na kraju je rečeno da se Bašagić ubraja u najčitanije muslimanske književnike. Zajedničko ministarstvo finansija je 26. februara dalo odobrenje, na osnovu koga je Zemaljska vlada već 4. marta izdala dozvolu za pokretanje »Behara«, u kojoj je naglašeno da list treba da služi za pouku, zabavu i versko prosvećivanje muslimanskog stanovništva, a da se ne bavi politikom. U odobrenju je data i procedura pri cenzurisanju i štampanju lista.[3]

Posle pribavljanja dozvole, pokretači su izdali proglas koji je objavljen u svim bosanskohercegovačkim i nekim izvanjskim listovima. Uz poziv na pretplatu, u proglasu je iznet program lista, razlozi izdavanja i ciljevi delovanja i naglašena je potreba kulturnog preporoda muslimanskog stanovništva izdavanjem knjiga u islamskom duhu na narodnom jeziku. Da bi se razbilo verovanje da se za Muslimane može pisati samo na turskom ili nekom orijentalnom jeziku, istaknuto je stvaranje Arapa, Turaka i Persijanaca, čija su književna dela na narodnim jezicima doprinosila širenju islama. Pošto te jezike zna samo mali broj učenih ljudi u Bosni i Hercegovini, logično je da i »Behar« izlazi na narodnom jeziku, kako bi bio pristupačan širokim muslimanskim masama. Na kraju proglasa rečeno je da će biti objavljivane originalne i prevedene rasprave o islamu, beletristika i narodno blago, kao i kratak pregled svetskih događaja.[4]

* * *

S obzirom na mali broj muslimanskih književnika i intelektualaca i nedovoljnu tradiciju muslimanske štampe, pokazalo se opravdanim strahovanje da će se naići na teškoće u pogledu saradnika. Najveći deo posla oko ispunjavanja lista obavljali su osnivači Bašagić, Hadžić i Mulabdić, koji su objavljivali svoje radove, i, da bi stvorili utisak o masovnoj saradnji, ponekad potpisivali svoje radove pseudonimima i šiframa. Tokom vremena, oko »Behara« se ipak formirala manja grupa saradnika koja je davala svoje priloge za list. To su: Mehmed Teufik Azabagić, Esad Kulović, Riza-beg Kapetanović, Fehim Spaho, Sadik Ugljen, Hajdar Fazlagić, Mehmed Spaho, Hamid Šahinović, Ali-ef. Kadić, Ali-ef. Dukatar, Hamdija Mulić, Muhamed Emin Dizdar i drugi.

Kada se »Behar« pojavio 1. maja 1900, na početku muslimanske nove godine, bio je pozdravljen od svih domaćih listova. Među njima naročito se isticao »Bošnjak«, koji je još prilikom objavljivanja poziva na pretplatu izražavao zadovoljstvo zbog pojave novog muslimanskog lista »kojem će biti zadaća pružati nama Muslomanima a naročito našoj omladini duševnu hranu u čisto islamskom duhu a na našem milozvučnom bosanskom jeziku«. A kada je izišao prvi broj, »Bošnjak« je pisao

[3] Isto, str. 23-25.

[4] »Sarajevski list«, 23/1900, br. 37, mart 17.

[5] »Bošnjak«, X/1900, br. 14, april 5.

»da je vrijedan svake preporuke« i poželeo mu »svaki uspjeh, da se vazda bude držao svog programa i da mu vazda bude lebdila pred očima dobrobit našeg bosanskog muslomanskog naroda i naše domovine«.[6]

Pojava »Behara« propraćena je u »Nadi« s odobravanjem. »Sadržaj prvog broja ispunja nas u toliko najljepšim nadama. Tu su na okupu prokušana i pouzdana imena i zgodno ugodeni članci.« Na kraju je dat sadržaj prvog broja.[7]

I »Bosanska vila« je pozdravila »Behar«, »nov književno-vjerski list naše jednokrvne braće Muhamedove vjere... ‚Behar' donosi izvorne i prevedene rasprave o Islamu, kao i druge beletrističke stvari u islamskom duhu i narodno blago i cvijeće, koje je pod uplivom Islama obrađeno... ‚Behar' obraća osobitu pažnju na istok i njegovu prosvjetu i ispravlja krive pojmove o Islamu na zapadu«. Naravno, »Vila« zamera što se list štampa samo latinicom »i ako mnogi Muslomani u ovim zemljama, osobito bezi, upotrebljavaju bosančicu, a to je staru ćirilicu«.[8]

Kao i drugi književni listovi toga vremena, »Behar« je donosio izvorne prozne tekstove, poeziju, drame, razne prikaze i ocene i hronološki beležio važnija zbivanja u svetu. Osim toga list je objavljivao i prevedena dela iz turske, arapske i persijske književnosti. U rubrici »Narodne umotvorine« »Behar« je donosio folklornu građu: lirske i lirsko-epske pesme, pripovetke, male priče i dosetke, zagonetke, narodna verovanja i narodnu frazeologiju. Objavio je i nekoliko prevedenih narodnih pripovedaka sa istočnih jezika i kratkih priča, anegdota i šala drugih naroda.

* * *

Svojom pojavom »Behar« je probudio interesovanje za nauku i školu, i prodirao u zaostale muslimanske porodice. »Mlađe i starije žene i devojke« – svedoči Osman Nuri Hadžić – »koje nisu pohađale školu, pregnule su da što pre nauče latinicu da mogu čitati ‚Behar'.«[9] Iako nije bio na nivou sličnih književnih listova toga doba, »Behar« je odigrao vidnu ulogu u kulturnom i socijalnom razvoju bosanskohercegovačkih Muslimana.

[6] »Bošnjak«, X/1900, br. 18, maj 4.

[7] »Nada«, VI/1900, br. 10, str. 157.

[8] »Bosanska vila«, XV/1900, br. 9-10.

[9] *Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom*, Srpski narod u XIX veku, Beograd 1938, str. 99.

NAUČNI I PEDAGOŠKI LISTOVI

Do 1878. godine naučno samo neznatno istraživana, Bosna i Hercegovina je novom režimu pružala priliku da se radom na ovom polju prikaže evropskom Zapadu kao nosilac civilizatorsko-kulturne misije u jednoj zaparloženoj sredini i da tim u stvari prikrije svoje zavojevačke planove o daljem prodiranju na Balkan. Ali, nezavisno od skrivenih političkih ciljeva, treba priznati da je naučno ispitivanje okupirane zemlje bilo u ovom periodu uspešno, bez obzira što su postignuti rezultati ponekad iz propagandno-reklamnih razloga prenaglašavani ili tendenciozno iskrivljivani a u pojedinim sektorima zaista i nejednako ostvareni. Kako režim u okupiranoj zemlji nije otvorio univerzitet, pa čak ni jednu visoku školu, odnosno fakultet, smatrajući da malobrojni svršeni srednjoškolci više obrazovanje treba da dobijaju na univerzitetima u Monarhiji, nosilac ovdašnjeg naučnoistraživačkog rada bio je Zemaljski muzej za Bosnu i Hercegovinu, osnovan po Kalajevom dolasku na čelo uprave kao privatno Muzejsko društvo i potom pretvoren u državni Zemaljski muzej. Već početkom 1889. godine, pokrenut je u Sarajevu na srpskohrvatskom jeziku i mešanom latiničkom i ćirilskom pismu poznati »Glasnik Zemaljskog muzeja«, koji neprekidno sve do danas izlazi.

Radi upoznavanja šire evropske javnosti s postignutim naučnim rezultatima u okupiranoj zemlji, izdavan je od 1893. godine u Beču, pod naslovom »Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina«, izbor iz »Glasnika« u prevodu na nemačkom jeziku kao organ sarajevskog Zemaljskog muzeja. Od 1893. do 1916. godine u svemu je izdano 13 opsežnih knjiga.

Iako ne dolazi u obzir za obrađivanje, spominjem uzgred da je u drugom austrougarskom periodu delovao u Sarajevu i Balkanski institut sa svojim edicijama (»Zur Kunde der Balkanhalbinsel«), kao još jedan naučnoistraživački centar.

Najposle, Zemaljska vlada je početkom 1894. godine, radi zadovoljenja praktičnih potreba, pokrenula stručni pedagoški list, koji je u mesečnim sveskama, pod nazivom »Školski vjesnik« izdavala do kraja 1909. godine. Pored stručnog dela, pojedine sveske su imale i službeni dodatak, u kome su označavane sve personalne promene u oblasti školstva i prosvete. Od 1910. do 1923. godine izdavan je samo službeni deo, pod nazivom »Školski glasnik«.

»GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA«

Akta o pokretanju »Glasnika« nisu pronađena, pa prema tome ni objavljena u brižljivo redigovanoj zbirci dra Hamdije Kapidžića.[1] Ipak ostalo je zapisano da su režimski vrhovi rano preduzeli nužne mere za osnivanje jednog naučnoistraživačkog centra na okupiranom području. Vidi se to iz privatnog pisma koje kustos dr Ćiro Truhelka 21. avgusta 1887. upućuje ministru Kalaju kao obaveštenje o svom jednoipogodišnjem bavljenju muzejskim poslovima u Sarajevu, na koje je po ministrovom nalogu upućen. Ukazujući na povoljno razvijanje muzejskih poslova, i pored toga što se oni održavaju samo na darežljivosti Muzejskog društva i prihodima od publike, Truhelka moli ministra da Muzej uzme pod svoju zaštitu i proglasi državnim, tim pre što su pred njim velike mogućnosti po kojima će mu pripasti vodeća uloga u nauci Bosne i Hercegovine. Za ovakvu ustanovu neophodan je jedan stručni list, u kome bi se naučno pretresali razni pronalasci u zemlji i koji bi ujedno služio za upoznavanje šire javnosti s muzejskim novinama.[2] Ne može biti sumnje da je krajem iste, 1887. godine Kalaj doneo rešenje o osnivanju Zemaljskog muzeja u Sarajevu, posle čega je već 1. februara 1888. izvršeno svečano otvaranje Muzeja. Okupivši manju grupu stručnjaka, uglavnom početnika, Muzej se postepeno osposobljavao za naučno proučavanje raznih područja koja se tiču okupirane zemlje. Privatno Muzejsko društvo je jedno vreme delovalo uporedo sa Zemaljskim muzejom, na koji je postepeno prenosilo sve svoje zbirke i najzad prestalo s radom.

Pre što nego se u martu 1889. pojavila prva knjiga (zapravo sveska) »Glasnika«, trebalo je doneti neka važna rešenja. Na mesto direktora Muzeja i urednika »Glasnika« , za koje niko iz stručne ekipe nije mogao kompetovati, postavljen je vladin savetnik Kosta Herman, čovek od velikog poverenja u dvorskim i režimskim krugovima. Zbog njegove nestručnosti, Kalaj je prihvatio ponudu praistoričara dra Morica Hernesa (Moriz Hoernes), tada asistenta Dvorskog muzeja u Beču, o konsultovanju o svim naučnim pitanjima koja se odnose na Zemaljski muzej u

[1] *Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave.* Sabrao i uredio dr Hamdija Kapidžić. Arhiv Bosne i Hercegovine. Građa za proučavanje, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek). Tom VI. Sarajevo 1973.

[2] H. Kapidžić, nav. delo, str. 32-33.

Sarajevu, kao i ostalim naučnim problemima za koje se u bilo kom obliku bude interesovalo Zajedničko ministarstvo finansija. Hernes je na ovaj način postao merodavan naučni savetnik za sva odnosna pitanja Zemaljskog muzeja i Zajedničkog ministarstva finansija.

Na uvodnom mestu prve knjige, pod naslovom »Čitaocima Glasnika«, potpisano uredništvo iznelo je program lista, vrlo opširno, na način koji po svojoj razvučenosti deluje neobično u jednom naučnom listu. Iako je iz tekstova »Bosanske vile«, neosporno tada vrlo popularnog lista, vidljivo da nije bilo potrebno takvo obaranje nivoa »Glasnikovog« uvodnika, učinjeno je to ipak svesno, s namerom da se novi list što više približi širokim narodnim delovima i među njima nađe što više svojih saradnika. U tom nastojanju pokretači su postigli zavidan uspeh, jer, kao što će se kasnije videti, »Glasnik« je već u prvo vreme imao znatan broj domaćih saradnika iz raznih naših krajeva, koji su bez obzira na veru i narodnost bili vrlo revnosni u objavljivanju svojih priloga.

U programskom članku ističe se najpre da je u Zemaljskom muzeju, zahvaljujući mnogim poslenicima koji se jedan za drugim javljaju s raznih strana, prikupljeno već dosta građe koju treba naučno obraditi i s njom upoznati javnost. Ukazivano je na to da je privatno Muzejsko društvo složnim radom i pohvalnim trudom postiglo »mnogostrane lijepe uspjehe« i da je najzad osnovan Zemaljski muzej, koji je postavljen na široki temelj i snabdeven obilnim sredstvima, tako da će moći obavljati poslove za koje je Muzejsko društvo zemljište pripremilo. Posebno se naglašava da je Muzej naišao kod domaćeg sveta na opštu pažnju i rodoljubivi odziv, prihvaćen po mogućstvu i umeću kao njegovo omiljeno mezimče, što mu svakako zajemčuje lep napredak. I dok je rad Muzeja uglavnom udešen prema sadašnjem obimu i potrebi, takvim težnjama će svojim delovanjem pomagati privatno Muzejsko društvo u Sarajevu sa svojim odborom na čelu. Po sebi se razume da će raznovrsne muzejske zbirke čuvati, popunjavati i beležiti naročito postavljeni muzejski čuvari, ljudi od struke i posla.

Uz tvrdnju da je sarajevskom Muzeju, koji se već toliko razvio, potrebno jedno publicističko glasilo dato je šire objašnjenje. Nije dovoljno, navedeno je, da se iz zemlje, njene površine ili utrobe, pokupe razni prošli ili sadašnji predmeti, pa zatim zabeleže i rasporede po dolapima i policama, svakom na ugled. Time se mnogo ne postiže, jer kao što mrtva usta ne govore, tako isto ovako skupljeni predmeti ne govore sami sobom ništa običnom čoveku. Ali zato, ti isti predmeti govore mnogo izučenim, iskusnim ljudima. »Temeljno razumijevanje stvari, jedna riječ prozborena o tome, ona će oživjeti ove mrtve starine i tada će nam one probesjediti jezikom, koji će kao kakva stara lijepa pjesma mnogijem od nas biti ne samo razumljiv, već i veoma drag.« Naučno istraživanje muzejskih predmeta ne sme stoga da bude skriveno, ono treba da je dostupno javnosti, svima sinovima okupirane zemlje. Podvučen je zatim dvostruki cilj koji se s »Glasnikom« želi postići: »Prvo hoćemo da imamo javno glasilo u kojemu će se znalački proučavati i opisivati svaka struka, koja je zastupljena u Muzeju, zarad svestranog upoznavanja zemlje i naroda. U drugu ruku želimo još, da ovo glasilo bude poučan

list za našu napredniju čitalačku publiku, poučan u onim predmetima i pitanjima, koja zasijecaju u struku i djelovanje samog Muzeja ili koja stoje s njim u svezi.«

Dajući objašnjenje o istovremenom postizanju oba ova umnogom nepodudarna cilja, uredništvo se, kako kaže, rukovodi načelom kulturne zajednice i opšte koristi. »Našem muzeju nije zadatak samo u tome, da čisto naučno djeluje, suviše njemu pripada i kulturan, prosvjetan zadatak: da bude budilac među sinovima zemlje, ponaosob među mladim naraštajima, kako bi ovi pomišljali na svoju dužnost, da svestrano proučavaju i upoznaju svoju domovinu, da je u tome poznavanju uče ljubiti i cijeniti, te da za prosvjetni razvitak njezin vazda ulažu svoje umne, duševne i materijalne sile. Dvojaka cijelj muzejskog ‚Glasnika' odgovaraće prema tome istinskoj dvojakoj zadaći muzeja: materijalno-naučnoj i moralno-kulturnoj. Ni čisto naučno glasilo, ni čisto popularno-poučno – svako za se, ne bi se podudaralo s ustanovom zemaljskog Muzeja u njegovom cjelokupnom obimu.« U stvari, ova dvostruka uloga Muzeja, naučna i privredna, unesena je, po Kalajevoj želji, još u pravila Muzejskog društva i, otud preuzeta, pokazala se u praksi teško ostvarljiva pa je uskoro napuštena. Muzej je ostao samo naučna ustanova, dok su u cilju unapređenja umetničkih zanata i kućne industrije osnivane izvan Muzeja samostalne državne ustanove za te potrebe (Škola za umetne zanate, Fabrika ćilima, Tkaonica beza i vezionica).

Sledeći misao o zadacima Muzeja, u članku su u 12 tačaka pobrojana područja koja će »Glasnik« obrađivati. To su: stari i novi zemljopis; istorija; arheologija iz praistorijskog, ilirskog, rimskog, bosanskog i osmanlijskog vremena; spomenici umetnosti; heraldika (grbovi) povelje, pečati i novci iz raznih vremena; oružje; spomenici narodnog i književnog jezika; etnografija; prirodne nauke (geologija, zoologija, botanika, mineralogija i meteorologija); istorija narodne književnosti, bibliografija knjiga i članaka o Bosni i Hercegovini; statistika. »Ovom ćemo još priključiti različne nužne bilješke od svake struke, i bilješke iz radnje samoga Muzeja i Muzejskog društva.«

Ističući potporu na koju će Muzej i »Glasnik« naići, u programu se navodi da će prilozi domaćih ljudi, pisani jasnim razumljivim jezikom, biti honorisani i delom prevedeni i objavljeni na nemačkom jeziku. I dok od domaćih očekuje pomoć saradnjom na muzejskim poslovima, »Glasnik« će s druge strane nastojati da narodnim jezikom podučava domaću publiku o stvarima koje se tiču Muzeja. »Neizbrojne su prilike na putu, gdje se znanstveno krče čitave dvije zemlje, a neizbrojni su i poslovi, koji čekaju vrijedne i vješte ruke. Poznato je, da više očiju više vide.« Bez pomoći domaćeg življa, muzejski stručnjaci ne bi mogli svuda dospeti ni najnužnije poslove obaviti. Navedeno je zatim kakvi su pomoćnici i saradnici potrebni Muzeju: svesni sveštenici, veliki i mali posednici, narodni učitelji, trgovci obrtnici (esnafi), »uopće svaki napredan, uman sin naroda, a ovijeh imade već sada podosta na svakoj strani Bosne i Hercegovine«. U stvari, bilo je poznato da se jedan broj domaćih ljudi ogledao u pisanju (u »Bosanskoj vili« i nekim drugim listo-

vima), pa se na njihovu saradnju moglo računati. Njih će uredništvo pažljivo poučavati kako da pomognu svestranom izučavanju zemlje, kako da traže i čuvaju starine i starinske spomenike, kako da beleže sve što je vredno spomena.

Posebno je u članku naglašeno da mnoga skrovita mesta kriju stvari i spomenike na oko sitne i neznatne, dok će umni posmatrač i ljubitelj starina u njima otkriti predmete od velikog značaja. »Bosna i Hercegovina obiluju mnogim neznanim ljepotama i dražima za naš duševni pogled. Na vama je dakle, narodni književnici, da i vi svak svojim prilogom pomognete ‚Glasnik muzeja' e da bi on sustopice postao pravo ogledalo Bosne i Hercegovine.«

U pogledu pisma uredništvo kaže na kraju da samo iz materijalnih razloga ne izdaje »Glasnik« u dva uporedna izdanja (latinicom i ćirilicom), jer bi to predstavljalo dvostruki trošak. Obećava da će članke štampati naizmenično latinicom i ćirilicom i u tome nastojati da ne povredi načelo o ravnopravnosti pisama. Uz napomenu da se list članovima Muzejskog društva šalje besplatno, navedeno je da će »Glasnik« izlaziti u tromesečnim sveskama, dati su zatim podaci o pretplati, rukopisima i upućen poziv na saradnju.

* * *

Ne može biti dvoumljenja, redakcija »Glasnika« trudila se u prvo vreme da izložena programska načela u listu što potpunije dođu do izražaja. Potvrđuje to već prva sveska njegova, objavljena marta 1889, sa tridesetak što dužih, što kraćih napisa iz svih oblasti kojima se Muzej bavi, u čemu se ogleda ne samo brojnost nego i raznovrsnost njihova. Treba još reći da raspoloživi materijal nije u listu razvrstavan po nekom redu, sistemu, kako bi se moglo očekivati od jednog naučnog časopisa, već se različite saradničke grupe među sobom mešaju, kao da redakcija tim želi iskazati podjednaku vrednost svake od saradničkih grupa. Ta neobičnost zapaža se već pri letimičnom pogledu na raspored i sadržaj sveske.

Posle programskog uvodnika, prva sveska »Glasnika« donosi članak istoričara dra Ljudevita Talocija *O značenju imena Bosna,* s dodatkom *Slana vrela u Bosni i Hercegovini* od Rikera. Odmah posle toga objavljeni su jedan za drugim članci pisaca iz naroda: učitelja Petra Mirkovića *Manastir panađur),* igumana Hristifora Mihajlovića *(Popovo u Hercegovini),* službenika Mustafe Hilmija-Muhibića *(Prilog istoriji Sarajeva)* i sveštenika Koste Kovačevića *(Selo Praščijak i njegova pećina),* a samo mesto koje im se daje u listu ne samo da ukazuje na njihovu važnost nego treba da posluži i kao podsticaj drugim sličnim saradnicima. Oni opisuju neku znamenitost svoga kraja, obično ne naučno a ni dovoljno veštο, ali kao novina redovno zanimljivo. Tek posle ovih članaka, na redu su za naizmenično štampanje prilozi stručnih saradnika, muzejskih i spoljnjih, koji obrađuju razne teme iz arheologije, istorije, numizmatike, prirodnih nauka (zoologije, botanike) i dr. Pored pomenutog dra Lj. Talocija, na prvoj svesci su sarađivali s jednim ili više pri-

loga dr Ćiro Truhelka, Otmar Rajzer (Reiser), Kosta Herman, Alojz Adamović, Vaclav Radimski (Radimsky), Viktor Apfelbek (Apfelbeck), Franjo Fiala, uz to više anonimnih saradnika s beleškama iz raznih sektora Muzejskog rada. Izvesna tendencioznost, koje se list neće osloboditi kroz ceo austrougarski period, izbija već i iz ove prve sveske. Tako, na primer, objavljuje se članak o materijalu bogumilskih stećaka, iako su kasnija istraživanja nesumnjivo utvrdila da oni pripadaju i drugim verama; uz to, u jednom napisu tvrdilo se da je falsifikovan natpis na pravoslavnoj crkvi hercega Stjepana kod Goražda, iako su takvo tvrđenje svestrana ispitivanja već tada odbacila.

Pojava prve sveske »Glasnika Zemaljskog muzeja« predstavljala je po raznovrsnosti materijala novinu koja je u nadležnim režimskim krugovima s najvećim odobravanjem primljena. Veliku naklonost prema novom preduzeću pokazao je zvanični list prenoseći iz »Glasnika« programski uvodnik i više zanimljivih članaka. U pohvali ovog poduhvata nije, naravno, bio štedljiv list »Bosnische Post«, čiji je bivši vlasnik i pokretač dr Julije Makanec bio inicijator osnivanja Muzejskog društva (1884) i svojim revnosnim delovanjem na razne načine pomagao rad Muzeja.

I »Bosanska vila«, tada jedini nezavisni list u zemlji, pridružila se ovom opštem stavu i u dužoj belešci s pohvalom propratila pojavu prve knjige »Glasnika Zemaljskog muzeja«. Pošto je navedeno da će list izlaziti naizmenično u latiničkom i ćirilskom pismu u tromesečnim sveskama na 6 do 7 tabaka velike osmine, zatim utvrđena pretplatna cena (2 for. godišnje), uz primedbu da članovi Muzejskog društva dobijaju list besplatno, u belešci je dat sadržaj prve sveske i u pohvalama rečeno – bez ulaženja u stručno kritičko razmatranje, jer za to »Vila« nije imala potreban kadar: »Kao što se vidi sadržaj prve knjige je odabran i lijep, pravopis je dobar a i jezik je dosta čist i pravilan.« Ali »Vila« nije propustila da na kraju stavi jednu ozbiljnu primedbu, o kojoj se nije moglo raspravljati kao nacionalno-političkoj tezi novog zavojevača: »Samo pravac lista mogao bi biti bolji, naročito u narodnosnom pitanju. Zaista čudnovato zvuči kad se čita ‚naš narod' i ‚naš jezik'? jer ‚Glasnik' nije štampan samo za Bosnu i Hercegovinu već i za drugi svijet. Kad čitalac naiđe na ovake uzlove i zagonetke uvjereni smo da će i nehotice stati pa se upitati: A kako se zove taj ‚naš narod' i taj ‚naš jezik'. Ili je ‚zemaljski' ili ‚nebesni'[3]???«

Na sličan način nastavljeno je uređivanje »Glasnika« za austrijskog vremena. Jedino je posle 16 godina došlo do ličnih promena u redakciji kada je Kostu Hermana, koji po Kalajevoj smrti postaje sekcionšef Zemaljske vlade za unutrašnje poslove, na položaju direktora Muzeja i urednika »Glasnika« zamenjuje dr Ćiro Truhelka, prvi kustos Muzeja. Pored muzejskih stručnjaka, čiji se broj uvećavao i nekim šire poznatim imenima (dr Karlo Pač, dr Fridrih Kacer), na »Glasniku« sve više sarađuju spoljni stručnjaci, profesori univerziteta (pored ostalih Franjo Miklošić, Konstantin Jireček, Vatroslav Jagić i dr.), zatim profe-

[3] »Bosanska vila«, IV/1889, br. 8, str. 128.

sori srednjih škola (Emilijan Lilek, Mihovil Mandić, Vladislav Skarić, Josip Milaković, Đorđe Protić i dr.). Takođe se već u prvo vreme umnožio broj domaćih pisaca iz naroda, tako da se uz već pomenute rano javljaju i u listu sarađuju (Tomo Dragičević, Mehmed Hulusi, Timotije Vitanović, Simeon Čajkanović, Mehmed-beg Kapetanović, Ivan Zovko, Đorđe Svitlić, Luka Grđić Bjelokosić, Husein Karabegović, Ibrahim Bašagić, fra Rafo Barišić, Esad Uzunić, Stevan Delić, Savo Semiz, Sadik Ugljen i dr.).

* * *

U prvom austrougarskom periodu, koji nas ovde interesuje, »Glasnik Zemaljskog muzeja« je stekao lep glas kako kod nas u zemlji tako i na strani. Ali već tada čuli su se glasovi koji su ukazivali na izvesne propuste i tendencioznosti u radu Zemaljskog muzeja i njegovog organa »Glasnika«, što je izneto u jednom zapaženom članku čiji je autor, verovatno, Vladimir Ćorović, dobar poznavalac prilika u Muzeju. U članku se ističe da se naučni rad sveo na ona područja koja su odgovarala Vladi i njenim interesima a bila interesantna za evropske naučnike: predistoriju, rimsku arheologiju i prirodne nauke. Vršena su istraživanja iz neolitskog doba, o keltskim i tračkim primesama među Ilirima i o rimskom periodu u ovim krajevima. Slovenskoj prošlosti, srednjovekovnoj državi ili turskoj vladavini nauka nije posvećivala nikakvu pažnju. »Cijeli sistem ovakvoga ‚naučnoga' rada kulminovao je u onoj famoznoj – sada već pokojnoj – vladinoj naredbi, kojom se branilo svima činovnicima objavljivati svoje umne radove bez vladinoga imprimatura. Naredbom je nauka u Bosni dobila bukagije, da ne može kročiti ni u kome pravcu, koji se ne sviđa vladi. Šta više i stranim učenjacima su stavljane, takve smetnje, da je mnogom morala proći volja za svaki rad. Šta se dogodilo prije dvije godine dru Jovanu Cvijiću svima je još u svježoj uspomeni«.[4]

[4] »Pregled«, Sarajevo, II/1911, br. 1-3, str. 72-75

»WISSENSCHAFTLICHE MITTHEILUNGEN AUS BOSNIEN UND DER HERCEGOVINA«

»Glasnik Zemaljskog muzeja«, štampan na srpskohrvatskom, bio bi zbog slabog poznavanja ovog jezika teško pristupačan zainteresovanim krugovima u svetu da njegov sadržaj nije davan u zasebnim edicijama u prevodu na nemačkom jeziku. Bila su to povremeno izdavana i koncizno redigovana izdanja pod naslovom »Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina«, koja sadrže uglavnom sve što je vrednije u »Glasniku« objavljeno u tom vremenu.

Za austrougarskog perioda izišlo je od 1893. do 1916. godine u svemu 13 opsežnih svezaka ove serije. Urednik nemačkog izdanja bio je praistoričar dr Moric Hernes, glavni savetnik Zajedničkog ministarstva finansija za sva naučna pitanja, naročito za pitanja koja se tiču Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

* * *

Uredništvo »Glasnika Zemaljskog muzeja« je već u programskom uvodniku (1889) objavilo da će se krajem svake godine iz naučnog dela »Glasnika« pojedini članci odabirati i u zasebnom godišnjem izveštaju prevoditi i štampati na nemačkom jeziku, »kako bismo na ovaj način pružili prilike svjetskoj obrazovanoj publici da o Bosni i Hercegovini crpe vjerne podatke s izvora«. Pitanje nije u početku potpuno raščišćeno, i da su postojala kolebanja o načinu serviranja toga materijala naslućuje se iz članka koji je objavljen na uvodnom mestu prvog broja ove edicije. U tom podužem članku ukazuje se da je Bosna i Hercegovina, to granično područje između Istoka i Zapada, bila stolećima pod osmanskim zavojevačem, i naglašava da je ta lepa zemlja kroz to vreme ostala nepristupačna za naučno istraživanje. Svojim bogatstvom u prirodnim sirovinama, živopisnošću predela, klimatskim uslovima i konfiguracijom terena Bosna i Hercegovina je privlačila odranije pojedine putopisce i istraživače. Njihovi naučni radovi iz pojedinih oblasti privlačili su pažnju širih naučnih krugova Evrope i ukazivali na područje veoma bogato i primamljivo za svestrani naučni rad, ali najveći broj tih radova nije bio dostupan našim ljudima. U članku je dalje ukazano na nastojanje Zemaljske vlade po okupaciji da preduzme niz mera u cilju arheoloških i etnografskih istraživanja, zatim opisa flore i faune, kao i arhaič-

nih formi nošnje, govora i pesme, stanovništva uopšte, njegove umetničke rukotvorine od platna, kože i drveta, sastav zemljišta itd.

Na kraju članka rečeno je da će izveštaji na nemačkom jeziku biti prikazani evropskoj publici u formi koja više vodi računa o zahtevima stranih stručnih krugova, kako bi ovi neposredno upoznavali naučna istraživanja u zemlji. Radi bolje sistematizacije materijala koji je izlazio u »Glasniku«, u toku prve četiri godine objavljene su tri sveske edicije »Wissenschaftliche Mittheilungen«, od kojih prva sadrži pretežno vesti iz starijeg istorijskog perioda i njegove spomenike, druga se odnosi na sadašnje stanje naroda i zemlje, dok će treća donositi radove iz fizikalne geografije, meteorologije i botanike. Ove sveske su izašle uskoro jedna za drugom.

Po sličnom kriteriju uređivane su i povremeno izdavane i ostale knjige ove edicije.

* * *

»Wissenschaftliche Mittheilungen« štampane su u Beču, knjige su bile raskošno opremljene, svakako kitnjastije nego »Glasnik«, na prvoklasnoj čvrstoj hartiji, sa ilustracijama, crtežima, slikama, fotografijama, tabelama itd. Izdanje je zanimljivo i po tome što je u njemu objavljeno više crteža, grafikona i fotografija koje se ne nalaze u drugim izdanjima.

»ŠKOLSKI VJESNIK«

Na pokretanje »Školskog vjesnika«, prvog pedagoškog lista u Bosni i Hercegovini, nekog uticaja imala je, izgleda, proneta vest da učitelj Srpske škole u Travniku Manojlo Ilić namerava da pokrene srpski pedagoški list. O tome je Zemaljska vlada, aktom od 9. februara 1893, izvestila Zajedničko ministarstvo finansija izražavajući izvesne političke sumnje o pokretaču i njegovim saradnicima.[1] Usledila je prepiska između Sarajeva i Beča, pri čemu je istaknuta Kalajeva misao o potrebi pokretanja jednog pedagoškog lista za Bosnu i Hercegovinu. Aktom od 17. maja 1893. Zemaljska vlada je izvestila Zajedničko ministarstvo finansija da su izvršene sve potrebne pripreme za pokretanje lista i dala objašnjenja o sadržaju pojedinih rubrika.[2]

»Školski vjesnik« pojavio se u januaru 1894. kao stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, kako je na njemu izričito stajalo. Ova ponešto neobična formulacija upotpunjena je i tim što je sama Zemaljska vlada pod svojim potpisom, umesto uredništva, na uvodnom mestu prvog broja pod naslovom »Čitaocima« dala objašnjenja o pokretanju i ciljevima ovog lista. Pošto su optimistički prikazane razvojne prilike školstva posle okupacije, pri čemu je ipak naglašeno da treba još mnogo uraditi da bi se dostigle naprednije evropske zemlje, ukazano je na potrebu osnivanja stručnog pedagoškog lista »koji će prije svega u jedno kolo skupiti sve nastavnike i sve prijatelje škole i tako stvoriti umno i duševno zajednicu među njima, kako će svi zajedno moći uspješno da rade oko škole i nastave, te na taj način unapređivati narodno naobraženje«.

Naglašeno je da u maloj zemlji kao što je Bosna i Hercegovina ne može biti dovoljno učitelja da bi sami o svom trošku mogli izdržavati dobar školski list. »Stoga je Zemaljska vlada odlučila, da do bolje zgode u svoje ruke uzme ovo novinarsko poduzeće.« Pošto je navedeno ime lista, rečeno je da će list izlaziti u mesečnim sveskama od dva tabaka kvart-formata, naizmenično u latinskom i ćirilskom pismu, a uz to i zvanični dodatak u kome će se objavljivati sve naredbe Zemaljske vlade koje su dosad izašle i koje će od sada izlaziti na polju školske uprave.

[1] ABH – Zaj. min. fin., br. 153 Pr BH 1893.

[2] ABH – Zaj. min. fin., br. 505 Pr BH 1893.

Tu će se štampati još i druge naredbe koje se odnose na materijalna pitanja u zemlji a mogu zanimati učiteljstvo.

Novi list će, pored stručnog, donositi i opšteobrazovno gradivo. »Kako su naučna djela skupa, te učiteljstvo bez osjetljivih žrtava ne može da nabavlja takve knjige i listove, to će ‚Školski vjesnik' redovito javljati svaki znamenitiji novi obret i izum, pretresaće svaku znamenitu literarnu pojavu u naučnom svijetu i bilježiće u popularno napisanim člancima onaka opća pitanja svjetskog znanja i ljudskog rada, koja bilo u kom vidu imaju vrijednost za narodno obrazovanje. Pitanja dnevne politike neće se ‚Školski vjesnik' nikako doticati, a nastojaće svim silama, da širi duh ljubavi, bratstva i sloge.«

U članku je zatim izložen program lista koji je sadržan u sledećim tačkama: »1. Rasprave i studije o općim pitanjima nastave i odgoja i članci o zasebnim školskim prilikama u Bosni i Hercegovini. 2. Praktično prikazivanje nacijonalnog nastavnog postupka pri metodičnom obrađivanju različitih nastavnih jedinica. 3. Članci i rasprave iz pedagoške prošlosti, zatim biografske crtice... 4. Pedagoška smotra, gdje će se pratiti kako publicistički tako i ostali rad na pedagoškom polju u svim zemljama i u svih naroda naobraženog svijeta i uz to javljati znamenitije pedagoške događaje i prilike najnovijeg vremena. 5. Popularno napisani naučni članci, u koliko takvi članci mogu da proširuju poznavanje materijalnih, prosvjetnih i naročito zdravstvenih prilika zemlje i naroda. 6. Pedagoške mrvice o zgodama iz dječjeg i školskog života. 7. Dopisi iz zemlje o mjesnim školskim prilikama. 8. Pitanja i obavijesti o raznim tačkama iz školske prakse. 9. Listak, u kom će se javljati kratke novosti o znamenitijim događajima u svim granama javnog života i dnevne novosti iz školskog i javnog života u zemlji. Uz to će se ovdje prikazivati, a zgodom i ocjenjivati nova pedagoška, a prilikom i druga znamenita književna djela iz svih grana nauke. 10. Službeni dodatak.«

Na kraju je obećano da će se opsežniji a naročito naučni članci po mogućnosti honorisati i izražena nada da će učitelji prihvatiti ovaj stručni list kao svoj i raditi na njegovom unapređenju.

Urednik »Školskog vjesnika« bio je vladin tajnik Ljuboje Dlustuš (1851-1921), koji je ovaj posao znalački obavljao. Pominjan je u policijskim izveštajima prvih godina po okupaciji kao jedan od dopisnika zagrebačkih listova, ali zbog toga nije proganjan jer je smatrano da su njegovi dopisi bezopasni. Kao prvi organizator školstva u okupiranom području, Dlustuš je bio šireg pedagoškog obrazovanja i poznavalac ukupnog školskog mehanizma, a uz to vrlo vešt čovek u održavanju ravnoteže između školske politike okupacionih vlasti i stručnih pedagoških pitanja. U tematici časopisa Dlustuš je izbegavao sadržaje koji su na ovaj ili onaj način izražavali pojedinačna nacionalna osećanja (pitanja nacionalne istorije, književnosti, kulture itd.), a ipak je birao sadržaje koji su imali opštu pedagošku vrednost i podizali pedagoški i kulturni nivo tadašnjih školskih radnika u zemlji. Pored uređivanja lista, bio je član komisije za čišćenje jezika u školskim udžbenicima i spadao je u najplodnije saradnike ovog lista.

»Školski vjesnik« je štampan u oba pisma i jezikom koji se razlikovao od jezika sličnih vladinih publikacija, a služio se isključivo školskom i naučno-kulturnom terminologijom koja je vladala u Hrvatskoj i Slavoniji. Ovo, naravno, nije odgovaralo »Bosanskoj vili«, koja je zbog unošenja neuobičajenih izraza zamerala listu.[3]

* * *

U toku svog izlaženja »Školski vjesnik« je bio otvoren za sva teoretska i praktična pitanja nastave i obrazovanja. List je održavao potrebnu ravnotežu između pojedinih pedagoških disciplina (istorija, pedagogija, psihologija, logika, didaktika itd).

Sa »Školskim vjesnikom« savremena evropska pedagoška misao postepeno ulazi u škole u Bosni i Hercegovini. Uredništvo je stajalo na stanovištu da domaće školske radnike treba naučno i kulturno informisati šire nego što bi to proizlazilo iz njihovih potreba u radu sa učenicima. Stoga se redovno objavljuju najnovija dostignuća pojedinih naučnih grana, pregledi najpoznatijih međunarodnih izložbi itd.

Od svoga prvog broja pa za sve vreme izlaženja, »Školski vjesnik« se bavio pitanjima pedagoške prošlosti u Bosni i Hercegovini i istorijom školstva u Hrvatskoj, Vojvodini, Srbiji, Crnoj Gori i Dalmaciji. U kasnijim godištima objavljivani su kraći naučni tekstovi ili šire studije pojedinih domaćih profesora o gotovo svim prirodnim i društvenim naukama. S obzirom na to da su gimnazije nosile izrazita klasična obeležja, to se i najveći broj napisa odnosi na klasičnu književnost i filozofiju. »Školski vjesnik« je redovno pratio najznačajnija pedagoška kretanja u Evropi i svetu. Razni pedagoški pravci, poznata dela, pedagoški kongresi i drugi skupovi nalazili su svoje mesto na stranicama ovog lista. Objavljivani su i književni tekstovi, najčešće prozni, a bilo je i prikaza i ocena značajnijih dela.

»Školski vjesnik« je dragocen za istoriju pedagoške misli u Bosni i Hercegovini i zbog toga što je redovno pratio sva kadrovska kretanja u školama (postavljenja, unapređenja, premeštaje, odlikovanja, nagrađivanja školskih radnika).

Sve izmene ili dopune nastavnih planova i programa za sve škole u Bosni i Hercegovini objavljivane su izvorno ili su pružana šira uputstva o tome kako će se sve to primeniti i u praksi sprovesti.

Metodici svih predmeta u osnovnoj školi ustupan je širi prostor u listu. U nešto manjem obimu objavljivani su i tekstovi iz metodike pojedinih srednjoškolskih predmeta a naročito iz prirodnih i tehničkih nauka. Treba posebno istaći pitanje nastave o poljoprivredi u osnovnoj školi, u čemu se išlo u takvu širinu i sa takvim tehničkim opisima, crtežima i fotografijama, da je izgledalo da su pojedini brojevi pre namenjeni nekoj poljoprivrednoj školi a ne osnovnoj.

* * *

[3] »Bosanska vila«, XII/1897, br. 23-24.

U »Školskom vjesniku« sarađivala je plejada domaćih pisaca, školskih radnika iz gotovo svih krajeva Bosne i Hercegovine. Karakteristično je da su se i saradnici koji nisu rođeni u Bosni i Hercegovini uspešno uklapali u domaći ambijent, pa ih je ponekad bilo teško razlikovati od domorodaca.

Učiteljska škola u Sarajevu i njeni prvi profesori Bujher, Dlustuš, Farkaš, Lepušić, Milaković imaju velike zasluge što se regrutovala čitava armija učitelja pisaca. Još kao đaci s uspehom su se u pismenosti ogledali prvi domaći saradnici »Školskog vjesnika«, pored ostalih, Ivan Zovko, Dragutin Hofbauer, Josip Šebešić, Hamza Zaimović, Mustafa Konjhodžić, Mijo Žuljić, Hašim Topčić, Muhamed Hadžić, Jovo Arežina, Risto Stojnić, Nikola Sambrailo, Fehim Baščaušević, Bogoljub Glišić, Pavle Kozomara i Savo Semiz.

Kao pisci saradnici »Školskog vjesnika« svojim napisima ističu se: David Višnjić, Nedjeljko Lazarević, M. Meštrović, Petar Mirković, Petar Radaković, Adam Pejić, Milutin Kovačević, Milan Martinović, Jakov Žnidaršić, Stanislav Majstorović, Stjepan Žanko, Milan Bešlić, Ivan Klarić, Marko Mutić, Edhem Mulabdić, Stevan Kaluđerčić i dr. Pored navedenih učitelja, u listu je sarađivao i veći proj profesora gimnazija i nastavnika stručnih škola (dr Đuro Turić, August Tartalja, Luka Karaman, Dragutin Kudlih, Stanko Pavičić, Alojz Studnička, dr Đorđe Protić).

Zanimljivo je naglasiti da se među prvim pedagoškim piscima saradnicima »Školskog vjesnika« nalazi veći broj žena. Tu, svakako, na prvo mesto dolazi Jelica Belović-Bernadžikovska, koja je pisala gotovo o svim temama pedagoške teorije i prakse, bavila se i prevođenjem, kao i ocenama i prikazima pedagoških knjiga, časopisa, kongresa itd. Druge poznatije saradnice lista bile su: Anka Kragić, Milka Martinović, Evica Sarajevčić, Julijana Dubravac, Ružica Pavlović, Vidosava Prodanović i Olga Peleš.

U kasnijim godinama izlaženja lista širio se broj saradnika. U tom periodu je posebno u porastu broj profesora saradnika koji su objavljivali gradivo sa srednjoškolskom tematikom. Međutim, i pored toga, u »Školskom vjesniku« je i dalje preovlađivala tematika osnovne nastave.

* * *

Prema mišljenju moga davnašnjeg druga i prijatelja Mitra Papića, koji se s poznavanjem bavio pitanjem bosanskohercegovačkog školstva i na čije se kazivanje ovde oslanjam, »Školski vjesnik« predstavlja jedan od najdragocenijih pisanih spomenika iz pedagoške prošlosti Bosne i Hercegovine. Bez onoga što nam je sačuvao ovaj časopis ostali bismo bez odgovora na mnoga pitanja iz istorije školstva u Bosni i Hercegovini, i to iz jednog njenog vrlo interesantnog perioda.

NAPOMENA

Veliku pomoć mi je ukazao drug Risto Besarović, direktor Muzeja književnosti u Sarajevu, koji mi je, pripremajući materijal za svoju knjigu građe »Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom« (Sarajevo 1968), kopiju pojedinih službenih akata slao na upotrebu i pre objavljivanja knjige. Ovaj materijal, a kasnije i knjiga, koristili su mi obilno u radu, na čemu drugu Besaroviću izričem zahvalnost.

Tragajući za potrebnom građom, služio sam se i sâm u najvećoj meri fondovima Arhiva Bosne i Hercegovine, pa sam za pokazanu mi svagda predusretljivost mnogo zahvalan osoblju Arhiva, posebno sadašnjem direktoru Boži Madžaru i bivšim direktorima Ljubinku Popoviću, Vojislavu Bogićeviću i Slavku Mićanoviću, kao i saradnicima Arhiva Kasimu Isoviću i Katici Tadić. Takođe izjavljujem veliku zahvalnost osoblju raznih ustanova za ukazanu mi predusretljivost pri služenju njihovim knjižnim i arhivskim fondovima. Spominjem ovde pre svega u Sarajevu Narodnu i univerzitetsku biblioteku Bosne i Hercegovine, Muzej grada Sarajeva, Arhiv grada Sarajeva, Muzej književnosti, Zemaljski muzej, Gazi Husref-begovu biblioteku, zatim u Beogradu Narodnu biblioteku i Univerzitetsku biblioteku »Svetozar Marković«, Biblioteku Matice srpske u Novom Sadu i još neke.

Zbog teškog oboljenja nisam bio u mogućnosti da poslednju partiju o naučnim i pedagoškim listovima sâm obradim, pa su mi u tome ukazali značajnu pomoć drugovi Mitar Papić iz Sarajeva i Nikola S. Ilijić iz Beograda, na čemu im iskazujem svoju srdačnu zahvalnost.

Beograd, 9. novembra 1976.

Pisac.

REGISTAR LIČNIH IMENA

Abdi-paša, 37
Abdul-Aziz-han, 45
Abdulah Paša, 65
Abdul Hamid, 132, 260, 326
Abdul Medžid, 18, 24
Adamović Alojz, 390
Ahmed beg, 47
Ajvazović Petar, 133
Alajbegović Muhamed-beg, 168
Alaupović dr, 347
Alaupović dr Marko, 342
Alaupović Tugomir, 16, 264, 342, 355
Aleksandar Maćedonski, 46
Aleksijević Risto, 64
Alibegović Rustan-beg, 168
Ali-paša, 63
Alkalaj, 64
Alkalaj Jozef, 63, 64
Alpi Hajnrih, 108, 111
Amičis Edmondo de, 91, 330
Ančić Ivan, 22
Ančić P. N., 287
Anderle Leo, 345
Andrić Ivo, 336
Andraši Julije (Andrássy Gyula), 189
Anđelić German, 199
Angerer i Gešl (Angerer und Göschl), 344
D'Anuncio Gabriel (D'Annunzio Gabriele), 92, 330
Apel Johan (Appel Johann), 186, 312
Apfelbek (Apfelbeck) Viktor, 342, 390
Arežina Jovo, 397
Arnt (Arndt) W. Leo, 101
Arnt-Čeplin Evald (Arndt-Čeplin Ewald), 101, 343, 344, 345, 353, 358
Artala Spiridon, 117
Atijas Mošo Rafael (Zeki-efendija), 131
Atijas Rafael, 342
Aufenberg, 334
Avakumović H. Gliša, 331
Azabagić Mehmed Teufik, 382

Babić P., 312
Badalić Hugo, 342
Bajer dr Karlo, 260
Bajram-aga, 76
Bajrević Jusuf, 342
Bajst baron, 48
Baković Stevan, 37
Bakula fra Petar, 117
Balif Filip (Ballif Philipp), 342
Ban dr fra Daniel, 66
Bandulović Ivan, 22
Barišić Nikola, 92, 256, 260, 342
Barišić fra Rafael, 342, 391
Barišić fra Rafo, 25, 127
Baruh D., 195
Baruh Javer, 42
Basan E. P., 330
Bašagić Ibrahim-beg, 168, 184, 186, 263, 264, 391
Bašagić dr Safvet-beg, 240, 244, 245, 247, 248, 250, 255, 259, 260, 264, 286, 330, 342, 347, 355, 381, 382
Baščaušević Fehim, 397
Batinić Mijo, 342
Becić Ferdo, 342, 345, 355
Begović Milan, 312, 355
Begović Nikola, 199
Begtašević Mustaj-beg, 168
Belić dr Aleksandar, 329
Belović-Bernadžikovska Jelica, 330, 397
Benko baron Isidor, 220, 222, 272
Benlić fra Mato, 23
Berks Lotar (Lothar), 71, 174, 175, 176, 177, 178, 262, 269, 270 324
Bersa Josip, 329, 378

Besara Jovo, 37
Besarović Jovo Stari, 309, 311
Besarović Niko H. P., 170, 327
Besarović S. Petar, 330, 378
Besarović Đ. Risto, 188, 189, 190, 200, 324, 325, 330
Besarović V. Risto, 74, 75, 76, 79, 80, 81, 83, 84, 88, 107, 114, 115, 117, 121, 123, 131, 139, 141, 144, 145, 147, 149, 151, 154, 155, 165, 169, 174, 176, 177, 178, 179, 182, 184, 185, 186, 189, 192, 221, 223, 224, 228, 229, 241, 262, 270, 271, 276, 277, 281, 283, 284, 285, 286, 307, 310, 313, 317, 324, 326, 333, 337, 338, 344, 345, 346, 349, 353, 357, 358, 362, 366, 372, 378, 381, 399
Bešević Stevan, 329, 378
Bešlić Milan, 397
Bihner L., 308
Bilbija Ilija, 331
Biogradlija Salih, 42
Bjelanović Savo, 230, 232
Bjelinski Visarion Grigorjevič, 310
Bjernson Bjernsterne, 311, 330
Blau dr Oto, 36, 37, 62
Bogdanović Zaharije, 331
Bogićević Vojislav, 366, 399
Bojničić Ivan, 342
Bok (Bock) Augusta, 172, 343
Borjanović J. K., 92
Borota Vladimir, 355
Bošković Jovan, 199
Bošković Ruđer, 199
Bošković St., 39
Božić fra Josip Dobroslav (fra Bono Božić), 21, 104, 124, 125, 126, 127, 128, 209
Božić Kosta, 312
Bralić fra Alfonso-Marija, 127
Brandl Julius, 173
Branković Vuk, 25
Bratić A. Toma, 330, 378
Brkić Lazar, 325
Brković Arkanđeo, 147
Brzak Dragomir, 329, 378
Buconjić fra Paskal, 217
Budisavljević Bude, 342, 345
Budisavljević M. J. pl., 329
Budmani Petar, 227, 231
Bugarski Đorđe, 342
Bujher Đuro, 342, 355, 397
Bukovac Vlaho, 227
Bulat Gajo, 227
Buljan dr Anto, 144
Burže Pol (Bourget Paul), 92
Buzolić, 342

Car Marko, 91, 307, 321, 329, 342, 370, 378
Car Emin Viktor, 355
Carigradlija Kadri ef., 42
Cerić Ahmet-beg, 215
Cerić Rustan-beg, 215
Cvetić Miloš, 329
Cvijić dr Jovan, 391
Cvjetičanin, 99

Ćamil-efendija, 46
Ćatić Musa Ćazim, 330
Ćipiko Ivo, 329, 378
Ćirić Petar, 263
Ćorić Š., 287
Ćorović Nikola, 367
Ćorović Svetozar, 275, 321, 322, 328, 329, 342, 354, 360, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 372, 373, 374, 378
Ćorović Vladimir, 32, 164, 237, 316, 317, 330, 336, 361, 362, 391
Ćuković Milan, 269, 330, 360, 364, 374
Ćuković M. Vaso, 199, 309

Čajkanović J. Risto, 312
Čajkanović Simo, 391
Čebular Jozo, 240, 254, 257, 258, 259, 260, 262
Čedomil Jakša, 355
Čeh Svatoplh, 330
Čehov Anton Pavlovič, 92, 330
Čelinšćak Josip, 156
Čengić Hajdar-beg, 61
Čengić Jusuf-beg, 239, 256
Čengić Osman-Mazhar-paša, 259
Černi, 276
Čerović Božidar, 330
Čičić dr Augustin, 147
Čokorilo Đorđe, 92
Čović Nikola, 330
Čuić Mihovil, 23
Čule Martin, 283
Čurčić Vejsil, 92,

Dabiša Aleksandar, 345
Dačić Živojin, 329, 378

Dalen Herman (Dahlen von Orlaburg Hermann), 107, 110, 115
Damjanović Đuro, 111
Dančić Sreten, 309
Daničić Đuro, 245
Danon Meir, 130
Dautović Ali-Riza, 330, 331
Davičo Haim, 51, 329
David, 193
David Pjer (David Pierre-Laurent-Jean--Baptiste-Etienne), 25
Davidović N. Stevan, 151, 152, 309, 312
Deftedarević Ibrahim, 260
Defterdarević Ahmed-beg, 208
Delić Stevan, 256, 331, 342, 378, 391
Demetrović, 234
Despić Jeftan, 111
Deželić Đuro, 342
Deželić Velimir, 355
Dikens Čarls (Dickens Charles), 92
Dimić Ignjat, 173, 212, 299, 300
Dimitrijević D. J., 378
Dimitrijević Jelena, 329, 378
Dimitrijević Lazar, 330, 378
Dimović Đuro, 329, 378
Dizdar Hamid, 63, 118
Dizdar Muhamed Emin, 382
Dizdarević Ilija, 264
Divković Matija, 22
Đaković Senjo, 309
Dlustuš Ljuboje, 111, 256, 342, 346, 395, 397
Dobretić fra Juraj, 23
Dobretić Marko, 22
Dobrnski, 345
Dode Alfons (Daudet Alphonse), 92, 330
Domanović Radoje, 329, 354, 378
Domjanić Dragutin, 355
Dombrovski (Dombrowski) Ernest, 173
Dragičević Tomo, 391
Dragoni Stjepan, 118, 123
Drajfus (Dreyfus) Alfred, 180
Dubek Hugo, 371
Dubravac Julijana, 339
Dučić Jovan, 269, 328, 329, 330, 342, 362, 364, 368, 371, 372, 373, 374, 375, 378
Dučić Nićifor, 329, 378
Dujmušić dr Ivan, 144
Dukatar Ali-ef., 382
Dušan car, 25
Dvorniković Ljudevit, 92
Dvorniković Vladimir, 134
Džamonja Đuro, 264
Džinić Jovan, 45
Đalski Ksaver Šandor, 342, 345, 355
Đelčić, 342
Đenić Petar, 309
Đikić Osman, 325, 330, 331, 371, 374, 378, 380
Đorđević dr Đorđe, 326, 329, 364
Đorđević Jovan, 378
Đorđević Prizrenac Manojlo, 308, 309
Đorđević Tihomir, 318, 329
Đorđević Vladan, 307, 342
Đurđević, 342
Đurković Đorđe, 86, 188
Đurković (Gyurkovics), 83

Ekrem Omer-paša, 168
Eraković Simo, 323, 330
Erceg S. Ostoja, 199, 331
Erih Aleksandar (Erich Alexander), 342

Farkaš, 397
Fazlagić Hajdar, 259, 382
Feldbauer Josip, 38
Fiala Franjo, 342, 390
Filipović D. J., 329
Filipović Jakub Ešref-beg, 257
Filipović Jeronim, 22
Filipović (Philippović) baron Josip, 74,75, 77, 78, 79, 98, 217, 257, 335
Filipović Jusuf-beg, 256, 257, 258, 259, 260, 261
Finci Šabetaj Jozef T., 131
Flaks (Flachs) Adolf, 172
Foglar Fridrih (Foglar Friedrich), 211, 216, 217, 218
Franić Drag., 260
Franjković fra Franjo, 126
Franjo Josif, car, 58, 124, 194, 208, 257, 259
Fufić Niko, 330

Gaj Ljudevit, 15, 17, 19, 245
Gal (Gall) (dr Veli-beg), 53, 60
Garšin Vsevolod, 330
Gatalo Ignjat, 331, 371
Gavranić fra Gavro, 148
Gavrilović Andra, 329, 369, 370, 378
Gavrilović Jovan, 39
Gerloci (Gerlocy) Milan, 82

Gesl (Göszl) Ivan, 139, 140
Gete Johan Volfgang (Goethe Johann Wolfgang), 86
Glavaš fra Radoslav, 157, 283
Gligorić Dim., 329
Glik (Glück) dr Leopold, 342
Glišić Bogoljub, 397
Glišić Milovan, 91, 307, 354, 369
Glušac dr Vaso, 317, 324, 330
Glück Henrik, 358
Gončarov Ivan, 330
Gorki Maksim, 92, 330
Gračanin dr Đuro, 144
Grčić Jovan, 329, 364
Grđić Vasilj, 133
Grđić-Bjelokosić Luka, 92, 259, 330, 331, 342, 378, 391
Gregorčič Simon, 330
Grgurova Milka, 329
Grupković don Jakov, 318
Gubić fra Krunoslav, 127
Gundulić Ivan, 114, 199, 237, 319

Hadži Ali-paša, 47
Hadžić Muhamed, 397
Hadžihuseinović Salih Sidki, v. Muvekit
Hagen-Šverin Marija, 199
Hajne Hajnrih (Heine Heinrich), 330, 377
Harambašić August, 251, 264, 308, 342, 345, 355
Hart Bret, 85
Has i Dajč (Haas et Deutsch), 177
Herceg Ahmed-paša, 244
Hercl Teodor, 132
Herman Kosta (Hörmann Constantin), 74, 76, 77, 114, 172, 187, 234, 325, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 386, 390.
Hernes dr Moric (Hoernes Moriz), 110, 386, 387, 392
Hirt Oskar (Hirth Oscar) 173, 179
Hodžić Muhamed, 92
Hofbauer Dragutin, 397
Hofman (Hofmann) Leopold, 83
Holeček J., 78
Hompeš, 178
Horovic (Horovitz) dr Eduard, 178, 357
Hrebeljanović Lazar, 25
Hrvat Omer-paša 249
Hubmajer Miroslav, 357
Hulusi Mehmed, 63, 64, 182, 183, 184, 239, 265, 342, 391
Husni-paša, 48

Ibler Janko, 342
Ignjatije, mitropolit, 36
Ignjatović Jakov, 307
Igo Viktor (Hugo Victor), 119, 330
Ikić fra Blaž, 127
Ilek i drug, 61
Ilić Georgo, 22
Ilić Jovan, 247
Ilić Manojlo, 394
Ilić Vojislav, 307
Ilić Dragutin, 307, 321
329, 345, 348, 349, 354, 370, 378
Ilijević Dionisije, 53, 58, 61, 309
Ilijić S. Nikola, 399
Imamović Refet Mustafa, v. Refet
Irbi Adelina Paulina (Irby Adeline Pauline), 191, 192, 198
Isović Kasim, 399
Ivanković Ilija, 283, 329
Ivančević Milan, 353
Ivančević S. Petar, 312
Ivanić Momčilo, 378
Ivanišević Jovan, 92
Ivanišević Vukosava, 330, 371
Ivanković Ilija, 224

Jagatić dr Andrija, 142, 143, 144
Jagić Vatroslav, 172, 178, 231, 251, 316, 390
Jakić Antun, 20
Jakšić Mileta, 329, 370, 378
Jakšić Svet., 329, 369, 371, 378
Jeftanović M. Gligorije, 267, 277, 324
Jeftanović Manojlo, 37
Jelačić Josip, 17, 259
Jelenić fra dr Julijan, 126, 147
Jeremić dr Risto, 330
Jeremić Simo, 326
Jezdimirović Kosta, 293
Jili (Jilly) Gustav Johan, 111, 112
Jirasek, 330
Jireček dr Konstantin, 390
Jocić Luka, 199
Jokaj Mavro, 92, 330
Jovanović braća, knjižara, 199
Jovanović Đorđe, 307, 327

Jovanović Đorđe-German, 309
Jovanović dr Jovan Zmaj, 81, 307, 326, 329, 342, 348, 349, 354, 355, 369, 373, 374, 376, 378
Jovanović M. Jovan Pižon, 322, 329, 378
Jovanović dr Milan, 91
Jovanović dr Milan Morski, 307, 329
Jovanović Paja, 106
Jovanović Pavle, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 115, 300
Jovanović Slobodan, 329, 371, 378
Jovanović Stefan baron, 76, 80
Jovanović M. Vladimir, 311, 327, 378
Jović, 233
Jukić Ante (Obradov Veljko), 158
Jukić Ivan Franjo, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 124, 127
Jungić Teodor, 152
Jurić, 343
Jurković Janko, 20

Kacer dr Fridrih (Katzer dr Friedrich), 390
Kaćanski St. Vladislav, 196
Kadić Ali-ef., 382
Kadić Muhamed, 42
Kadri-efendija Carigradlija, 41, 42
Kajić Anto, 11
Kajon Elijas, 131
Kalacanović Jelisije, 330
Kalaj (Kállay) Benjamin, 86, 90, 104, 159, 168, 174, 175, 178, 187, 188, 189, 201, 202, 221, 225, 245, 251, 261, 263, 267, 272, 275, 276, 303, 325, 332, 333, 347, 349, 353, 358, 366, 368, 385, 386, 388, 390, 394
Kalaj (Kállay) Vilma, 178
Kaluđerčić Stevo, 151, 170, 306, 307, 308, 309, 315, 317, 327, 342, 397
Kamhi dr Haim, 129, 131
Kantu, 208
Kapetanović A. R., 247
Kapetanović Ali-beg, 215
Kapetanović Mehmed-beg Ljubušak, 119, 168, 199, 208, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 246, 248, 252, 256, 257, 258, 259, 260, 342, 346, 347, 353, 391
Kapetanović Mehmed Ali-beg, 247
Kapetanović Riza-beg, 246, 247, 248, 255, 259, 264, 330, 342, 347, 355, 371, 382
Kapidžić dr Hamdija, 366, 386
Kapon (Cappon) Abraham, 104, 129, 130, 131
Karabegović Avdo Hasanbegov, 330, 378
Karabegović S. Avdo, 330
Karabegović Hasan, 51
Karabegović Husein, 391
Karadžić Vuk Stefanović, 16, 21, 22, 30, 199, 213, 231, 245, 273, 274, 275, 319, 320, 326, 372
Karađorđe, 25
Karađorđević Aleksandar, 48
Karađorđević Petar I, 319, 326
Karaman Luka, 397
Karamehmedović Mehmed, 256
Karić Damjan, 322
Karišiković Šukri-ef., 257
Karliński dr Justyn, 342
Kasumović Milan, 342,
Kašiković Nikola, 29, 87, 226, 233, 251, 260, 263, 306, 307, 308, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 320, 321, 323, 324, 325, 326, 327, 339, 342, 346, 347, 354, 369
Kašiković Predrag, 317
Kašiković Stoja, 317, 331
Katalinić- Jeretov Rikard, 264, 355
Kavur Kamilo (Cavour Camillo), 231
Kazazović Salih, 330
Kecmanović dr Ilija, 21, 333, 348
Kečet dr Jozef (Koetschet dr Josef), 168, 312
Kemal Namik, 239
Kipling Rađard, 92
Kirilović dr Dimitrije, 362
Kisić Đorđe, 378
Kisić Risto, 378
Klaić dr Miho, 238
Klarić Ivan, 92, 127, 24[illegible]97
Klimburg, 284, 367
Knežević fra Antun, 20, 124, 246
Knil, 295
Kočić Petar, 92, 93, 316, 325, 328; 329, 333
Kolagić Mehmed Fićri, 53
Kolendić Petar, 329
Komosar Ostoja, 331
Kondić Vaso, 92, 312, 330, 331
Konrad inž., 75
Konstan-paša, 63
Konjhodžić Mustafa, 397
Kopčić Salih-beg, 168
Kordunaš Manojlo, 331
Koroljenko Vladimir Galaktionovič, 330
Korvin Matija, 22
Kosanović Savo, 37, 52, 91, 198, 201, 307, 308, 309, 311, 327
Kostić dr Laza, 307, 342, 345, 353, 354, 376
Kostić Miloš, 199
Košut Lajoš (Kossuth Lajos), 25

Kovač Tomo, 287
Kovačević Đ. Jovo, 294, 295
Kovačević Kosta, 309, 312, 342, 389
Kovačević Milutin, 397
Kovačević Petar, 38
Kovačević Špiro, 53
Kozarac Josip, 342, 355
Kozomara Pavle, 397
Kragić Anka, 397
Kraljević, biskup, 117
Kraljević Jovanka, 308
Kraljević Marko, 25, 346
Kraljević S. Niko, 45
Kraljević Nikola, 151
Kranjčević Silvije Strahimir, 264, 333, 337, 338, 339, 342, 346, 347, 348, 354, 355, 356, 358
Kraus dr Fridrih, 208, 312
Krehić Mehmed, 237
Krespi, 345
Krestić, 342
Kreševljaković Hamdija, 42, 52, 54, 63, 64, 65, 117, 118, 171, 257, 333
Krnic Ivan, 355
Krnik J., 330
Krsmanović Ljubomir, 322
Krsnik J., 309, 311
Kršić dr Jovan, 317
Kruševac Todor, 15, 17, 28, 30, 39, 105, 190, 198, 305, 307, 399
Kuba Ludvig, 345
Kučera (Kutschera) Hugo, 174, 175, 201, 202, 276, 283, 357
Kučinski (von Kuczyński), 295
Kudlih Dragutin, 397
Kuen-Hedervari Karlo (Khuen-Héderváry Károly), 189
Kuhač Franjo, 345
Kujundžić-Hrvat Mehmed-paša, 249
Kulašević fra Vjekoslav, 127
Kulih (Kullich) Alfons, 171, 172
Kulović Esad, 382
Kumičić Eugen, 345
Kunić fra Filip, 20
Kurtćehajić Mehmed Šakir, 42, 43, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 60, 171
Kurtćehajić Nurudin, 42

Lagarić Pavle, 321, 329
Lalić Nikola, 151
Lamartin Alfons (Lamartine Alphonse de), 62
Lambert, 273
Landau Adolf, 172
Lapčević N. Dragiša, 329
Lastrić fra Filip, 22
Lazarević Đorđe, 52
Lazarević Laza, 91, 307
Lazarević Nedjeljko, 342, 397
Lazarini Pius, 214
Lekušić Marian, 22
Lepušić Ivan, 104, 113, 114, 116, 397
Leseps (Lesseps) Ferdinand, 62
Leskovar Janko, 355
Lešner (Löschner) Josip, 298
Levi (Löwy) J., 76
Levi D. Leon, 131
Levi Sadić Avram, 131
Lilek Emilijan, 342, 391
Lipovski Aleksandar Lavrentijevič, 353
Lisičar Mato, 355
Livajušić dr Anto, 142, 144
Livnjak Janko, 256
Lovrić Ivan, 82
Lukeš Jan, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 98, 99, 100, 103
Lukeš Vojt., 82
Luković M. Stevan, 329

Ljepava Jovo, 117
Ljermontov Mihail Jurjevič, 311, 330, 370
Ljeskov Nikolaj Semjonovič, 330
Ljolje Tomo, 287
Ljubiša Stjepan Mitrov, 91
Ljubovič Derviš-beg, 245

Mach Francz, 179
Madžar Božo, 113, 399
Majkić Kosta, 330
Majkov, 251
Majnhard, 345
Majstorović Stanislav, 397
Makanec dr Julije, 163, 164, 165, 166, 169, 170, 324, 390
Makanec dr Milan, 164
Makenzi mis, 198
Maksimović Jovan, 329, 378
Maksimović Mirko, 225
Mandel Katil, 199
Mandić Mihovil, 391
Mandić Miloš, 29, 42, 44, 75, 76, 82, 106, 171, 181

Manojlović Savo, 309
Manojlović Svetozar, 168
Maraković Milan, 264
Maraković Nikola, 92, 342
Maretić dr Tomo, 208
Margetić Đorđe, 23
Marhula-Pininski, 176
Marin Milan, 329, 363
Marinov Vasil, 345
Marjanović Stiepan, 23
Marković Mitre, 343
Marković Adamov Pavle, 199, 369
Marković (Margitić) Stiepan, 22
Markušić fra Jozo, 147, 148
Martić fra Grgo, 19, 20, 21, 35, 53, 61, 126, 145, 172, 287, 288, 291, 342, 355
Martinović Milan, 397
Martinović Milka, 397
Mašić Nikola, 343
Matasović dr Josip, 17
Matavulj Simo, 329, 342, 345, 353, 354, 368, 369, 377, 378
Matijašić St., 370
Matijević Stiepan 22
Matoš Antun Gustav, 354, 355, 367, 378
Mazalić Đoko, 334
Mazhar-paša, 237
Mazoh Saher, 330
Mažuranić Ivan, 82
Mažuranić Vladimir, 342
Mayr Raymund, 173
Medović fra Celestin, 343
Mehmed Emin, 50
Mehmed Emin-efendija, 46
Mesić Matija, 20
Mešić Adem-aga, 381
Mešterović Nikola, 92
Meštrović M. 397
Mevorah-Petrović Luci, 129
Miskijevič Adem, 330
Mićanović Slavko, 399
Midžić Muharem, 92
Mihajlović Hristifor, 389
Mihalović, kardinal, 137
Mihijević N., 330
Mijalković Sava, 329, 378
Miklošić Franjo, 231, 251, 390
Miksat Koloman, 92, 345
Miladinović Nedjeljko, 92
Milaković Josip, 92, 133, 143, 259, 333, 334, 342, 346, 347, 349, 355, 391, 397
Milanović Bogdan, 330
Milanović Bogdan Krajišnik, 331
Milanović Mihajlo, 92, 330
Miler, 251
Miletić fra Ambro, 283
Miletić fra Augustin, 22, 25
Miletić Svetozar, 81, 189
Miličević don Franjo, 12, 103, 104, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 148, 160, 203, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 262, 269, 279, 283, 284, 285, 342
Milićević Ivan-Aziz, 93, 118, 208, 211, 219, 222, 224, 250, 251, 264, 279, 281, 282, 283, 284, 285, 288, 342, 355, 380
Milićević Đ. Milan, 199, 311, 327
Miloš Grgo, 120
Milutinović Sima-Sarajlija, 21, 231, 308, 319
Miljković I., 342
Miodragović Jovan, 329
Mirković Đ., 312
Mirković Ljubomir, 330
Mirković Petar, 91, 110, 309, 342, 389, 397
Miron Mihajlo, 330
Mise (de Musset) Alfred, 330
Mischke Carl, 173
Mišković Jovan, 342
Mitrinović Dimitrije, 317, 321, 327, 330, 331
Mitrović dr Aleksandar, 329
Mitrović Milorad, 329, 369, 378
Mladenović Momčilo, 92
Modrić Josip, 84
Molinari (Mollináry) Franz, 126
Momčinović Frano, 66
Mopasan Gi de (Maupassant Guy de), 92, 330
Moračina Mitra, 330
Mrazović Milena, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 262, 342, 343, 355
Mrcalović, 48
Mrkvička Johann, 345
Muhamedagić Mehmed, 330
Muhibić Hilmi, 239, 241, 242, 247, 252, 255, 311, 342, 347, 389
Mulabdić Edhem, 92, 247, 248, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 259, 264, 342, 347, 355, 381, 382, 397
Mulić Hamdija, 382
Munib-efendija, 46
Musil Ed., 350, 357
Mustafa Hilmi-efendija, 181
Mušicki dr Đorđe, 29

Mutić Đ. Marko, 92, 331, 397
Muvekit (Hadžihuseinović Salih Sidki), 30, 186

Nametak Alija, 257
Nametak Hasan F., 371
Napoleon princ, 48
Napjer, general, 48
Natošević Đorđe, 199
Nazor Vladimir, 355
Nedeljković Milan, 378
Nedić fra Dobroslav, 127
Nedić dr Ljubomir, 329, 354, 369, 374, 376, 378
Nemanić Davorin, 342
Nemanjić Stipan, 22
Nenadović Ljubomir, 307, 329
Nera (Nerra), 86
Niče Fridrih, 330
Nieć dr Vladislav, 177
Nikašinović Božidar, 276, 306, 307, 308, 309, 310, 315, 342
Nikolajević Boža, 329, 378
Nikolajević Đorđe, 91, 149, 150, 151, 153, 154, 307, 312
Nikolić Andra, 307
Nikolić Atanasije, 22
Nikolić Fedor, 71, 164, 165, 184, 189, 201, 202
Nikolić Rikard, 329
Nikšić, 343
Nodilo Natko, 227
Novak Grujica, 25
Novak Vjenceslav, 342, 355
Novaković Stojan, 39, 307, 329, 369
Nović Kuzma, 92
Nuri Hadžić Osman, 259, 260, 264, 281, 288, 342, 355, 380, 381, 382, 383
Nušić Branislav, 329, 370, 378

Njegoš Petar Petrović, 377

Obilić Miloš, 25
Oborina Ljubo, 371
Oborina Risto, 120
Obradov Veljko (Jukić Ante), 158
Obradović Milan 312
Obrenović Aleksandar, 344
Obrenović Mihailo, 48, 58
Obrenović Milan 62
Odavić Risto, 329
Ogranić fra Nikola, 23
Ogrizović Milan 355
Okić J., 173
Okrugić Ilija, 355
Okupovići, 244
Oliva Karlos, 167
Omčikus Damjan, 329
Omer Fevzi-paša, 57
Omer-paša Latas, 16, 18, 19, 20, 23, 24, 312
Orfelin Zaharija, 5, 6
Osman-paša Topal, 11, 31, 32, 33, 35, 37, 39, 40, 50, 52, 57, 58
Ostojić Nikola 355
Ostojić Tihomir, 369
Pač Karlo (Patsch Karl), 390
Paču dr Jovan, 226, 233, 234
Paher Anton 280, 378
Paher i Kisić, 285, 378
Pajević Arsa, 84, 85
Pajić Matija, 156
Pančić dr Josif, 199
Pandurović Sima, 329
Papić Mitar, 366, 397, 399
Pašić Mehmed Ali-beg, 168
Pašić Nikola, 212
Pavičić Stanko, 342, 397
Pavlinović don Mihovil, 208
Pavlović Mile, 317, 328, 373
Pavlović Milorad, 329
Pavlović Ružica, 397
Pavlović fra Vitomir, 148
Pavlović Zrak Milan, 357
Pećanac Milan, 330
Pejanović Đorđe, 66, 98, 100, 108, 113. 114, 133, 134, 184, 189, 292, 293, 294. 295, 298, 302
Pejčić Cvjetko, 331
Pejić Adam, 397
Pejinović S. Miloš, 329, 354, 370, 378
Pelagić Vaso, 51, 53, 59
Peleš Dušan, 309
Peleš Đuro, 79
Peleš Olga, 397
Perišić fra Bono, 17, 19, 21
Perović braća, 53
Perović Lazar, 378
Perović Melentije, 199
Perović Miloš, 329
Perović Serafim, 36
Perović-Tunguz Nevesinjski Radovan, 330

Perušek Rajko, 110, 111, 112
Peserle Ivan, 227
Petković-Dis Vladislav, 329
Petranović Danilo, 329
Petranović Teofil (Bogoljub), 29, 30, 37, 38, 39, 52, 59
Petronijević dr Branislav, 329
Petrović Đorđe, 151
Petrović Filaret, 53
Petrović Lukijan, 53
Petrović Nikola, 227, 295
Petrović dr Nikola, 345
Petrović Veljko, 329
Pezić Ibrahim-aga, 215
Pičeta Nikola, 120
Pihler Anton, 342
Pinto Bencion Mošo, 132
Pivnicska Eduard, 179
Pjerotić M. Simeon, 260
Planinc A., 330
Plavšić Dušan, 346, 347
Plehanov Georgij Valentinovič, 374
Politeo Dinko, 345
Popadić Mile, 309, 312
Poper Vilhelmina, 199
Popović, 111
Popović Bogdan, 366, 369
Popović braća, 81, 199
Popović David, 309
Popović St. Dušan, 312
Popović Ivan Vasin, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 91, 106, 108, 111, 115, 199, 342, 346
Popović G. Jovo, 330
Popović Ljubinko, 399
Popović S. Marko, 331
Popović Pavle, 329, 369, 377
Popović dr Simeon, 152
Popović V. Steva, 342
Popović Stevan, 85, 115
Popović S. Stevan, 195
Popović Stevan Vacki, 189
Popović Šandor, 85
Popović dr Tomo, 152
Popović S. Vaso, 151
Popović Daničar Đorđe, 329, 378
Popović Komadinović Patrikije, 331
Popović Starović Zaharije, 331
Pordušić Ivan, 127
Posilović Pavo, 22, 142
Potapenko N., 330
Poznanović Milivoj, 119
Prajndlsberger (Preindlsberger) dr Jozef, 179
Pribićević Milan, 378
Pridom Sili (Prudhomme Sully), 330
Prodanović M. Jaša, 329
Prodanović Vidosava, 397
Prokeš-Osten, 178
Prokopije, mitropolit, 58
Protić dr Đorđe, 391, 397
Protić Jovan, 362, 371, 378
Pudić fra Vojislav, 148
Pušek Juraj, 140, 142
Puškin Aleksandar Sergejevič, 326, 330

Raca Đorđe, 92
Rački Franjo, 137
Radaković Petar, 397
Radičić Nedjelko, 221, 222, 223, 224, 262, 279
Radić dr Đorđe, 329
Radić dr Đorđije, 61
Radić Frano, 208, 330, 342
Radimski Vaclav, 324, 342, 390
Radivojević-Vačić Jovan, 309
Radojević Veljko, 329, 331, 378
Radojević J. Vlad., 329
Radonić Ilarion, 152
Radosavljević Paja, 92
Radović M. Dušan, 277
Radović Mijat, 268
Radović M. Vladimir, 161, 262, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 284, 285, 287, 362, 363, 364, 367, 370
Radulović Jovan, 365, 366, 370, 376, 377
Radulović Leontije, 53, 120
Radulović Risto, 197
Radulović Risto - Rinda, 134, 375
Radulović Stjepan, 281
Radulović Vaso, 120
Rafaelović Zeki-ef., 342
Rajić J. Velimir, 329
Rajzer (Reiser) Otmar, 342, 390
Ranković Svetolik, 354, 369
Ratković Milvi, 342
Refet-Imamović Mustafa, 42
Reiner Dietrich, 101
Rener Hajnrih (Renner Heinrich), 74, 75, 76, 77, 78, 98, 99, 100, 101, 103, 173.
Repovac Ibrahim, 247, 342
Ribnikar Vladislav, 329, 378
Riker Rikert, 309
Rizvanbegović Ali-paša, 12
Rizvić Muhsin, 381
Roda Roda, 173

Romano Merkad Avram J., 132
Roter i Perišic (Rotter und Perschütz), 171
Rotky, 75, 77, 78
Rovinski Pavle, 78
Rubčić Stanislav, 22
Rudolf, prijestolonasljednik, 199
Ruvarac Ilarion, 364
Ruvro Žan, 370

Safet-paša, 51, 58, 59
Saher-Mazoh, 92
Sajdl, 311
Salih-paša, 54
Salom Jozef Isak, 131
Salom, Besarović i Birnbaum, 175
Saltikov-Ščedrin Mihail Jevgrafovič, 92
Sambrailo Nikola, 397
Sandić Aleksandar, 329, 342
Sarajevčić Evica, 397
Sarajlić Šemsudin, 371
Sarkotić pl. Stjepan, 316
Sarnic Adolf, 264
Sason Uščuplija, 58
Savić Milan, 321, 329, 364, 369
Savić J. Risto, 233, 324
Sedlnicki, 178
Sejdović Mehmed, 256, 259
Salak Franjo, 160, 172, 173, 175, 178, 179, 291, 342
Semiz N. Savo, 331, 378, 391, 397
Senmari, 37
Serao Matilda, 92, 330
Seunik, 342
Sinovi Hadži Riste, 61
Sirka (Syrka) P., 353
Sitnić Franjo, 23
Sitović Lovro, 22
Sjenkijevič Henrik, 208, 330
Skarić Vladislav, 175, 200, 214, 239, 240, 324, 330, 391
Skenderova Staka, 36
Skerlić dr Jovan, 317, 323, 329, 331, 378
Skoda, 53
Skopljak Mustafa, 325
Slavi (Szlávy) Josef, 84, 107
Slavjanski Agrenjev Dimitrije, 308
Šmail Haki-beg, 75
Smetenović Potucalo, 66
Smoljan Ivan, 283
Softić Muhamed Senan ef., 257
Sokolovići, 244
Sokolović Mehmed-paša, 215
Soldo Stevan, 120
Solovjev Vl., 330
Sopron Ignjat, 11, 12, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 39, 40, 41, 44, 46, 47, 50, 53, 58, 109, 110, 246
Spahić Mehmed, 258
Spaho Fehim, 382
Spaho dr Mehmed, 382
Speranc D., 330
Spirá Hajnrih, 169
Spužević Nikola, 279, 280, 281
Sremac Stevan, 319, 328, 329, 354, 369, 377, 378
Stajić Mita, 325
Stajić Vasa, 39
Stakić V., 312
Stanimirović M. Vlad., 329
Stanković Jevrem, 312
Stanjuković K. M., 330
Stanojević Stanoje, 329
Starčević dr Ante, 281
Stefanović Svetislav, 329, 354, 378
Steinhard Josef, 179
Stjepanović Ljubomir, 331, 342
Stojanov, 343
Stojanović dum Ivan, 318, 329
Stojanović Ljubomir, 329, 342, 345, 369
Stojanović Simo, 331
Stojanić Risto, 397
Stražičić Antonije, 214, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 252, **269, 325, 329**
Strukić Ignacije, 147, 148
Studnička Alojz, 397
Sulejman-beg, 47
Sulejmanpašić Omer-beg, 256, 330, 331
Sunarić fra Andrija, 25
Sundečić Jovan, 342
Supilo Frano, 227
Sutner A.G., 199
Svetla Karolina, 79
Svićalo Jovo, 120
Svitlić Đorđe, 391

Šafarik, 38, 231
Šahinović Hamid, 382
Šantić Aleksa, 269, 322, 323, 328, 329, 330, 342, 354, 361, 362, 363, 364, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 377, 378
Šantić Jakov, 330

Šantić Jeftan, 330, 364, 368, 371, 378
Šantić Pero, 276
Šapčanin M. P., 329
Šapčanin Milorad, 307, 342
Šarić dr Ivan, 142, 143, 144
Šarić Mehmed, 342
Šarkić Petar, 23
Šebešić Josip, 397
Šekspir Viljem (Shakespeare William), 330
Šenoa Milan, 355
Šerer Franc (Scherer Franz), 168
Šestić fra Mirko, 127
Šiler (Schiller Johann Christoph Friedrich), 330
Šipuš i drug, 88
Širbegović Širbeg, 168
Šišić Ferdo, 17, 345, 355
Šlegl (Schlegel) H., 343
Šmarda (Schmarda) Albert, 177
Šmarda (Schmarda) Ivan K., 262, 264
Šmarda Johan Baptist (Schmarda Johann Baptist), 177, 178, 180
Šmucer Anton, 38
Šnicler Artur, 330
Šola Atanasije, 364, 368, 374, 375, 376, 377, 378
Šola Vojislav, 267
Šolc (Scholz) Antun, 156
Špindler Eduard, 225, 226, 227, 228, 229
Špindler i Lešner (Spindler und Löschner), 156, 168, 182, 225, 242, 291, 292, 298, 308, 324
Štadler dr Josip, 137, 138, 139, 140, 155, 156, 263, 280
Štafić Osmanbeg, 215
Štefanija, 199
Štitić Lina, 118
Štrosmajer Josip Juraj, 16, 17, 20, 137, 210, 227
Šubić Zrinski Nikola, 38
Šulepnjikov, 58
Šumonja Nikola, 172, 306, 307, 308, 310, 311, 312, 313, 315
Šunjić fra Marijan, 16, 21, 148
Šurmin Đuro, 288

Tadić Katica, 399
Tahir-paša, 9
Taletov S. Pero, 329, 378
Taloci Ljudevit (Thalloczy Lájos), 86, 316, 389
Tamindžić Dušan, 330
Tartalja August, 397
Tausk Herman, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 262, 357
Tegethof, 48
Temim Hakija, 330
Tepfer (Töpffer) Eugen, 166, 169, 170, 171
Teskeredžić Ali-beg, 168
Tesla Nikola, 299
Tir i Fogler, 324
Titelbah Vladislav, 345
Titus Livius, 18
Tjutčev T.I., 330
Tolstoj Lav Nikolajevič, 92, 330
Tomanović dr Lazo, 342
Tomašević Radivoje, 22
Tomašević Stjepan, 22, 127
Tomić Josip Eugen, 342
Tomić Sima (Atom), 329
Tomić-Kovač Ljubica, 360, 363, 377, 379
Topčić Hašim, 397
Tot Koloman, 370
Tov Sara Simon, 132
Tresić-Pavičić dr Ante, 355
Treščec, 342
Trifković Kosta, 110
Trifković Stjepo, 312, 324, 342
Trivanović, 234
Trklja Jovo, 331
Trnski Ivan 345, 355
Trojanović dr Sima, 329
Truhelka dr Ćiro, 173, 259, 336, 342, 386, 390
Trumić Milivoje, 113
Tubinović Jovo, 312
Turgenjev Ivan Sergejevič, 92, 311, 330
Turić dr Đuro, 355, 397
Tuta Jovo, 331
Tuzlić N. Risto, 197, 231
Tven Mark, 92

Ugljen Sadik, 247, 256, 259, 342, 382, 391
Ugrinić Kosta, 52, 53
Uspenski Gljeb Ivanovič, 330
Uzeirbegović Salih-beg, 168
Uzunić Esad, 391

Vajld Oskar, 330
Vasiljević A., 329
Vasiljević Dušan, 375
Vazov, 345

Veber-Tkalčević Adolfo, 20
Veli-beg dr (dr Gall), 53, 60
Velikanović Iso, 101
Venhuda Franjo, 154, 155, 156
Verlen Pol (Verlaine Paul), 330
Vern Žil (Verne Jules), 78, 79
Veselinović Janko, 199, 319, 329, 354, 369, 378
Vesnić dr Milenko, 378
Vicić Vico, 22
Vidaković Nikola, 92
Vidić Jovan, 86, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 202
Viktorija, 37, 62
Vilovski St. Jovan, 329
Vindišgrec, 53
Virtemberg Viljem (Württemberg Wilhelm), 81, 82, 83
Višnjić David, 397
Višnjić Filip, 199
Vitanović Timotije, 391
Vitković Gavrilo, 251
Vlačić Ljubo, 330
Vladić fra Jeronim, 127, 146, 147, 342
Vlašić Niko, 256
Vojnović braća, 227
Vojnović dr Lujo, 345, 346, 349
Vončina Ivan, 20
Vošnjak dr, 176, 177
Vrbančić Ferdinand, 302
Vrbica Labud, 342
Vrčević Stevo, 295
Vrčević Vuk, 39, 91, 237
Vrignanin Đuro, 173, 177, 262, 301
Vrščanin (Nikašinović Božidar), 308, 309
Vučković Gavro, 37, 52, 53
Vukalović Luka, 36
Vukasović Milan, 329
Vukićević I. Ilija, 329, 354, 370, 378
Vukićević Milenko, 378
Vuletić-Vukasović Vid, 92, 309, 329, 378
Vulović Svetislav, 369

Wagner Hermengild, 179
Wolf Theodor, 173

Zaimović Hamza, 397
Zaplata Rudolf, 334, 349, 354
Zaržicki (Zarzycki) Miron, 326
Zimonjić Stevan, 312, 330
Zoh dr Ivan Branislav, 108, 110, 111, 112
Zola Emil, 311
Zore Luka, 109, 227
Zoretić, 58
Zovko Ivan, 92, 256, 264, 342, 391, 397
Zrinski Petar, 215

Žakula Stevan, 290, 330, 374
Žanko Stjepan, 397
Živaljević Danilo, 329, 345
Živanović Jeremija, 329
Živanović Živan, 329
Živković Miloš, 327
Živković Mita, 307, 311, 325, 327
Žnidaršić Jakov, 397
Žujović dr Jovan, 342
Žuljić Mijo, 397

SADRŽAJ

Predgovor 5

I

POSLEDNJIH DECENIJA TURSKE VLADAVINE 7
Uvod 9
»Bosanski prijatelj« 15
»Bosanski vjestnik« 28
»Bosna« 41
»Sarajevski cvjetnik« 50
»Neretva« 63
Rukopisni listovi 66

II

POD AUSTROUGARSKOM UPRAVOM 67
Uvod 69
Zvanične publikacije 73
»Bosansko-hercegovačke novine« 74
»Sarajevski list« 85
»Glasnik zakona i naredaba« 94
»Policijski list« 96
Agencijsko-informativni listovi 97
»Bosnische Correspondenz« 98
»Die Occupation« 100
Zabavno-poučni listovi 103
»Trebević« 105
»Bosanac« 113
»Hercegovački bosiljak« 115
»Novi hercegovački bosiljak« 122
»Novi prijatelj Bosne« 124
»La Alborada« 127
Rukopisni listovi 133
Verski listovi 135
»Srce Isusovo« 137
»Vrhbosna« 142
»Franjevački glasnik« 145
»Istočnik« 149
»Glasnik presvetoga srca Isusova« 154
»Kršćanska obitelj« 157

Politički listovi 159
»Bosnische Post« 162
»Vatan« 181
»Prosvjeta« 187
»Glas Hercegovca« 203
»Napredak« 225
»Bošnjak« 236
»Bosanska pošta« 262
»Rehber« 265
»Srpski vjesnik« 267
»Osvit« 279
»Stimmen aus Bosnien« 291
Neki izvanbosanski listovi 293
Privredni listovi 297
»Balkan-Merkur« 298
»Privredni vjesnik« 299
»Trgovačke novine za Bosnu i Hercegovinu« 301
»Trgovačka knjižnica« 302
Književni listovi 303
»Bosanska vila« 305
»Nada« 332
»Zora« 360
»Behar« 380
Naučni i pedagoški listovi 385
»Glasnik Zemaljskog muzeja« 386
»Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Hercegovina« 392
»Školski vjesnik« 394
Napomena 399
Registar ličnih imena 401

Todor Kruševac
BOSANSKOHERCEGOVAČKI LISTOVI U XIX VEKU

Izdavač
IRO »Veselin Masleša«, OOUR Izdavačka djelatnost,
Sarajevo

Za izdavača
Boro Vidović

Recenzent
dr Nikola Babić

Tehnički urednik
Ahmed Muhamedagić, graf. ing.

Korektor
Nikola Obradović

Korice
Vlado Vojnović

Štampa: NIŠRO »Oslobođenje«, Sarajevo

Za štampariju
Pero Skert, graf. ing.

Tiraž: 2.000 primjeraka

Štampano uz finansijsku pomoć
Republičke zajednice kulture